

1622

if

ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ Ν. ΚΕΚΡΙΑΗ, Δρ.Θ.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΚΑΒΑΛΛΙΩΤΗΣ

(1718;-1789)

Ὁ διδάσκαλος τοῦ Γένους

ΣΕΙΡΑ ΔΕΥΤΕΡΑ

ΕΚΚΛΗΣΙΑ

ΚΑΙ
ΘΕΟΛΟΓΙΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΠΑΡΟΥΣΙΑ»
ΚΑΒΑΛΑ 1991

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΚΑΒΑΛΛΙΩΤΗΣ
(1718;-1789)
Ὁ διδάσκαλος του Γένους

ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ Ν. ΚΕΚΡΙΔΗ, Δρ. Θ

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΚΑΒΑΛΛΙΩΤΗΣ

(1718;-1789)

Ὁ διδάσκαλος τοῦ Ἰένους

ΣΕΙΡΑ ΔΕΥΤΕΡΑ
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ
ΚΑΙ
ΘΕΟΛΟΓΙΑ **4**

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΠΑΡΟΥΣΙΑ»
ΚΑΒΑΛΑ 1991

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Έπιβλέπων: Καθηγητής ΑΘΑΝΑΣΪΟΣ ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ

Μέλη: Αναπλ. Καθηγητής ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΟΓΙΟΓΑΟΥ

Αναπλ. Καθηγητής ΣΩΤΗΡΙΟΣ ΒΑΡΝΑΛΙΑΗΣ

«Η Έγκρισις διδακτορικής διατριβής υπό τής Θεολογικής Σχολής
τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης δέν ὑποδηλοῖ
ἀποδοχὴν τῶν γνώμων τοῦ συγγραφέως».

(Ν. 5343/1932, ἄρθρ. 202 § 2)

**Στήν ένδοξη καί φωταγωγική χορεία
χεν διδασκάλων τοῦ Γένους μας.**

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΥΝΤΜΗΣΕΙΣ	9
ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΕΚΔΟΤΗ	11
ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ	13

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'

ΒΙΟΣ

1. Τό πρόβλημα τής καταγωγής	17
2. Τά πρώιμα χρόνια	32
3. Οί σπουδές	39
4. Η μετοικεσία	53
5. Η παλιννόστηση καί τό τέλος	63

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

ΔΡΑΣΗ

1. Η έκκλησιαστική διακονία	70
2. Η κοινωνική προσφορά	85
3. Η παιδαγωγική Ακτινοβολία	91

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

ΣΥΓΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΟ

1. Φιλοσοφικά	107
α) Λογική Πραγματεία, β) Φυσική Πραγματεία, γ) Μεταφυσική	
2. Φιλολογικά	139
α) Είσαγωγή Γραμματικής, β) Πρωτοπειρία	
3. Διάφορα	161
ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ	166

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

ΚΕΙΜΕΝΑ ΑΝΕΚΔΟΤΑ: ΤΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΣΙΑΤΙΣΤΗΣ	170
I. Προοίμια: α) Λογικής Πραγματείας, ...	176
β) Φυσικής Πραγματείας,.....	177
II. Μεταφυσική	179
summary	283
ΠΗΓΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	286
1) 'Ανέκδοτες πηγές, 2)Ελληνική βιβλιογραφία, 3) Ξένη βιβλιογραφία	
ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	293

ΣΥΝΤΜΗΣΕΙΣ

ΔΙΕΕ	Δελτίον τής 'Ιστορικής καί Εθνολογικής Εταιρείας
ΕΑ	'Εκκλησιαστική 'Αλήθεια
ΕΕΒΣ	'Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
ΗΕ	'Ηπειρωτική Εστία
ΗΜΕ	Ημερολόγιο Μεγάλης Ελλάδος
ΗΧ	'Ηπειρωτικά Χρονικά
ΘΗΕ	Θρησκευτική καί 'Ηθική Εγκυκλοπαίδεια
ΙΕΕ	'Ιστορία τοΟ 'Ελληνικού 'Εθνους - Εκδοτική 'Αθηνών
ΙΕΠ	'Ιστορία τοΟ 'Ελληνικού 'Εθνους - Κ. Παπαρηγόπουλου
ΙΝΕ	'Η Ιδιοπροσωπία τοΟ Νέου Ελληνισμού
ΜΕΕ	Μεγάλη Ελληνική 'Εγκυκλοπαίδεια (Δρανδάκη-ΠυρσοΟ)
ΜΠΕ	Μεγάλη Παιδαγωγική 'Εγκυκλοπαίδεια
ΝΕ	Νέος 'Ελληνομνήμων
ΧΡΑ	Χειρόγραφα Ρουμανικής 'Ακαδημίας
ΧΣ	Χειρόγραφα Σιατίστης
LEGRAND,BA	Legraod, Bibliographie Albanaise
LEGRAND, BH	Legrand, Bibliographie Hellenique
RA	Revista d' Albania
RfiSEE	Revue des fitudes Sud-Est Europ6ennes
RIR	Revista Istorica Romana
SA	Studia Albanica

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΕΚΔΟΤΗ

Ἡ παρούσα μελέτη ἀποτελεῖ τή διδακτορική διατριβή τοῦ ἐπί σειρά ἐτών συνεργάτη τῶν ἐκδόσεών μας κ. Εὐσταθίου Ν. Κεκρίδη. Ὑποβλήθηκε στή Θεολογική Σχολή (Τμήμα Ποιμαντικής) τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, πού τόν ἀναγόρευσε διδάκτορα ἴτης μέ «ἀριστα» τό Σεπτέμβριο τοῦ 1989.

Οἱ ἐκδόσεις «Παρουσία» θέτουν σέ κυκλοφορία τήν Εγκυρη αὐτή ἐπιστημονική ἐργασία, πιστεύοντας ὅτι ἐμπλουτίζεται ἡ ἱστορική γνώση γιά τό βαλκανικό χῶρο κατά τόν 18ο αἰῶνα καί καταδεικνύεται ὁ πρωταγωνιστικός ρόλος τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Παράλληλα ἀποκαθίσταται βιογραφικά ἕνας σημαντικός ἑλληνας κληρικός καί διδάσκαλος τοῦ Γένους μας, ὁ Θεόδωρος Ἀναστασίου Καβαλλιώτης, ἐνώ ἀποσαφηνίζεται ὁ σύνδεσμός του μέ τήν τοπική Ἱστορία καί παράδοση.

Ὁ Φίλιππον, Νεαπόλεως καί Θάσου ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Δέ θά ἀποτελοῦσε ὑπερβολή ἂν ἴσχυριζόμουν πὼς ἡ μορφή τοῦ Θεοδώρου Αναστασίου Καβαλλιώτη μέ συντρόφευσε ἀπὸ τὰ ἐφηβικά μου χρόνια. Ἔγινε γιὰ μένα ἓνα alter ego. Κι αὐτό γιατί στὴν γενέτειρά μου, τὴν Καβάλα, κοντὰ στό πατρικό μου σπίτι ὑπῆρχε μιὰ ὁδὸς πού ἔφερε τὸ ὄνομά του. Τό νεανικό φιλοπερίεργο μέ ὠθησε στὴν ἀναζήτηση τῶν πρώτων πληροφοριῶν. Πολύ δύσκολα τις συγκέντρωσα. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς περίοικους δὲν γνῶριζαν τίποτε γι' αὐτόν. Κάποιοι, ἐλάχιστοι, μοῦ ἔδωσαν τὴν πληροφορία: ἦρως τοῦ Εἴκοσιένα!¹ Ὅταν ἄργότερα κατέφυγα στίς ἐγκυκλοπαίδειες, πού μοῦ ἦταν προσιτές, συνειδητοποίησα τὴν ἀνακρίβεια τῶν πληροφοριῶν. Ἔμαθα ὅτι ἦταν ἓνας λόγιος ιερέας, παιδαγωγὸς καὶ συγγραφέας, ἀπὸ τοὺς πιὸ ἀξιόλογους διδασκάλους τοῦ Γένους, μέ σημαντικὴ συμβολὴ στὴν ἐκπαιδευτικὴ καὶ πνευματικὴ ἀναγέννηση τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ στό 18ο αἰώνα.²

Οἱ ιδιότητές του αὐτές μέ γοήτευσαν. Ἔτσι ἀποφάσισα νά ἐρευνήσω συστηματικότερα τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του. Μέ μεγάλη ἐκπληξὴ διαπίστωσα ὅτι ὁ Θεόδωρος Καβαλλιώτης καὶ ὁ ζωτικὸς χώρος του, ἡ Μοσχόπολη, ἀπουσιάζουν παντελῶς ἢ περιορίζονται σὲ μιὰ ἀνάιμη παρουσία στὴ σύγχρονη ἱστοριογραφία καὶ κατ' ἐπέκταση στὰ ἐν χρήσει διδακτικὰ ἔγχειρίδια². Ὅσα στοιχεῖα συγ-

1. Κατὰ σύμπτωση δὲν εἶχαν ἀπόλυτο ἄδικο. Ἐνας Θεόδωρος Καβαλλιώτης ἀναφέρεται ὡς συναγωνιστὴς τοῦ Θεοδώρου Κολοκοτρώνη καὶ τοῦ Ἰωάννη Νοταρᾶ. Διακρίθηκε στὴ μάχη τῶν Δερβενακίων, τοῦ Ναυπλίου, τοῦ Νεοκάστρου καὶ τῶν Ἀθηνῶν. (Ἀρχεῖο ἀγωνιστῶν, ἀρ. 29470) Βλ. ΕΛΕΥΘΕΡΟΥΔΑΚΗ, *Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικόν*, τ. 7, σ. 8. Δὲν ὑπάρχει καμμία ἐνδειξὴ ὅτι ὁ δρόμος φέρει τὸ ὄνομα τοῦ ἀγωνιστῆ.

2. Τὰ βοηθήματα πού χρησιμοποιοῦνται σήμερα στὴ δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση εἶναι: Β. Κρεμμυδα, *Ἱστορία Νεότερη-Σύγχρονη, Ἑλληνική-*

κέντρωσα στην πολύχρονη, από το 1971, ένασχόλησή μου με το θέμα αυτό και όλη τη συνακόλουθη προβληματική, θέλησα να τα άρμόσω σε μία συστηματική μελέτη, που να αποτελεί συμβολή στην εκκλησιαστική και εθνική Ιστορία του 18ου αιώνα και ειδικότερα στο κεφάλαιο περί των διδασκάλων του Γένους.

Η όλη εργασία χωρίζεται σε τρία κεφάλαια. Στο πρώτο καταγράφονται όλα τα μέχρι σήμερα βιογραφικά δεδομένα του Θεοδώρου Καβαλλιώτη και αξιοποιούνται τα στοιχεία που προσφέρουν, έστω και φειδωλά, οι πηγές. Διατυπώνονται νέες απόψεις και καταγράφονται βασίμες ενδείξεις που στηρίζονται στα ιστορικά συμφραζόμενα, ώστε να δοθεί για πρώτη φορά ολοκληρωμένη βιογραφική εικόνα του λογίου. Μέ την προοπτική αυτή αντιμετωπίζεται το πρόβλημα της καταγωγής και της εθνικότητός του, ή ζωής του πριν από την καταστροφή της Μοσχόπολεως, οι σπουδές του και οι ιδεολογικές-φιλοσοφικές επιδράσεις που δέχθηκε, ή μετάβαση και παραμονή στην Εύρωπη, ή επιστροφή στην πατρίδα, ο συμερισμός της παρακμής και ο θάνατός του.

Στο δεύτερο κεφάλαιο διαγράφεται το Ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο της εποχής του, ενώ προσδιορίζεται ή εκκλησιαστική, κοινωνική και παιδαγωγική του δραστηριότητα. Συνάμα έπιχει-

Εύρωπαϊκή και παγκόσμια (Γ' Γυμνασίου), 'Αθήνα (χ.χ.), Β. Σκουλάτου, Ν. Δημακοπούλου, Σ. Κόνδη, *Ιστορία νεότερη και σύγχρονη*, τεύχος Α' και Β' (Β' Λυκείου), 'Αθήνα (χ.χ.). 'Αλλά και το βοήθημα του θρησκευτικού μαθήματος για την Α' Λυκείου των Α. Κιρμιζή, Π. Λιαλιαμπή και Β. Χριστοφορίδη, Θεολογία, Λατρεία και ζωή της 'Εκκλησίας, 'Αθήνα (χ.χ.) δέν περιέχει αισθητές διαφοροποιήσεις. Για τις παραλείψεις στη σύγχρονη ιστοριογραφία βλ. Τ. ΚΑΤΣΟΥΓΙΑΝΝΗ, *Περί των βλάχων των έλληνικών χωρών*, Β' Έκ του βίου και της Ιστορίας των Κουτσοβλάχων επί Τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 19. Δέν έξαιρείται ούτε ο μέγας ιστορικός Κ. Παπαρηγόπουλος, *Ιστορία του Έλληνικού έθνους*, Εβ, σσ. 165-166, αλλά και ο Δ. Ζακυθινός, *Η Τουρκοκρατία*, 'Αθήνα 1957, Ιδιαίτερα στο κεφάλαιο Δ' «θεσμοί-αυτοδιοικήσεις» όπου πραγματεύεται μέν περί των κοινοτήτων των νήσων και της ήπειρωτικής Ελλάδος, χωρίς όμως καμία μνεία περί της Μοσχόπολεως!

ρεΐται ή συνολική διερεύνηση τής προσωπικότητας του Καβαλλιώτη, ώστε νά άποφευχθεί ή μονομερής εξέταση του έργου του και νά αναθεωρηθούν άπόψεις που διατυπώθηκαν σέ έποχές έθνικιστικών εξάγσεων.

Η έπιστημονική συμβολή τής μελέτης αυτής ολοκληρώνεται μέ τό τρίτο κεφάλαιο, όπου δέ γίνεται μιά άπλή άπογραφή του συγγραφικού έργου, αλλά παράλληλα διευκρινίζονται πολλές πτυχές τής σκέψέως του και άποσαφηνίζονται οί θεωρητικοί προσανατολισμοί του. Τά συγγράμματα του κατατάσσονται σέ τρεις κατηγορίες: φιλοσοφικά, φιλολογικά και διάφορα.

Βασική επίδιωξη δέν είναι μόνο ή βιογραφική άποκατάσταση του Θεοδώρου Καβαλλιώτη μέ τή συμπλήρωση τών χρονολογικών χασμάτων, αλλά και ή βάση νέων δεδομένων άξιολόγηση του έκκλησιαστικού, κοινωνικού, εκπαιδευτικού και συγγραφικού έργου του. Ενόητο είναι ότι συνεξετάζεται και όλο τό πλέγμα τών θρησκευτικών, ιδεολογικών και κοινωνικών ζυμώσεων που πραγματοποιήθηκαν κατά τόν 18ο αιώνα στίς ύπόδουλες βαλκανικές κοινωνίες.

Εϊδικότερα όμως έπιχειρείται νά μελετηθεί ή ζωή και ή προσφορά του Καβαλλιώτη ύπό τό πρίσμα τής κυρίαρχης ιδιότητάς του: του όρθοδοξου ιερέα και παιδαγωγού. Ο προσανατολισμός αυτός άπουσίαζε παντελώς μέχρι σήμερα από τήν έρευνητική πράξη.

"Έτσι δέν ολοκληρώνεται άπλώς ή προσωπογραφία του έπιφανούς αυτού διδασκάλου του Γένους, αλλά άποκτά τίς πραγματικές διαστάσεις τής ή πολύμορφη πολιτισμική προσφορά του.

Η πρόθεσή μου για συστηματική διερεύνηση τής ζωής και του έργου του Θεοδώρου Καβαλλιώτη δέ θά μπορούσε νά πραγματοποιηθεί χωρίς τή σημαντική βοήθεια και καθοδήγηση τών μελών τής τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής από τούς: Άθανάσιο Αγγελόπουλο, καθηγητή, Γεώργιο Στογιόγλου, άναπληρωτή καθηγητή και Σωτήριο Βαρναλίδη, άναπληρωτή καθηγητή τής Θεολογικής Σχολής του Άριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τμήματος Ποιμαντικής. Οί εύστοχες παρατηρήσεις και οί πολύτιμες ύποδείξεις τους συνέβαλαν στήν πληρότητα τής παρούσης έργασίας.

Ίδιαίτερος όμως πρέπει νά εξαρθεῖ ἡ συνεχῆς ἐπιστημονική καθοδήγηση, ἀπό τήν ἐναρξή τῆς μελέτης αὐτῆς, καί ἡ ἐνθερμη συμπαράσταση τοῦ ἐπιβλέποντος καθηγητῆ Ἀθανασίου Ἀγγελοπούλου. Ἡ εὐγνωμοσύνη μου πρὸς τὰ μέλη τῆς Τριμελούς Συμβουλευτικῆς ἐπιτροπῆς καί τόν ἐπιβλέποντα καθηγητή θά παραμείνει ἀδιάπτωτη.

Εὐχαριστίες ὀφείλω πρὸς τήν βιβλιοθήκη τῆς ρουμανικῆς Ἀκαδημίας καί τόν διευθυντή της Dr. G. Stempel, γιατί μέ πολλή προθυμία ἐθεσε στή διάθεσή μου μικροταινία μέ τὰ χειρόγραφα τοῦ Καβαλλιῶτη.

Εὐχαριστώ ἐπίσης τό "Ἴδρυμα Μελετῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, Ἰδιαίτερα δέ τόν συνεργάτη του Κωνσταντῖνο Χατζόπουλο, ἐπίκουρο καθηγητή Πανεπιστημίου, γιά τήν ἐνθερμη καί ποικιλόμορφη ἀρωγή.

Αἰσθάνομαι βαθειά ὑποχρεωμένος στό διευθυντή τοῦ 2ου δημοτικοῦ σχολείου (Γερανείων) Σιατίστης Ἀριστοφάνη Τουλιόπουλο γιά τήν ἐμπιστοσύνη πρὸς τό πρόσωπό μου καί τίς διευκολύνσεις πού μοῦ παρείχε. Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ σχολείου του ὑπῆρξε ταμεῖο διαφυλάξεως τῶν χειρογράφων τοῦ Καβαλλιῶτη, τόσο χρησίμων γιά τήν ὀλοκλήρωση τῆς μελέτης αὐτῆς, τὰ ὅποια καί τέθηκαν στή διάθεσή μου ἀνεπιφύλακτα. Ἡ ἐρευνα αὐτή ἐξυπηρετήθηκε σημαντικά ἀπό τή βοήθεια τοῦ φίλου θεολόγου-βυζαντινολόγου Σωκράτη Καπλανέρι, ὁ ὅποιος, εὐρισκόμενος γιά μεταπτυχιακές σπουδές στή Βιέννη, μέ ἐφοδίασε μέ σπάνιο βιβλιογραφικό ὕλικό. Θά ἀποτελοῦσε ἀσυγχώρητή παράλειψη ἀν δέν ἐξέφραζα τήν εὐγνωμοσύνη μου πρὸς τήν Πόπη Ἐργαζοπούλου, πού ἡ ἐπιμέλεια ἔτης γιά τίς πολλαπλές δακτυλογραφήσεις τοῦ κειμένου ξεπέρασε τὰ ὅρια τῆς ἐπαγγελματικῆς εὐσυνειδησίας.

Καβάλα, Ἰούνιος 1989

Ἐυστάθιος Ν. Κεκρίδης

ΣΗΜΕΙΩΣΗ: Ἡ δημοσίευση τῆς παροῦσης μελέτης ὀφείλεται στήν ἀμέριστη συμπαράσταση καί χορηγία τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτη Φιλίππων, Νεαπόλεως καί Θάσου κ. Προκοπίου, πρὸς τόν ὅποιο ἐκφράζω τήν εὐγνωμοσύνη μου.

E.N.K.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α' ΒΙΟΣ

1. Τό πρόβλημα τής καταγωγής

Ἡ ἔλλειψη ἀξιόπιστων πηγών γιά εἴ ζωή καί τό ἔργο τοῦ Θεοδώρου Καβαλλιότη ἔδωσε λαβή, ὅπως ἐγινε καί μέ ἄλλες πνευματικές φυσιογνωμίες τοῦ βαλκανικοῦ χώρου, γιά ἔθνικιστικές διεκδικήσεις. Ἡ ὡς τώρα ἐρευνα τόν παρουσίασε ἄλλοτε ὡς ἄλβανό, ἄλλοτε ὡς ρουμάνο καί ἄλλοτε ὡς ἔλληνα, ἀνάλογα πάντα μέ τήν ὀπτική γωνία ἀπ' τήν ὁποία μελετήθηκαν τά βιογραφικά στοιχεῖα του. Σ' αὐτό συνέβαλαν καί ὀρισμένες προσεγγίσεις στό πρόβλημα τής καταγωγής τοῦ Καβαλλιότη, πού ἐγιναν μᾶλλον φανταστικά καί ὄχι μέ ἔπιστημονικά ἀποδεκτοῦς τρόπους ἢ παράθεση τεκμηριωμένης ἐπιχειρηματολογίας.

Ἔτσι ὁ ἄλβανός UŞi, στήν κατά τά ἄλλα ἀξιόλογη μελέτη του γιά τήν φιλοσοφική σκέψη τοῦ Καβαλλιότη¹, χωρίς νά ἐπικαλεῖται καμμιά μαρτυρία, ὑποστηρίζει διττό ἀπό πατέρα ἦταν ἄλβανός καί ἀπό μητέρα βλάχος². Ἐνας ἄλλος ἄλβανός ἐρευνητής ὁ Ligor Mile³ βρήκε στή Μοσχόπολη ἕνα δακτυλίδι μέ τά γράμματα NK. Τό χωρίς ἰδιαίτερη σημασία εὔρημα ἀπετέλεσε τήν ἀπαρχή διατυπώσεως νέας θεωρίας. Ὑποστήριξε δηλαδή ὁ Ligor

1. A. υῤῥῖ, «*T.A Kavallioti, un representant albanais des lumieres*», SA 32 (1966) 185-196.

2. Ὁ.π., σ. 187.

3. «*Shënime të reja për Voskopojën dhe për Teodor Zhavën (Voskopojarin)*», Drita 21 (1980) 12. Πρβλ. καί M. PEYFUSS, «*Marginalien zu Theodor A. Kaballiotis*», Österreichische Osthefte, 27 (1985) 384.

Mile διτι τὰ ἀρχικά NK ὀπονοοῦν τό ὄνομα «Ἄναστασιος Καβαλλιότης». Τό K ἐξέλαβε ὡς ἀνεπιτυχή ἑλληνική μεταγραφή τοῦ ἄλβανικοῦ γράμματος Z. Αὐτό στή σύγχρονη γραφή σημειώνεται ὡς Zh, πού δέν ὑπάρχει βέβαια στά ἑλληνικά. Ὁ Mile τό ἀντικατέστησε μέ τό ἑλληνικό K καί θεώρησε τό «Καβαλλιότης» ὡς παράγωγο τοῦ Zhava (Ζάβα ἢ Τσάβα)⁴. Πράγματι τό ὄνομα Ζάβα ἢ Τσάβα ὑπάρχει στά ἔγγραφα τῆς Μοσχοπόλεως, κατά τήν ἐποχή τοῦ Καβαλλιότη, ὅπως ἐδειξε ἡ ἐρευνα τοῦ Peufuss στά ἄλβανικά ἀρχεῖα, ὅπου ἐπίσημανε τὰ ὀνόματα τοῦ Κωστή Ἄθανασίου Ζάβα⁵.

Ἡ θεωρία ὁμως τοῦ Mile δέν φαίνεται πιθανή. Ἀφ' ἑνός μὲν γιατί τό δισύλλαβο Ζάβα ἢ Τσάβα μόνο μέ γλωσσική ἀλλαγία μπορεῖ νά μετατραπεῖ σέ «Καβαλλιότης», ἀφ' ἑτέρου δέ γιατί τό οἰκογενειακό αὐτό ὄνομα (ἐπώνυμο) Ζάβα, συνέχισε νά ὑπάρχει στή Μοσχόπολη καί μετά τήν ἐποχή τοῦ Καβαλλιότη, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπό ὀρισμένες ὑπογραφές σέ ἔγγραφα⁶ καί ἀπό τὰ *κατάστιχα* τῶν νιζαμιέδων⁷. "Ἄν λοιπόν τό ἐπώνυμο εἶχε ὑποστῆ κάποια μεταβολή (ἀπό Ζάβα ἢ Τσάβα σέ Καβαλλιότης) θά ἔπρεπε νά ἰσχύσει γιά ὅλους ὅσους τό ἔφεραν καί ὄχι ἐξαιρετικά γιά τόν Θεόδωρο. Εἰς ἄλλου ἡ ἀναμφισβήτητη ἑλληνικότητα τοῦ ὀνόματός του καί τοῦ πατρωνύμου δέν μᾶς παρέχει τό

4. PEYFUSS, δ.π., σ. 384 κ.έ.

5. Βλ. PEYFUSS, *Marginalien*, σ. 388.

6. Ὁ I. MARTINIANOΣ, *Ἡ Μοσχόπολις (1330-1930)*, Θεσσαλονίκη 1957, σσ. 223-224, παραθέτει ἔγγραφο τοῦ 1807 (3 Μαρτίου) στό ὅποιο μετά τήν ὑπογραφή τοῦ πρωτοπαπᾶ Ἄναστασίου, γιοῦ τοῦ Θεοδώρου, ὑπάρχει ἡ ὑπογραφή: «γιάννα Ζάβα βεβεή».

7. Βλ. MARTINIANOY, δ.π., σ. 282 κ.έ. δπου παραθέτει *κατάστιχα* νιζαμιέδων τῆς ἑνορίας Παναγίας (1901). Μεταξύ τῶν ἄλλων ἐπωνύμων ἐπαναλαμβάνεται τό «Ζάβα». Οἱ νιζαμιέδες (ἀπό τήν τουρκική λέξη νιζάμ=τάξη, πειθαρχία) ἦσαν οἱ ὑπόχρεοι στρατεύσεως, οἱ ὅποιοι δμως ἐξαγόραζαν τή θητεία τους ἔναντι ὀρισμένου χρηματικοῦ ποσοῦ (νοφοῦσι). Συγγενική εἶναι καί ἡ λέξη νιζάμης πού δήλωνε ἐκεῖνον πού ὑπηρετοῦσε στόν τακτικό τουρκικό στρατό, σέ ἀντίθεση μέ τόν γενίτσαρο ἢ τόν βασιβουζούκο. Σχετικά βλ. Μ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, *Λεξικόν ἑλληνο-τουρκικόν, τουρκο-ἑλληνικόν*, Ξάνθη 1962, σσ. 335-336.

δικαίωμα για να υποθέσουμε ότι το επώνυμο του θα είχε οποιαδήποτε ξενική προέλευση.

Συναφής με το πρόβλημα της καταγωγής του Καβαλλιώτη είναι και η έρευνα για τους προγόνους του.

Ο αυστριακός έρευνητής Max Demeter Peyfuss, με επιτόπια έρευνα που πραγματοποίησε στο Κεντρικό Κρατικό Αρχείο των Τιράνων, όπου υπάρχει ειδικός φάκελος με χειρόγραφα του 18ου αιώνα⁸, βρήκε ένα βιβλίο ταμείου του ρουφειού των ραφτάδων. Στην πραγματικότητα πρόκειται για ένα μικτό κώδικα, που περιλαμβάνει μεμονωμένα φύλλα από διάφορα βιβλία ταμείου καθώς επίσης και σημειώσεις απ' τις διάφορες ένορίες της Μοσχοπόλεως. Μία πρώτη άποκρυπτογράφιση και μελέτη έδειξε ότι το 1721 υπήρξε στη Μοσχόπολη ένας Γιάννης Κατζά (;) Καβαλιώτης, που χαρακτηρίζεται ως μαθητευόμενος ράφτης. Όχτώ χρόνια αργότερα (1729) αναφέρεται ένας Γιάννης Μίχου Τάνα, ως μαθητευόμενος του ράφτη Νάστου Καβαλλιώτη, που είχε έναν αδελφό Ristas (=Χρήστος)⁹. Φαίνεται πολύ πιθανό οι μνημονεύομενοι εδώ Μοσχοπολίτες να ήσαν οι πρόγονοι του λογίου, αφού είναι βέβαιο ότι ο πατέρας του λέγονταν Αναστάσιος. Το πατρώνυμο συνοδεύει πάντα το όνοματεπώνυμο του λογίου και κληροδοτείται στον έγγονό (γιό του), σύμφωνα με την έλληνορθόδοξη συνήθεια ο έγγονός να παίρνει το όνομα του παππού του (από πατέρα).

Ο πατέρας του ? Αναστάσιος και ο θεός του Χρήστος μνημονεύονται και πάλι σε μία πληρωμή 2400 akge¹⁰ του 1751. Ανα-

8. Στη σειρά «Μητρόπολη Κορυτσάς» (Fond Mitropolia e Korges, Dosa 2.V. 1716, fol. 27), βλ. PEYFUSS, Marginalien, σ. 385.

9. Βλ. PEYFUSS, δ.π., σ. 385.

10. Akge (άσπρο ή καλύτερα άσπριδερό), ήταν άργυρή τουρκική νομισματική μονάδα, χωρίς διακριτικά σημεία, εκτός από το όνομα του Σουλτάνου. Τρία άσπρα αποτελούσαν έναν παρά, τριάντα παράδες μία ζολάτα (από το πολωνικό szlota=ruao), σαράντα παράδες ένα γρόσι. Ενδεικτικό της πραγματικής αξίας των άσπρων είναι το γεγονός ότι στα τέλη του 17ου αιώνα μία όκταμελής οικογένεια μπορούσε να συντηρηθεί με 40 άσπρα ως μηνιαίο εισόδημα Παρέμειναν σε χρήση μέχρι

φέρεται κατά λέξη, «τόν πατέρα αὐτοῦ Ἀναστάσιον καί τόν θειον αὐτοῦ Χρηστόν»".

Ἐπιπλέον ὁ Καβαλλιώτης εἶχε κάποια σχέση μέ τή συντεχνία τῶν ραπτῶν. Αὐτό φαίνεται ἀπό τό γεγονός ὅτι στό κατάστιχό της, πού ἀρχίζει ἀπό τό 1711, ὑπῆρχαν ὀχτώ πολύτιμες σημειώσεις διαφορετικοῦ περιεχομένου. Γραμμένες ἀπό τόν ἴδιο τόν λόγιο ἀφοροῦσαν στήν ἰδρυση τοῦ Ἑλληνικοῦ Φροντιστηρίου, τοῦ Ὀρφανοδιοικητηρίου καί τῶν ναῶν τῆς Μοσχοπόλεως. Περιλάμβαναν ἀκόμη τά ὀνόματα τοπικῶν ἀρχόντων ὅπως τοῦ Θανάση Βρέττα, τοῦ Κώστα Δήμιζα, τοῦ Μιχάλη Μελλγγέρι, τοῦ Γιωργάκη Μπάντου, τοῦ Κωστή Βρέττα καί ἄλλων.

Τό δεύτερο ὄνομα τοῦ Καβαλλιώτη «Ἀναστασίου» εἶναι πατρωνυμικό¹², χαρακτηρίζει δηλαδή τήν υἱική σχέση πρὸς κάποιον Ἀναστάσιο.

Τό οικογενειακό ὄνομα (ἐπώνυμο) πρέπει νά ἐκληφθεῖ ὡς χαρακτηριστικό καταγωγῆς, δηλαδή ὡς πατριδωνυμικό, ἀπό τήν Καβάλα¹³. Ἡ ἀποδοχή ὁμοίως αὐτή δέν εἶναι δυνατὸ νά συνδεθεῖ

τό 1798. Βλ. Κ ΜΕΡΤΖΙΟΥ, *Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 225, ὑποσ. 1, τοῦ ἴδιου, «*Τό ἐν Βενετίῳ Ἡπειρωτικόν ἀρχεῖον*», ΗΧ 11 (1936) 296, ὑποσ. 4. Πρβλ. Ι ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΥ, *Συμβολαί εἰς τήν Ἱστορίαν τῆς Μοσχοπόλεως, Α' Ἡ Ἱερά Μονή τοῦ Τιμίου Προδρόμου κατὰ τόν ἐν αὐτῇ κώδικα (1630-1875)*, Ἀθήναι 1939, σ. 57 καί Κ ΣΚΕΝΔΕΡΗ, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας καί συγχρόνου Μοσχοπόλεως*, Ἀθήναι 1928, σ. 53

11. ΡΕΥΦΟΥΣΣ, δ.π., σ. 385. Στά ἀρχεῖα τῆς Μοσχοπόλεως σημειώνεται συχνά: «*Ἀναστάσιος ἱερεὺς καί ἱεροκήρυξ ὁ τοῦ ἱεροδιδασκάλου*» (δηλαδή Θεοδώρου Καβαλλιώτου, φυσικός υἱός) Κατά τήν ἐποχή αὐτή ὑπῆρχε ἐπιτόπια συνήθεια στή Μακεδονία νά ἔχουν ὡς ἐπώνυμο καί ἰδιαίτερος ἐμφαντικό, εἴτε τό ὄνομα τοῦ πατέρα, ὡς φυσικοῦ βεβαίως γεννήτορα, εἴτε τοῦ θείου, ἀπό πατέρα ἢ μητέρα.

12. Παρά τίς ἀντιδράσεις πού διατυπώθηκαν ἀπό τοὺς Ζαβίρα καί Μιχαλόπουλο, πού ἐξέλαβαν τό «Ἀναστασίου» ὡς ἐπώνυμο. Στή συνέχεια τῆς μελέτης αὐτῆς θά ἀναλυθεῖ ἐπαρκῶς τό ζήτημα αὐτό.

13 Βλ. V. ΡΑΡΑΚΟΣΤΕΑ, *Teodor Anastasie Cavallioti, Trei manuscrise inedite*, RIR I (1931) 399. Ὁ Ραπακοστεα εἶχε ὑπόψη του τή μελέτη τοῦ Ρ ΡΑΡΑΗΑΓΙ, *Skriftori aromani in secolul al XVIII (Cavallioti, Ucuta, Daniil)*, Bucuresti 1909.

μέ τον ίδιο τον Θεόδωρο. Άφορα σαφώς στην καταγωγή κάποιων προγόνων του, οι όποιοι βρήκαν στη Μοσχόπολη καταφύγιο ως φυγάδες από την Καβάλα έξ αιτίας του όθωμανικού κινδύνου. Θεωρούμε ως πιο πιθανή την έκδοχή αυτή γιατί συνηγορούν βάσιμες ένδείξεις: α) Είναι βέβαιο ότι μεγάλο μέρος του πληθυσμού της Μοσχοπόλεως ήσαν μέτοικοι, κατοικούσαν μάλιστα σέ δικούς τους συνοικισμούς (π.χ. οι Μετσοβίτες στό Μετσοβήκε, οι καταγόμενοι από τά Ζαγοροχώρια στό Σκαμνέλι κ.λπ.). β) Η Μοσχόπολη άποτελούσε πόλο έλξεως για μετανάστες στά τέλη του 17ου και τις άρχές του 18ου αιώνα. Όχι μόνο γιατί βρίσκονταν πολύ κοντά στην άρχαία Έγνατία όδό, πού συνέχιζε νά χρησιμοποιείται ως όδική άρτηρία, αλλά και διότι ή τουρκική στρατιωτική παρουσία ήταν πολύ χαλαρή. Έτσι συγκέντρωσε τους πιο προοδευτικούς και δραστήριους κατοίκους άλλων περιοχών και σ' αυτό κατά μέγα μέρος 'οφείλεται ή ταχεία εξέλιξη της και ό πλοϋτος της. Είναι πολύ πιθανό λοιπόν μεταξύ των μεταναστών νά ήλθαν και οι πρόγονοί του, πιθανότατα ό πατέρας του, από την Καβάλα.

Ίδιαιτέρως ένδιαφέρουσα είναι ή άποψη του Ραραχαγι σύμφωνα μέ την όποία ό πατέρας του Καβαλλιώτη, Μοσχοπολίτης στην καταγωγή, μετοίκησε για πολύ καιρό στην Καβάλα έξ αιτίας έμπορικών ένασχολήσεων. "Όταν επέστρεψε στη Μοσχόπολη γύρω στά 1718 του δόθηκε ή προσωνομία «Καβαλλιώτης», λόγω μακροχρόνιας πάραμονής στην Καβάλα, πού διατηρήθηκε ως έπωνυμο¹⁴. Εκείνο πάντως πού πρέπει νά ύπογραμμισθεϊ είναι ότι άν και παραμένει άκαθόριστη μέχρι σήμερα ή καταγωγή της οϊκογενείας Καβαλλιώτη, ωστόσο τό έπωνυμο αυτό άβίαστα την συνδέει μέ την *ώραία* μακεδονική πόλη της Καβάλας¹⁵, όπου

14. Τά πατριδωνυμικά συνήθως Αποδίδονται σέ διαφόρους πού ζούν μακριά από την πατρίδα τους ή ζούν στην πατρίδα τους αλλά ή φήμη τους ύπερβαίνει τά όριά της. Ό πατέρας του Καβαλλιώτη πρέπει νά ένταχθεϊ στην πρώτη κατηγορία. Πρβλ. και ΡΑΡΑΚΟΣΤΕΑ, *Theodor Anastasie Cavallioti*, σ. 397.

15. PEYFUSS, *Marginalien*, σ. 384. Σχετικά μέ τό επίθετο «Καβαλλιώτης» βλ. και Α HETZER, «*Das dreisprachige Worterverzeichnis von*

μάλιστα υπάρχει και όδός¹⁶ πού φέρει τό όνομα τοῦ Θεοδώρου Καβαλλιότη.

Παράλληλα ὑπῆρξαν πολλοί μελετητές πού θεώρησαν τήν Καβάλα ὡς τόπο γεννήσεως τοῦ Θεοδώρου. Πρώτος πού ὑποστήριξε τήν ἐκ Καβάλας καταγωγή εἶναι ὁ Ζαβίρας πού, κάπως αὐθαίρετα, διαμόρφωσε τό όνομα «Θεόδωρος Ἐναστασίου ὁ Καβαλλιότης» Αποδεχόμενος τό «Ἐναστασίου» ὡς πραγματικό ἐπώνυμο, ἐνώ τό «Καβαλλιότης» ὡς αὐθεντικό πατριδωνυμικό¹⁷. "Ἐτσι στή συνέχεια γράφει «ὁ ἐκ Καβάλας ἀνὴρ δαιμόνιος» ἐκλαμβάνοντας ὡς αὐτόνοητη τήν ἐκ Καβάλας καταγωγή τοῦ λογίου. Τόν ἀκολουθεῖ ὁ Σάθας, ἀποκαθιστώντας ὁμως τό όνομά του' «Θεόδωρος Ἐναστασίου Καβαλλιότης, ἐγεννήθη ἐν Καβάλα τῆς Μακεδονίας»¹⁸.

Theodores Anastasiu Kavalliotis», στό Balkan-Archiv, Neue Folge-Beiheft, Band 1, Hamburg 1981, σ. 73, ὅπου συνδέεται μέ τό λατινικό caballus (ἄλογο). Μέχρι σήμερα ἡ λέξη αὐτή ἐπιζει στή νεοελληνική γλώσσα, ὡς ἕνας ἀπ' τούς πολλούς λατινισμούς: καβαλλώ, καβαλλικεύω, καβαλλάρης. "Ὅμως καί ὁ γλωσσολόγος-ἐρευνητής Α. Hetzer δέν βρῖσκει κάποια πειστική διασύνδεση μέ τό ἐπίθετο τοῦ λογίου μας. Ἐδώ θά πρέπει νά προστεθεῖ καί ἡ παρατήρηση ὅτι τουλάχιστον στά χειρόγραφα Σιατίστης ὅπως καί στά χειρόγραφα τῆς ρουμανικῆς Ἀκαδημίας τό Καβαλλιότης, γράφεται «Καβαλιότης» διαφοροποιούμενο ἀκόμη περισσότερο ἀπ' τή λατινική γραφή.

16. Παρ' ὅλες τίς προσπάθειες δέν κατέστη δυνατό νά διευκρινισθεῖ ἐπακριβῶς πότε καί γιατί δόθηκε τό όνομα τοῦ Θεοδώρου Καβαλλιότη στό δρόμο αὐτό τῆς Καβάλας. Τά προπολεμικά ἀρχεῖα τοῦ Δήμου τῆς πόλεως ἔχουν καί καί ὡς ἐκ τούτου στάθηκε ἀδύνατη κάθε ἔξακριβωση. Πάντως τό όνομα τῆς ὁδοῦ δόθηκε γύρω στά 1930. Βέβαιο εἶναι ὅτι τό 1926, ἡ ὁδός «Θεοδώρου Καβαλλιότης» ὀνομάζονταν «Υδραγωγείου». Βλ. Ι ΠΡΩΙΟΥ, Ὁδηγός τῆς Καβάλας, Καβάλα 1926, σ. 14 (πρβλ. καί σχετικό σχεδιάγραμμα τῆς πόλεως στόν αὐτό ὁδηγό).

17. Γ. ΖΑΒΙΡΑ, *Νέα Ἑλλάς ἢ ἐλληνικόν θέατρον*, Ἀθήνα 1872, σ. 319.

18. Κ ΣΑΘΑ, *Νεοελληνική φιλολογία. Βιογραφίαί τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμπάντων ἐλλήνων*, Ἐν Ἀθήναις 1868, σ. 495.

Ο Πρωτοψάλτης¹⁹ υποστηρίζει ότι δε μπόρεσε να βρει «μορφή πύο αντιπροσωπευτική τής Ιστορικής Καβάλας από τόν μεγάλο διδάσκαλο του Γένους Θεόδωρο Άναστασίου Καβαλιώτη. Η λαμπρή πνευματική δράση του έξόχου αυτού άνθρώπου έσημειώθηκε βέβαια μακρυνά από τήν Καβάλα, κυρίως στή Μοσχόπολη τής Ηπείρου, αλλά δέν ύπάρχει καμμιά άμφιβολία (παρά τίς άντιρρήσεις πού διατυπώθηκαν) ότι ή καταγωγή του είναι από τήν ώραία πόλη τής Μακεδονίας, καθώς μάζ φανερώνεται τό επίθετό του «Καβαλιώτης» πού είναι συγχρόνως και πατριδωνυμικό».

- Ο Χιόνης²⁰ αναφέρει ότι «άπό τήν πόλιν τής Καβάλας δέν έλειψαν και οί πνευματικές φυσιογνωμίες οί όποιες με τήν εκπαιδευτικήν τους δράσιν έβοήθησαν εις τήν έξύψωσιν του πνευματικού επιπέδου τών Ελλήνων. Άπό τάς φυσιογνωμίας αυτές ξεχωρίζει ή μορφή του Θεόδωρου Καβαλιώτου, πραγματικού οικόδομου τής Ακαδημίας τής Μοσχόπολεως, ή όποιά είχε άνοικοδομηθεί τό 1750».

Ο Μιχαλόπουλος²¹, άντιμετωπίζοντας τό πρόβλημα τής καταγωγής του Καβαλιώτη, περισσότερο με εθνικιστικά κριτήρια και λιγότερο με επιστημονικά, δε δέχεται ως τόπο γεννήσεως τή Μοσχόπολη ή τήν Καβαΐα τής Αδριατικής. Νομίζει ότι σ' αυτήν τήν περίπτωση θα υποχρεωθεί να τόν θεωρήσει ως άλβανό²².

19. Η άποψη του παρατίθεται αυτούσια στήν «Ιστορία του Νομού Καβάλας», το Ο. Ε. Σ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Καβάλα 1967, σ. 510. Σχετικά βλ. και Ε. ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗ, Θεόδωρος Καβαλιώτης, ό σοφός γραμματικός και διαφωτιστής, Πειραιϊκή-Πατραϊκή, 118 (1965) 18-19.

20. Κ. ΧΙΟΝΗ, Ιστορία τής Καβάλας, Καβάλα 1968, σ. 86. Παρόμοιες άπόψεις υποστηρίζει και ό Κ. ΣΚΑΛΤΣΑΣ, Ιστορία τής Καβάλας, Καβάλα 1930, σσ. 39-41. Ειδικά για τήν δεύτερη ό Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ιστορία τής Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 116, διατυπώνει τήν γνώμη ότι είναι «έρασιτεχνική εργασία χωρίς καμμιά επιστημονική άξια».

21. Φ. ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, Μοσχόπολις: αι Αθήναι τής Τουρκοκρατίας, Αθήναι 1941, σ. 20 κ.έ.

22. Ο.π., σ. 21. Ο Μιχαλόπουλος τόσο τόν Κουρίλα όσο και τόν

Θέλοντας μάλιστα νά στηρίξει τόν ἰσχυρισμό του, ὀδηγεῖται σέ ἄλλη Ανακρίβεια, δεχόμενος ὅτι ὁ Θεόδωρος Καβαλιώτης ὑπῆρξε ὑπότροφος τῶν χαλκιάδων τῆς Καβάλας²³. Λησμονεῖ ὅτι στίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰῶνα ἡ Καβάλα ἦταν μιά πολίχνη 2500 κατοίκων μέ ἑπικρατέστερο τό μουσουλμανικό στοιχείο²⁴. Δέ φαίνεται πιθανό νά ὑπῆρχαν τότε ὀργανωμένες συντεχνίες καί μάλιστα μέ τέτοιες οικονομικές δυνατότητες, ὥστε νά παρέχουν ὑποτροφίες! Ἀντίθετα στή Μοσχόπολη ὑπῆρχε πολυετής παράδοση ὄχι μόνο στήν ὀργάνωση τῶν ρουφετιῶν, ἀλλά καί στή συμμετοχή τους σ' ὅλες τίς κοινωνικές καί πολιτιστικές δραστηριότητες²⁵.

Paracostea ἀποκαλεῖ «άλβανόφιλους» καί «διαστρεβλωτές». Πιο συγκεκριμένα γράφει: Ὁ Θεόδωρος Καβαλιώτης δέν ἦταν οὔτε Κουτσόβλαχος, οὔτε Ἀλβανός, ὅπως τόν θέλησαν μερικοί, μά γνήσιος Ἕλληνας ἀπό τήν Καβάλα κι ἔγκαταστάθηκε ὡς καθηγητής στό σχολεῖο τῆς Μοσχόπολης, ὅπου καί ἔμαθε τή βλαχική, τήν ἄλβανική καθώς καί τήν βουλγαρική. Ὅταν παντρεύτηκε μέ κόρη τοῦ τόπου καί χειροτονήθηκε πρωτοπαπᾶς τῆς πόλεως, τότε οἱ κάτοικοι τιμητικά τόν ὀνόμασαν Μοσχολίτη, ὅπως καί ὑπογράφεται σέ διάφορα ἔργα του, ἐνῶ στά παλαιότερα κρατᾶει τό «Καβαλιώτης».

23. Τόν ἀβάσιμο ἰσχυρισμό τοῦ Μιχαλόπουλου φαίνεται νά ἀποδέχεται χωρίς καμμιᾶ τεκμηρίωση καί ἡ ΕΛΕΝΗ ΒΟΥΡΑΖΕΛΗ-ΜΑΡΙΝΑ-ΚΟΥ, *Αἱ ἐν Θράκη συντεχνίαι τῶν Ἑλλήνων κατά τήν Τουρκοκρατίαν*, Θεσσαλονίκη 1950, σ. 149. Τελικά ὅμως ἠθικός αὐτουργός τῶν ἀνακριβειῶν αὐτῶν εἶναι ἡ ἄσαφής διατύπωση τοῦ Γ. Ζαβίρα «διά συνδρομῆς τῶν χαλκῶν ἐπέμφθη εἰς Ἰωάννινα». Ποίων ὅμως χαλκῶν; Τῆς Καβάλας ἢ τῆς Μοσχόπολεως; Ὁ Ζαβίρας τουλάχιστον τό ἀφήνει ἀδιευκρίνιστο. Καί τόν ἀκολουθεῖ καί ὁ Κ. Σάθας. Βλ. σχετικά ΖΑΒΙΡΑ, ὁ.π., σ. 319, Κ. ΣΑΘΑ, *Νεοελληνική Φιλολογία*, σ. 493.

24. Ν ΛΩΡΕΝΤΗ, *Νεωτάτη διδακτική Γεωγραφία*, Βιέννη 1838, τ 2, σ. 420. Οἱ κάτοικοι ἀνέρχονται σέ 2.800, «ἐνεργοῦντες ἐμπόριον ταμβάκου, βαμβακίων, ἐλαίου καί ἄλλων τινῶν ἐγχωρίων προϊόντων». Ὁ Ἀραβαντινός, *Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου*, τ. 2, σ. 32, σημειώνει ὅτι στά μέσα τοῦ 19ου αἰ. ἡ Καβάλα δέν ξεπερνοῦσε τίς 3.000 κατοίκους, ὑπάγονταν στήν τοπαρχία Σερρών καί ἦταν ἐδρα φερώνυμης επαρχίας.

25. Εἶναι Αναμφισβήτητο ὅτι οἱ συντεχνίες τῆς Μοσχόπολεως ἦσαν πολλές. Οἱ Ἱστορικοί μνημονεύουν πάντα μεγάλο ἀριθμό: ὁ Κουτσονίκας

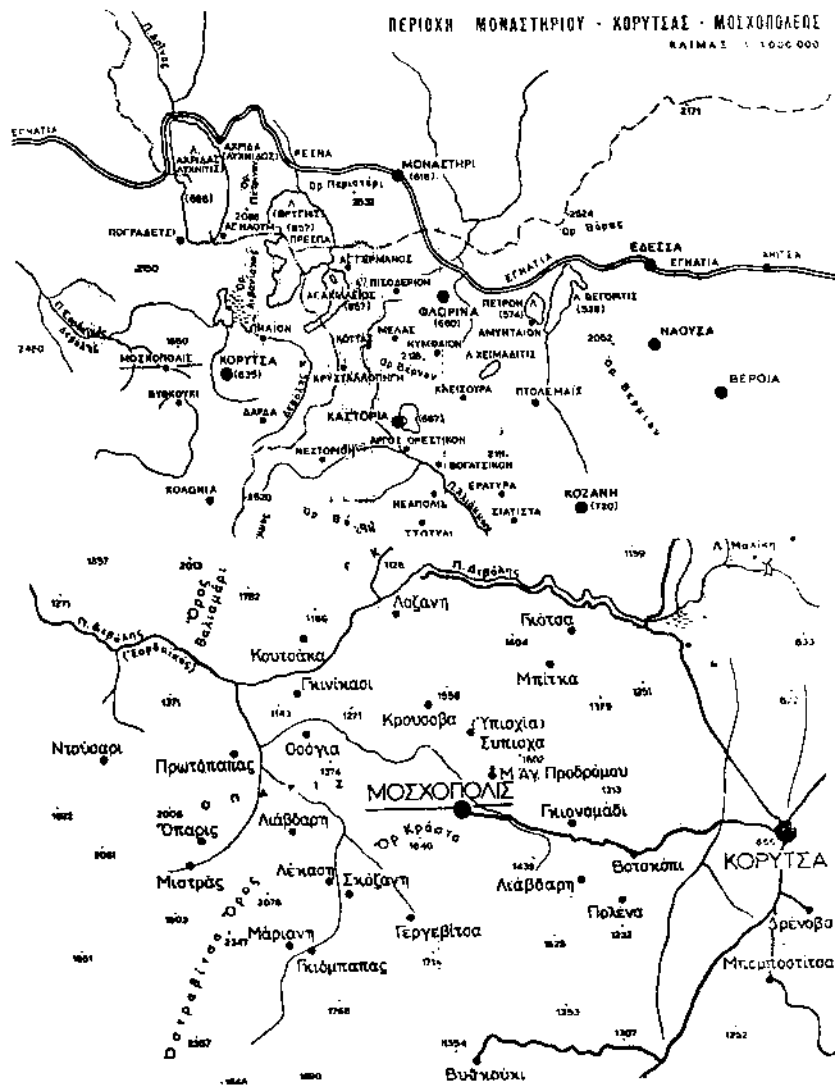
Ο Jorga²⁶, δίνοντας ιδιαίτερη βαρύτητα στο επίθετο «Καβαλλιώτης», τόν θεωρεί ως καταγόμενο από την Καβάλα. Ο Hetzer²⁷ άποκλίνει υπέρ της έκ Καβάλας καταγωγής, άποψη που τεκμηριώνει επικαλούμενος την παράδοση σύμφωνα με την όποια μεγάλο μέρος του Μοσχοπολίτικου πληθυσμού άποτελοϋσαν φυγάδες από τα άνατολικά. Επίσης, πολλοί διανοούμενοι της Κωνσταντινουπόλεως ηδραν ένδεχομένως, μετά την άλωση, καταφύγιο στα βουνά της Ήπειρου (βλ. εικόνα άριθ. 1). Αυτό

50, ό Κωνσταντάς 13, ό Σκένδερης και ό Γεωργιάδης 17, ό Μαρτινιανός

14. Ήταν" αριστα όργανωμένες και είχαν άναπτύξει πλήθος κοινωνικών πρωτοβουλιών, ανάμεσα στις όποιες ήταν και ή παροχή ύποτροφιών σε άπόρους νέους, που έδειχναν ιδιαίτερη έφεση για μάθηση. Ενδεικτικά είναι τα όσα αναφέρονται σε όλιγοσέλιδο κώδικα του καθεδρικού ναού της Παναγίας: «Τά έυλογημένα τά ρουφέτια άνέλαβαν νά σπουδάζουν δαπάνη αυτών ανά έν παιδίον εις τά έλληνικά, φιλοσοφικά και θεολογικά μαθήματα κατά διαδοχήν πάντοτε. Αιώνιά ή μνήμη αούτων, τρίς». Ή συντεχνία μάλιστα των χαλκέων της Μοσχοπόλεως ήταν άπ' τίς πίο εθπορες και δραστήριες, έχοντας στο ένεργητικό της άκόμη και άνέγερση ναών, όπως των Δώδεκα Άποστόλων, καθώς φαίνεται από την κτητορική έπιγραφή: «Ανεγέρθη και άνεστορήθη ούτος ό θιος και πάνσεπτος ναός των Άγίων Άποστόλων διά συνδρομής έξόδου κε κόπου ή έβρισκόμενι μικροί τε και μεγάλοι τό ρουφέτι των χαλκιάδων και έπιτροπέοντος ό κυρ Μιχάλης του Παπατέτε, 1752 Όκτοβρίου 20». Κ ΣΚΕΝΔΕΡΗ, *Ιστορία της Αρχαίας και συγχρόνου Μοσχοπόλεως*, σ. 48. Περισσότερα για τόν πρωταγωνιστικό ρόλο των συντεχνιών της Μοσχοπόλεως, την κοινωνική τους προσφορά και τίς δόμες τους βλ. στον ΣΚΕΝΔΕΡΗ, δ.π., σ. 11. Επίσης Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Έλλήνων συσσωματώσεις κατά την Τουρκοκρατία*, Άθήνα 1958, Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ίστορία του Νέου Έλληνισμού*, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 307, Μ ΚΑΛΙΝΔΕΡΗ, *Αί συντεχνίαι και ή Εκκλησία επί Τουρκοκρατίας*, Άθήνα 1973, Α. ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ, *Μορφές από τή σωματειακή όργάνωση των Έλλήνων στην Όθωμανική αυτοκρατορία*, ΙΝΕ, τ. 1, Άθήνα 1983, σσ. 123-153.

26. *Η ίστορία των Ρουμάνων της βαλκανικής χερσονήσου*, σ 43 (ρουμανιστί). Πρβλ. και ΡΑΡΑΚΟΣΤΕΑ, *Teodor Anastasie Cavallioti*, σ. 397.

27. *Das dreisprächige Wörterverzeichnis*, σ. 18.

Εικόνα 1. Η περιοχή Μοναστηρίου-Κουτσάς-Μοσχόπολεως και η Έγναττα οδός.

θά μπορούσε να εξηγήσει γιατί στο χώρο εκείνο, χωρίς ιδιαίτερες προϋποθέσεις, εκτός απ' την ανάπτυξη του εμπορίου και της βιοτεχνίας, αναπτύχθηκε επί πλέον έντονη πνευματική ζωή για μία περίοδο ενός περίπου αιώνα. Περιέλαβε δέ όλες τις τότε γνωστές επιστήμες, δηλαδή, τή θεολογία, τή φιλοσοφία και τὰ μαθηματικά. Παράλληλα προώθησε και τις επονομαζόμενες «ελεύθερες τέχνες» (artes liberales).

Αντίθετα ο Κουρίλας²⁸ θεωρεί τήν άποψη του Ζαβίρα και άλλων τελείως άστήρικτη. Υπογραμμίζει ότι για τήν έκ Καβάλας καταγωγή του Καβαλλιώτη «ούδεμίαν ένδειξιν έχομεν, αυτός ο ίδιος εις τάς εκδόσεις αυτού γράφεται Μοσχοπολίτης». Πράγματι, ο ίδιος ο Καβαλλιώτης σε όλα τὰ συγγράμματά του, χειρόγραφα και έντυπα, αυτοπροσδιορίζεται ως Μοσχοπολίτης, π.χ. στο έργο του «Φυσική πραγματεία» σημειώνεται στή συνέχεια «ξυντεθεισα παρά του σοφολογιωτάτου διδασκάλου κυρίου Θεοδώρου Αναστασίου Καβαλλιώτου του έκ Μοσχοπόλεως²⁹...» Στο άλλο έργο του «Πρωτοπειρία παρά του... Θεοδώρου Καβαλλιώτου του Μοσχοπολίτου» πάλι χαρακτηρίζεται ως Μοσχοπολίτης. Τό ίδιο συμβαίνει και μέ τό βιβλίο του «Είσαγωγή Γραμματικής υπό Θεοδώρου Αναστασίου Καβαλλιώτου Μοσχοπολίτου». Στα έργα αυτά, πού γράφηκαν από τόν ίδιο ή αντίγραφηκαν από μαθητές του όσο ο ίδιος ζούσε, πιστοποιείται χωρίς άμφιβολία διτι ή Μοσχόπολη υπήρξε ή πατρίδα του. «Και παρ' αυτού εκδοθείσα έν τή τής ίδιας πατρίδος νεωστί ίδρυθείση σχολή» προστίθεται σε δλους τούς τίτλους τών έργων του³⁰. Εκτός όμως από τόν Κουρίλα και άλλοι έρευνητές υποστήριξαν διτι ή Μοσχόπολη είναι ή γενέτειρα του Καβαλλιώτη.

Ο πρώτος πού διέσωσε υπεύθυνες και αξιόπιστες πληροφορίες είναι ο γερμανός καθηγητής Johannes Thunmann. Δέν διατηρούσε καμιά άμφιβολία διτι ο Καβαλλιώτης γεννήθηκε στή Μοσχόπολη³¹. Τόν άκολούθησε και ο Papacostea³², ενώ ο Ugi³³

28. Γρηγόριος ό Αργυροκαστρίτης, Αθήναι 1935, σ 105.

29. ΧΣ, φ. 68.

30. Βλ. ΧΣ, φ. 6 και 68, ΧΡΑ, φ. 1.

31. Ο Johannes Thunmann, καθηγητής τής Ρητορικής και τής Φιλο-

ἐκλαμβάνοντας ὡς ἀταπόδεικτη τὴ γέννηση τοῦ Καβαλλιῶτη στή Μοσχόπολη δὲ τὴ σχολίασε ιδιαίτερα. Τό ἴδιο συνέβη καί μέ τὴν «Ἱστορία τῆς ἀλβανικῆς φιλολογίας»³⁴. Τέλος, ὁ Ruffini³⁵ ἀποκλίνοντας ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως τοῦ Thunmann, ἀποδέχθηκε τὴ Μοσχόπολη ὡς τόπο γεννήσεως τοῦ Καβαλλιῶτη.

Ὁ Parahagi³⁶, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, θεώρησε λανθασμένη τὴν ἀποψη ὅτι γεννήθηκε στὴν Καβάλα καί διατύπωσε μιά περισσότερο συμβιβαστικὴ ἐκδοχή. Αποδεχόμενος τὸ ἐπώνυμο «Καβαλλιῶτης» ὡς πατριδωνυμικό, πού δὲν ἀνήκει ὁμως στό Θεόδωρο ἀλλὰ στὸν πατέρα του Αναστάσιο. Αὐτός ἦταν συνδεδεμένος μέ τὴν πόλη τῆς Καβάλας.

σοφίας στό Πανεπιστήμιο τῆς Χάλλης (Halle), σύγχρονος τοῦ Καβαλλιῶτη, στό ἔργο του «*Untersuchungen iiber die Geschichte dei östlichen europaischen Volker*», Leipzig 1774, σ. 178, σημ. γ, δίνει ὀρισμένες συνοπτικὲς ἀλλὰ ἀξιόπιστες πληροφορίες γιὰ τὸν Θεόδωρο Καβαλλιῶτη, πού ἔχουν ὡς ἐξῆς:

«Γεννήθηκε στή Μοσχόπολη: τώρα εἶναι περίπου 46 ἐτών. Σπούδασε Ἀνθρωπιστικὲς ἐπιστῆμες στὴν πατρίδα του κοντὰ στό Χαλκέα, ἓνα Μοσχοπολίτη λόγιο, καί στό Σεβαστό ἀπὸ τὴν Καστοριά, τὸν Οἰκονόμο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Καστοριάς. Φιλοσοφία καί Μαθηματικά (σπούδασε) στά Ἰωάννινα, κοντὰ στό λόγιο Εὐγένιο πού τώρα εἶναι στή Πετρούπολη καί τότε ἦταν διευθυντὴς τῆς Σχολῆς τοῦ Καραγιάννη καί τοῦ Μαρούτζη στὴν προμημονευθεῖσα πόλη. Ἐχει γράψει ἐπάνω σέ ὅλες σχεδὸν τίς φιλοσοφικὲς ἐπιστῆμες, ἀλλὰ δὲν ἔχει τυπωθεῖ τίποτε» Γιὰ τὸν τόπο γεννήσεως τοῦ Καβαλλιῶτη στό γερμανικὸ κείμενο σημειώνεται κατὰ λέξη: «Er ist aus Moschopolis geburtig...».

32. Teodor Anastasie CavaHioti, σ. 397 κ.έ

33. T.A. Kavallioti, σ. 187.

34. Ἔκδοση τῆς Ἀλβανικῆς Ἀκαδημίας, Τίρανα 1983, σ. 49 (ἀλβανιστί).

35. «Teodor Anastasie Cavallioti, Scrittore Moscopolitano del secolo XVIII», Rivista d' Albania 32 (1942) III, δπου καταχωρεῖται πλούσια βιβλιογραφία. Επίσης τοῦ ἴδιου: *Un centro aromeno d' Albania: Moscopoli*, στό Noul Album Macedo-Roman 1, Freiburg 1959, σ. 43, passim.

36. Βλάχοι συγγραφεῖς τοῦ 18ου αἰώνα, Βουκουρέστι 1909, σ. 20 (ρουμανιστί).

Ο Αραβαντινός³⁷ πρωτοτυπώντας τον αναφέρει ως «Θεοδώρητο Α. Καβαλλιώτη». Διατυπώνει δε την άποψη ότι «έπωνομάσθη Καβαλλιώτης, διότι οί πρόγονοί του άπόκησαν εκείσε έκ τής πόλεως Καβάγιας ή Καβάλας³⁸ τής Άλβανίας». Είναι ο μόνος άπό τούς μελετητές πού υποστήριξε μιά τέτοια εικασία.

Ο Σκένδερης³⁹ τον θεωρεί ως καταγόμενο άπό τήν Καβάλα, πού όμως μετά τίς σπουδές του στά Ίωάννινα, πολιτογραφήθηκε στή Μοσχόπολη, τήν όποία θεώρησε ως δεύτερη πατρίδα του.

Ένδεικτική πάντως τής συγχύσεως, πού έπικρατεί γύρω άπό τό πρόβλημα τής καταγωγής του Θεοδώρου Καβαλλιώτη, είναι ή περίπτωση του Μοσχοπολίτη δασκάλου (τελευταίου διευθυντή του Έλληνικού σχολείου Μοσχόπολεως, μέχρι τό 1916) Θεοφράστου Γεωργιάδη. Στο βιβλίο του «Μοσχόπολις»⁴⁰ θεωρεί τον Καβαλλιώτη «ώς γεννηθέντα έν Καβάλα, άλλ' έλκοντα τήν καταγωγήν έκ Μοσχόπολεως»⁴¹.

37. Π ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ, *Βιογραφική συλλογή λογίων τής Τουρκοκρατίας*, Ίωάννινα 1960, σ. 75.

38. Περί Καβαΐας ή Καβάγιας ή Καβίλας ή Καβάλας τής Άλβανίας βλ. Ν ΛΩΡΕΝΤΗ, *Γεωγραφία*, τ. 2, σ. 445, όπου αναφέρεται ότι «άνατολικότερον του Έλβασάν (Άλβανούπολη) και είς μικράν άπόστασιν άπό τής Αδριατικής θαλάσσης κείται ή πολίχνη Καβίλα ή Καβαΐα κλπ». Στην πόλη μάλιστα αυτή είναι πολύ πιθανό να λειτουργούσε και «κρυφό σχολείο» όπως μπορεί κανείς να συμπεράνει άπό διασωθεΐσες έπιστολές. Βλ. Κ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, σ. 210, όπου παρατίθεται (με αριθμό 39, σ. 227) έπιστολή, με τήν όποία κάποιος παπά-Θεόκλητος άπό τήν Καβάγια, «πού έμάθαινε γράμματα είς πεντέξη παιδιά», ζητεί άπό έναν όμογενή τής Βενετίας να του στείλει «ένα Εύαγγέλιο και ένα πετραχήλι». "Άλλος πάλι κάτοικος τής Καβάγιας στις 8 Μαρτίου 1697 ζητεί να του στείλουν άπό τή Βενετία «δύο Ώρολόγια και ένα Άπόστολον ότι με χρειάζονται για τά παιδιά μου» (δ.π., σ. 226). Μέ τήν Καβαΐα ύπήρχαν και έμπορικές σχέσεις των Μοσχοπολιτών. Δεν έπισημάνθηκε όμως κάποιος δεσμός του Καβαλλιώτη με τήν Καβαΐα κατά τήν παρούσα έρευνα.

39. *Ιστορία τής άρχαίας και συγχρόνου Μοσχόπολεως*, σ. 18.

40. Βλ. σ. 64.

41. Ο.π., σ. 44.

Από τὰ μέχρις ἐδῶ ἐκτεθέντα καταφαίνεται ἡ πολυγωνμία τῶν ἐρευνητῶν ὡς πρὸς τὴν καταγωγή τοῦ Καβαλλιώτη, ἡ ὁποία μάλιστα ἐπιτείνεται ἀπὸ τὶς συγκεχυμένες καὶ ἀντιφατικές πληροφορίες πού παρέχουν οἱ πηγές.

Νομίζουμε ὅμως ὅτι οἱ πληροφορίες τοῦ Thunmann, ὡς σύνολο ἀλλὰ καὶ ἐπὶ μέρους, ξεχωρίζουν γιὰ τὴν ἐγκυρότητά τους. Επομένως ἡ ἐκδοχὴ τοῦ Thunmann ὅτι ἡ Μοσχόπολη ὑπῆρξε ἡ γενέτειρα τοῦ Καβαλλιώτη, ἐνισχυομένη καὶ ἀπὸ τὶς σχετικές ἀναγραφές στὰ ἔργα του πού τὸν χαρακτηρίζουν ὡς Μοσχοπολίτη, δέν ἀφήνουν περιθώρια γιὰ ἀμφιβολίες. Ὁ Θεόδωρος ἦταν γηγενὴς Μοσχοπολίτης ἐνῶ ὁ πατέρας του Ἀναστάσιος, πού πρῶτος ἔφερε τὸ ἐπώνυμο Καβαλλιώτης, πιθανότατα κατάγονταν ἀπὸ τὴν Καβάλα.

Παρά δὲ τὴν πεποίθησή μας ὅτι ἡ τύχη τῶν ἀπογόνων του δέν ἀποτελεῖ στοιχεῖο διαφωτιστικό στὴν ἐρευνα γιὰ τὴν καταγωγή τοῦ Καβαλλιώτη, ὀφείλουμε νὰ σημειώσουμε ὅτι μαρτυρεῖται, ἀπὸ τὸν Reyfuss⁴², ἡ ὑπαρξὴ τους τόσο στὸν 19ο αἰῶνα ὄσο καὶ σήμερα στὴ Ρουμανία. Αναφέρεται ἡ ποιήτρια Rodica Maria Oarda, ἡ ὁποία παρουσιάζεται ὡς δισέγγονη τοῦ Καβαλλιώτη, ἐνῶ ἡ μητέρα της Fotinia Καβαλλιώτη ἔφερε τὸ ἴδιο μὲ τὸν λόγιό ἐπώνυμο. Οἰκογένειες ὅμως μὲ τὸ ἐπώνυμο αὐτὸ ἔχουμε ἐπισημάνει σήμερα καὶ ἐμεῖς τόσο στὴν πόλη τῆς Καβάλας ὄσο καὶ στὴ γειτονικὴ νήσο Θάσο, χωρὶς ὅμως νὰ πιστοποιεῖται ἡ συγγένεια τους μὲ τὸν λόγιο.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ ἡ ἐρευνα γύρω ἀπὸ τὴν ἐθνικότητα τοῦ Καβαλλιώτη. Ἀλβανοί, ρουμάνοι καὶ Ἕλληνες τὸν διεκδικοῦν. Οἱ ἄλβανοί ἐπειδὴ ἐδρασε σὲ περιοχὴ πού σήμερα ἀνήκει στὸ ἄλβανικό κράτος, ἐνῶ τὸν θεωροῦν ὡς ἕνα ἀπὸ τοὺς θεμελιωτὲς τῆς ἄλβανικῆς φιλολογίας. Οἱ ρουμάνοι ἐπειδὴ μεγάλο ποσοστὸ ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς Μοσχοπόλεως μιλοῦσαν τὴν κουτσοβλαχικὴ γλῶσσα καὶ κατὰ μίαν ἐκδοχὴ οἱ κουτσόβλαχοι ἦταν ἀπόγονοι ρουμάνων. Οἱ Ἕλληνες βέβαια τὸν θεωροῦν ὡς δικό τους γιατί δλα τὰ οὐσιώδη, πού καθορίζουν τὴν ἐθνικότητα ἐνὸς ἀνθρώπου, εἶναι ἑλληνικά.

Τὸ ὄνομα του εἶναι ἀναμφισβήτητα ἐλληνικό. Ὁ Καβαλ-

42. *Marginalien*, σ. 386.

λιώτης γεννήθηκε από έλληνες γονείς και έδρασε σέ περιοχή, προπύργιο τοῦ χριστιανικοῦ καί ελληνικοῦ πολιτισμοῦ. Οί κάτοικοί της είχαν ἀκραιφή ὀρθόδοξη καί ελληνική συνείδηση. Από τά έργα εὐποιΐας, τά ἑκπαιδευτικά ἱδρύματα, τίς συντεχνίες, τούς ναούς, τίς γραπτές πηγές, ἀναδύεται ἀβίαστα ένας γνήσιος ελληνισμός. Γι' αὐτό ὁ Καβαλιώτης γνώριζε νά ὀμιλεῖ καί νά γράφει ἀπταιστα τήν ελληνική καί μάλιστα στή διμορφία πού παρουσίαζε στά μέσα τοῦ 18ου αἰώνα. Εἰδικά ἡ ἀρχαΐζουσα, γλώσσα τῆς πλειονότητος τῶν λογίων, ἐμφανίζονταν ὡς ἔμπόδιο ἀνυπέβλητο γιά μή έλληνες, ιδιαίτερα ὅταν χρειάζονταν νά ἀποδώσει δυσνόητη φιλοσοφική ορολογία.

Ἡ ἄποψη τοῦ Paracostea⁴³ ὅτι γνώριζε τέλεια ἑλληνικά, μακεδονορουμάνικα καί ἀλβανικά, παραμένει μετέωρη. "Όλα τά έργα τοῦ Καβαλιώτη εἶναι γραμμένα σέ ἄσγγη ελληνική. Οὔτε ένα σέ ἄλλη γλώσσα. Ἡ καταγραφή 1170 λέξεων τῆς βλάχικῆς καί ἀλβανικῆς δέν εἶναι δυνατό νά ἀποτελεῖ Αποδεικτικό στοιχείο ἀρτίας γνώσεως μιᾶς γλώσσας. Ὑπάρχει ἐξἄλλου καί ἡ ἐκδοχή τῆς συνεργασίας μέ ἄλλον λόγιο⁴⁴. Πλοῦτος λεξιλογικός, εὐχέρεια καί ἀκρίβεια στή χρήση τῶν λέξεων, ἐπιδεξιότητα στούς χειρισμούς συντάξεως, εἶναι τά γνωρίσματα τοῦ γραπτοῦ λόγου τοῦ Καβαλιώτη. Αποκαλύπτουν ἄνθρωπο πού ἡ ελληνική εἶναι ἡ μητρική του γλώσσα.

Ἡ διδασκαλική ιδιότητά του, μάλιστα σέ σχολεῖο ἀνώτερης μορφώσεως ὅπου δέν μαρτυρεῖται θητεία διδασκάλου ἄλλης ἐθνικότητος, καθώς καί ὁ διορισμός του ὡς ἱεροκήρυκα τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδῶν, ἐνισχύουν τήν ἐκδοχή τῆς ελληνικῆς καταγωγῆς του.

Δυστυχῶς σοβαροί μελετητές, ὅπως ὁ Paracostea, κατέγραψαν τά συμπεράσματα τῶν ἐρευνῶν τους σέ ἐποχή ζωνῶν ἐθνικιστικῶν ἀντιπαραθέσεων καί, μέχρις ἑνός σημείου, ἦταν εὐλογο νά ἐπηρεασθοῦν. Ὁ σημερινός ἐρευνητής μέ μεγαλύτερη νηφαλιότητα, εὐρισκόμενος ἐξω ἀπό τή δίνη ξένων πρὸς τήν ἱστορική ἐρευνα ἐπιρροῶν, χωρίς τούς παραμορφωτικούς φακούς τοῦ σοβινισμοῦ ἢ τῶν ἐδαφικῶν διεκδικήσεων, ἔχει τίς προϋποθέσεις νά ἀποκαταστήσει τίς ἱστορικές στρεβλώσεις τοῦ παρελθόντος.

43. *Teodor Anastasie Cavallioti*, σ. 398.

44. HETZER, δ.π., σ. 49 κ.έ.

2. Τά πρώτα χρόνια

Τά πρώτα χρόνια τής ζωής τοῦ Καβαλλιώτη καλύπτονται ἀπό σύγχυση καί ἀβεβαιότητα. Οἱ πηγές, πού βρίσκονται στή διάθεση τοῦ σύγχρονου ἔρευνητή, σιωποῦν. Δέν ἐπισημάνθηκε μέχρι σήμερα κανένα ἀπολύτως ἀξιόπιστο τεκμήριο πού νά μᾶς πληροφορεῖ, συγκεκριμένα καί κατηγορηματικά, ὄχι μόνο γιά τό ἔτος γεννήσεώς του, ἀλλά καί γιά τίς "ἄλλες βιογραφικές συντεταγμένες (περίοδος σπουδῶν, ἀνάληψη διδακτικοῦ ἔργου, χειροτονία κ.λπ.). Τά βιβλία του, ἀπό τά ὅποια πιθανόν θά μπορούσε νά ἀντληθεῖ ὑλικό γιά μία ὀλοκληρωμένη προσωπογραφία, εἶναι ψυχρά καί οὐδέτερα «επιστημονικά» βοηθήματα, ἀκατάλληλα γιά νά χρησιμοποιηθοῦν ὡς μέσα πλήρους ἀποκρυπτογραφίσεως τής ψυχοδυναμικῆς τοῦ συγγραφέα. Ἡ σημασία τους ὁμως εἶναι γενικότερη. Σηματοδοτοῦν τήν πνευματική πορεία τοῦ ὑπόδουλου γένους, φανερόνουν τίς ἰδεολογικές ζημώσεις πού πραγματοποιοῦνταν τήν ἐποχή ἐκείνη, κυρίως στό χώρο τής παιδείας, καί βέβαια ὀριοθετοῦν τό ὑψηλό ἐπίπεδὸ σπουδῶν.

Ἔτσι οἱ ἀσφαλεῖς γνώσεις μας γιά τή ζωή καί τό ἔργο του ἐλαχιστοποιοῦνται. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά κυριαρχοῦν ἀντιφάσεις καί ἀνακρίβειες¹, συχνά δέ, σκόπιμες ἢ ἀθέλητες παραποιήσεις. Καί σ' αὐτό τό σημεῖο ἡ τύχη του μοιάζει πολύ, σχε-

1. PEYFUSS, *Marginalien*, σ. 381, HETZER, *Das dreisprachige Wörterverzeichnis*, σ. 18. Κατά τόν Ἰ. Μαρτινιανό, *Συμβολαί εἰς τήν ἱστορίαν τής Μοσχοπόλεως*, σ. 1, στή σύγχυση συνέβαλαν καί οἱ διάφοροι «αἰθεροβατοῦντες» περιηγητές ἢ ὄσοι ἄντι ἱστορικών γεγονότων παρέθεσαν φαντασιοπληξίες «ἡμέτεροι καί ξένοι, μέχρι κόρου καί ἀηδίας ἐπανάλαβαν καί εἰσέτι ἐπαναλαμβάνουσι, τῶν μὲν εἰκὴ καί ὡς ἔτυχε ἀντιγραφόντων τούς δέ».

δόν ταυτίζεται, με τών ύπολοιπων συνομηλίκων του λογίων, για τούς οποίους ελάχιστα έχουν γραφεί², ώστε να μὴν ἔχουν καταλάβει στό ιστορικό στερέωμα τή θέση πού τούς Αξίζει.

Οἱ περισσότεροι μελετητές, ἀπ' αὐτούς πού ἀποπειράθηκαν νά προσδιορίσουν τό ἔτος γεννήσεώς του, ἀποφάνθηκαν μάλλον ἔμμεσα καί συμπερασματικά. Στηρίχθηκαν κυρίως στή μαρτυρία τοῦ γερμανοῦ καθηγητή J. Thunmann³. Πώς ὁμως ὁ Thunmann γνώριζε τόν Θεόδωρο Καβαλλιώτη; Ἡ γ' ἑωρμία ἦταν τόσο στενή, ὥστε νά παρέχει τά ἐγγύα μιᾶς πλήρους γνώσεως ὅλων ὧν ἀφοροῦσαν σέ προσωπικότητα πού ἡ δράση της Αναπτύχθηκε σέ μιᾶ ὄρεινῃ πόλῃ τῆς Ηπειροῦ; Θά μπορούσε κανεῖς, πολύ εὐλογα, νά ὑποθέσει ὅτι ὁ Thunmann συγκαταλέγονταν μεταξύ τών λογίων ἐκείνων τῆς Δύσεως μέ τούς ὁποίους ὁ Καβαλλιώτης διατηροῦσε Αλληλογραφία στή λατινική⁴. Φυσικό ἦταν νά ἔχει ἀπ' ἐυθείας ἐγκυρες πληροφορίες γιά τόν ἑπιφανή λόγο μέ τόν ὅποιο Αλληλογραφοῦσε. Παρ' ὅλο πού μαρτυρεῖται μετάβαση τοῦ Καβαλλιώτη στή Γερμανία⁵ δέ φαίνεται πιθανή συνάντηση μέ τόν Thunmann.

Δυό ὁμως ἄλλες ἐκδοχές συγκέντρωσαν τό ἐνδιαφέρον τών ἐρευνητῶν, ὄχι μόνο γιατί θεωρήθηκαν πύ Αξιοπιστες, Αλλά

2. "Αν κανεῖς ἀναλογισθεῖ, δι τὸ «μέγας ἀνὴρ» τῆς ἑλληνικῆς μορφωτικῆς παλιγγενεσίας καί ἡ «ἔμβιος βιβλιοθήκη τῆς πολυμαθείας» ὁ Εὐγένιος Βουβλαργῆς, δέν ἔχει ἀκόμη ἀξιοθεῖ μιᾶς συνθετικῆς βιογραφίας πού τοῦ ἀρμόζει, μπορεῖ νά συμπεράνει πόσο σημαντικῆς ἐλλείψεις ὑπάρχουν γιά τούς ὑπολοίπους. Ἐτσι συνεχίζουμε νά στηρίζομαστε σέ δι,τι κατὰ τόν 19ο αἰ. γράφηκε γι' αὐτόν. Σχετικά βλ. Π ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ, 7. *Μοισιόδαξ*, Ἀθήνα 1985, σ. 28.

3. ΡΑΡΑΚΟΣΤΕΑ, *Teodor Anastasie Cavallioti*, σ. 391. Ὁ Ρουμάνος ιστορικός Αποδέχεται ὡς ἔτος γεννήσεως τοῦ Καβαλλιώτη τό 1728. Ἄπορία ὁμως προκαλεῖ πὼς ὁ Ραράκοστεα δέν σκέφθηκε δι τὴν ἄδυνατον ἑνα νεαρός 22 ἐτῶν νά διευθύνει τὴ Νέα Ἀκαδημία!

4. © ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *Μοσχόπολις*, Ἀθήνα 1975, σσ. 64-65. Ὁ Καβαλλιώτης εἶχε γνώση τῆς λατινικῆς, πού ὁ μαθητῆς του Κωνσταντῖνος Χατζῆ Τζεχάνης εἶχε διδαχθεῖ ἀπ' αὐτόν καί μιλοῦσε ἀπταιστα.

5. Βλ. σχετικά ΖΑΒΙΡΑ, *Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν θέατρον*, σ. 319, «τελευταῖον ἀναβάς εἰς Γερμανίαν διέβη ἐκεῖθεν εἰς Βενετίαν».

γιατί έδιναν μιά εύλογοφανή έρμηνεία τής σωστής και λεπτομερούς πληροφορήσεως του Thunmann.

Σύμφωνα με την πρώτη⁶, ό Thunmann γνώρισε τον Θεόδωρο Καβαλλιώτη, πριν από την καταστροφή τής Μοσχόπολεως, κατά την διάρκεια περιηγήσεώς του στις περιοχές εκείνες, οι δε παρεχόμενες πληροφορίες προέρχονται από την προσωπική γνωριμία των δύο λογίων. Πρόκειται μάλλον περί υποθέσεως αφού ό άκριβολόγος Thunmann δεν κάνει καμμία νύξη.

Η δεύτερη⁷ υποστήριξε ότι ό Thunmann ούδέποτε επισκέφθηκε τή Μοσχόπολη, ούτε γνώρισε προσωπικά τον Καβαλλιώτη, αλλά δ,τι μαρτυρεί τό γνωρίζει έμμεσα από τον μαθητή του Καβαλλιώτη Κωνσταντίνο Χατζή Τζεχάνη⁸, ό όποιος έφτασε στη Χάλλη για σπουδές, φέρνοντας μαζί του ένα αντίγραφο τής «Πρωτοπειρίας».

Έάν δεχθούμε την πρώτη έκδοχή μπορούμε να διατυπώσουμε την άποψη ότι όταν ό Thunmann αναφέρονταν στο «τώρα»

6. Σχετικά βλ. Ε ΚΟΥΡΙΑ, *Γρηγόριος ό Άργυροκαστρίτης, ό μεταφραστής τής Καινής Διαθήκης είς τό Άλβανικόν, ήτοι αί βάσεις τής άλβανικής φιλολογίας και γλώσσης. Η Άκαδημία τής Μοσχόπολεως. Η Ιστορία τής Μοσχόπολεως και ό πολιτισμός αυτής*, Άθήναι 1935, σ. 105.

7. M PEYFUSS, *Die Akademie von Moschopolis und ihre Nachwirkungen im Geistesleben Südoosteuropas*, στο *Wissenschaftspolitik in Mittel- und Osteuropa*, Berlin 1976, σσ. 120-121, Α. ΛΑΖΑΡΟΥ, *Η Άρωμονική και αί μετά τής έλληνικής σχέσεις αυτής*, Άθήναι 1976, σ. 143 κ.έ.

8. Περισσότερα για τό λόγιο αυτό μαθητή του Καβαλλιώτη βλ. Γ ΖΑΒΙΡΑ, *Νέα Ελλάδα ή Ελληνικόν Θέατρον*, σ. 394, ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *Μοσχόπολις*, σ. 65 κ.έ., ΚΟΥΡΙΑ, *Γρηγόριος ό Άργυροκαστρίτης*, σσ. 126-131. Για τή συνάντηση του Thunmann με τον Τζεχάνη υπάρχουν λεπτομέρειες στο ΛΑΖΑΡΟΥ, ό.π., σ. 146, όπου και σχετική βιβλιογραφία, και THUNMANN, ό.π., σ. 179, όπου ό Γερμανός καθηγητής πλέκει, υποσ. κ, τό έγκώμιο του Κωνσταντίνου Χατζή Τζεχάνη. Επίσης βλ. Κ. ΣΚΕΝΔΕΡΗ, *Ιστορία τής αρχαίας και συγχρόνου Μοσχόπολεως*², σ. 24, ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, ό.π., σσ. 65-66.

δέν ἔννοοῦσε τό 1774, ἔτος ἐκτυπώσεως τοῦ συγγράμματός του, ἀλλά τή χρονολογία γνωριμίας του μέ τόν Καβαλλιότη, πού θά πρέπει νά τοποθετηθεῖ τουλάχιστον πρὶν ἀπό τήν καταστροφή τῆς Μοσχοπόλεως (1769). Εξάλλου ὁ Τζεχάνης ἔφτασε στή Χάλλη τό 1766, σαφώς χωρίς τήν ἐντυπη «Πρωτοπειρία» καί πιθανότατα ὄχι τυχαία, ἀλλά συστημένος ἀπό τό δάσκαλό του στό γνῶριμό του καθηγητή Thunmann.

Θεωρεῖται σκόπιμο νά ἀναφερθεῖ ἐδῶ ὅτι ἁποδεχόμενοι τό ἔτος 1750, ὡς *terminus ante quem*, κατά τό ὅποιο ρητά ἀναφέρεται ὡς διευθυντής τῆς Νέας Ἀκαδημίας⁹, θέση στήν ὁποία πιθανόν τοποθετήθηκε τό 1748, διαδεχόμενος τό δάσκαλό του Σεβαστό Λεοντιάδη¹⁰, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά ἀπορρίψουμε τήν ἰδέα διότι οἱ Μοσχοπολίτες, σέ μιᾶ περίοδο ἀκμῆς καί ἀκτινοβολίας τοῦ λαμπροῦ αὐτοῦ ἑκπαιδευτικοῦ ἰδρύματος, ἀνέθεσαν τή διεύθυνσή του στήν ἀπειρία ἑνός εἰκοσάχρονου νέου, ὅσο ταλαντούχος κι ἀνῆταν.

Γίνεται λοιπόν φανερό διότι ὁ Καβαλλιότης δέν εἶναι δυνατόν νά γεννήθηκε τό 1728, ἀλλά (τουλάχιστον μία δεκαετία) ἐνωρίτερα". Ὁ ὑπολογισμός αὐτός θά ἐνισχύονταν ἀκόμη περισσότερο, ἀν τό ἔργο τοῦ Θεοδώρου Καβαλλιότη «Λογική πραγματεία»¹² εἶχε ὡς ἀύθεντική χρονολόγησι τό 1743. Τοῦτο δμως

9. Εἶναι πολλαπλά πολύτιμη ἡ μαρτυρία τοῦ κώδικα τῆς Ἱεράς Μονῆς τοῦ Προδρόμου, ὡς βιογραφικοῦ τεκμηρίου: «... ἰθύνοντος τοῦ διδασκαλικούς οἴακας, τοῦ σοφωτάτου, λογιωτάτου καί τῆς ἡμῶν πατρίδος ἀρίστου διδασκάλου κ. κ. Θεοδώρου Καβαλλιώτου...». Βλ. ΣΚΕΝΔΕΡΗ, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας καί συγχρόνου Μοσχοπόλεως*², σ. 17, ΡΕΥΦΟΥΣ, *Marginalien*, σ. 385. Δέν ἐπιτρέπει ἀμφιβολίες. Ὁ Θεόδωρος Καβαλλιότης τό 1750 εἶναι διευθυντής τῆς Νέας Ἀκαδημίας.

10. Φ. ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Μοσχόπολις: αἱ Ἀθήναι τῆς Τουρκοκρατίας*, σ. 18.

11. HETZER, *Das dreisprachige Wörterverzeichnis*, σ. 17.

•12. Χειρόγραφο αὐτοῦ τοῦ ἔργου πού ἔχει ὡς τίτλο: *Λογική πραγματεία συναρμολογηθεῖσα παρά τοῦ ἱεροσοφολογιωτάτου διδασκάλου Θεοδώρου Ἀναστασίου Καβαλλιώτου καί παρ' αὐτοῦ ἐκδοθεῖσα ἐν τῇ τῆς ἰδίας πατρίδος νεωστί Ἰδρυθείσῃ σχολῇ. Προοίμιον 1743*, βρήκε τόν

ἀμφισβητείται βασίμως, χωρίς παράλληλη ἀμφισβήτηση καί τῆς ἀuthεντικότητος τοῦ ἔργου. Ἡ ἀναγραφή ἄλλως τοῦ ἔτους 1743 μετὰ τῆ λέξι «προοίμιον», στό ἀλβανικό χειρόγραφο, εἶναι σαφώς μεταγενέστερη προσθήκη (βλ. εἰκόνα ἀριθ. 2) καί δέν πρέπει νά γίνῃ ἀποδεκτὴ ὡς γνήσια¹³. Ὁ Θεόδωρος Καβαλλιώτης πρὶν ἀπὸ τὸ 1750 δέν ἔχει συγγραφικὸ ἔργο καί μάλιστα γιὰ ἐκπαιδευτικούς σκοπούς. Εξἄλλου εἶναι δεδομένο δι τὸ Καβαλλιώτης προσέρχεται στὴν ἱερωσύνη μετὰ τὸ 1750. Στὸ χειρόγραφο ἄλλως αὐτὸ ἀναφέρεται ὡς «ἱεροσοφολογιώτατος». Τὰ γεγονότα λοιπὸν μαζὶ δδηγοῦν νά μὴ δεχθούμε τὸ 1728 ὡς ἔτος γεννήσεως τοῦ Καβαλλιώτη, ἀλλὰ νά ἀνατρέξουμε τουλάχιστον μιὰ δεκαετία ἐνωρίτερα, δηλαδὴ στό 1718.

Μέ σημείο ἐκκινήσεως καί πάλι τὴν πληροφορία τοῦ Thunmann¹⁴ δι δηλαδὴ ὁ Καβαλλιώτης «εἶναι τώρα 46 ἐτών» ὀφείλουμε νά παρατηρήσουμε ὅτι δι τὰ κείμενα πού συντάσσονται οἱ λόγοι χωρίζονται μὲ μακρὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὴν ἐκτύπωση¹⁵. Ὅταν λοιπὸν ὁ Thunmann ἀναφέρεται στό «τώρα», δέν ἐννοεῖ τὸ χρόνο ἐκτύπωσης τοῦ βιβλίου ἀλλὰ τὸ χρόνο τῆς

Ἰουλίου τοῦ 1936, στὴ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Πέτρου τοῦ Βυθκουκίου (χωριοῦ στὰ νότια τῆς Μοσχόπολεως) ὁ αὐτοδίδακτος ἀλβανὸς ἱστορικός 11ο Mitte Qafëzezi. A. PIPPIDI, «Un manuscrit de la «Logique» de Théodore Cavalliotis», RfiSEE 17 (1979) 417-424, ὡς, TA. Kavallioti, σ. 186 κ.έ., PEYFUSS, Die Akademie, σ. 117. Θὰ ἦταν ἀδιανόητο νά δεχθούμε ὡς ἔτος γεννήσεως τὸ 1728 καί ὡς ἔτος συγγραφῆς τῆς «Λογικῆς πραγματείας» τὸ 1743 πού ὁ Καβαλλιώτης ἦταν μόλις 15 ἐτών!

13. Ἀμφισβήτηση γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς χρονολογήσεως ἐκφράστηκε καί ἀπὸ τὸν PEYFUSS, Die Akademie, σ. 117.

14. THUNMANN, Untersuchungen, σ 178, σημ γ.

15. Ὡς παράδειγμα θὰ μπορούσε νά ἀναφερθεῖ ἡ χρονικὴ ἀπόσταση πού χωρίζει τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Ἁγγλοῦ περιηγητῆ W.M. Leake στὴ Μοσχόπολη τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1805. Οἱ ταξιδιωτικὲς του ἐντυπώσεις ἐκτυπώνονται στό Λονδίνο μόλις τὸ 1835. Δηλαδὴ ὕστερα ἀπὸ τριάντα ὀλόκληρα χρόνια! Βλ. W. M. LEAKE, *Travels in Northern Greece*, Vol. I-IV, London 1835. Βλ. καί Β. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, «*Νέαι συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τὸν κατὰ τὸν 18ῆ αἰῶνα ἐμπορικῶν σχέσεων τὸν Μοσχόπολι-τὸν μετὰ τῆς Βενετίας*», HX 10 (1935) 286 κ.έ.

γνωριμίας του μέ τον λόγο. "Αν γνωρίζαμε 'επακριβῶς τό χρόνο πού ό Thunmann πληροφορήθηκε τά περί Καβαλλιότη, θά μπορούσαμε μέ ευχέρεια νά προσδιορίσουμε τό έτος γεννήσεως.

Τά ὅσα παραπάνω αναφέρθηκαν δέν ἀποκλείουν τήν ἀποδοχή τής άπόψεως τοῦ Reufuss¹⁶, πού πιθανολογεί παρείσφρηση κάποιου τυπογραφικοῦ λάθους. Ἐντί στό βιβλίό τοῦ Thunmann νά γραφεί 56 γράφηκε 46. Ὅποτε πάλι ὀρίζεται ὡς έτος γεννήσεως τό 1918¹⁷.

16. PEYFUSS, *Marginalien*, σ. 388 σημ. 18

17. Βλ. καί HETZER, δ.π., σ. 17, Α. υςῖ, «*T.A. Kavalioti*», SA 32 (1966) 187.

3. Οι σπουδές

Ο Θεόδωρος Καβαλλιώτης ευτύχησε να γεννηθεί σε μία πόλη, που στις αρχές του 18ου αιώνα βρίσκονταν σε συνεχή, οικονομική και πνευματική, άνοδο. Φυσικό ήταν να έχει ευπρόσπιτες όλες τις απαραίτητες δυνατότητες για να Ικανοποιήσει τη φιλομάθειά του και να αξιοποιήσει τις διανοητικές του ικανότητες. Ήδη από τον 17ο αιώνα στη Μοσχόπολη λειτουργούσαν ένα ή περισσότερα σχολεία εγκύκλιας παιδείας¹. Από την εμπορική αλληλογραφία της εποχής εκείνης, όση διασώθηκε, αντιλαμβάνεται κανείς ότι οι έμποροι της Μοσχόπολεως όχι μόνον έκαναν ευρύτατη χρήση της ελληνικής αλλά και με έντυπια άνεση². Παρά τις δυσκολίες της ὀρθογραφίας και της γραμματικής της ήταν διαδεδομένη σ' ὅλοκληρη τή Βαλκανική³, ή δέ ὀρθότητα της χρήσεώς της, όχι μόνο από λογίους αλλά και από εμπόρους, φανερώνει τήν ὑπαρξη και λειτουργία ὀργανωμένων σχολείων.

1. PEYFUSS, *Die Akademie*, σ. 114, PAPACOSTEA, *Teodor Anastasie Cavallioti*, σ. 393.

2. Β. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, «Οί Μοσχοπολίται και τό μετά τής Βενετίας εμπόριον, κατά τόν 18ον αιώνα», ΗΧ 9 (1934) 127-139, τοΟ ἴδιου, «Νέαι συμβολαί εἰς τήν Ἱστορίαν τών κατά τόν ΙΗ' αἰώνα ἐμπορικών σχέσεων τών Μοσχοπολιτῶν μετά τής Βενετίας», ΗΧ 10 (1935) 270-288. Πολλά στοιχεία πρὸς τήν κατεύθυνση αὐτή περιέχονται και στό ἔργο τοῦ Κ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ, *Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας*, ιδιαίτερα δέ στά κεφάλαια Ζ' και Η'. Επίσης Α ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. Δ', σ. 184 κ.έ.

3. PEYFUSS, ὁ.π., σ. 115.

Ειδικότερα, στις άρχές του 18ου αιώνα⁴ λειτουργούσε σχολή, στην οποία δίδασκε ένας πολύ γνωστός λόγιος μοναχός, ο Χρυσανθος ο Ήπειρώτης, πού καταγόταν από τη Ζίτσα των Ίωαννίνων και χρημάτισε ήγούμενος στη μονή Προφήτη Ήλία της Μοσχοπόλεως⁵. Τό 1724 στη σχολή αυτή δίδαξε ό γραμματικός Νικόλαος Στυγής (ή Στίνης)⁶ από τά Ίωάννινα. Μετά τό

4. Ο Π. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, *Χρονογραφία τής Ήπειρου τών τε όμόρων Ελληνικών και Ιλλυρικών χωρών*, τ. 2, σ. 282, τοποθετεί την ίδρυση τής σχολής τό 1700, άποψη πού υίοθετεί και ό ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, τ. 1, σ. 133 κ.έ. ενώ στην *Historia e popullit shqiptar*, Ed. Universiteti Shteteror i Tiraneë, Bd. 1, σ. 387, αναφέρεται ώς έτος ίδρύσεως τό 1710. Ο Βελλιανίτης έπισημαίνει λειτουργία σχολής από τό 1730, βλ. ΗΜΕ (1922) 231.

5. Τό 1713 για έκπαιδευτικούς σκοπούς εξέδωσε τό «Όργανον π ρογυμναστικόν» «πάνυ όφέλιμον του όρθώς άναγινώσκειν, σχηματίζειν, συντάττειν». Βλ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ, *Χρονογραφία τής Ήπειρου*, τ. 2, σ. 282, ΚΟΥΡΙΛΑ, *Γρηγόριος ό Άργυροκαστρίτης*, σσ. 152-153, ΡΕΥΦΟΥΣ, *Die Akademie*, σ. 116. Κατά τον Δημήτριο Προκοπίου Πάμπερη, Μοσχοπολίτη ιατροφιλόσοφο και έλληνιστή, ό Χρυσανθος ήταν «άνήρ είδήμων και πολυμαθής... Ικανός άπομάττεσθαι τον νουν των θύραθεν φιλοσόφων». Η γνώμη αυτή διασώζεται από τον ΣΑΘΑ, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. 3, σ. 489. Πρβλ. και ΚΟΥΡΙΛΑ, *Γρηγόριος ό Άργυροκαστρίτης*, σ. 97.

6. ΡΕΥΦΟΥΣ, δ.π., σ. 16, ΚΟΥΡΙΛΑ, *Γρηγόριος ό Άργυροκαστρίτης*, σσ. 147-148, ΡΑΡΑΚΟΣΤΕΑ, Teodor Anastasie Cavallioti, σ. 393, ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗ, δ.π., σ. 133 κ.έ. Τό 1724, στη Βενετία, εκδόθηκε από τό τυπογραφείο του Νικολάου Γλυκέως τό βιβλίο «*Άντιδοτάριον των Ιοβόλων δηγμάτων και τινων άλλων τούτοις όμοίων, φιλοπονηθέν παρά του έξοχωτάτου και έλλογιμωτάτου έν ιατροφιλοσόφοις κυρίου, κυρίου Σταύρου Μουλαΐμου του έξ Ίωαννίνων*». Στο βιβλίο αυτό ύπάρχει έπίγραμμα άφιερωμένο στο συγγραφέα από τον Νικόλαο Στύγνη, τον έξ Ίωαννίνων, καθηγητή τής σχολής τής Βοσκοπόλεως. Βλ. Κ ΜΕΡΤΖΙΟΥ, «*Κατάλογος των Ένετίσι παρά Νικολάφ Γλυκέϊ τφ έξ Ίωαννίνων έκτυπωθέντων και έκδοθέντων βιβλίων από του ~1670-1831*», ΗΧ 10 (1935) 68. Περιέχεται ή φράση «Πανδώρας πίθος είμί», πού άργότερα θά χρησιμοποιήσει πανομοιότυπη ό μαθητής του Θεοδώρου Καβαλλιώτη Τέρπος Μάκου, δάσκαλος τής σχολής Κορυτσά, στο έπίγραμμα πού άφιέρωσε στον

1730, ἔποχή πού πρέπει νά φοιτοῦσε στή σχολή ὁ Θεόδωρος Καβαλλιώτης, δίδασκε στή Μοσχόπολη ὁ πρῶτος σημαντικός δάσκαλός του ὁ Μοσχοπολίτης λόγιος Ἰωάννης Χαλκεύς ἢ Χαλκείας, ἀξιόλογος ἀριστοτελιστής⁷.

Μετά τό 1738 διευθυντής ἦταν ὁ Σεβαστός Λεοντιάδης, μαθητής τοῦ Ἄνθρακίτη, ιερέας καί οἰκονόμος⁸, ἀπό τήν Καστο-

καθηγητή του καί περιλήφθηκε στήν «Εἰσαγωγή Γραμματικῆς». Μόνο πού ὁ Μάκου θά προσθέσει καί τό ἐπίθετο «γαλακτόβρυτος» Βλ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *Μοσχόπολις*, σ. 51.

7. Γεννήθηκε στή Μοσχόπολη στίς 31-1-1667, ἦταν γιός τοῦ ἱερέα Δημητρίου Χαλκέα καί σπούδασε στή Ρώμη. Στίς 25 Φεβρουαρίου 1708 ὑπέγραψε ὁμολογία πίστεως στό καθολικό δόγμα. Χρημάτισε καθηγητής καί διευθυντής τῆς Φλαγγίνειας σχολῆς τῆς Βενετίας ἀπό τό Μάρτιο τοῦ 1694 μέχρι τό Μάρτιο τοῦ 1703 καί ἀπό τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1712 μέχρι τόν Ἰούνιο τοῦ 1716. Τότε χάνονται τά ἴχνη του ἀπό τή Φλαγγίνεια σχολή. Πιθανότατα ἐπανάλθε στή γενέτειρά του δπου καί δίδαξε. Κατά τήν περίοδο αὐτή σπούδασε κοντά του ὁ Καβαλλιώτης. Οἱ γνώσεις του γιά τόν Ἀριστοτέλη καί τή φιλοσοφική του σκέψη, ὀφείλονται στό Χαλκέα. Πρέπει νά πέθανε στή Μοσχόπολη μεταξύ 1730-1740. Βλ. Α. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗ, *Ἡ Φλαγγίνιος σχολή τῆς Βενετίας*, Θεσσαλονίκη 1975, σσ 111 κέ., Ζ. ΤΣΙΡΠΙΑΝΔΗ, *Τό Ἑλληνικό Κολλέγιο τῆς Ρώμης καί οἱ μαθητές του (1576-1700)*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 669 κ.έ., ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, δ.π., σ. 68. Τά στοιχεῖα τοῦ Γεωργιάδη, ἰδίως ὡς πρός τίς χρονολογίες πρῶ δίδαξε ὁ Χαλκεύς στή Φλαγγίνεια, δέν εἶναι ἀκριβή. Επίσης βλ. ΚΟΥΡΙΑΛΑ, δ.π., σ. 119. Κατά τόν ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗ, *Ἡ παιδεία ἐπί Τουρκοκρατίας*, τ. 1, σ. 134, δ Χαλκεύς δίδαξε στήν Μοσχόπολη τό 1734.

8. (1690-1765) Δίδαξε στήν Τσαρίτσανη, στήν ἰδιαίτερη πατρίδα του τήν Καστοριά καί τό 1738 δίδασκε στή Μοσχόπολη. Ἐγινε διευθυντής τῆς Νέας Ἀκαδημίας μέχρι τό 1746. Τόν διαδέχθηκε ὁ μαθητής του Θεόδωρος Καβαλλιώτης. Πρόσθετο ἀποδεικτικό στοιχεῖο δι τὸ 1744 βρίσκονταν στή Μοσχόπολη, εἶναι καί ἡ ἔκδοση τῶν Ἐπιστολικῶν τύπων τοῦ Κορυδαλέως δπου σημειώνεται «δαπάνη μὲν τῶν ἱεροφιλομαθεστάτων διακόνων τοῦ μακαριωτάτου Ἀχριδῶν κυρίου κυρίου Ἰωάσαφ, Παρθενίου καί Νικηφόρου καί Γερμανοῦ τοῦ Βοδενῶν Μητροφάνους, τῶν καί ἀκροατῶν τοῦ ἱερολογιωτάτου ἐν διδασκάλους Σεβαστοῦ καί Ἐπιστάτου τῆς ἐν Μοσχόπολει Νέας Ἀκαδημίας». ΡΑΡΑΚΟΣΤΕΑ, δ.π., σ. 393, ΚΟΥΡΙΑΛΑ, δ.π., σ 151.

ριά. Τήν ἴδια ἔποχή δίδασκε καί ὁ λόγιος ἱερομόναχος καί ἱδρυτής τοῦ τυπογραφείου τῆς Μοσχοπόλεως Γρηγόριος Κωνσταντινίδης ὁ Μοσχοπολίτης, (βλ. εἰκόνα ἀριθ. 3) μετέπειτα ἑπίσκοπος Δυρραχίου⁹. Στούς δύο τελευταίους ὀφείλει ἡ σχολή τῆς Μοσχοπόλεως τήν κατακόρυφη ἀνοδό της.

Τό 1744 συμπληρώθηκε ἡ σχολή μέ μιᾶ ἀνώτερη βαθμίδα καί μετονομάσθηκε «Ἑλληνικό Φροντιστήριον» ἢ «Νέα Ἀκαδημία»¹⁰ κατά τή συνήθεια τῆς ἔποχῆς ἐκείνης τά ἀνώτερα σχολεῖα νά χαρακτηρίζονται ὡς «Ἀκαδημίες». Οἱ ἄλλες διακρίσεις πού ἀφοροῦσαν στά κατώτερα σχολεῖα ἦσαν: α) Δημοτικά, β) Ἑλληνικά.

Κατά τήν ἀναφερόμενη περίοδο ἐπισημαίνεται ἡ ὑπαρξη κι ἄλλων παρόμοιων Ἀκαδημιῶν, ὅπου παρέχονταν κάποιας μορφῆς ἀνώτερη (μή στοιχειώδης) παιδεία (Ἰωάννινα, Κωνσταντινούπολη, Ἁγ. Ὅρος κ.λπ.). Ὅλες ὁμως ἦταν μεταγενέστερες¹¹. Γιά τούς Μοσχοπολίτες πού ζοῦσαν σέ μιᾶ ὄρεινῆ καί ἀπομονωμένη περιοχῇ τῆς Ὄθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἡ ἴδρυση καί ἐπὶ ἀνδρωση μέ φημισμένους λογίους τῆς Νέας Ἀκαδημίας ἀποτελοῦσε ἄθλο πρωτοφανή καί ἀνεπανάληπτο.

9. Δέν ὑπῆρξε μόνο ὁ θεμελιωτής τοῦ τυπογραφείου ἀλλά καί ὁ διορθωτής καί ἐκδότης δῶν σχεδόν τῶν βιβλίων ποῖ3 τυπώθηκαν στή Μοσχόπολη. Ἡ κάμψη τῶν τυπογραφικῶν ἐργασιῶν συμπίπτει μέ τή χειροτονία του ὡς Μητροπολίτη Δυρραχίου. Πέθανε τό 1772. ΚΟΥΡΙΛΑ, *Γρηγόριος ὁ Ἀργυροκαστρίτης*, σ. 94.

10. Ἡ Νέα Ἀκαδημία ἀποτελοῦσε δίκαια τό καύχημα τῶν Μοσχοπολιτῶν, ἀφοῦ κατεῖχε τήν πρώτη θέση στή σειρά ὁμοίων σχολῶν στό χώρο τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας. Γιά τήν εὐρύτερη σημασία τῆς σχολῆς βλ. ΡΑΡΑΚΟΣΤΕΑ, *Teodor Anastasie Cavallioti*, σσ. 392-393, ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗ, ὅ.π., σ. 133 κ.έ. Προφανῶς ἐκ παραδρομῆς ὁ Εὐαγγελίδης ἀναφέρει τόν Καβαλλιώτη ὡς «Θεοδόσιο». Επίσης βλ. καί Μ ΡΕΥΦΟΥΣΣ, *Die Akademie von Moschopolis*, σσ. 114-128 (ἀποτελεῖ ἴσως τήν πῶ ἐμπεριστατωμένη θεώρηση τῆς Νέας Ἀκαδημίας καί τῆς ἐπιδράσεως της στόν εὐρωπαϊκό πολιτισμό).

11 Κατά τόν ΡΕΥΦΟΥΣΣ, ὅ.π., σ. 116, ἦταν τουλάχιστον κατά 12 χρόνια μεταγενέστερες.

Εικόνα 3. Ο ιερομόναχος Γρηγόριος Κωνσταντινίδης ο Μοσχοπολίτης, Ιδρυτής του τοπογραφείου της Μοσχοπόλεως.
Από την ακολουθία του 'Αγίου Κλήμεντος, Μοσχόπολη 1742.

Ένα κέντρο γραμμάτων και πολιτισμοῦ είχε ως ἀπαραίτητο συμπλήρωμα τό τυπογραφείο. Τόσοι λόγιοι συγγραφείς, τόσες ἐκπαιδευτικές ἀλλά καί ἑκκλησιαστικές ἀνάγκες, τόσοι ἀναγνώστες, ἀπαιτοῦσαν καί τυπογραφική αὐτονομία, ὥστε νά μή καταφεύγουν συνεχῶς στή Βενετία ἢ στή Βιέννη. Ἡ ἐξέυρεση καί ἡ προμήθεια βιβλίων ἦταν δυσχερής καί πολυδάπανη. Ὅμως τά βιβλία ἀποτελοῦσαν ἀπαραίτητα ὄργανα τῆς πνευματικῆς ἀφυπνίσεως. Ἔτσι ὁ λόγιος μοναχός Γρηγόριος Κωνσταντινίδης, ἰδρυσε τό δεύτερο ἑλληνικό τυπογραφείο στήν Ὀθωμανική ἐπικράτεια, γύρω στό 1730¹². Φαίνεται, δι τὸ Καβαλλιώτης ὑπῆρξε

12. Τό Τυπογραφείο τῆς Μοσχολέως ὑπῆρξε τό δεύτερο στὸν ὑπόδουλο Ἑλληνισμό. Πρῶτο ὑπῆρξε τῆς Κωνσταντινουπόλεως πού ἐδρύθηκε τό 1627 ἐπὶ πατριαρχίας Κυρίλλου Λούκαρη. Τά τυπογραφικά στοιχεῖα τοῦ μεταφέρθηκαν, πιθανότατα μεταξύ 1720-1730, ἀπὸ τὴ Βενετία, μέ πρωτοβουλία τοῦ λογίου ἱερομονάχου Γρηγορίου Κωνσταντινίδη τοῦ Μοσχολίτη, πού ὑπῆρξε ἡ ψυχὴ τοῦ τυπογραφείου. Δέν γνωρίζουμε ἀν ἦταν ὁ ἰδιοκτῆτης ἢ ἐνεργοῦσε ὡς ἐντεταλμένος ἀτόμου ἢ ὁμάδα (συντεχνίας). Ὁ ἴδιος πάντως ὑπῆρξε διορθωτῆς καί ξυλογράφος, γιατί σέ ὅλα τά βιβλία πού ἐξέδωσε ὑπῆρχαν εἰκόνες πού ἐκπονήθηκαν ἀπ' τὸν ἴδιο. Ἡ μορφή τοῦ μάλιστα ἔχει ἀποτυπωθεῖ στή δεύτερη σελίδα τῆς ἀκολουθίας τοῦ Ἁγ. Κλήμεντος, πού ἐκδόθηκε τό 1742 στή Μοσχόπολη. Βλ. περιγραφή τοῦ βιβλίου στό ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *Μοσχόπολις*, σ. 48. Προφανές εἶναι δι τὴν ἐμπνευση αὐτῆς τῆς «επαναστατικῆς» ἐνέργειας εἶχε ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδων Ἰωάσαφ. Ἔτσι ἐξηγεῖται δι οἱ ἐκδότες ἢ ἄλλοι λόγιοι τῆς Μοσχολέως πλέκουν ἐγκώμια γιὰ τὸν Ἀρχιεπίσκοπο σχεδόν σέ ὅλες τίς ἐκδόσεις. Περί τό 1745 κλήθηκε ὁ Γρηγόριος νά διδάξει στή Νέα Ἀκαδημία. Τότε παρατηρήθηκε κάμψη στήν ἐκδοτική δραστηριότητα. Ὄταν δέ τό 1748 ἐξελέγη Μητροπολίτης Δυρραχίου, τό τυπογραφείο περιήλθε στήν πλήρη κυριότητα τῆς μονῆς τοῦ ὀσίου Ναοῦμ, κοντά στή λίμνη τῆς Ἀχρίδος.

Τό κτίριο τοῦ τυπογραφείου βρίσκονταν στό κέντρο τῆς πόλεως, κοντά στήν ἐκκλησία τοῦ Ἁγ. Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου, ὅπου μέχρι τό 1916 τουλάχιστον ὑπῆρχαν τά ἐρείπιά του. Βλ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, δ.π., σ. 47. Γιὰ τὴ σημασία του καί τίς εὐεργετικές ἐπιδράσεις στήν ἀνάπτυξη τῆς παιδείας, βλ. Π ΛΑΜΠΡΟΥ, «*Ἱστορική πραγματεία περὶ τῆς ἀρχῆς καί προόδου τῆς τυπογραφίας ἐν Ἑλλάδι μέχρι τοῦ ἔτους 1821*», Χρυσολίς 3 (1865) 399 κ. ἐ. Ὁ Μαρίνος Βρετός στό «Ἐθνικό Ἡμερολόγιο» τοῦ

ἐπιμελητής ὀρισμένων ἐκδόσεων ὅπως θά δειχθεῖ στή συνέχεια.

1864, σ. 256, τοποθετεῖ τήν ἰδρυσί του, ἀνακριβῶς, στό 1744, μέ συνολική λειτουργία 20 ἐτῶν. Κατά τόν Π. Λάμπρο, ὀ.π., σ. 402, τό παλαιότερο βιβλίο τοῦ τυπογραφείου τῆς Μοσχοπόλεως ἐκδόθηκε τό 1734 ἐνώ τό νεώτερο τό 1765. Ὁ Ματθαῖος Παρανίκας, *Σχεδιάσμα*, σ. 80, ἔντοπιζει τήν ἰδρυση τοῦ τυπογραφείου τό 1710.

Ἀπό τό 1731-1765 τυπώθηκαν 19 βιβλία, ἀπό τά ὅποια 13 ἦσαν ἀκολουθίες. Τό τελευταῖο βιβλίο πού ἐκδόθηκε τό 1765 ἦταν τό πράγματι περίεργο ἔργο τοῦ πατρός Βεντζόνη «ἡ ἀλήθεια κριτής». Περισσότερα βλ. Π. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Τό βιβλίο «ἡ ἀλήθεια κριτής» καί ἡ τυχοδιωκτική δράση τοῦ συγγραφέα του Leonardo Lombardi στόν ἐλληνικό χῶρο*, Αθήνα 1984. Ὁ συγγραφέας χρονολογεῖ τήν ἐκτύπωση τοῦ βιβλίου τό 1749-1750 καί ἀποδεικνύει διττο συγγραφέας τοῦ βιβλίου εἶναι ὁ ἐπίορκος Ἰησουίτης Leonardo Lombardi ἡ πατήρ Βεντζόνι.

Οἱ ἀμφιβολίες τοῦ Fr. Miklosich, *Rumunische Untersuchungen, I-stro-und macedo-rumunische Sprachdenkmahler*, Wien 1882, I, 2, γιά τήν ὑπαρξη τοῦ τυπογραφείου δέν ἐόσταθοῦν, διότι παρά τήν σπάνη τῶν διασωθέντων βιβλίων, ἐν τούτοις διασώθηκαν ἀποδεικνύοντας τή λειτουργία του. «Σῆμα κατατεθέν» ἦταν ἡ εἰκόνα τοῦ Εὐαγγελιστή Λουκά, στή συνέχεια δέ τοῦ Ὁσίου Ναοῦμ.

Περισσότερα γιά τό τυπογραφείο καί τίς ἐκδόσεις του βλ. PEY-FUSS, *Die Akademie*, σ. 115, Δ. ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΥ, «*Ὁ πολιτισμός τῆς Μοσχοπόλεως*», Παναθήναια 13 (1913) 5-12, ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, δ.π., σ. 47 κ.έ., ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, δ.π., σσ. 76-80. Γιά τίς ἐκδόσεις καί τά κοσμήματά τους βλ. στό ἴδιο, σσ. 178-188. Ἐπίσης Α. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Οἱ ἸΕ' ἱερομάρτυρες Τιβεριουπόλεως-Στρωμνίτης. Ἱστορικά προβλήματα καί λατρευτική πραγματικότητα*, (ἀνάτυπον ἐκ τοῦ Κ' τόμου τῶν «Μακεδονικών»), Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 463-484, δπου μαρτυρεῖται διττο ἡ πρώτη ἐκδοση τοῦ ἔργου τοῦ ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας Θεοφυλάκτου (11ος αἰώνας) «Μαρτύριον τῶν ἁγίων ἐνδόξων Ἱερομαρτύρων ἸΕ' τῶν ἐν Τιβεριουπόλει τῆ βουλγαρική ἐπονομαζομένη Στρουμνίτζη μαρτυρησάντων ἐπί τῆς βασιλείας τοῦ δυσσεβοῦς Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτου» ἐγινε τό 1741 στό τυπογραφείο τῆς Μοσχοπόλεως ὑπό τοῦ ἱερομονάχου Γρηγορίου Κωνσταντινίδη, δαπάναις τῆς Μονῆς τοῦ ὀσίου Ναοῦμ καί μέ ἐπιμέλεια τοῦ Γ κόρας καί Μόκρας Μιχαήλ, ὁ ὅποιος ἀφιέρωσε τήν ἐκδοση «τφ Μακαριωτάτφ Ἀρχιεπισκόπφ τῆς πρώτης Ἰουστινιανῆς Αχριδῶν κυρίφ κυρία Ἰωάσαφ» (σ. 436) (βλ. εἰκόνα ἀριθ. 4). Βλ. καί Ν ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Μοσχοπόλεως Ἀκαδημία*, ΜΠΕ, τ. 4, σ. 13, δπου καί σχετική βιβλιογραφία.

Α Κ Ο Λ Ο Υ Θ Ι Α

Τ Ο Υ Ἐ Ν Ἀ Γ Ι ὸ Ι Σ Π Α Τ Ρ Ο Σ Η Ἰ Μ Ω Ἰ Ν

Κ Α Η Ἰ Μ Ε Ν Τ Ο Σ Ἀ ρ χ ι ε π ι σ κ ο π ο ὺ Ἀ ρ χ ι δ ι ὶ ν

Ν ε ω σ ἰ κ ο ν ᾶ ὲ ὅ ῥ ω ἐ κ δ ο μ ο ῖ η , σ υ λ λ η χ θ ῆ ῖ σ α ἐ κ ἄ ῃ σ υ γ γ ρ α μ μ ᾶ τ ω ν
τ ῆ ῖ τ ε Δ η μ ῆ ρ ῖ α τ ῆ ῖ χ ω μ α τ ῆ ο ὺ , κ ῆ τ ῆ Κ α β α σ ἰ λ η , Ἀ ρ χ ι ε π ι σ κ ο π ο ὺ
τ ῆ ἁ ῖ ῃ Ἰ ἱ ἴ ο ὺ λ η ρ η μ α τ ῖ σ α ῖ τ ω ν .

Δ α σ κ ᾶ η μ ῆ ν τ ῆ ῖ σ ε β α σ μ ῖ α ῖ μ ο ν ῖ σ τ ῆ ῖ ἐ ν ὁ ἰ ο ῖ σ Ἰ Γ α β ῶ ς ἰ ἄ ῃ ῃ
Ν α ο ὺ μ τ ῆ Ἰ α μ μ α τ ε ρ ο ὺ , κ ῆ τ ῆ τ υ π ο γ ρ α φ ο ὺ .

Δ ι ο ρ θ ῶ σ α ῖ δ ῆ τ ῆ ῖ λ ο γ ι ω τ ᾶ τ η ἐ ν Ἰ ἑ ρ ο μ ο ν ᾶ χ ο ῖ ς Κ ὺ Γ ρ η γ ο ῖ η .

Κ α ῖ π α ρ ᾶ τ ῆ ῖ Ἀ ρ ι ε ρ α β ῆ ῖ σ α τ ῆ ῖ Μ α κ α ρ ῖ ω τ ᾶ τ η Ἀ ρ χ ι ε π ι σ κ ο π ο ὺ τ ῆ ῖ
Π ρ ῶ τ η ς Ἰ ἑ σ ἰ ν ῖ α ῖ ὺ ῃ Ἀ ρ χ ι δ ι ὶ ν Κ ι ε ῖ ρ Κ υ ρ ῖ η Ἰ ὲ ῖ Α Δ Α Ψ .

Π α ρ ᾶ Γ ρ η γ ο ῖ η Ἰ ἑ ρ ο μ ο ν ᾶ χ ο ὺ τ ῆ ῖ Κ ω σ τ α ῖ τ ῖ δ η .

Ἐ ν Μ ο σ χ ο π ῶ λ η ῖ .
Ἰ 7 4 2 .

Εἰκόνα 4. Ἐξώφυλλο τῆς ἀκολουθίας τοῦ Ἁγίου Κλήμεντος. Ἐκδοσι τοῦ Τυπογραφείου Μοσχολέως τό 1742, ἀφιερωμένη στόν Ἀρχιεπίσκοπο Ἰωάννη.

Στό 18ο αιώνα τά ἔξωτερικά γνωρίσματα ἑνός λογίου χαρακτηρίζονταν γιά τήν παραδοσιακή τυπικότητά τους: μόρφωση σέ μοναστικά κέντρα, διαπαιδαγώγηση ὑπό τήν αἰγίδα τῆς Εκκλησίας, εἰσοδος στίς τάξεις τοῦ κλήρου. Ὁ Θεόδωρος Καβαλλιώτης δέν συμμορφώθηκε πρός αὐτές τίς προδιαγραφές. Σ' αὐτό ὀφείλεται καί τό γεγονός τῆς σχετικά ὀψιμης χειροτονίας του (μετά τό 1750). Φοίτησε στή σχολή τῆς γενέτειράς του, ὅπου διακρίθηκε γιά τίς ἐπιδόσεις του καί τό ἦθος του. Γι' αὐτό ἐπιλέχθηκε ἀπό τή συντεχνία τῶν χαλκέων¹³ γιά νά συνεχίσει τίς σπουδές του στά Ἰωάννινα, μορφωτικό κέντρο τότε καί μητρόπολη «πάσης μαθήσεως», ἐδρα σημαντικῶν δασκάλων. Δέν μάς εἶναι γνωστό πότε ἐγκατέλειψε τήν πατρίδα του γιά νά μεταβεῖ στά Ἰωάννινα. Πρέπει νά ἐφθασε ἐκεῖ στά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1730. Παραμένει Ἀδιευκρίνιστο ἂν πρόλαβε νά γνωρίσει καί νά ἀκούσει τόν Μεθόδιο Ἀνθρακίτη¹⁴, πού πέθανε τό 1736. Πάντως εἶναι ἀδιανόητο νά μή γνώρισε τή διδασκαλία τοῦ με-

13. «Διά συνδρομῆς τῶν χαλκέων ἐπέμφθη εἰς Ἰωάννινα...» σημειώνει ὁ Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικόν Θέατρον*, σ. 319 Τόν Ἀκολουθεῖ καί ὁ Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, σ. 493. Γιά τή συντεχνία αὐτή καί τίς δραστηριότητές της βλ. ΣΚΕΝΔΕΡΗ, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας καί συγχρόνου Μοσχοπόλεως*, σ. 48. Ὁ θεσμός τῆς παροχῆς ὑποτροφιών ἀπό τίς συντεχνίες τῆς Μοσχοπόλεως ἐνισχύθηκε κατά τήν περίοδο τῆς Πατριαρχείας τοῦ Ἰωάσαφ. Βλ. ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΥ, *Συμβολαί*, σ. 65. Τό γεγονός ὅτι ὁ Καβαλλιώτης δέν ἀφιέρωσε κανένα ἔργο του σ' αὐτόν, ὅπως ἔγινε μέ τόσους ἄλλους λογίους τῆς Μοσχοπόλεως, δείχνει ὅτι πρὶν ἀπό τό 1745, ἔτος θανάτου τοῦ Ἰωάσαφ, ὁ Θεόδωρος Καβαλλιώτης δέ φαίνεται πιθανό νά ἔγραψε τίποτε. Δέν ἦταν δυνατό νά μή κάνει κάποια μνεῖα τοῦ μεγάλου αὐτοῦ ευεργέτη καί φιλόπατρι κληρικοῦ.

14. Γιά τή ζωὴ καί τό ἔργο τοῦ Ἀνθρακίτη, βλ. Π ΧΡΗΣΤΟΥ, *Μεθόδιος ὁ Ἀνθρακίτης*, Ἰωάννινα 1953, τοῦ ἴδιου, *Πατέρες καί Θεολόγοι τοῦ Χριστιανισμοῦ*, Θεσσαλονίκη 1971, τ. Β', σσ 305-306, Α ΓΟΥΝΑΡΗ, *Ἀνθρακίτης Μεθόδιος, στή ΜΠΕ*, τ. 1, σ. 256, Κ ΔΗΜΑΡΑ, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*,² (χ.χ.), σ. 110. Ἐπίσης βλ. καί ΧΡΥΣ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Θεολογία* 4 (1926) 10-17, Φ. ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Τά Γιάννενα καί ἡ νεοελληνική ἀναγέννηση (1648-1820)*, Ἀθήνα 1930, σ. 37 κ.έ.

γάλου λογίου. Στά Ἰωάννινα διασώζονταν ζωντανή ἀκόμη ἢ παράδοση τοῦ Μεθοδίου Ἀνθρακίτη καί ὁ ἀπόηχος τῆς τραγικῆς ἀπολήξεώς του έντονος. Εξάλλου καί ὁ ἄλλος μεγάλος δάσκαλός του καί περίπου συνομήλικος, ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης, (βλ. εἰκόνα ἀριθ. 5) ἦταν μαθητής τοῦ Ἀνθρακίτη καί ἔφτασε στά Ἰωάννινα, κατά παράκληση τῶν ἀδελφῶν Μαρούτση, προκειμένου νά ἀναλάβει τή διεύθυνση τῆς νεοἰδρυμένης ὁμοίθυμης σχολῆς¹⁵.

Πρόκειται μάλλον γιά εἰκασία τοῦ Α. Hetzer¹⁶ ὅτι ἡ περίοδος σπουδῶν τοῦ Καβαλλιῶτη στά Ἰωάννινα ἦταν 1732-1734, ἐνώ τό 1743 ἀνέλαβε διδακτικό ἔργο στή Μοσχόπολη. Διατυπώνει αὐτή τήν, δύσκολα πιστευτή, ἀποψη γιά νά τόν ἐντάξει στήν ὁμάδα τῶν μαθητῶν τοῦ Ἀνθρακίτη καί νά ἀποκλείσει τήν ὀποιαδήποτε σχέση του μέ τόν Βούλγαρη. Θέλοντας ὁμως νά σχετικοποιήσει τήν ἀποψη του, γράφει στή συνέχεια ὅτι «ὁ Βούλγαρης ἦταν μόνο δύο χρόνια μεγαλύτερος ἀπό τόν Καβαλλιῶτη. Αὐτό βέβαια δέν ἀποκλείει διτ καί οἱ δύο ὡς συνομήλικοι ἔδιναν ἀμοιβαῖα ἐρεθίσματα, ἀλλά κι ἐδῶ πρέπει κανεῖς νά εἶναι

15. Ἡ Μαρουτσαία ἢ Μαρούτσειος Σχολή τῶν Ἰωαννίνων ἱδρύθηκε ἀπό τοῦς Λάμπρο καί Σίμωνα Μαρούτση τό 1742 μέ πρῶτο σχολάρχη τόν Εὐγένιο Βούλγαρη, βλ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Περὶ τῆς παιδείας ἐν Ἰωαννίνοις ἐπὶ Τουρκοκρατίας», ΝΕ 13 (1916) 290-291, Φ. ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὰ Γιάννενα κι ἡ νεοελληνική ἀναγέννηση (1648-1820)*, Ἀθήνα 1930, σ. 46 κ.έ., ΤΡ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗ, *Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, τ. Α', σ. 159 κ.έ., Κ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ, «Ἡ οικογένεια τῶν Γλυκέων», ΗΧ 10 (1935) κ.έ., τοῦ ἴδιου, «Τό ἐν Βενετίῳ Ἡπειρωτικόν Ἀρχεῖον», ΗΧ 11 (1936) 181 κ.έ., Σ. ΜΠΕΤΤΗ, *Ἡπειρωτική εὐποιία ἢ βιογραφική συλλογή ἡπειρωτῶν εὐεργετῶν τῆς Τουρκοκρατίας*, Γιάννινα 1982, σ. 24. Καθώς μάς πληροφορεῖ ὁ Ἱερομόναχος Γρηγόριος δ Παλιουρίτης ὁ ἐξ Ἰωαννίνων, «διδάσκαλος τοῦ ἐν Λιβόρνῳ ἐλληνομουσείου», στή Μαρουτσαία Σχολή ὁ «κλεινός» Εὐγένιος «ἐσχολάρχησεν περισσότερον ἀπό πενταετίαν», γεγονός πού «δέν συνήργησεν ὀλίγον εἰς τήν δόξαν τῶν Ἰωαννίνων καί τήν ὠφέλειαν ἰῶν Ἑλλήνων». Βλ. Κ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ, «Κατάλογος τῶν Ἐνετίησι παρά Νικολάφ Γλυκεῖ τῳ ἐξ Ἰωαννίνων ἐκτυπωθέντων καί ἐκδοθέντων βιβλίων ἀπό τοῦ 1670-1831», ΗΧ 10 (1935) 147.

16. HETZER, Das dreisprachige Wörterverzeichnis, σ. 18.

Εικόνα 5. Ὁ ἐπιφανέστερος ἀπὸ τοὺς διδασκάλους τοῦ Καβαλλιώτη, ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης.

προ^εκος»¹⁷.

^/Γ^{ως} ό Α. Hetzer έχει υπόψη του τό χειρόγραφο τής «Λογικής Πραγματείας», που βρέθηκε στην Άλβανία και φέρει ως έτος συγγραφής τό 1743. "Όπως όμως δείξαμε στο οικείο μέρος τής παρούσης έργασίας δέν πρόκειται για άξιόπιστη πηγή. Οι υπάρχουσες λοιπόν πληροφορίες για τόν Θεόδωρο Καβαλλιώτη πριν τό 1745 δέν μπορούν νά θεωρηθούν απόλυτα σίγουρες.

Ο Καβαλλιώτης μετά τή συμπλήρωση τών σπουδών του επιστρέφει στή γενέτειρά του τό 1746, πρώτη αναχώρηση τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη για τήν Κοζάνη¹⁸. Μέχρι τότε παρέμεινε ως άκροατής τοῦ Βούλγαρη, παρακολουθώντας έναν άνώτερο κύκλο μαθημάτων. Εκτός τών θεολογικών διδάχθηκε φιλοσοφία, λατινικά, μεταφυσική, μαθηματικά¹⁹. Η περίοδος αυτή είναι ή πιό καθοριστική στή ζωή τοῦ Καβαλλιώτη γιατί ήταν ύποχρεωμένος όχι μόνο νά συναντηθεί με τίς νέες ιδέες τοῦ Διαφωτισμοῦ αλλά και νά προβεί στίς δικές του έπιλογές. Θα άκολουθοῦσε τίς συνεχώς όγκούμενες δυναμικές και ένθουσιώδεις αντίληψεις «τών φώτων» ή θα περιορίζονταν στον παραδοσιακό τρόπο τοῦ «σκέπτεσθαι»; Άδήριτη ανάγκη πού έπιβάλλονταν από τίς σαρωτικές Ιδεολογικές ανακατατάξεις τοῦ 18ου αιώνα, τόν ώθοῦσε νά λάβει θέση άφοῦ μάλιστα με τή σειρά του ανάλαμβανε, ως διδάσκαλος, έργο προσανατολισμοῦ τών νέων τής πατρίδος του.

17. Επειδή στά σχολεία τών Ιωαννίνων δίδασκαν έπιφανείς λόγιοι, πού παρείχαν στους μαθητές τους διδασκαλία άκαδημαϊκή, συνέρρεαν προς αυτούς «μακρόθεν, έν ηλικία πολύ ύπερβάση τήν παιδικήν», βλ. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Περί τής παιδείας εν Ίωαννίνοις*, σ. 289.

18. Η περίοδος τής διδασκαλίας τοῦ Βούλγαρη στή Μαρουτσαία περιλαμβάνει τά έτη 1742-1746 και 1750-1753, ΛΑΜΠΡΟΥ, *δ.π.*, σ. 291. Μετά πενταετείς περίπου σπουδές κοντά στον Εὐγένιο Βούλγαρη, τόν άκολουθεί για μικρό χρονικό διάστημα στην Κοζάνη και από εκεί επιστρέφει στή γενέτειρά του για νά προσφέρει όσα απέκτησε κατά τήν περίοδο τής μαθητείας.

19. Περισσότερα στοιχεία για τό περιεχόμενο τής διδασκαλίας τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη βλ. Π. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ, *Γ. Μοισιάδης*, σσ. 46 κ.έ. Τά μαθηματικά περιλάμβαναν ως κλάδους άριθμητική, γεωμετρία, φυσική και κοσμογραφία. Βλ. ΛΑΜΠΡΟΥ, *ό.π.*, σσ. 290-291.

Ποιές όμως έπιρροές δέχθηκε κατά την διάρκεια των σπουδών του; Ποιές ιδέες χάραξαν την μελλοντική του πορεία, ως κληρικού, ως διδασκάλου και ως συγγραφέα; Μεταξύ των Ιστορικών υπάρχει διαφωνία. Ο ρουμάνος V. Papacostea²⁰ τον εντάσσει στην ομάδα των μαθητών του Βούλγαρη και επομένως των συνεχιστών του έργου του. Αντίθετα ο άλβανός A. Πιζί²¹ τον κατατάσσει στο φιλοσοφικό ρεύμα του Άνθρακίτη-Malebranche.

Νομίζουμε πως οποιαδήποτε προσπάθεια εντάξεως του Καβαλλιώτη σε κάποιο ιδεολογικό ρεύμα της εποχής του, θα οδηγούσε μοιραία στη σχηματοποίηση της προσωπικότητος και του έργου του. Θα άπομάκρυνε την ιστορική έρευνα από την πραγματικότητα και θα άδικοϋσε κατάφωρα τον λόγο. Ο Καβαλλιώτης υπήρξε δέκτης των νέων αντιλήψεων που κυκλοφορούσαν στα Ίωάννινα κατά την εποχή των σπουδών του. Η ισχυρή προσωπικότητα του Βούλγαρη, ή πολυμάθεια και ή ριζοσπαστικότητα των ιδεών του όπωσδήποτε τον έπηρέασαν.

Στην πνευματική ατμόσφαιρα των Ίωαννίνων όμως αίωροϋνταν τό «άνθρακίτειον άγος» γεγονός που άνέστελλε τή διάθεση για ταχείες και άβασάνιστες αλλαγές. Έξ άλλου ή παιδεία του Καβαλλιώτη, όπως ήδη έπισημάνθηκε, ήταν μείγμα αυστηρών Αριστοτελικών αντιλήψεων (Ίωάννης Χαλκέας), νεοτεριστικών ιδεών των Καρτεσιού-Malebranche (Μεθόδιος Άνθρακίτης-Σεβαστός Λεοντιάδης) και του φιλοσοφικού εκλεκτικισμού του Εϋγενίου Βούλγαρη²².

20. Teodor Anastasie Kavallioti, σ. 399 κ.έ. Ο Papacostea. Ακολουθώντας τις πληροφορίες του Thunmann τον θεωρεί ως φορέα των ιδεών του Βούλγαρη.

21. A. Πιζί, *T.A. Kavallioti, un representant albanais des lumieres*, SA 32 (1966) 185-200.

22. «Ο Βούλγαρης, παρόλο που εκθειάζει τή συμβολή των επικριτών του σχολαστικού άριστοτελισμού στην προόδο τής φιλοσοφίας, παρέμεινε όχρωμένος πίσω από τον εκλεκτικισμό και την άρχαϊκή του γλώσσα και άπέφυγε νά διαφοροποιηθεί άνοιχτά από «τό σεμνόν χρήμα τής Άρχαιότητος», ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ, ό.π., σ.169. Ο Βούλγαρης έξ άλλου θεω-

Γιά νά άποσαφηνισθοῦν τελείως οί Ιδεολογικοί προσανατολισμοί τοῦ Καβαλλιώτη, πρέπει νά ληφθεῖ σοβαρά ὑπόψη τό γενικότερο φαινόμενο τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅπως τό σκιαγραφεῖ ὁ Βλάσης Φειδάς: «Ο νεοελληνικός Διαφωτισμός μαθήτευσε, γαλονχήθηκε καί ἀναπτύχθηκε ἀπό τά μέσα τοῦ 18ου αἰώνα μέ συνετή μετριοπάθεια καί χαρακτηριστική ἀιδημοσύνη. Εἶναι γεγονός ὅτι οἱ κυριώτεροι ἑκπρόσωποι τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ (Βούλγαρης, Καταρτζής, Μοισιόδαξ, Βενιαμίν Λέσβιος, Κοραΐς κ.ά.) ἀναζήτησαν, παρά τίς περιστατικές Ακρότητες, μίαν ἰδιότυπη σύνθεση τῶν νέων ἰδεῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ μέ κεκαθαρμένες ἀπό κάθε δεισιδαιμονική ἐκτροπή παραδοσιακές Ἰδέες τοῦ Χριστιανισμοῦ»²³.

Ο Καβαλλιώτης λοιπόν ζώντας μέσα σ' ἓνα καταγιγισμὸ νέων ἰδεῶν καί ἀντιλήψεων στάθηκε ἐδράτος στὴν ὀρθοδοξία, πού τὴν χρησιμοποίησε καί ὡς ἀξιολογικὸ κριτήριό τῶν ἰδεολογικῶν του ἀναζητήσεων.

ροῦσε τὴν Ἀποκάλυψη ὡς μοναδική πηγὴ γνώσεως, βλ. Α. ΑΓΓΕΛΟΥ, *Πλάτωνος Τύχαι*, Αθήναι 1963, σ. 94 Τὴ θέση αὐτὴ ποτὲ δὲν ἐγκατέλειψε ὁ Καβαλλιώτης.

Παρεμφερὴς εἶναι καί ἡ ἀποψη τοῦ Αθανασίου Ψαλίδα (1767-1829) ὁ ὅποιος ὑποστήριζε ὅτι οἱ τέσσερις βασικὲς ἀρχές: ἡ ὕπαρξη τοῦ Θεοῦ, ἡ ἀθανασία τῆς ψυχῆς, ἡ μετὰ θάνατον ἀντίδοση καί ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου, δὲν εἶναι δυνατό νά προσεγγισθοῦν μέ τὸν πρακτικὸ λόγο ἀλλὰ μόνο μέ τὴ Θεία Ἀποκάλυψη. Βλ. Α ΨΑΛΙΑΔΑ, *Ἀληθὴς εὐδαιμονία, ἡτοι βάσις πάσης θρησκείας*, Βιέννη 1891, εἰσαγωγή. Πρβλ. ΑΓΓΕΛΟΥ, δ.π., σσ. 94-95 καί Γ ΚΑΡΑ, *ΟΙ φυσικὲς-θετικὲς ἐπιστήμες στὸν ἐλληνικὸ ΙΗ' αἰώνα*, Αθήνα 1977, σ. 42. Οἱ σαφεῖς αὐτὲς τοποθετήσεις τῶν ἐλλήνων λογίων τοῦ 18ου αἰώνα εἶναι ἐνδεικτικὲς τῆς ἐπιφυλακτικῆς στάσεώς τους ἀπέναντι στοῦ Διαφωτισμοῦ.

23. Βλ. Β ΦΕΙΔΑ, «*Τὸ πρόβλημα τοῦ σκοποῦ τῆς παιδείας στό νεότερο ἐλληνισμό*», Σύνταξη 8 (1983) 14.

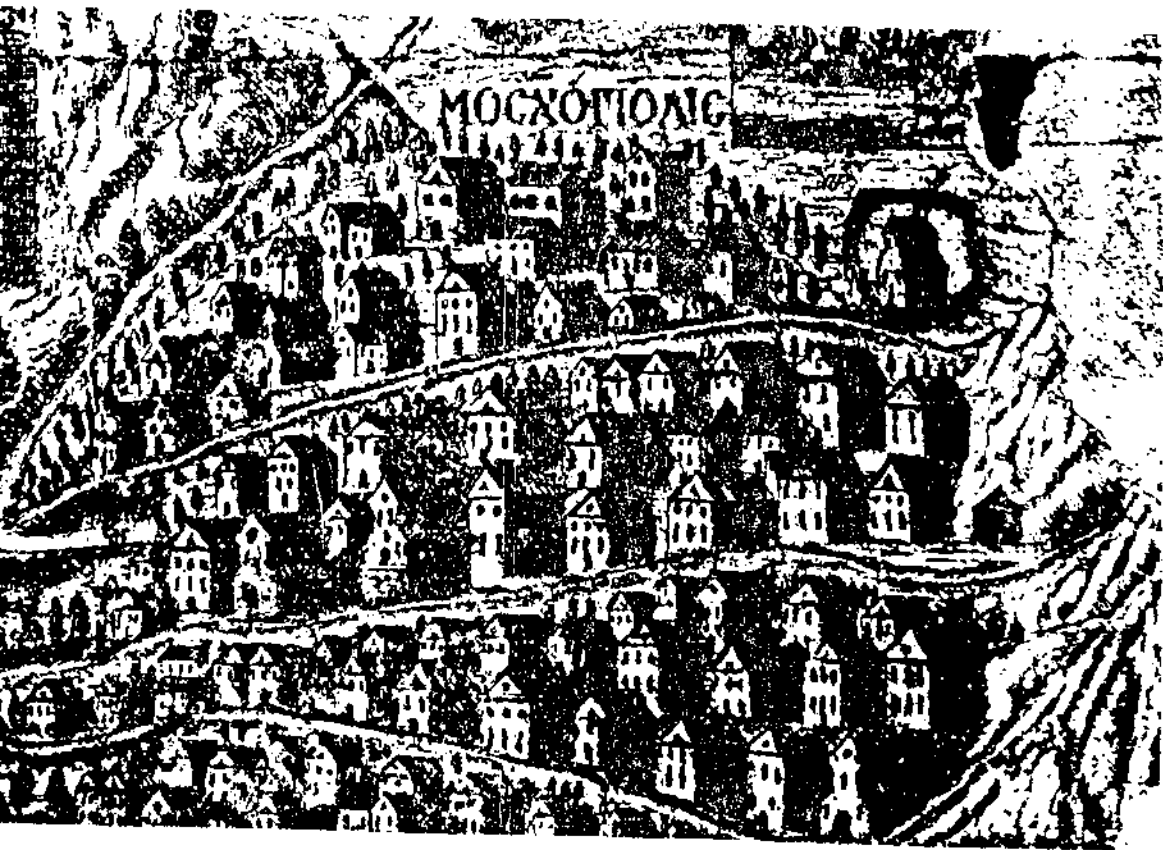
4. Η μετουκεία

Τή Μοσχόπολη, τήν Ακτινοβολούσα αυτή πόλη τής ὀρθοδοξίας καί τοῦ ἑλληνισμοῦ, (βλ. εἰκόνα ἀριθ. 6) δυστυχῶς «βάσκανος μοίρα» ὁδήγησε στήν καταστροφή καί ἐρήμωση. Τά ἀκριβή αἷτια δέν εἶναι ἀπολύτως γνωστά. Ὑπάρχουν ὁμως ἰσχυρές ἐνδείξεις διὰ τήν ἀνάμειξη τῶν Μοσχοπολιτῶν στήν Ὀρλωφική ὑπήρξε ἡ ἀφορμή νά ἐκδηλωθεῖ ἡ λανθάνουσα μανία τῶν Μουσουλμάνων, ἡ ὁποία σέ ἀγαστή συνεργασία μέ τήν ἀκατάσχετη βουλμία τῶν μπορτζιλήδων² ἐπέφερε τό θανάσιμο πλήγμα. Ἡ

1. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ, ΙΕΠ, τ. Εβ, σ. 194 κ.έ., Α ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας*, σ. 304, ΣΚΕΝΔΕΡΗ, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας καί συγχρόνου Μοσχόπολεως*, σ. 34 κ.έ., ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Μοσχόπολις: αἱ Ἀθήναι τῆς Τουρκοκρατίας*, σ 39 κ.έ.

2. Οἱ μπορτζιλήδες (ἀπό τήν τουρκική λέξη borç=χρέος, Μ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, *Λεξικόν Ἑλληνο-Τουρκικόν, Τουρκο-Ἑλληνικόν*, Ξάνθη 1962, σ. 215) ἦταν ἰσχυροί μπεήδες πού «προστάτευαν» διαφόρους συνοικισμούς ἔναντι χρηματικοῦ ποσοῦ, τόσο δυσβάστακτου ὥστε οἱ κοινοτικοί ἄρχοντες βρίσκονταν σέ ἀδυναμία νά καταβάλουν. Τότε ἀναγκάζονταν νά συμψηφίσουν κοινοτικά ἢ ἰδιωτικά κτήματα ἢ νά ἐγκαταλείψουν τήν πατρίδα τους. Οἱ «μπορτζιλήδες» ἐκτός διὰ τὸ ἀποτελοῦσαν βασική αἷτια διαλύσεως πολλῶν συνοικισμῶν, συντελοῦσαν καί στή μετανάστευση πολλῶν κατοίκων ἀπό τίς περιοχές πού «προστάτευαν». Περισσότερα γιά τοὺς μπορτζιλήδες βλ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας*, σ. 304. Επίσης ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΥ, *Ἡ Μοσχόπολις*, σσ. 85 καί 168. Πρβλ. καί σ. 192 ὅπου ἰσχυρίζεται ὅτι «κατ' ἀτυχίαν ἐπεκράτησε κακῶς νά λέγεται μπορτζιλής καί ὁ δανειστής καί ὁ ὀφειλῶν». Πρβλ. τοῦ ἴδιου, *Συμβολαί*, σ. 72, ὑπόσ. 22, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι κύριος στόχος τῶν μπορτζιλήδων ἦταν πάντα οἱ εὐπορότεροι ἀπό τοὺς κατοίκους. Αὐτοί κυρίως ἀναγκάζονταν νά μεταναστεύουν στό ἐξωτερικό.

Εικόνα 6. Χαλκογραφία της Μοσχόπολεως τό 1767.

ἀκριβῆς ἡμερομηνία τῆς καταστροφῆς δὲν μᾶς εἶναι γνωστή. Ἀπ' τὶς διασωθεῖσες δὲ μὲν μαρτυρίες συνάγεται ὅτι ἡ καταστροφή δὲν ἐγένετο σὲ μία ἡμέρα. Ἄρχισε τὴν ἄνοιξη (κατὰ τὸν Μαρτινιανό³ στίς 2 Μαΐου) τοῦ 1769 καὶ κορυφώθηκε στίς 2 Σεπτεμβρίου τοῦ ἴδιου ἐτους. Μὲ μελαγχολικὴ λιτότητα ὁ κώδικας μᾶς πληροφορεῖ ὅτι «*τῷ 1769 δὲν ἔδωσαν οὐδέ ἓνα παράν ὅτι κατὰ τὸ ἐτος τοῦτο ἦλθαν καὶ διεγούμισαν τὸ Μοναστήριον⁴ καὶ τὴν πολιτείαν καὶ πολλὰ σπίτια ἔκαυσαν*»⁵. Σὲ ἄλλη σελίδα γράφει: «*Εἰς δὲ 1769, Σεπτεμβρίου 2, ἀπὸ τὸν φόβον τῶν μπορτζιλῆδων, καὶ ἀπὸ τὰ βαρῆα δοσήματα, εἰς διάστημα τριῶν ἡμερῶν ἐχάλασεν ἡ Μοσχόπολις καὶ σκορπιζόμενοι οἱ ἄνθρωποι πανταχοῦ γῆς, δὲν ἀπέμεινεν εἰς τὴν χώραν οὔτε σκυλί*»⁶.

Ἔτσι μιά πόλη, που δὲ γνώρισε ασφυκτικό τουρκικό ζυγό⁷,

3. "Ο.π., σ. 158. Ἡ μετανάστευση τῶν Ελλήνων πρὸς χώρες ἔκτος τῆς Ὄθωμανικῆς αὐτοκρατορίας εἶχε ἀρχίσει πολὺ πρὶν ἀπ' τὴν καταστροφή τῆς Μοσχοπόλεως.

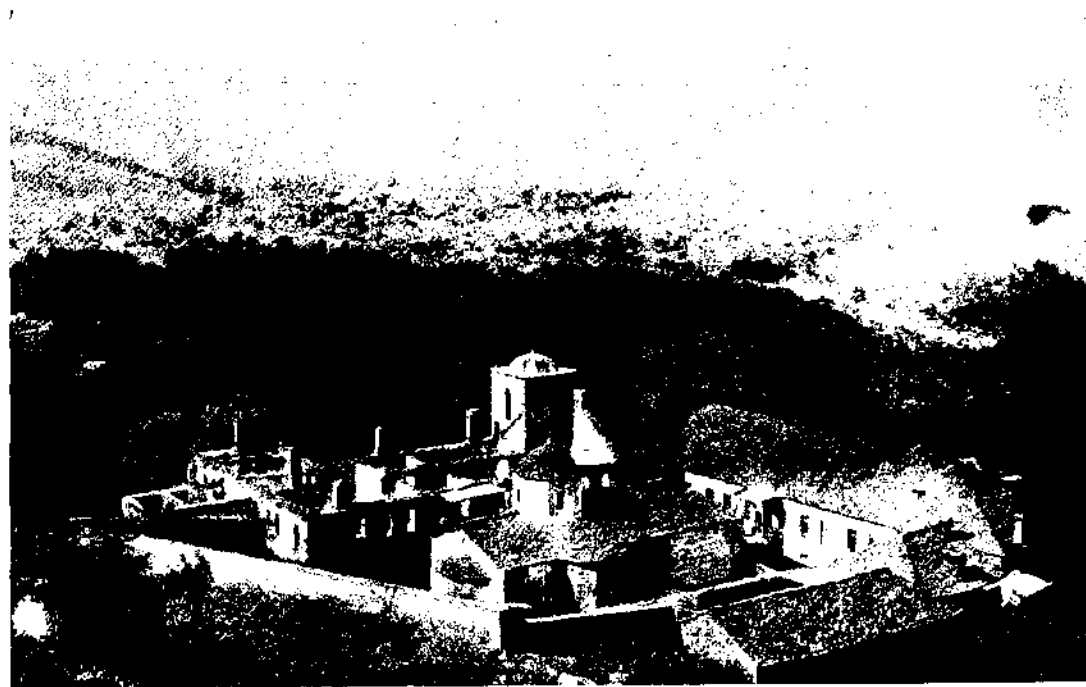
4. Ἐννοεῖ τὴν Ἱερὴ μονὴ τοῦ Τιμίου Προδρόμου. (Βλ. εἰκόνα ἀριθ. 7). Βρίσκονταν σὲ ἀπόσταση εἴκοσι λεπτῶν ἀπὸ τὴ Μοσχόπολη. Ἰδρύθηκε τὸ 1630 ἀπὸ τοὺς Γεώργιο Γκούτζια, Μιχάλη Μελιγγέρι καὶ τὸν ἱερομόναχο Ἄντωνιο Σπισιχώτη. Ἡ ἱστορία τῆς μονῆς συνδέθηκε ἀρρηκτὰ μὲ τὴν ἐξέλιξη καὶ τὴν παρακμὴ τῆς Μοσχοπόλεως. Περισσότερα βλ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *Μοσχόπολις*, σ. 34 κ.έ., ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΥ, *Συμβολαί*, σ. 17, *passim*. Ἐπίσης ΚΟΥΡΙΛΑ, *Γρηγόριος ὁ Ἀργυροκαστρίτης*, σ. 220 κ.έ. Σήμερα ἡ μονὴ εἶναι μετὰβληθεῖ σὲ στρατιωτικὸ κατάλυμα.

5. ΣΚΕΝΔΕΡΗ, *Ἱστορία τῆς Αρχαίας καὶ συγχρόνου Μοσχοπόλεως*, σ. 38.

6. ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΥ, *Συμβολαί*, σ. 79, τοῦ ἴδιου, *Ἡ Μοσχόπολις*, σ. 163 κ.έ. ὅπου ἀναπτύσσονται εὐρύτερα οἱ λόγοι τῆς καταστροφῆς καὶ ὁ ρόλος τῶν μπορτζιλῆδων.

7. Ἡ Μοσχόπολη δὲ γνώρισε βαρὺ τουρκικό ζυγό ὄχι μόνον γιατί ἦταν ὀρεινὴ, ἀλλὰ καὶ γιατί κατὰ καιροὺς ὑπάγονταν στὴ δικαιοδοσία τοῦ σιλιχτάρη (ἀολάρχη τοῦ σουλτάνου) ἢ τῆς βαλιντέ-σουλτάνας (βασιλομήτορος) πού ἀσκοῦσε μεγάλη ἐπιρροή στὴ σουλτανικὴ αὐλή. Γι' αὐτὸ οἱ συνοικισμοὶ πού εἶχε ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς εἶχαν οὐσιώδη προνόμια. Βλ. ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΥ, *Ἡ Μοσχόπολις*, σ. 161, LEAKE, *Travels*, I, σ. 282. Εἰδικὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ διαπίστωση τοῦ ST. ADHAM, «*Tiβ dhenā rreth fizionomise urbānistike dhe arkitektonike te qytetit*»

Εικόνα 7. Ἡ Μονή τοῦ Τιμίου Προδρόμου.

άλλά διοικήθηκε μ' ένα πρωτότυπο σύστημα τοπικής αυτοδιοικήσεως⁸ έρημώθηκε. Αύθόρμητα ό επισκέπτης τοῦ 1856 θά μεταβληθεῖ σέ θρηνωδό τοῦ άπωλεσθέντος μεγαλείου της: «Ω Μοσχόπολις! Ποῦ τό κάλλος σου; Ποῦ ή μορφή σου, ήν περί τόν 12ο αἰώνα είχες; Έχθιστοί μερόπων προϋξήνησάν μοι τόν όλεθρον! Δάχ) σοι Κύριος τήν προτέραν σου μορφήν, πρεσβεΐαις τοῦ Τιμίου Προδρόμου»⁹. Έτσι έπαληθεύθηκε ή προφητεία¹⁰ τοῦ 'Αγ. Κοσμά τοῦ Αίτωλοῦ ότι «έλεύσεται ήμέρα καί ή πόλις λεηλατηθήσεται καί αχρι 'θεμελίον αυτής κάταστραφήσεται»¹¹.

Περισσότερους άπό πέντε μήνες (Σεπτέμβριος 1769-Φεβρουάριος 1770) ή πόλη παρέμεινε έρημη καί έρειπωμένη. «Μετά δέ τέσσαρας καί πέντε μήνας άπό ολίγον άρχησαν καί έμα-

mesjetar te Voskopojes», Monumentet, 3 (1972) 95-118, ότι στή Μοσχόπολη δέν ύπήρχαν οὔτε μουσουλμανικά τεμένη, οὔτε τουρκικά λουτρά!

8. Περισσότερες λεπτομέρειες γιά τή διοίκηση πού άσκούσαν αίρετοί άρχοντες βάσει κανονισμού βλ. MARTINIANOY, *Η Μοσχόπολις*, σσ. 81 καί 150. Επίσης ΧΡ. ΖΑΛΟΚΩΣΤΑ, *Τό περιβόλι τών θεών*, 'Αθήνα χ.χ., σ 124 κ.έ.

9. Ο ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΣ, *Σύμβολαί*, σσ. 105-106, άποδίδει τόν θρηνητικό αυτό διάλογο στό δάσκαλο τής Μοσχόπολεως Κ Σακελλαρίδη, ό όποιος δμωσ στό σχετικό άρθρο του στήν «Πανδώρα» 9 (1858-59) 44-45, δέν αναφέρεται σ' αυτόν. Τίς φράσεις πάντως, πού καταγράφηκαν στόν κώδικα τής Μονής Προδρόμου, διάβασε καί ό G. Weigand, *Die Aramounen*, Leipzig 1902, τ! 1, σσ. 343-345, πού επισκέφθηκε τή Μοσχόπολη στά τέλη Αύγούστου τοῦ 1889 καί τίς σχολίασε.

10. Γνωστή άπό προφορική παράδοση.

11. Βλ ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΥ, *Η Μοσχόπολις*, σ. 313, όπου παρατίθεται καί άλλη προφητεία τοῦ άρχαίου Μοσχολίτη άρχοντα Μπ'άρδου ότι «γυμνός, τετραυματισμένος καί μόλις άποζών θέλει έξέλθει έντεϋθεν ό μέχρι τέλους παραμείνας». Γιά τόν Κοσμά τόν Αίτωλό βλ. MARTINIANOY, δ.π., σσ 195-198 όπου παρατίθεται πλούσια βιβλιογραφία καί Ι ΜΕΝΟΥΝΟΥ, *Κοσμά τοῦ Αίτωλοῦ, Διδαχές καί βιογραφία (διδασκαρική διατριβή)*, 'Αθήνα (χ.χ.). Κριτική άποτίμηση τοῦ έθνωφελούς έργου του βλ. στοῦ ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία τοῦ Νέου Έλληνισμού*, τ 4, σσ. 363-371 καί 431-443 όπου καί σχετική βιβλιογραφία. Περί τής έλεύσεως τοῦ Κοσμά στή Μοσχόπολη καί τής προφητείας του βλ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *Μοσχόπολις*, σσ. 16-17.

ζεύθησαν ὡς διακόσια σπίτια, καί οὕτω τοῦ χρόνου προβαίνον-
τος ἔγιναν ὡς πεντακόσια σπίτια»¹².

Μέ τήν καταστροφή τῆς Μοσχόπολεως γενικεύθηκε καί ἡ μετανάστευση τοῦ πληθυσμοῦ πρός χώρες ἔκτος Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, πού εἶχε ἀρχίσει βέβαια πριν ἀπό τήν καταστροφή. Ὁ ἐπαπειλούμενος ἐξισλαμισμός¹³, ἡ τάση γιά ἔπικερδεῖς ἐμπορικές ἐργασίες¹⁴, οἱ διάφορες φατριαστικές στάσεις¹⁵ καί ἡ ἀδυναμία καταβολῆς τῶν χρεῶν¹⁶, ἦσαν μερικά κύρια αἷτια τῶν Αποδημιῶν. Εἰδικότερα δέ γιά τή Μοσχόπολη ἡ συνεχῆς ἀπειλή τῶν ληστρικῶν συμμοριῶν καί τῶν μπουρτζιλήδων ἀποτελοῦσε πρόσθετο λόγο γιά ἀποδημία. Τό ὄγκωδέστερο κύμα εἰσροῆς τῶν Ελλήνων στήν κεντρική Εὐρώπη προκλήθηκε, χωρίς ἀμφιβολία, τό 1769-1770 ἀπό τήν καταστροφή τῆς Μοσχόπολεως καί τῆς περιοχῆς της¹⁷. Ἀκολουθώντας τό ὀρμητικό μεταναστευτικό ρεῦμα ὁ Θεόδωρος Καβαλλιώτης ἐγκαταλείπει τή γενέτειρά του. Ποιά κατεύθυνση ὁμῶς ἀκολούθησε; Ποῦ ἀναζήτησε τή σωτηρία καί τήν ἐπιβίωση;

Δυστυχῶς οἱ ὑπάρχουσες πηγές δέν φωτίζουν ἐπαρκῶς τό πρόβλημα αὐτό. Μέ τίς πληροφορίες πού ἔχουμε ὁμῶς, καί μέ πολλαπλή βάσανο, μποροῦμε νά στοιχειοθετήσουμε σέ γενικές γραμμές τή ζωή τοῦ Καβαλλιώτη κατά τήν περίοδο τοῦ ἐκπατρι-
σμοῦ.

Εἶναι δεδομένο ὅτι ἀπό τίς 8 Φεβρουάριου 1761 παύει ἡ

12. Πεντακόσια ἔγιναν τά σπίτια μετά πάροδο περίπου δεκαετίας, ἀφοῦ ἡ σημείωση αὐτή στόν κώδικα τῆς Μονῆς Προδρόμου χαράσσεται τό 1779-1780. Σχετικά βλ ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΥ, *Ἡ Μοσχόπολις*, σ. 183 κ.έ.

13. ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΥ, *Ἡ Μοσχόπολις*, σ. 25

14. Ὁ FtlVES, *Οἱ Ἕλληνες τῆς Οὐγγαρίας*, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 12, ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΥ, *Συμβολαί*, σ. 167, δπου γίνεται λόγος γιά τήν εὐρύτερη σημασία πού εἶχαν αὐτές οἱ ἀποδημίες γιά τόν Ἕλληνισμό.

15 Α ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας*, σσ. 360 κ.έ. Ὡς παράδειγμα ἀναφέρεται ἡ περίοδος 1752-1785, κατά τή διάρκεια τῆς ὁποίας διάφορες φατριαστικές στάσεις στήν Κοζάνη ἀνάγκασαν πολλούς νά καταφύγουν στήν Οὐγγαρία.

16. ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΥ, *Ἡ Μοσχόπολις*, σ. 29.

17. FOVES, ὁ. π., σ. 11.

ἐμπορική ἐπικοινωνία Μοσχοπόλεως-Βενετίας¹⁸. Οἱ ἔμπορικές συναλλαγές διακόπτονται¹⁹ καί οἱ Μοσχοπολίτες ἔμποροι, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν τά βενετικά ἄρχεα, στρέφονται πρὸς τὴν Οὐγγαρία²⁰ καί συγκεκριμένα στὴν παγκόσμια γνωστή γιὰ τὴν ποιότητα τῶν κρασιῶν τῆς κωμόπολις Τοκάϊ ἢ Τοκαῖα, ὅπως ὀνομάζεται στὰ ἑλληνικά χειρόγραφα, ὅπου ἤδη ὑπῆρχε ὀργανωμένη ἑλληνική κοινότητα μὲ πολλοὺς Μοσχοπολίτες²¹. Γνωρίζω

18. PEYFUSS, *Die Akademie*, σ. 122 Κατὰ τὸν **POUQUEVILLE**, *Voyage dans la Grèce*, Paris 1820, σ. 170, οἱ Μοσχοπολίτες ἐπισκέπτονταν τὴ Βενετία ὄχι μόνον γιὰ λόγους ἔμπορικούς, ἀλλὰ καί μορφωτικούς Προκειμένου δηλαδὴ τὰ παιδιὰ τους νὰ φοιτήσουν σὲ Ἰταλικά σχολεῖα καί νὰ διευρύνουν τὶς γνώσεις τους. Πρβλ καὶ **MARTINIANOY**, *Ἡ Μοσχόπολις*, σ. 106 κ.έ. καὶ **MERTZIOY**, *Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας*, κυρίως σσ 256 κ.έ καὶ 266 κ.έ.

19. Οἱ λόγοι ποὺ προκάλεσαν τὸ φαινόμενο αὐτὸ ἐκφεύγουν τοῦ σκοποῦ τῆς παρούσης ἐργασίας Σχετικὰ βλ. **Β ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ**, «Οἱ Μοσχοπολίται καὶ τὸ μετὰ τῆς Βενετίας ἐμπόριον κατὰ τὸν 18ο αἰώνα», *ΗΧ* 9 (1934) 127-139, τοῦ ἴδιου, «Νέαι συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν κατὰ τοῦ ἸΗ' αἰῶνα ἐμπορικῶν σχέσεων τῶν Μοσχοπολιτῶν μετὰ τῆς Βενετίας», *ΗΧ* 10 (1935) 270-288. Ἐπίσης **Α ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ**, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας*, σ 360 κ.έ. καὶ τοῦ ἴδιου, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. 4, σ. 213 κ.έ., ὅπου καὶ πλούσια βιβλιογραφία. Ὁ **MARTINIANOS**, *Ἡ Μοσχόπολις*, σ 124, σημειώνει διὰ τὸν δὲν ἐξέλειπαν παντελῶς ἀναλαμπές αὐτῆς τῆς ἐπικοινωνίας, ὅπως π.χ. ὅταν ὁ Θεόδωρος Καβαλλιώτης μεταβαίνει στὴ Βενετία τὸ 1770, προκειμένου νὰ ἐκτυπώσει τὴν «Πρωτοπειρία» του, στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ἀντωνίου Βόρτολι.

20. Φυσικὸ ἦταν καὶ τὸ μεταναστευτικὸ κῦμα νὰ κατευθυνθεῖ πρὸς ἐκεῖνες τὶς περιοχές. Ὑπῆρχαν ἐκεῖ συγγενεῖς, φίλοι, συνεργάτες, συμπατριῶτες. Οἱ φτωχότεροι βέβαια δὲν εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ ταξιδέψουν ὡς ἐκεῖ. Γι' αὐτὸ ἀποδημοῦσαν σὲ γειτονικὲς περιοχές (Καβαῖα, Μοναστήρι, Σιάτιστα, Καστοριά κ.ά.) Οἱ εὐπορότεροι ὁμῶς ὄδευαν πρὸς τὴν Αὐστρουγγαρία. Ἐκεῖ ὑπῆρχαν ἀκμάζουσες ἑλληνικὲς παροικίες. «Ἐσκόρπισαν οἱ πλούσιοι, ἢ νὰ εἶπω καλλίτερα οἱ πραγματευταὶ εἰς ταῖς Φραγκαῖς, οἱ κατώτεροι δὲ καὶ τεχνίται, εἰς διάφορα μέρη τῆς Τουρκίας». Γ **ΚΩΝΣΤΑΝΤΑ-ΔΑΝΙΗΛ**, *Γεωγραφία Νεωτερικῆ*, Βιέννη 1791 τ. 1, σ. 262. Πρβλ. καὶ PEYFUSS, *Die Akademie*, σ. 122

21. **MARTINIANOY**, *Συμβολαὶ*, σ. 169, τοῦ ἴδιου, *Ἡ Μοσχόπολις*, σ.

ζουμε μάλιστα δι τὸ 1769 λειτουργοῦσε ἐκεῖ «κομπανία» (ἐμπορικός συνεταιρισμός) μὲ προϊστάμενο τὸν Ἰωάννη Κόντη²². Ἡ ἐπισταμένη ἐρευνα τοῦ Ö. Fiives ἐδειξε δι στὴν Τοκαῖα, ἔκτος τῆς κομπανίας, ὑπῆρχαν ἑκκλησιαστικὴ κοινότητα, ναὸς καὶ σχολεῖο ἑλληνικό²³. Εἶναι πολὺ πιθανὸ μετὰ τὸ 1769 στὴν Τοκαῖα ὁ Καβαλλιώτης νὰ ἄσκησε ἐπὶ μικρὸ χρονικὸ διάστημα²⁴ τὸ ἔργο τοῦ ιεροδιδασκάλου. Παρὰ τὴν σιωπὴ τῶν πηγῶν φαίνεται πὺς ἡ παραμονὴ στὴν Οὐγγαρία τοῦ ἔδωσε τὴν εὐκαιρία ἔστω καὶ παροδικά, νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ ἔμποριο τῶν οὐγγρικῶν οἴνων²⁵. Πρόθεσὴ του ἦταν νὰ ἐξασφαλίσει γιὰ τὴν οἰκογένειά

129, **THUNMANN**, *Untersuchungen*, σ. 178, **ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ**, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας*, σ. 368, ὅπου μάλιστα ἡ Τοκαῖα θεωρεῖται ὡς ἡ σπουδαιότερη ἀπ' ὅλες τὶς ἑλληνικὲς κοινότητες τοῦ οἴκου Ρακόζη. Ἐπίσης τοὸ ἴδιον, τ. 4, σ. 217. Πρβλ καὶ Θ **ΝΑΤΣΙΝΑ**, *Οἱ Μακεδόνες πραγματευτάδες εἰς τὰς χώρας Αὐστρίας καὶ Οὐγγαρίας*, Θεσσαλονίκη 1939, σ. 8.

22. Βλ. **ΣΠ ΛΑΜΠΡΟΥ**, «Σελίδες ἐκ τῆς Ἱστορίας τοῦ ἐν Οὐγγαρία καὶ Αὐστρίᾳ Μακεδονικοῦ Ἑλληνισμοῦ», ΝΕ 8 (1911) 257-300 ὅπου πιθανολογεῖται ὅτι περὶ τὸ 1760 ὑπῆρχε Κοζανίτης Ἱερέας καὶ δάσκαλος. Καθόλου ἀπίθανο νὰ τὸν διαδέχθηκε ὁ Καβαλλιώτης. Βλ καὶ Θ **ΒΟΛΙΔΟΥ**, «Ἀνέκδοτος ἀλληλογραφία περὶ τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος Τοκαῖας», ΕΕΒΣ 22 (1952) 75-81 Ἐπίσης καὶ **ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ**, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας*, σ. 368, ὅπου περιέχεται πλουσιότατη βιβλιογραφία γιὰ τὴν ἀνῆση τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων στὴν Οὐγγαρία.

23. Ὁ **ΛΑΜΠΡΟΣ**, ὁ.π., σ. 267, δὲν δέχεται ὅτι ὑπῆρχε «κτισμένη ὀρθόδοξη ἐκκλησία ἢ κάποιο παρεκκλήσιο στὸ ὅποιο ἐτελεῖτο λειτουργία». Δὲν ἀρνεῖται ὅμως ὅτι «συνήθως ὁ ἱερεὺς ἦταν καὶ διδάσκαλος τῶν παιδιῶν». Ὅμως τόσο ὁ ἀκάματος μελετητὴς τῶν ἐλλήνων τῆς Οὐγγαρίας Öd. Fiives ὡς καὶ ὁ Βολίδης, δ.π., σ. 75, δείχνουν ὅτι ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ΙΖ' αἰῶνα ὑπῆρχε στὴν Τοκαῖα ναὸς καὶ μάλιστα γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ χρησιμοποιοῦσαν διαφόρους ἱερεῖς, πού συνήθως προέρχονταν ἀπὸ τὰ μοναστήρια τοῦ Ἁγίου Ὁρους.

24. Ἡ ἀποδημία τοῦ Καβαλλιώτη δὲν πρέπει νὰ διάρκεσε περισσότερο ἀπὸ μιά τετραετία (1769-1773).

25. Ἡ περίεργη πληροφορία ὅτι «στὴν Πολωνία ἀσχολήθηκε μὲ τὴν κατασκευὴ καὶ πώληση οὐγγρικῶν οἴνων» πού ἀποδόθηκε στὸν Καβαλλιώτη ἀπὸ τοὺς **MARTINIANO**, *Συμβολαί*, σ. 169, **ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ**, *Μοσχόπολις*, σ. 65, **ΚΟΥΡΙΛΑ**, *Γρηγόριος ὁ Ἀργυροκαστρίτης*, σ. 108, ὁ-

του μία αξιοπρεπή διαβίωση αφού είναι δεδομένο ότι οι άμοιβες των διδασκάλων της εποχής ήταν πενιχρές. Η έκδοχή αυτή ενισχύεται από τρία άναμφισβήτητα γεγονότα: 1) Η συνεργασία με τον συμπατριώτη, ίσως και μαθητή του, Γεώργιο Τρίκουπα ή Κοσμήσκη²⁶, εγκαταστημένο από χρόνια στην Πολωνία και επιτυχημένο ξμπορο ούγγρικών οίνων. Υπήρξε και ο χορηγός της «Πρωτοπειρίας», 2) ή μετά την επιστροφή στη Μοσχόπολη έγγραφη του Καβαλλιότη στη συντεχνία των παντοπωλών και 3) ή μετέπειτα σταδιοδρομία του γιού του Αναστασίου στο Μίσκολτς, παραμεθόρια πόλη της Ούγγαρίας, γειτονική της Τοκαΐας (άπέχουν μεταξύ τους περί τα 50 χιλιόμετρα).

Η έκδοση της «Πρωτοπειρίας» φαίνεται πως υπήρξε το πρώτο μέλημα μετά την εγκατάστασή του στην Τοκαΐα. Γι' αυτό ταξίδεψε στη Βενετία το θέρος του 1770²⁷. Η αποστολή των χειρογράφων ίσως είχε προηγηθεί. Πάντως κατά τη διάρκεια της έκτυπώσεως του βιβλίου του προφανώς βρίσκονταν εκεί, γιατί και ο Δοσίθεος Obradovic αναφέρει ότι τον συνάντησε

φείλεται σε λανθασμένη αντιγραφή της σχετικής σημειώσεως από το μνημονευθέν έργο του Thunmann, σ. 178, σημ. g. Έκ παραδρομής ο μέγας βιβλιογράφος Legrand απέδωσε στον Καβαλλιότη τη φράση «er hält sich mehrentheils in Polen auf, wo er mit Ungerschen Weinen handelt» (σημ. h) που αναφέρεται στον Τρίκουπα. Τό λάθος κληροδοτήθηκε σε δσους δέν είχαν τη δυνατότητα άμεσης έπαφής με τό βιβλίό του Thunmann. Βλ. **LENGRAND, BH**, σ. 128 και **LEGRAND, BA**, σ. 107.

26. Τό δνομα Κοσμήσκη δόθηκε στον Γεώργιο Τρικούπα στην Πολωνία, όπως συνηθίζονταν από πολλούς Έλληνες που είχαν μεταναστεύσει να παίρνουν όνόματα με πολωνικές ή άλλες ξενικές καταλήξεις. Βλ. σχετικά Β. **ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ**, «Νέαι συμβολαί είς τήν Ιστορίαν των κατά τόν ΙΗ' αιώνα έμπορικών σχέσεων τών Μοσχοπολιτών μετά της Βενετίας», *HX* 10 (1935) 270-288 και **THUNMANN**, *Uatersuchungen*, σ. 270.

27. **MARTINIANOY**, *Η Μοσχόπολις*, σ. 124, **ZABIRA**, *Νέα Ελλάδα ή Ελληνικόν θέατρον*, σ. 320. Η διαφοροποίηση του Ζαβίρα, που άκολουθεϊ πιστά τό Σάθα, *Νεοελληνική Φιλολογία*, σ. 493, έγκειται στην άποδοχή της Κωνσταντινουπόλεως ως πρώτου σταθμού μετά τη φυγή του από τη Μοσχόπολη. Έτσι τό δρομολόγιο που διαμορφώνει ο Ζαβίρας είναι τό έξής: Μοσχόπολη-Κων/πολη-Γερμανία-Βενετία-Μοσχόπολη. Η

έκει κατά τήν περίοδο αυτή²⁸. Δέ λύνει τό πρόβλημα ή πιθανολόγηση τοῦ Μιχαλόπουλου ποῦ, παρασυρόμενος ἀπό πληροφορία τοῦ Leake, δέχεται δι τή «Πρωτοπειρία» ἔκτυπώθηκε γιά πρώτη φορά στό τυπογραφείο τῆς Μοσχόπολεως²⁹.

Ἡ ἀγάπη του δμως πρός τήν πατρίδα καί ή νοσταλγία τών ἡμερών τῆς πνευματικῆς ἀκτινοβολίας, ἀπωθοῦν τήν ἰδέα τῆς μόνιμης ἐγκαταστάσεως. Ἔτσι ή παλιννόστηση εἶναι τό ἐπόμενο βήμα.

ἀνακρίβεια τών Σάθα-Ζαβίρα προεκτείνεται καί στό διορισμό τοῦ Καβαλλιώτη, ὡς Ἱεροκήρυκα τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδών. Ὁ διορισμός του εἶχε προηγηθεῖ κατά πολύ τῆς καταστροφῆς τῆς Μοσχόπολεως. Πρέπει νά ἐγινε μεταξύ 1755 καί 1760.

28. Σχετικά βλ. MARTINIANOY, *Ἡ Μοσχόπολις*, σ. 125, HETZER, *Das dreisprachige Wörterverzeichnis*, σ. 28. Ὁ Δοσίθεος Obradovic, θεμελιωτής τῆς Σερβικῆς φιλολογίας, ὄντως ἐπισκέφθηκε τή Βενετία ἐκείνη τήν ἐποχή. Περισσότερα βλ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ, 7. Μοισιόδαξ, σ. 40 κ.έ., Ν ΠΟΛΙΤΗ, «Δοσίθεος Obradovic», *Εστία* 20 (1885) 771-774 καί τό αὐτοβιογραφικό ἔργο τοῦ Δοσιθέου Obradovic, *The life and adventures of Dimitrije Obradovic, Berkeley καί Los Angeles 1953*.

29. Βλ. σχετικά ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Τό βιβλίον «ή ἀλήθεια κριτής»*, σ. 179 καί τοῦ ἴδιου, «Περιλαμβάνεται μεταξύ τών ἐκδόσεων Μοσχόπολεως ἡ Πρωτοπειρία τοῦ Θεοδώρου Καβαλλιώτη ἡ ἄλλο πολύγλωσσο λεξικό;» *Μέλισσα τών βιβλίων* 3 (1977-1981) 29-35.

5. Η παλιννόστηση και τό τέλος

Η ζωή του Καβαλλιώτη, μετά την επάνοδό του από τη βραχύχρονη παραμονή του στην Ούγγαρία, έναρμονίζεται πιά με τις φωτοσκιάσεις της ιστορίας της γενέτειράς του. Η παλιννόστησή του πρέπει να συνδυασθεί με τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καίναρτζή (1774), που είχε ευνοϊκά αποτελέσματα για τους Έλληνες και, τουλάχιστον, περιέσωζε τα προσχήματα¹ της νομιμότητος και της τάξεως.

Ο Καβαλλιώτης δε μπόρεσε να συμβιβασθεί με τις δυσμενείς επιπτώσεις που συνοδεύουν πάντα την προσφυγιά. Είναι πολύ πιθανό να διατηρούσε και κάποια αξιόλογη ακίνητη περιουσία στη Μοσχόπολη, φοβούμενος² δε να μὴν ἀπολεσθεῖ, ώθεῖται πρὸς τὴν ἐπιστροφή. Τό βέβαιο πάντως είναι δι τὸ θέρος τοῦ 1773 ἐπανερχεται στήν πατρίδα του μᾶλλον μέσφ Βενετίας. Στήν ἰταλική αὐτή πόλη τό 1774 ἐπανεκδίδεται ἡ «Εἰσα-

1. Ἐπειδή είναι γνωστό δι εκτός τὸν εὐεργετικὸν ἀποτελεσμάτων τῆς ἡ συνθήκη τοῦ Κιουτσούκ-Καίναρτζή ἐνίσχυσε τό πνεύμα ἀνταρσίας καί Απειθαρχίας πού ἐμφώλευε κυρίως στοὺς ἄλβανούς, οἱ ὅποιοι ἀρχισαν νά διεισδύουν στίς ἑλληνικές χώρες καί νά καταπιέζουν διχι μόνο τοὺς ἑλληνες ἀλλά καί τοὺς τούρκους.

Εὐρύτερη ἀνάλυση τοῦ φαινομένου αὐτοῦ βλ. **Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ**, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμὸν*, τ. 4, σ 548 κ.έ., Ν ΣΒΟΡΩΝΟΥ, *Ἐπισκόπηση τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας*, Ἀθήνα 1985, σ. 59, διου σημειώνεται χαρακτηριστικά δι «οἱ ἀτακτες ἄλβανικές συμμορίες (1770), ρήμαξαν γιά ἐννιά χρόνια τὴ χώρα».

2. Παρακάτω, στόν οἰκεῖο χώρο, θά ἀναφερθοῦμε στό μέ ἀπόλυτη πιστότητα ἐφαρμοζόμενο ἀγραφο νόμο τῆς ἐκποιήσεως τὸν ἀκινήτων πού ἀνήκαν σέ φυγάδες.

γωγή Γραμματικής»³. Δέν ὑπῆρχε πλέον τό τυπογραφείο τῆς Μοσχοπόλεως καί ἀναγκάζεταν νά δώσει τή νέα έκδοση στή Βενετία.

Στίς 20 Ἰουλίου τοῦ 1773 μετέχει ὑπό τήν προεδρία τοῦ Μητροπολίτη Κορυτσαῶ καί Μοσχοπόλεως Γενναδίου σέ συνέλευση, κληρικών καί λαϊκών, στή Μονή Προδρόμου, προκειμένου νά ἀποκατασταθεῖ ἡ διασαλευθεῖσα, λόγῳ τῆς καταστροφῆς τῆς πόλεως καί τῆς ἀναχωρήσεως τοῦ ἡγουμένου Παρθενίου, κανονική τάξη. Ὑπογράφει ὡς μάρτυς τή σχετική ἀπόφαση: *ὁ ἐν ἱεροδιδασκάλοις πρωτοπαππᾶς Θεόδωρος*⁴.

Ἡ ἐπιστροφή του συνοδεύονταν ὡσὸςδήποτε μέ νέες ἐλπίδες καί μεγαλόπνοους ὀραματισμούς. Ἡ ἀνασυγκρότηση τῆς πόλεως, ἡ ἀναδιοργάνωση τῆς αὐτοδιοικήσεως, ἡ ἐπαναλειτουργία τῶν θεσμῶν, ἡ Ἀνασύσταση τῶν Ἰδρυμάτων τῆς, καί ἰδιαίτερα τῆς Νέας Ἀκαδημίας, ἦταν μερικά στοιχεῖα πού ἐξωραΐζαν τήν ἐπιστροφή.

Ἡ πραγματικότητα δμως ἦταν διαφορετική. Ἡ ἡσυχία καί ἡ τάξη ἀποκαταστάθηκαν προσωρινά⁵, οἱ θεσμοὶ λειτούργησαν ὑποτυποδῶς, λίγοι κάτοικοι ἐπανήλθαν στίς ἐστίες τους, καί ὄχι οἱ καλύτεροι καί προοδευτικότεροι. Ἡ Μοσχόπολη βέβαια ὡς πόλη Ἀνασυγκροτήθηκε, ποτέ ὅμως δέν μπόρεσε νά ξαναβρεῖ

3. Εἶχε πρωτοεκδοθεῖ τό 1760 στό τυπογραφείο τῆς Μοσχοπόλεως.

4. Αὐτούσιο τό ἔγγραφο τῆς ἀποφάσεως παραθέτει ὁ **MARTINIANOS**, *Συμβολαί*, σσ. 82-83.

5. **MARTINIANOS**, *Ἡ Μοσχόπολις*, σ. 186. Ἦδη στίς ἀρχές τοῦ 1774 (27 Ἰανουαρίου) «οἱ προεστοί, καί τά ρουφέτια καί οἱ λοιποὶ τῆς Μοσχοπόλεως ἔχοντες χρεῖαν καί ἀνάγκην, ἔλαβον τό πολυκάνδηλον τοῦ Ἁγίου Προδρόμου, ὅπου ἦταν φτειασμένο μέ χίλια γρόσια καί ἀναλιούντες το τό ἐπώλησαν δι* ἀσλάνια 700, τά ὅποια πέρνοντάς τα οἱ προεστοί τά ἔδωσαν διά τήν ἐπείγουσαν χρεῖαν καί ἀνάγκην τῆς πατρίδας Μοσχοπόλεως...» Μέ τήν «ἐπείγουσαν χρεῖαν καί ἀνάγκην» πού ὑπαινίσσεται ὁ κώδικας, προφανῶς ἐννοεῖ μιά νέα ἐπίθεση τῶν μορτζιλήδων, οἱ ὅποιοι συνέχιζαν νά ἀπειλοῦν τή Μοσχόπολη. Αὐτό φαίνεται ἀπό τή συνέχεια τοῦ κώδικα πού ὀμιλεῖ γιά τό «καντεμί μπόρτζι» (=χρέος τιμῆς) «ὅπου ἀφήκαν ὑποχρεωτικὴν τήν πατρίδα τους Μοσχόπολιν».

τήν παλιά της αίγλη και λαμπρότητα. Τό ποιοτικά καλύτερο έμψυχο «ύλικό» είχε φύγει άνεπιστρεπτή. Οί περισσότεροι δέθηκαν μέ τίς νέες πατρίδες, δημιούργησαν δεσμούς, οικονομικά συμφέροντα, ακίνητες περιουσίες, οργάνωσαν τή ζωή τους και δέν ήταν εύκολο νά τά άρνηθοϋν. Μιά `επιστροφή στην άνασφάλεια τής πατρίδας σήμαινε ίσως μία νέα προσφυγιά.

Άν κρίνει κανείς από τίς σποραδικές πληροφορίες πού έχουμε για τή δράση των μεγάλων λογίων τής Μοσχοπόλεως στά μέσα και τά τέλη του 18ου αιώνα, άντιλαμβάνεται ότι μετά τήν καταστροφή του 1769 και τή συνακόλουθη φυγή, ελάχιστοι τόλμησαν νά έπιστρέψουν. Πολλοί, και μαζί τους οί πίο δραστήριοι έμποροι και βιοτέχνες, δέν δέχθηκαν νά ξαναζήσουν υπό τήν άπειλή τής βαρβαρότητας, παρά τό γεγονός ότι έτσι έχαναν όριστικά τίς ακίνητες περιουσίες τους άφού εφαρμόζονταν μέ πιστότητα ό άγραφος νόμος τής πωλήσεως των περιουσιών των φυγάδων, προκειμένου νά πληρωθοϋν χρέη τής πόλεως. Ήταν ένα δυναμικό μέσο, όχι όμως πάντοτε άποτελεσματικό, νά πειθαναγκάσουν τους άπόδημους νά επανέλθουν⁶.

Βεβαίως ή ζωή ξανάρχισε και ό Καβαλλιώτης συνέχισε νά άποτελεί ήγετική μορφή στην κοινωνία τής Μοσχοπόλεως. Γι' αυτό άναφέρεται συνεχώς στίς σημειώσεις των αυτόκλητων ιστοριογράφων. Τό 1777 δώρησε «ή παπαδιά του `ιεροδιδασκάλου πρωτοπαπά Θεοδώρου Καβαλλιώτου ής δνομα Κυράννα πρεσβυτέρα...180 akge. Αιώνια ή μνήμη». Τό 1779 παρουσιάζεται δύο φορές ως μάρτυρας, σ' ένα άφιερωτικό συμβόλαιο όπου μάλιστα διασώζονταν ή Ιδιόχειρη ύπογραφή του⁷.

6. MARTINIANOY, δ.π., σσ. 178-179. Ο συγγραφέας μάλιστα παραθέτει και πωλητήρια συμβόλαια άπ' τά όποια φαίνεται παραστατικά δλη ή έργώδης προσπάθεια πού έγινε για τήν άνασύνταξη τής πόλεως και των θεσμών, από τους παράγοντες τής εκκλησιαστικής και οικονομικής ζωής του τόπου. Οί προσπάθειες τής Εκκλησίας, των προεστών, των ρουφετιών και του λαού έναρμονίζονταν γύρω από ένα στόχο: τό ξανζωντάνεμα τής πόλεως.

7. Βλ. PEYFUSS, *Marginalien*, σ. 385 και ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *Μοσχόπολις*, σ. 31.

Τό πρακτικό τής συνεχινίας τών παντοπωλών στις 2 Ίανου-
ρίου 1779 σημειώνει χαρακτηριστικά: «*Τώρα όπου έχομεν διά
τής δεξιάς τοῦ Ὑψίστου άκραν έλευθερίαν και μεγάλην ἡσυχίαν,
θεσπιζομεν...*». Αὐτός πού τά γράφει εἶναι ὁ Θεόδωρος Α. Κα-
βαλλιώτης ὁ ὅποιος, ὅπως ἐπισημάνθηκε πῶ πάνω, ἔχει ἐπι-
στρέψει ἀπό τήν Εὐρώπη⁸. Ἡ «άκρα ἔλευθερία» καί ἡ «μεγάλη
ἡσυχία» μᾶλλον γιά τόν γράψαντα ἀποτελοῦσαν εὐσεβεῖς πό-
θους, ἀφοῦ ἦσαν καταστάσεις πρόσκαιρες καί συμβατικές. Ἡ
βουλμία τών μπορτζιλῆδων καί τών λοιπών ἀτάκτων δέν ἀμ-
βλύθηκε, ἡ δέ βία καί ἡ τρομοκρατία ἀποτελοῦσαν καθεστῶς
παρά τίς ὅποιεςδήποτε φιλότιμες προσπάθειες. Εντούτοις παρα-
τηρήθηκε τήν ἐποχή ἐκείνη ἡ ἐναρξη μιᾶς νέας περιόδου γοργῆς
πνευματικῆς καί πολιτιστικῆς ἀνόδου⁹.

Τόν Φεβρουάριο τοῦ 1777, παρά τόν βαρύτατο χειμῶνα, ὁ
βεζύρης Κούρτ Πασάς¹⁰ ἔφτασε στή Μοσχόπολη ἑπικεφαλῆς
ἰσχυρῆς στρατιωτικῆς δυνάμεως, ἐπέβαλε τήν τάξη καί ἐγκατέ-
στησε φρουρές. «*Εἰς 1777, ἐλθὼν ὁ Κούρτ Αχμέτ Πασάς μέ
άσκέρι τήν ἐκυρίευσεν καί τήν ἔβαλεν ὑπό τήν σκέπην του, νά
τήν ἔλευθερώσῃ ὀλίγον κατ' ὀλίγον καί ἀπό τοὺς σατανικοὺς
μπορτζιλῆδες*»¹¹.

Ὁ Θεόδωρος Καβαλλιώτης πάντως τόλμησε καί ἐπέστρεψε,
γιά νά συνδράμει κι αὐτός στήν ἀνασυγκρότηση τής γενετεριάς
του. Ἐδῶ θά περάσει τά τελευταία χρόνια τής ζωῆς του, συνεχι-
ζοντας τήν ἀσκησιμὸ τοῦ ἱεροδιδασκτικοῦ καί τοῦ συγγραφικοῦ
του ἔργου, τιμῶμενος ἀπό ὅλους. Ὅπως δὲ ὅμως ἡ πνευματι-
κὴ ὑποτονία τής Μοσχοπόλεως μετὰ τήν πρώτη καταστροφὴ
τῆς, ἀντικατοπτρίζεται καί στό ἔργο του. Τά ζωηρά ἐρεθίσματα
τοῦ παρελθόντος ἄπουσιάζουν. Ὁ πνευματικὸς ὄργασμὸς ἔχει

8. MARTINIANOY, *Ἡ Μοσχόπολις*, σ. 190, τοῦ ἴδιου, *Συμβολαί*, σ.

86.

9. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. 4, σ.
260 κ.έ. καί σ. 420 κ.έ.

10. Τοπάρχης τοῦ Βερατίου ἀπὸ τό 1760. Ἐπὶ τών ἡμερῶν τοῦ μαρ-
τύρησε καί ὁ Ἅγιος Κοσμάς ὁ Αἰτωλός (f 1779).

11. MARTINIANOY, *Ἡ Μοσχόπολις*, σ. 190.

άτονήσει. Ο αγώνας για την επιβίωση έχει αναμφισβήτητα πρωτεύα. Η πνευματική 'ενασχόληση θεωρείται πολυτέλεια. Μέσα όμως σ' αυτή τη γενική παρακμή ο Καβαλλιώτης παρέμεινε άδιαφιλονίκητα πρώτος μεταξύ των κληρικών της περιοχής. Συνέχιζε νά ασκεί τό έργο τοῦ πρωτοπαπᾶ καί μέ τήν 'ιδιότητα αυτή μετέσχε σέ σύνοδο τής ἐξαρχίας, πού συνήλθε στή Μοσχόπολη στίς 14 Αόγούστου 1779 για τή διευθέτηση διαφιλονικουμένων όρίων μεταξύ των Μητροπολιτών Δυρραχίου καί Βελεγράδων.

Έξαιτίας τής άσφυκτικής ατμόσφαιρας, δπως διαμορφώθηκε μετά τήν καταστροφή τής Μοσχοπόλεως, ή Νέα 'Ακαδημία δέν ξαναλειτούργησε. Άχαρη καί άφιλόξενη, για ένα δάσκαλο, έποχή! Αύτός φαίνεται πώς στάθηκε καί ό κύριος λόγος πού στρέφεται ό Καβαλλιώτης καί πρός 'επικερδέστερες 'ασχολίες. 'Ήδη ή θητεία του στό έμπόριο, κατά τήν παραμονή του στην Τοκαία, τοῦ παρέχει τά καλύτερα έχέγγυα για νά συνεχίσει τήν συνάφειά του μέ τόν «κερδίο Έρμή». 'Έτσι στίς 5 Φεβρουάριου τοῦ 1784 έγγράφεται στό ρουφέτι των μακαάληδων. «Κατά τό αψηδμηνός Φεβρουάριού ε', είσήλθεν είς τό χρησιμώτατον καί θεοσεβέστατον ρουφέτιον των μακαάληδων ό έν ιεροδιδασκάλοις ιεροκήρυξ Πρωτοπαπάς Θεόδωρος 'Αναστασίου Καβαλλιώτης καί από τοῦ νῦν εἶναι άνθρωπος τοῦ ρουφετίου παντοτεινός ελεύθερος καί ανενόχλητος κατά πάντα»¹². Μετά από λίγους μήνες στίς 27 Απριλίου 1784 έγινε μέλος τής 'ίδιας συντεχνίας καί δ γιός του Αναστάσιος ό όπώιος μάλιστα προσέφερε καί δωρεά 240 άσπρων¹³ (akge). Όσο κι 'αν φαίνεται αινιγματικό πώς αυτός ένας 'επιφανής λόγιος καί πνευματικός άνθρωπος εντάσσεται στή συντεχνία των παντοπωλών, δικαιολογείται πλήρως, 'αν λάβουμε υπόψη τήν προϋπηρεσία του στην Τοκαία καί τήν οικονομική κατάρπωση τής Μοσχοπόλεως. Οί διδάσκαλοι φυτοζωοῦν καί μοιραία στρέφονται πρός άλλες κατευθύνσεις προκειμένου νά επιβιώσουν.

Δυστυχώς πριν πεθάνει θά δοκιμάσει νέες πικρίες, γιατί θά

12. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, δ.π., σ. 16.

13. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, δ.π., σ. 16, PEYFUSS, *Marginalien*, σσ. 385-386.

ζήσει μία ακόμη δήωση της γενέτειράς του, αφού στις 24 'Ιουνίου το 1789 «οὐδ' ὀβολοῦ ἐσυνάχθη, ἐπεῖπερ ἡ περιώνυμος Μοσχόπολις¹⁴ ἐκαταχάλασθη καί παντελῶς ἀφανίσθη, πολεμοῦντες ἀλλήλους ὅτε ἀλήπασσας ἀπό τεπελένη ὁ Καραμασάτης, σὺν τῷ Ἰμπραήμ πασσά ἀπὸ Βελάγραδα, οἱ δὲ αἴτιοι τοῦ τοιοῦτου ἀφανισμοῦ ἀνάθεμα», δπως σημειώνεται στὸ κατάστιχο τῶν ἐράνων πού πραγματοποιούνταν τὴν ἡμέρα τῆς πανηγύρεως τῆς μονῆς Προδρόμου. Ἐτσι φαίνεται πὼς ἡ ἀπομόνωση καί ἡ μοναξιά θά συντροφεύσουν τὸν Καβαλλιώτη μέχρι τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, πού τόσο λιτά θά σημειώσει ὁ χρονικογράφος στὸν κώδικα τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας¹⁵: «Τὸ 1789¹⁶ Ἀγούστου 11, ἡμέραν Δευτέραν ἐπλήρωσε τὸ κοινόν χρέος ὁ Ιεροδιδάσκαλος καί Γεροκήρυξ Πρωτοπαπάς Θεόδωρος Ἀναστασίου Καβαλλιώτης. Αἰωνία ἡ μνήμη, τρις».

Σέ ἄρκετά προχωρημένη, γιὰ τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς του, ἡλικία (71 ἐτῶν), ἐγκατέλειψε τὸν κόσμο αὐτό. Δέν λησιμονήθηκε ὅμως¹⁷. Ἡ διέλευσή του ἀπὸ τὴ ζωὴ καί κυρίως τὸ πολυσχι-

14. Περισσότερα γιὰ τὴ νέα αὐτὴ καταστροφὴ τῆς Μοσχόπολεως βλ. MARTINIANOY, *Συμβολαί*, σσ. 91 κ.έ.

15. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, ὁ.π., σ. 65, ΡΑΡΑΚΟΣΤΕΑ, *Povestea*, σ. 399.

Ὁ Ραράκοστεα θεωρεῖ τὸ πῶς πάνω ἀπόσπασμα ὡς προερχόμενο ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς μονῆς Προδρόμου. Κάτι τέτοιο ὅμως δέν ἀναφέρεται καθόλου τουλάχιστον στὸ μέρος τοῦ κώδικα πού δημοσίευσε ὁ Μαρτινιανός.

16. Ἡ διάσωση τῆς σημαντικῆς αὐτῆς πληροφορίας ἀπέδειξε διττοπολλοὶ ἀπ' ὅσους ἔγραψαν γιὰ τὸν Θεόδωρο Καβαλλιώτη ἀνακριβῶς θεώρησαν ὡς ἔτος θανάτου του τὸ 1786 (Ζαβίρας, Σάθας) Ἐπίσης ἡ ἄποψη τοῦ UFI, ὁ.π., σ. 188, ὅτι ὁ Καβαλλιώτης πέθανε στὴ Μοσχόπολη τὸ 1797 καί τοῦ ΚΟΥΡΙΑ, *Γρηγόριος ὁ Ἀργυροκαστρίτης*, σ. 109, πού τοποθετεῖ τὸ θάνατό του στὰ 1785, εἶναι ἐντελῶς ἀστήρικτες.

Ὁρθὸς προσδιορισμὸς τοῦ ἔτους θανάτου τοῦ λογίου γίνεται ἀπὸ τοὺς Hetzer καί Ραράκοστεα, πού δέχονται τὸ 1789, ὡς ἔτος θανάτου τοῦ Καβαλλιώτη, ἐνῶ ὁ Pippidi, στέκεται ἀμήχανα ἀνάμεσα στὸ 1786 καί στὸ 1789, ὁ δὲ Peufuss ἐκθέτει τὴν προβληματικὴ χωρὶς νὰ παίρνει θέση, ἂν καί ἀποκλίνει ὑπὲρ τοῦ 1786. Βλ. PEYFUSS, *Die Akademie*, σ. 118.

17. Ἡ διέλευση τοῦ Καβαλλιώτη ἀπὸ τὸ πνευματικὸ στερεῶμα τῆς Μοσχόπολεως συνέχιζε νὰ φωτίζει τοὺς κατοίκους τῆς πολλὰ χρόνια

δές έργο του σημάδεψαν άνεξίτηλα τήν ίστορία τοϋ πνεύματος καί τοϋ πολιτισμοϋ. Τόν κατέταξαν στή χορεία τών μεγάλων διδασκάλων τοϋ Γένους, δπως θά άποδειχθει στή συνέχεια τής μελέτης αυτής καί ειδικότερα στό έπόμενο κεφάλαιο, όπου θά περιγράψει καί θά άξιολογηθει ή έν γενει δράση του.

μετά τό θάνατό του. Αναφέρονταν πάντα μέ πολύ σεβασμό σ' αυτόν. Βλ. Έγγραφο τοϋ 1822 πού παραθέτει ό **MARTINIANOS**, *Μοσχόπολις*, σ. 189, «κατά τήν πόρτα τοϋ διδασκάλου». Ο **ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ**, ό.π., σ. 65, καταγράφει τήν ύπαρξη, στά τέλη τοϋ 19ου αιώνα, Μοσχοπολίτικου τοπωνυμίου «λευκάδια τοϋ Παπαθεοδώρου».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β ' ΔΡΑΣΗ

1. Η εκκλησιαστική διακονία

Έχει ήδη αναφερθεί στην παρούσα εργασία, ότι το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα υπήρξε μεταβατική εποχή με διπλό χαρακτήρα: ιδεολογικό-φιλοσοφικό και ήθικό-κοινωνικό. Οφείλονταν στην εμφάνιση των νέων ιδεών του Διαφωτισμού που δημιούργησαν κλίμα πρωτοφανούς ξηθουσιασμού και συνοδεύθηκαν από έχθρότητα προς την παραδοσιακή φιλοσοφία. Έτσι δημιουργήθηκαν κατάλληλες συνθήκες για μία 'ιδιότυπη ανεξίτηρησκεία και δυναμική άμφισβήτηση της εκκλησιαστικής αυθεντίας. Η αυτόνόμηση του κόσμου και του ανθρώπου από κάθε υπερβατική δύναμη προωθήθηκε αποφασιστικά από τον άγγλικό δεισμό και τους έμπειριστές για να υιοθετηθεί από τους γάλλους έγκυκλοπαιδιστές και να τεθεί ως θεμελιώδης άρχή όχι μόνο του γαλλικού αλλά και του γερμανικού διαφωτισμού. Τελικά όδήγησε την ευρωπαϊκή σκέψη προς τον «*άξιοματικό θεωρητικό άθεισμό του δυτικοευρωπαϊκού διαφωτισμού,*» που διακήρυξε ως *πρωταρχική έπιταγή την πλήρη αυτόνόμηση του ανθρώπου της νέας εποχής από κάθε υπερβατική θεία αυθεντία*»¹.

Παράλληλα όχι μόνο ο φιλελευθερισμός των νέων ιδεών αλλά και ή συνεχώς αυξανόμενη, λόγω της τεχνολογικής ανάπτυξεως, ύλιστική-άτομοκεντρική θεώρηση της ζωής, άμβλυναν

1. Πλατύτερη άνάλυση του φαινομένου και των δομών του βλ. Β **ΦΕΙΔΑ**, «*Τό πρόβλημα του σκοπού της Παιδείας στό νεότερο έλληνισμό*», Σύνταξη 8 (1983) 13-14.

τήν ἐπιρροή τῆς ἑκκλησίας καί τήν προσήλωση τῶν χριστιανῶν στις ἠθικές ἐπιταγές τοῦ Ευαγγελίου². Ἡ προϊῶσα ἠθική φθορά μιᾶς κοινωνίας πού προσανατολίζονταν ἀργά ἀλλά σταθερά πρὸς τήν ὑλιστική ἀντίληψη τῆς ζωῆς, τό ἰδανικό τῆς εὐζωΐας τοῦ «φάγωμεν, πίωμεν...» ἀπωθοῦσε στό περιθώριο τό χριστιανοπρεπὸς ζῆν. Τό ἀνθρωποεἶδωλο τοῦ «ἀγίου» κατεδαφίζονταν καί στή θέση του ἀνεγείρονταν τό «εἶδωλο» τοῦ αὐτόνομου «ἐλευθερόφρονα» ἀνθρώπου, πού ὡς πρωταρχική ἀξία ἀναγνώριζε τήν ἐπίγεια εὐδαιμονία. Ἐπιπροσθέτως ὁ Θεόδωρος Καβαλλιώτης ἐζήτησε σέ μιᾶ περιοχὴ πού παρουσίαζε ἀδρά τὰ χαρακτηριστικά τῆς ἀντιπαράθεσης διαφορετικῶν πολιτισμῶν, ἔθνικισμῶν, γλωσσῶν καί θρησκειῶν.

Πέρα ὅμως ἀπὸ τὰ γενικά αὐτά χαρακτηριστικά οἱ περιοχές τῆς Ἀλβανίας, τῆς Ἡπείρου καί τῆς Μακεδονίας ἀπετέλεσαν καί εὐρὺ πεδίο προσηλυτισμοῦ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας. Ἐτσι τήν ἀναπόφευκτη σύγκρουση Ὁρθοδοξίας καί Μουσουλμανισμοῦ ἐρχονταν νά ἐπιτείνει καί ἡ ἀθέμιτη παρεμβολὴ τῆς παπικῆς Propaganda Fide³. Ἦδη ἀπὸ τό 1673 εἶχε ἀρχίσει

2. Πρβλ. Γ ΚΟΝΙΔΑΡΗ,, *Ἡ Ἐκκλησία ὡς πολιτιστικὴ δύναμις ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου*, σ 9: «Ἡ τεχνικὴ πρόοδος καί ἡ ἐπικράτησις τοῦ ἀτομικιστικοῦ καί κοσμικοῦ πνεύματος (secularisation) καί ἡ ἑντεῦθεν προκληθεῖσα μείωσις τῆς ἐπιρροῆς τῆς θρησκείας εἰς τὴν ζωὴν προσέδωκεν εἰς τὸν νεώτερον πολιτισμὸν, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς Διαφωτίσεως, τὴν κακὴν ὄψιν καί ἐννοιαν».

3. Ἡ Sacra congregatio de propaganda fide ἰδρύθηκε τό 1622 στή Ρώμη καί ἔκανε πολλὰ ἐκδοτικὰ ἐξορμήσεις. Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1628 καί 1627 κυκλοφόρησε 45 βιβλία. Τὰ τάγματα τῶν Ἰησουϊτῶν καί τῶν Καπουτσίνων, ἐκπροσωπώντας τὴ γαλλικὴ πολιτικὴ, ἀνέλαβαν νά προσηλυτίσουν τοὺς κατοίκους τῶν ἡπειρωτικῶν καί νησιωτικῶν περιοχῶν τῆς Ἑλλάδος. Ἡ ἐγκατάστασή τους εἶνε στό 17ο αἰῶνα. Βλ. **Α. ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ**, *Τὸ ἑλληνικὸ βιβλίον*, σ. 92. Γιά τὴ δράση τῶν δυτικῶν μισσιοναρίων βλ. **Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ**, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. 4, σ 112 κ.έ., **Γ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ**, «*Ἡ κατὰ τὴν Ἀνατολὴν Ἀύσις*», Σύνταξι 8 (1983) 23-55. Ὁ Κουρῖλας, *Γρηγόριος ὁ Ἀργυροκαστρίτης*, σ. 236, ὁμιλεῖ γιὰ διμέτωπο ἀγῶνα τῶν Μοσχοπολιτῶν δασκάλων κατὰ τῆς τυραννίας καί τοῦ παπισμοῦ.

Ένας «άκηρυκτος» αλλά σκληρός και επίμονος πόλεμος μεταξύ των ὀργάνων τῆς Propaganda Fide καί τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας γύρω ἀπό τό γλωσσικό⁴. Ποιά γλώσσα (ή λατινική ή ή ἑλληνική) θά δάνειζε τό ἀλφάβητό της στήν ἀλβανική καί βλαχική, προκειμένου νά ἀποκτήσουν κι αὐτές γραπτή μορφή. Ἡ Ρωμαιοκαθολική Ἐκκλησία δέν ἔμεινε ἀδρανής. Μέ ζηλωτική ἐνεργητικότητα ἀρχισε τήν ἱεραποστολή σ' ἓνα πεδίο πού τήν ἐποχή ἐκείνη φαίνονταν ἀπολύτως ἐλεύθερο.

Σ' αὐτήν τήν προκλητική, συνάμα δέ ἀπειλητική, δραστηριότητα ή Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ἔδωσε τή δική της μάχη. Κεντρική θέση στόν ἀγώνα αὐτό κατείχε ή Μοσχόπολη μέ τούς λογίους της. Ἐνδεικτικό εἶναι τό ἐπίγραμμα «κατά τῶν Ἱερῶν Παπιστῶν» πού προτάσσεται στήν ἀκολουθία τοῦ Αγίου Βησσαρίωνος καί τυπώθηκε στό τυπογραφεῖο τῆς Μοσχόπολεως τό 1744:

*Βησσαρίωνος δοθέοις κλντόν δέμας
Ληστής Παπισταῖς ἀπεμπωλεῖ
Μένει δέ ή κράς εὐσεβείας τροφίμοις
τό στερρόν ήμῖν δογμάτων ἑκκλησίας
τῆς καθολικῆς, θαυμάτων δι' ἀφθονων'
κυροῦσα πιστοῖς, φιλεόρτοις τε σφόδρα.*

Παρά τό γεγονός ὅτι γιά τήν Ἀνατολική Ἐκκλησία δέν ὑπάρχει πρόβλημα «ἐκκλησιαστικῆς» γλώσσας. Ἡ μακραιώνη παράδοσή της ἀξίωσε πάντα τῆς χρήσης τῆς vernaculae linguae (ἐντόπιας γλώσσας). Ὁ Θεόδωρος Καβαλλιώτης, συστρατευμένος μέ ἄλλους συμπατριώτες του λογίους, ὅπως π.χ. ὁ Δανιήλ ὁ Μοσχόπολιτης⁵, ἔδωσε τό δικό του παρὸν προσφέροντας τό τρίγλωσσο

4. Εκτενέστερα βλ. Σ. ΛΥΚΟΥΔΗ, «Υπόμνημα», *Πραγματεῖα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 12/2 (1940) 9-17.

5. Λόγιος ἱερέας καί διδάσκαλος ἀπό τή Μοσχόπολη. Συνεχίζοντας τήν παράδοση τῶν Μοσχόπολιτῶν διδασκάλων ἔγραψε τετράγλωσσο λεξικό, προσθέτοντας τή βουλγαρική, μέ τίτλο «Εἰσαγωγική διδασκαλία» (1802) πού θεωρήθηκε ὡς συνέχισή καί συμπλήρωσή τοῦ τρίγλωσσου λεξικοῦ τοῦ Καβαλλιώτη. Βλ. ΚΟΥΡΙΛΑ, *Γρηγόριος ὁ Ἀργυροκαστρίτης*, σσ. 94-97, HETZER, *Das dreisprachige Wortverzeichnis*, σ. 28.

λεξικό του. Ύπηρετούσε έτσι μακρόχρονα την εύχερέστερη και ευρύτερη χρήση της ελληνικής. Μέχρις ενός σημείου ή προσπάθεια στέφθηκε με επιτυχία, αφού το ελληνικό αλφάβητο επικράτησε και χρησιμοποιήθηκε μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα. Δυστυχώς όμως η κυβέρνηση του Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου (16.5.1854-29.9.1855) απορροφημένη από τις πολιτικές διαμάχες έδωσε την ευκαιρία στην Propaganda Fide να καταστρέψει άκομμη και τις «μήτρες» των ελληνικών στοιχείων, με τα όποια εκτυπώνονταν ως τότε όλα τα αλβανικά δημοσιεύματα.

Είναι γνωστοί οι αγώνες του Κοσμᾶ του Αίτωλου⁶ για την επικράτηση της ελληνικής γλώσσας, με την εγκατάλειψη της αλβανικής και της βλαχικής. Τό γεγονός αυτό δέν αποτελεί οπωσδήποτε ένδειξη γλωσσικής μισαλλοδοξίας, αφού ούτε ή αλβανική ούτε ή βλαχική είχαν αποκτήσει γραπτή μορφή⁷. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Γ. Κονιδάρης «βίαιος έξελληνισμός ουδέποτε έπεχειρήθη». Ενδεικτικό ότι ή Εκκλησία είχε βαθύτατη συνείδηση της οίκουμενικότητός της και δέ θέλησε νά αυτοεγκλωβισθεῖ σέ όποιουσδήποτε στείρους ἔθνικισμούς. «Ουδέποτε εις τά μεγάλα ζητήματα έφάνη έπιλαθομένη της οικουμενικής της Αποστολής. "Όλως τουναντίον ή οικουμενική αποστολή της ήτο ο κυρίαρχος παράγων των πράξεών της»⁸.

Κάτω από αυτές τις ιστορικές συνθήκες ή Ἀρχιεπισκοπή Ἀχριδών τόν όρισε ως ιεροκήρυκά της με ευρύτερες ιεραποστολικές αρμοδιότητες. Αυτό σήμαινε ότι ή ιεροκηρυκτική του δρα-

6. «Όποιος χριστιανός, άνδρας ή γυναίκα, υπόσχεται μέσα εις τό σπίτι του νά μήν κουβεντιάζη άρβανίτικα, αῖ σηκωθή άπάνου νά μοΟ τό ειπή και έγώ νά πάρω όλα του τά Αμαρτήματα εις τόν λαμόν μου από τόν καιρόν όπου έγεννήθη έως τώρα...» Διδαχή Βj. «Νά σπουδάσετε τά παιδιά σας νά μαθαίνουν τά Ελληνικά, διατί και ή εκκλησία μας είναι εις την ελληνική και άν δέν σπουδάξης εις τό ελληνικόν, άδελφέ μου, δέν ήμπορείς νά καταλάβης εκείνα όπου όμολογᾷ ή εκκλησία μας». Διδαχή Β₂. I. ΜΕΝΟΥΝΟΥ, Κοσμᾶ τοῦ Αίτωλουῦ Διδαχές (καί βιογραφία)², Ἀθήνα (χ.χ.), σ. 207 κ.έ., Π ΠΑΣΧΟΥ, Κοσμᾶς ο Αίτωλος, Ἀθήνα 1985, όπου βιβλιογραφική επιλογή.

7. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, ό.π., σ. 180 κ.έ.

8. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, ό.π., σ. 1η'.

στηριότητα υπερέβαινε τά στενά όρια τής Μοσχοπόλεως και περιλάμβανε εύρύτερες πληθυσμιακές ομάδες με σαφείς έθνικές και θρησκευτικές αντιθέσεις⁹. Δέν γνωρίζουμε ποιος όπήρξε ό βασικός συντελεστής τού διορισμού, με τόν όποιο ή Εκκλησία τού έμπιστευόταν μιά τόσο σημαντική 'αποστολή¹⁰. Μπορούμε όμως νά ύποθέσουμε βάσιμα ότι ό 'Αρχιεπίσκοπος Πρώτης Ίουστινιανής 'Αχριδών Κύριλλος, στόν όποιο άφιέρωσε εύγνωμόνως τό πρώτο έντυπο βιβλίο του «Έισαγωγή Γραμματικής», είχε τήν πρωτοβουλία αύτή. Έτσι έρμηνεύεται και ή θερμότητα τής άφιέρωσης. Δέν φαίνεται πιθανή ή έκδοχή τών Ζαβίρα-Σάθα ότι ό διορισμός έγινε άπό τό Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, τό όποιο όταν έπισκέφθηκε ό Καβαλλιώτης τού έπιδόθηκε πατριαρχικό διοριστήριο γράμμα¹¹. Ο Ραπακόστα όχι μόνο υιοθετεί τά παραπάνω αλλά πιθανολογεί και συνάντηση

9. Η άτοκέφαλη 'Αρχιεπισκοπή 'Αχριδών είχε στή δικαιοδοσία της τίς μητροπόλεις: 1. Πελαγονίας και Πριλάπου, 2. Καστορίας, 3. Βοδενόν, 4. Κορυτσός και Σελασφόρου, 5. Βελεγράδων, 6. Τιβεριουπόλεως ή Στρουμνίτης και τίς έπισκοπές Γρεβενών, Σισανίου, Μογγλετών, Μολεσχών, Πρεσπών, Λίβρας ή Δαρδανίας, Κιτζάβου και Γκόρας και Μόκρας (ή Χώρας και Μάκρης). Βλ. σχετικά Π **ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ**, *Χρονογραφία τής Ήπειρού*, τ. 2, σ 28. Έπίσης **H. GELZER**, *Der Patriarchat von Achrida*, Leipzig 1902, **IV. SNEGAROV**, *Ίστορία Αρχιεπισκοπής-Πατριαρχείου Άχρίδος. Από τήν ύποταγή της στους Τούρκους μέχρι τήν κατάργησή της (1394-1767)* (βουλγαριστί), Σόφια 1932 και **Σ ΒΑΡΝΑΛΙΔΗ**, *Ο 'Αρχιεπίσκοπος Άχρίδος Ζωσιμάς και ή 'εκκλησιαστική και πολιτική δράσις αύτου*, Θεσσαλονίκη 1974. Για τήν 'εκπολιτιστική δραστηριότητα τής 'Αρχιεπισκοπής 'Αχριδών βλ **ΚΟΝΙΔΑΡΗ**, δ.π., σ. 147 κ.έ.

10. Περί τού έργου τών ιεροκηρύκων και τών δυσχερείων πού παρουσίαζε κατά τήν Τουρκοκρατία βλ. **MARTINIANOY**, *Μοσχόπολις*, σ. 12 κ.έ. και **K. ΚΟΥΡΚΟΥΛΑ**, *Η θεωρία τού κηρύγματος κατά τούς χρόνους τής Τουρκοκρατίας (διατριβή επί διδακτορία)*, Άθήναι 1957.

11. Τό διορισμό του ως ιεροκήρυκα μαρτυρεί ό **ZABIPAZ**, *Νέα Έλλάς ή Έλληνικόν θέατρον*, σ. 320, «μετά ταύτα έπελθόν εις Κωνσταντινούπολιν, διά πατριαρχικού γράμματος κατέστη και ιεροκήρυξ...», συμπληρώνει δέ ό **ΣΑΘΑΣ**, *Νεοελληνική Φιλολογία*, σ. 496... «τού θρόνου τής πρώτης Ίουστινιανής 'Αχριδών».

τοῦ Καβαλλιώτη μέ τόν διδάσκαλό του Εὐγένιο Βούλγαρη¹² στήν Κωνσταντινούπολη.

Ἡ Ἀρχιεπισκοπή Ἀχριδῶν ἦταν αὐτοκέφαλη καί αὐτοδιοίκητη Ἐκκλησία καί ἦταν αὐτονόητο τό δικαίωμά της νά διορίζει τούς ἱεροκήρυκές της. Εἶναι λοιπόν πιθανότερο ὁ διορισμός τοῦ Καβαλλιώτη ὡς ἱεροκήρυκα τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδῶν νά ἐγινε ἀπό τόν Ἀρχιεπίσκοπο καί ὄχι ἀπό τόν Οἰκουμενικό Πατριάρχη¹³. Φαίνεται πάντως διτ περιβλήθηκε μέ ἀσυνήθη ἐπισημότητα, ὁ δέ Καβαλλιώτης θά φέρει στά ἐπόμενα χρόνια μέ ξεχωριστή ὑπερηφάνεια τόν τίτλο τοῦ ἱεροκήρυκα.

Ἡ ἱεραποστολική δραστηριότητα τοῦ Καβαλλιώτη ὡς πρῶτο στόχο εἶχε τήν θρησκευτική θωράκιση τῶν Ὁρθοδόξων ὥστε νά μειωθεί ὁ ἀριθμός τῶν ἐξισλαμίσεων¹⁴. Ὅμως ἡ κύρια ἱεραποστολική δράστη ριότητά του φαίνεται νά ἀπευθύνεται πρὸς τίς ἄλβανικές φυλές τῶν ὄρεινῶν περιοχῶν τῆς μεσημβρινῆς Ἀλβανίας. Γι' αὐτό καί ἐπεκτάθηκε μέχρι τήν περιοχή τοῦ Ἐλβασάν. Ἀνάμεσα σ' αὐτούς τούς πληθυσμούς μέ τά πρωτόγονα ἤθη, συνηθισμένους στή ληστεία καί ματωμένους ἀπό τίς ἀδελφοκτονίες καί τίς ἀγριεῖς βεντέτες, πού συνεχίζονταν ἀπό γενιά σέ γενιά, ἀνέπτυξε ὁ Καβαλλιώτης εὐεργετικά τήν χριστιανική καί πολιτιστική του δραστηριότητα¹⁵. Δυστυχῶς ἀπό τήν πτυχή αὐτή

12. PAPACOSTEA, *Teodor Anastasie Cavallioti*, σ. 61.

13. Παρά ταῦτα πραγματοποιήσαμε προσφάτως (Ὀκτώβριος 1987) ἔρευνά στό ἀρχαιοφυλάκιο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ποῦ δέν ἀπέδωσε θετικά ἀποτελέσματα. Στους ὑπάρχοντες κώδικες τοῦ ἀρχείου δέ βρέθηκε κανένα στοιχείο γιά τόν Καβαλλιώτη. Ἴσως αὐτό ὀφείλεται καί στό γεγονός τῆς ἀπώλειας τῶν πρακτικῶν τῆς Ἱεραξ Συνόδου, τοῦ Πατριαρχείου καί στά μεγάλα κενά πού παρουσιάζει ἡ πατριαρχική ἀλλογραφία αὐτῆς τῆς περιόδου.

14. Εὐρεῖα πληροφόρηση γιά τό φαινόμενο τοῦ ἐξισλαμισμοῦ καί τίς συνέπειές του βλ. MARTINIANOY, δ.π., σ 12 κ.έ. καί 222 κ.έ. Οἱ νεοφώτιστοι μεταβάλλονταν σέ φόβο καί τρόμο τῶν πρῶν ὁμοθρήσκων. Επίσης ΚΟΝΙΔΑΡΗ, δ.π., σ. 175 κ.έ., ὅπου γίνεται λόγος γιά τίς ἐξωμοσίες τῶν ἄλβανῶν καί τίς παλινδρομήσεις τους μεταξύ Ὁρθοδοξίας, Ρωμαιοκαθολικισμοῦ καί Μουσουλμανισμοῦ.

15. PAPACOSTEA, δ.π., σ 61. Σχετική μέ τήν ἱεραποστολική δράση

τής ζωής του δέν μας εἶναι γνωστό σχεδόν τίποτε¹⁶.

Τό ἔργο αὐτό τῆς Εκκλησίας πέρα ἀπό τόν ἱεραποστολικό-ἐκπολιτιστικό χαρακτήρα, κυρίως γιατί ἀπευθυνόταν σέ μωαμεθανούς χαμηλῆς πολιτισμικῆς στάθμης, εἶχε καί πολιτικό. Ἡ Μοσχόπολη βρισκόνταν συνεχῶς κάτω ἀπό τήν ἄπειλὴ ποικίλων ληστρικών ομάδων. Κάθε δέ ρωσο-τουρκικός πόλεμος χρησίμευε ὡς πρόφαση στοὺς γενιτσάρους καί στίς συμμορίες τῶν ληστών, ἐπωφελοῦμενοι ἀπὸ τὴν ἀταξία τῆς ὀθωμανικῆς ἀυτοκρατορίας, νά προσβάλλουν τοὺς χριστιανούς¹⁷. Ὁ Καβαλλιώτης, διαβλέ-

τοῦ Καβαλλιώτη μαρτυρία, ὄχι ὁμως ἀπόλυτα σαφῆ, διασώζει καί ὁ Hahn, *Ἀλβανικές μελέτες*, Ἰένα 1854, 1, (γερμανιστί) σ. 296, ὅπου ὁμιλεῖ γιὰ κάποιον δάσκαλο τοῦ ἑλληνικοῦ σχολείου στό Ἐλβασάν, πού ἔφερε τὸ ὄνομα Θεόδωρος, ἦταν ταυτόχρονα ἱεροκήρυκας τῆς πόλεως καί ἕνας πολὺ λόγιος ἄνδρας «Ἵστώσο δέ γνωρίζει κανεὶς νά πει» σημειώνει ὁ Hahn, «ἐάν αὐτός ἐφεῦρε τὸ ἀλφάβητο ἢ ἂν αὐτός τὸ ἔφερε γιὰ πρώτη φορά στό Ἐλβασάν. Ὁ ἄνδρας πρέπει νά μετάφρασε στά ἄλβανικά ὄχι μόνο τὴν Καινὴ ἀλλὰ καί τὴν Παλαιὰ Διαθήκη (κατὰ τοὺς θ', διότι ἑβραϊκὰ δέν γνώριζε) καί πρέπει νά Ασχολήθηκε γενικότερα μὲ τὸ σχηματισμὸ μιᾶς κοινῆς γραπτῆς γλώσσας ἀπὸ τίς πολὺ διαφορετικὲς μεταξὺ τους ἄλβανικὲς διαλέκτους». Τὸ κείμενο αὐτό, στά γερμανικά, σέ ὑποσημείωση τοῦ PAPACOSTEA, ὁ.π., σ. 61

16. **Ο Ν JORGA**, *Ἡ ἱστορία τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου*, σ. 52, μερικὲς ἐνδιαφέρουσες ὁμιλίες τίς ἀπέδωσε στὸν Καβαλλιώτη «πολὺ περισσότερο ἀπ' ὅτι στό σύγχρονό του Δανιήλ». Βλ. καί **PAPACOSTEA**, δ.π., σ. 62

17. Βλ **Β ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ**, «*Νέαι συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν κατὰ τὸν III' αἰῶνα ἐμπορικών σχέσεων τῶν Μοσχοπολιτῶν μετὰ τῆς Βενετίας*», ΗΧ 10 (1935) 282. Ὁ Papacostea γράφοντας σέ ἐποχὴ ὀξύνσεως τοῦ ἐθνικιστικοῦ πνεύματος στή Βαλκανικὴ, προφανῶς ἐπηρέασθη ἀπὸ βουλγάρους ἐρευνητῆς (Simeon Radeff, Ivan Snegarov). Αὐτός εἶναι ὁ βασικός λόγος πού κατέταξε τὸν Καβαλλιώτη στό χῶρο τῶν προπαγανδιστικῶν ὀργάνων.

Ἐντίθετα ἢ ἱστορικὴ ἔρευνά ἀποφάνθηκε τελεσίδικα γιὰ τὸ ρόλο τοῦ Οικουμενικοῦ Πατριαρχείου. Ἐν κατὰ καιροὺς διατυπώθηκαν διαφορετικὲς ἀπόψεις, αὐτὸ ὀφείλεται στή διαφορετικὴ ὀπτικὴ γωνία ἀπ' τὴν ὁποία ἐπισκοποῦνται τὰ γεγονότα. Ὁ Κ. **ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ**, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, Ἀθήναι 1963, τ. Εβ, σ. 82, ἐπικρίνει μὲ αὐστη-

ποντας τόν θανάσιμο κίνδυνο, θέλησε τήν εύεργετική-ήμερωτική

ρότητα χό Πατριαρχείο γιατί παρά τή μακρόχρονη ευκολία τών περιστάσεων «δέν επέμεινεν αποχρώντως καί έπιτηδείως είς τόν διά τής εκκλησίας καί τής έθνικής παιδεύσεως έξελληνισμόν τών βορειοτέρων εκείνων τοῦ όσμаниκού κράτους χωρών» Τίς άπόψεις αútés υίοθετεί καί ό Κ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ, *Συμβολή είς τήν ιστορίαν τοῦ έν Β. Θράκη Ελληνισμού*, Αθήναι 1942, σσ 49-50 καί ό ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Τά Γιάννενα κι ή νεοελληνική Αναγέννηση (1648-1820)*, σ. 96, πού κατηγορεί τό Πατριαρχείο γιατί «μπορούσαν διά τής γλώσσης νά συντελέσουν στήν άδέλφωση τής Βαλκανικής Δυστυχώς μέ τή στάση τους χειραφέτησαν τούς σλαβικούς λαούς τής χερσονήσου καί τούς άποξένωσαν τών Ελλήνων». Άντίθετα συνηγορούν υπέρ τοῦ Οικουμενικού Πατριαρχείου οί άπόψεις τοῦ Γ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Η Ελληνική Εκκλησία ώς πολιτιστική δύναμις έν τή ιστορίη τής χερσονήσου τοῦ Αίμου*, Αθήναι 1948, δπου ύπογραμμίζεται ή οίκουμενική άποστολή τοῦ Πατριαρχείου καί ό ύπερεθνικός χαρακτήρας του. Συμβολή στήν πανορθόδοξη καί οίκουμενική άποστολή τοῦ Οικουμενικού Πατριαρχείου άποτελεῖ καί ή μελέτη τοῦ Α ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Πατριαρχικά έγγραφα-πειστήρια περί τής συμβιώσεως Έλλήνων καί Σέρβων Όρθοδόξων έν Βορείη Μακεδονίη καί παλαιέ Σερβίη τό Β' ήμισυ τοῦ 19ου αιώνος», Μακεδονικά 21 (1981) 109-154. Όμοίως καί ό Α ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία τοῦ νέου έλληνισμού*, τ. 2, σ 180, δέχεται διττή ή εκκλησία «ένδιαφερόταν μόνο για τόν θρησκευτικό καί ήθικό διαφωτισμό τών κατοίκων τών βαλκανικών χωρών» καί έπομένως δέν άσκοῦσε έθνικιστική πολιτική.

Άπό τίς άπόψεις αútés διαφοροποιείται ό Steven Runciman, Βυζαντινός πολιτισμός, έκδ. «Γαλαξίας», Αθήνα 1969, σ. 321, πού ύποστηρίζει διττή ή τουρκική επέκταση έξαφάνισε τόν πολιτισμό τών Σέρβων καί τών Βουλγάρων «έκτός άπ' δ,τι κατόρθωσε νά διασώσει, χάρη στή μεγάλη της έπιμονή, ή εκκλησία, παλεύοντας μέ ταπεινοφροσύνη πρός'άναριθμητες δυσκολίες».

"Όλα αútά βέβαια δέ μειώνουν τήν κυρίαρχη θέση τοῦ έλληνικού πολιτισμοῦ σ' ένα χώρο άλληλοδιδεσδύσεως τών πολιτισμικών συνόρων. Υπήρξε μιά λειτουργική Ιδιαιτερότητα τοῦ έλληνικού πολιτισμοῦ. Όπως διαπιστώνει ό Fernand Braudel, δ έλληνικός πολιτισμός κατόρθωσε νά έπιβιώσει περιβεβλημένος τήν πανοπλία τής θρησκευτικής ιδιαιτερότητος τής Όρθοδοξίας, έπειδή κατά τήν κρίσιμη περίοδο τοῦ 15ου καί 16ου αιώνα είχε τή δυνατότητα νά προτάξει μιά δραματική άρνηση στή Δύση καί στή θρησκευτική της έκφραση. Βλ. σχετικά **ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ**,

επίδραση του Χριστιανισμού να τή στρέψει προς αυτούς¹⁸. Η διάβασή του από τά μέρη εκείνα δημιούργησε μία εϋφημη παράδοση, πού έκατό χρόνια άργότερα έπιβίωσε, ώστε να γίνει κοινωνός της κατά τήν περιοδεία του ό Hahn¹⁹

Χαρακτηριστικό γνώρισμα τής *εκκλησιαστικής διακονίας, κατά τήν έποχή πού ζούσε και στήν περιοχή πού έδρασε ό Θεόδωρος Καβαλλιώτης, ήταν ή πολυμορφία. Η *εκκλησία έδινε έναν πολυμέτωπο άγώνα, χωρίς ύποβάθμιση τής οικουμενικής άποστολής της, χωρίς μείωση τής φιλαδελφίας της, χωρίς να ύποδαυλίζει τούς άναπτυσσόμενους έθνικισμούς. Μέσα σέ ένα συνεχώς μεταβαλλόμενο ιδεολογικό και Ιστορικό πλαίσιο τό έργο Ένός κληρικού τής Όρθόδοξης Εκκλησίας, ώφειλε να είναι πολυσχιδές, επίπινο και δυναμικό. Ό κληρικός στίς περιοχές αυτές, πέρα από τά καθαρώς λειτουργικά καθήκοντά του, ήταν ύποχρεωμένος από τά πράγματα, να δίνει μάχη για να διατηρηθεί άνόθευτη ή θρησκευτική συνείδηση άνάμεσα σέ παντοειδείς εχθρούς (έτεροδόξους, άλλοθρήσκους), να γνωστοποιεί τήν πίστη του σέ μή χριστιανούς (ιεραποστολή) και να δημιουργεί τά άπαραίτητα αντίβαρα στή συνεχώς αύξανόμενη ύλόφρονα αντίληψη για τή ζωή.

Η τελευταία αυτή άντιπαράθεση τής Εκκλησίας μέ τά κοινωνικά ρεύματα έπρεπε να άποτελέσει, όπως κι έγινε, καθοριστικό παράγοντα του περιεχομένου του κηρύγματος και τής παιδείας²⁰. Οι «διδάχες» του Κοσμά του Αιτωλου είναι ενδεικτικές

Τ. Μοισιόδαζ, σ. 228, HETZER, δ.π., σ. 29 κ έ. Επίσης Π ΖΙΩΓΑ, Προβλήματα παιδείας του έλληνισμού κατά τον πρώτο αιώνα της Τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1982, σσ. 48-49.

18. Άδικεί τον Καβαλλιώτη ό *Papacostea, Teodor Anastasie Caval-lioti*, σ. 60 κ.έ., εντάσσοντας τήν δραστηριότητά του αυτή στα πλαίσια μιās εόρύτερης προπαγανδιστικής έκστρατείας του Οικουμενικού Πατριαρχείου στίς περιοχές αυτές, γιατί τάχα εκεί «διατηρήθηκε μιá τοπική άτμόσφαιρα, άνυπότακτη στίς έπιδράσεις και στον έλληνικό πολιτισμό, ένα είδος έχθρικής έπιφυλάξεως για τό πατριαρχείο».

19. Βλ. J.G. von HAHN, *Albanesische Studien*, I, Jena 1854, σ. 296.

20. Όπως παρατηρεί ό Γ. Κονιδάρης, ό.π., σ. 179, φωτιστές τής περιοχής ύπήρξαν τά σχολεία και τό κήρυγμα. Ίδιαίτερα οι σχολές των

αυτών των κυρίαρχων αἰτημάτων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ἡ Μοσχόπολη ὑπῆρξε τό προπύργιο τοῦ πολυμέτρου ἀγώνα καί τό κέντρο ἐκπαιδύσεως τῶν ἡγετικῶν μορφῶν. Ἡ Νέα Ἀκαδημία καί τό τυπογραφεῖο τῆς στήριξαν τόν ἀγώνα καί προμάχησαν ὑπέρ τῆς ἐλευθερίας. Εἶναι χαρακτηριστικό τό τροπάριο τῆς Θ' ὁδῆς ἀπό τήν ἀκολουθία τοῦ ἱερομάρτυρος Σεραφεῖμ, ἀρχιεπισκόπου Φαναρίου καί Νεοχωρίου, πού τυπώθηκε στή Μοσχόπολη τό ἔτος 1740:

*Ἴδε τήν ημῶν
δύνην καί κάκωσιν ὡς πάλαι, Δέσποτα,
ἐν Αἰγύπτῳ ἐβλεψας
κεκακωμένους Ἰσμαηλίτας σου
οὐχ ἦττον γάρ δεδούλωται καί κατατρώχεται
τῶν πιστῶν σου τό σίφος, φιλόανθρωπε,
Ἰσμαήλ ἀπηνους τῆ θρασύτητι.*

Παράλληλα ὁμοίως ἡ Ἐκκλησία εἶχε καί τά δικά της ἐσωτερικά προβλήματα. Ὁ Καβαλλιώτης, μέ τήν ἀκεραιότητα τοῦ χαρακτήρα του ἀλλά καί τό κῦρος πού διέθετε, μετείχε πάντοτε σέ διαλλακτικές κινήσεις πρὸς ἀποσόβηση δεινῶν γιά τήν Ἐκκλησία καί τήν επικράτηση τῆς εἰρήνης καί τῆς ἐνότητάς της.

Δύο τέτοια γεγονότα μᾶς εἶναι γνωστά. Τό πρῶτο συνδέεται μέ τήν μονή τοῦ Τιμίου Προδρόμου, πού μετά τήν ἐρήμωση τῆς Μοσχόπολεως εἶχε ὡς φυσική συνέπεια νά περάσει κρίση. Ἦδη ἀπό τό 1767 ἡ μονή ἐμεινε ἀκέφαλη, ἀφοῦ ὁ ἡγούμενος Παρθένιος «ἐμίσησε πρὸς τήν Οὐγγαρίαν καί Βενετίαν ἀρκετούς χρόνους (1767-1773)²¹ γιά «ζητεῖς»²². Λόγω τῆς μακροχρόνιας ἀποδημίας του οἱ προεστοί τοποθέτησαν ὡς ἡγούμενο τόν ἱερομόνα-

Ἰωαννίνων, τῆς Μοσχόπολεως κ.ά. Κυρίαρχη γλώσσα ἦταν, ἀδιαφιλονίκητα, ἡ ἑλληνική.

21. **MARTINIANOY**, *Συμβολαί*, σ. 68. Πρβλ. τοῦ ἴδιου, *Μοσχόπολις*, σ. 177.

22. Τό γνωστό φαινόμενο τῆς περιηγήσεως ἱερέων ἢ μοναχῶν (σπανίως καί ἐπισκόπων) πού συνέλεγαν χρήματα ὑπέρ ναῶν ἢ ἱερῶν μονῶν ἢ τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου. Γιά τόν ἐκφυλισμό αὐτοῦ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔθους βλ. **Γ. ΠΡΙΝΤΖΙΠΑ**, *Λογάδες τοῦ Γένους*, Ἀθήνα 1985, σ. 30.

χο Βασίλειο. Μέ την καταστροφή τής Μοσχοπόλεως ή «συμπάσχουσα» μονή βρέθηκε σέ χαώδη κατάσταση. Ο Παρθένιος μετά τήν ἐπάνοδό του (1773) θέλησε νά ἀποκαταστήσει τή μοναστική τάξη καί πειθαρχία. Προκλήθηκαν όμως Αντιδράσεις καί ὁ Μητροπολίτης Κορυτσαῖς καί Μοσχοπόλεως Γεννάδιος συγκάλεσε ὑπό τήν προεδρία του συνέλευση κλήρου καί λαοῦ στή μονή. Σ' αὐτήν μετέσχε καί ὁ Θεόδωρος Καβαλλιώτης, πού εἶχε ἐπανεέλθει ἀπ' τήν προσωρινή του μετάβαση στήν Εὐρώπη. Ἡ συμμετοχή του ἦταν δικαιοματική, ἀφοῦ ὡς πρωτοπαππᾶς Μοσχοπόλεως ἐκτελοῦσε χρέη ἀρχιερατικοῦ ἐπιτρόπου, ὑπό τήν δικαιοδοσία τοῦ Μητροπολίτη Κορυτσαῖς καί Μοσχοπόλεως. Ἔτσι στίς 20 Ἰουλίου 1773 ὑπέγραψε, μόνος ἐγγαμος κληρικός, τή σχετική ἀπόφαση πού εἶχε ὡς ἐξής²³:

«Ὁ Κορυτσαῖς καί Μοσχοπόλεως Γεννάδιος ἐπιβέβαιοί ἴσον ἀπαράλλακτον τοῦ αὐτοτελήτου γράμματος τῶν πατέρων τοῦ Προδρόμου.

Ἐπειδή πολλοί ποιμένες διέφθειραν τόν ἀμπελώνα μου, ὁ προφήτης καί πρόδρομος διά τοῦ Ἡσαΐου παραπονούμενος φωνάζει, καί ὁ οἶκος μου ἀπό τήν πολυαρχίαν καί ἀκαταστασίαν ἢ μάλλον εἰπεῖν φθοροποιόν ἀσυμφωνίαν τῶν ἐν αὐτῷ συνασκουμένων ἐρημώθη, γενόμενος οἶκος ἐμπορίου, διά τοῦτο εἰς αἰσθησιν ἐλθόντες ἡμεῖς οἱ ὑπογραφόμενοι καί ἐδρισκόμενοι ταπεινοί πατέρες τοῦ εὐαγοῦς οἴκου τοῦ Προδρόμου, ἀποφασίζομεν, νά ἀπέχωμεν παντοῖα τρόπο) ἀπό τήν ἐπιζήμιον ταύτην ἀκαταστασίαν, διάγοντες τόν ὑπόλοιπον χρόνον τῆς ζωῆς ἡμῶν ἐν εἰρήνῃ ἀγάπῃ τε καί ἀληθείᾳ ἀνυποκρίτῳ ὁ μέγας ὑπό τοῦ μικροῦ εὐλαβούμενος καί ὁ μικρός ὑπό τοῦ μεγάλου βοη-

23. MARTINIANOY, *Συμβολαί*, σσ. 82-83. Ἀναδημοσιεύεται ἐδῶ γιά τό γενικώτερο ἐνδιαφέρον πού παρουσιάζει καί εἰδικότερα γιατί εἶναι ἐνδεικτικό: α) τῆς ἀνύστακτης μέριμνας τῶν Μοσχοπολιτῶν γιά τήν παρακείμενη μονή καί β) τῆς ἔκρυθμης καταστάσεως πού ἀνέλαβε νά ἀμβλύνει ἢ καί νά διευθετήσῃ συνέλευση κληρικῶν καί λαϊκῶν. Ἡ συμμετοχή τοῦ Καβαλλιώτη στίς ἐκκλησιαστικές αὐτές ἐνέργειες θεωροῦνταν αὐτονόητη.

θούμενος. "Ὅθεν μετά τήν στερράν ἀποκατάστασιν τοῦ ἐνόσ πληρεξουσίου Κοινῆ τῆ γνώμη, ἡμετέρου ἐπιστάτου, ὑποσχόμεθα αὐτοθελήτως καί αὐτοπροαιρέτως, δι ὁποιος ἡμῶν τῶν ὑπογραφομένων ἤθελεν εὔρεθῆ εἰς τό ἐξῆς ὅπου νά ἀνακνῶ καί νά συγγέη τό Μοναστήριον καί νά προξενήση σκάνδαλα εἰς τήν Αδελφότητα, ζητῶν τά ἀνάρεστα καί κακά θελήματα τῆς καρδίας του, καί δέν ἤθελε καταπεισθῆ εἰς τούς προεστώτας μοναστηριακούς ἐπιστάτας, ὡσάν ὁπού ἡ σκία παρέδραμε καί ἡ κατά Χριστόν ἐν μέσῳ ἡμῶν ὁμόνοια ἐλαμψεν, ὁ τοιοῦτος, ὡς φθορεῦς τοῦ μοναστηρίου, ὡς ὀπαδός τοῦ μισοκάλου δαίμονος καί ἐχθρός τοῦ προφήτου καί Προδρόμου, ἀφοῦ παρουσιασθῆ τό πολύ ἡ ὀλίγον σκάνδαλόν του, νά γυμνωθῆ κατά πάντα καί νά διωχθῆ μέ μεγάλην πομπήν καί Ατιμίαν ἀπό τό Ἱερὸν μοναστήριον. "Ὅθεν ἐδώσαμεν καί τό παρόν αὐτοθέλητον γράμμα, ἔχον τό κῆρος ἀδιάσειστον.

αψογ', Ἰουλίου κ.

Ὁ ἡγούμενος τοῦ ἁγίου Προδρόμου Παρθένιος στέργω

Κύριλλος Ἱερομόναχος στέργω	Θεόδωρος Βρέτας μάρτυς
Βασίλειος Ἱερομόναχος »	Ἰωάννης Οικονόμου μάρτυς
Διονύσιος μοναχός »	Μήτηρος Ἀθανασίου μάρτυς
Γρηγόριος μοναχός »	Φίλιππος Ἀθανασίου μάρτυς
πρώην Κάρρας Σεραφεῖμ μάρτυς	Βρέτας Μάνου μάρτυς
Πρωτοσύγγελος τοῦ Ἁγίου Τάφου Διονύσιος Ἱερομόναχος μάρτυς	
ὁ ἐν Ἱεροδιδασκάλοις πρωτοπαππᾶς Θεόδωρος μάρτυς	
ὁ Κωνσταντίνος Ἀδάμης μαρτυρεῖ ὁ Στεφάνης Θεοδώρου μάρτυς	

Τό δεύτερο γεγονός πού δηλοποιεῖ τή συμμετοχή τοῦ Καβαλλιώτη σέ διαλλακτικές καί ἐιρηνευτικές γιά τήν Ἐκκλησία πράξεις, συνέβη τό 1779 (14 Αὐγούστου). Τότε ὁ Θεόδωρος Καβαλλιώτης συμμετέσχε σέ κληρικολαϊκή σύνοδο πού πραγματοποιήθηκε στή Μοσχόπολη γιά νά ἐπιλυθεῖ ἐκκλησιαστική διαφορά μεταξύ τῶν Μητροπολιτῶν Βελεγράδων καί Κορυτσα²⁴

24. **Α. ΑΛΕΞΟΥΔΗ**, *Σύντομος Ἱστορική περιγραφή τῆς ἱεράς Μητροπόλεως Βελεγράδων καί τῆς ὑπό τήν πνευματικὴν αὐτῆς δικαιοδοσίαν ὑπαγομένης χώρας*, Ἐν Κερκύρα, 1868, σσ. 72-73. Πρβλ. καί **ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ**, *Μοσχόπολις*, σσ. 13-14.

καί ἀφοροῦσε σέ διευθέτηση τῶν ὀρίων τῆς Μητροπόλεως Βελεγράδων. Ἡ «Αποτελεσματική» ἀπόφαση πού ἐκδόθηκε ὑπογράφεται ἀπό τόν Μητροπολίτη Γκόρας καί Δυρραχίου Κωνσταντίο, τόν πρῶην Γκόρας Σεραφεῖμ, τόν οἰκονόμο Κωνσταντίνο, τόν σακελλάριο Δανιήλ, τόν ιεροδιδάσκαλο πρωτοπαππά Θεόδωρο καί τούς λαϊκοὺς Θεόδωρο Χατζήφιλιππίδη καί Βρέτο Κωνσταντίνου, ἔχει δέ ὡς ἐξῆς:

Ὁ Κορυτσαζ καί Μοσχοπόλεως ΙΩΑΚΕΙΜ ἐπιβεβαιοῦ:

Ἡ ταπεινότης ἡμῶν διὰ τοῦ παρόντος Αποδεικτικοῦ γράμματος δῆλον ἀποκαθίστησιν. Ἐπειδὴ γάρ διχόνοια ἦτον ἀναμεταξύ ἡμοῦ τε καί τοῦ ἁγίου Βελεγράδων Κυρίου Ἰωάσαφ διὰ τὴν ἐνορίαν, ἡγοῦν τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Στερμενίου μετὰ καί τῶν χωρίων Μαλεσένη, Σίργιανι, Κούκλανι, Γοστήμα, Μουρίκανι, καί εἰς ὅσα μανδρία καί χωρία εἶναι εἰς αὐτὴν τὴν ἐνορίαν καί ἐδώθεν τοῦ Σκουμβίου εἰς τὸ σύνορον Σπαθίας καί ἐγὼ μὲν καθὰ ἐπεκράτησεν ἐπὶ τοῦ ἁγίου Λυχιδῶν Κύρ Γρηγορίου ἐζήτουν νὰ τὴν κυριεύσω αὐτὴν τὴν ἐνορίαν, ὁ δὲ ἅγιος Βελεγράδων ὡσαύτως ἐγύρευε νὰ τὴν κυριεύσῃ, ὡς εἶχεν ἐπικρατήσει καί εἰς τὸν καιρὸν τοῦ πρό τοῦ Γρηγορίου καί ἐπὶ τοῦ μακαρίτου θεοῦ αὐτοῦ Μεθοδίου καί τῶν λοιπῶν προκατόχων των, καί περὶ τούτου ἀναφοράς γενομένης παρὰ τοῦ ἁγίου Βελεγράδων τῆ ἁγίῳ τοῦ Χριστοῦ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ, ψήφος γέγονε παρὰ τε τοῦ Παναγιωτάτου καί τῆς ἁγίας καί ἱερᾶς Συνόδου, ὅπως δι' ἐξουσίας τοῦ ἁγίου Κορυτζᾶς καί τοῦ ἁγίου Πρεσπῶν καί Λυχιδῶν θεωρηθῆ ἡ πρὸς ἡμᾶς ἀλλήλους διαφορά αὐτῆ καί συστήσωσιν ἡμῖν τὴν εἰρηνιαίαν διαλλαγὴν, εἴτε διὰ μαρτύρων, εἴτε διὰ παλαιᾶς παραδόσεως. Συγκροτηθέντων ἡμῶν ἀμφοτέρων, ἔμοῦτε καί τοῦ ἁγίου Κορυτζᾶς Κύρ Ἰωακείμ, παρόντων δὲ τοῦτε ἁγίου πρῶην Γκόρας καί τῶν ἐντίμων κληρικῶν τῆς Μητροπόλεως ταύτης, καί λογοτριβῆς οὐ μικρᾶς γενομένης, ἐπειδὴ ἐν φρικτῷ ἐπιτίμῳ) ἐμαρτύρησεν ὁ ἅγιος Βελεγράδων Κύρ Ἰωάσαφ κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῆς ἀναφοράς, ὅτι δηλαδὴ εἰς τὸν καιρὸν τοῦ πρό τοῦ Κύρ Γρηγορίου, αὐτὸς ἐκυρίευε τὴν ἐνορίαν αὐτὴν καί πρό αὐτοῦ οἱ προκατόχοι τῆς Ἐπαρχίας Βελεγράδων, τούτου χάριν καὶ ἐμαρτυρήθη τὴν ἐνορίαν ταύτην, καί ἔστω ἀπὸ τοῦ νῦν καί ἐφεξῆς μέλος τῆς Ἐπαρχίας Βελεγράδων, καί ἕκαστος ἀναπαυέσθω εἰς τὰ ἐκπαλαῖα ὅρια τῆς κατ' αὐτὸν Ἐπαρχίας ἀταράχως, μένων ἐφ' ἡσυχίας ἐν φ' ἐκλήθη τούτου χάριν γέγονε καί τὸ παρὸν ἀποφαντικὸν εἰς τὴν περὶ τούτου βεβαίωσιν καί ἀσφάλειαν ἐνώπιον τοῦτε ἁγίου Κορυτζᾶς Κύρ Ἰωακείμ

καί τοῦ ἁγίου πρώην Γκόρας Κύρ Σεραφεΐμ καί τῶν παρευρεθέντων ἐντιμῶν κληρικών ἔχον τό κύροξ καί βέβαιον ἐν παντί τόπο).
αγοθ.ω Αὐγουστοῦ ιδ.

Γκόρας καί Δυρραχίου ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ὑποβεβαίωϊ

Ὁ πρώην Γκόρας ΣΕΡΑΦΕΙΜ μαρτυρεῖ.

Ὁ οἰκονόμος ἐν ἱερεῦσι ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ μαρτυρεῖ.

Ὁ ἐν ἱερεῦσι σακελλάριος ΔΑΝΙΗΛ μαρτυρεῖ.

Ὁ ἱεροδιδάσκαλος πρωτοπαπᾶς ΘΕΟΔΩΡΟΣ μαρτυρεῖ.

Θεόδωρος Χατζή Φιλιππίδης μαρτυρεῖ.

Βρέτος Κωνσταντίνου μαρτυρεῖ.

Ὁ Καβαλλιώτης ἄνω διακρίθηκε καί γιά τήν ἐνοριακή δραστηριότητά του. Ἀπό ἰδιόχειρη σημείωση πληροφοροῦμαστε ὅτι συνέβαλε ἀποφασιστικά στήν ἀνέγερση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπους στή Μοσχόπολη τό 1760. «*Α ΨΞ' Ἰουνίου μηνός Κ' προτροπή καί συνεργασία τοῦ σοφολογιωτάτου καί αἰδεσιμωτάτου διδασκάλου, ἱεροκήρυκος καί πρωτοπαπᾶ Θεοδώρου ἁγιοστασίου Καβαλλιώτου, ἐπί ἀρχόντων Κυρίου Θεοδώρου Βρέττα καί Κυρίου Ναοῦ Θεοδώρου καί ἐπιτρόπου Χατζή Γεωργίου Ἰγποῦε, συνδραμόντων ἀπάντων τῶν χριστιανῶν τῆς ἐνορίας, ἀνηγέρθη ἐκ θεμελίων ὁ πάνσεπτος ναός τοῦ ἁγιομάρτυρος Χαραλάμπους ἐν εὐόπτῳ καί εὐκραεστάτῳ τόπῳ τῆς πατρίδος ἡμῶν Μοσχόπολεως καί ἐκτίσθη καί ἐγκαινισμῶ ἡσφαλίσθη καί εὐπρεπῶς ἐκοσμήθη ὡς ὁράται σήμερον. Αἰωνία ἡ μνήμη τρις*»²⁵.

Ὁ ναός αὐτός, ἕνας ἀπό τοῦς εἴκοσι δύο²⁶ τῆς Μοσχόπολεως, ἦταν κτισμένος σέ εἰδυλλιακό περιβάλλον, σέ μιᾶ ἐκτεταμένη κοιλάδα, πού περιβάλλονταν ἀπό κατάφυτους λοφίσκους,

25. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, δ.π., σ. 32. Ὁ Γεωργιάδης μαρτυρεῖ γιά τό ἰδιόχειρο τῆς σημειώσεως, διότι ὁ ἴδιος γνῶριζε τόν γραφικό χαρακτήρα τοῦ λογίου ἀπό ἄλλες σημειώσεις.

26. "Ὅλοι ἦταν βασιλικοῦ ρυθμοῦ, πλὴν τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς τοῦ Τιμίου Προδρόμου πού ἦταν βυζαντινοῦ Πάντως οἱ ναοί τῆς Μοσχόπολεως θεωροῦνταν ὡς οἱ πιό ὁμορφοί τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας. Βλ. HETZER, *Das dreisprachige Woörterverzeichnis*, σ 23. Πρβλ. τήν ἐνδιαφέρουσα ἀρχαιολογική μελέτη τοῦ ST ADHAMI, «*Tri bazilika të ndërtuara në Voshoroje brenda katër vjetëve*», Monumentet, 14 (1977) 145-168.

κοντά στον ποταμό Ζόμορι. Ο Καβαλλιώτης υπήρξε ἑφημέριός του.

Από τὰ προεκτεθέντα καταδεικνύεται ἐπαρκῶς ἡ συμβολή τοῦ Θεοδώρου Καβαλλιώτη στή μάχη τῆς Ὁρθόδοξης Εκκλησίας ἐναντίον τῶν ἄλλων ὁμολογιῶν ἢ θρησκειῶν, ἢ ἱεροκηρυκτική του δραστηριότητα καί ἡ συμμετοχή του στήν ἱεραποστολή, πού ἐκτός τοῦ καθαρῶς θρησκευτικοῦ χαρακτήρα τῆς εἶχε καί τίς ἐκπολιτιστικές τῆς προεκτάσεις.

Ακόμα πρέπει νά ἐπισημανθεῖ ἡ συμμετοχή του σέ προσπάθειες γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς εὐταξίας καί ἐνότητος τῆς Εκκλησίας καθῶς καί οἱ ἐνοριακές πρωτοβουλίες του. Πέρα ὅμως ἀπό τήν ἐκκλησιαστική του διακονία σημαντικές ὑπηρεσίες προσέφερε καί στόν κοινωνικό του περίγυρο τόν ὅποιο ἐπηρέασε θετικά. Γι' αὐτό ὅμως θά γίνει λόγος στήν ἐπόμενη παράγραφο.

2. Ἡ κοινωνική προσφορά

Ὁ Θεόδωρος Καβαλλιώτης, ἐκτός τῆς συμβολῆς του στή ἐκκλησιαστικά πράγματα, ὑπῆρξε καί σημαντικός κοινωνικός παράγων καί ἀπό τούς κορυφαίους θεμελιωτές τῆς κοινωνικῆς εὐποίας στή Μοσχόπολη. Στρατευμένος «ψυχῇ τε καί σώματι» στίς τάξεις τῆς μαχομένης Ἐκκλησίας, εἶχε ὡς συνεχή καί ἐπιτακτική μέριμνα τήν κοινωνική προσφορά. Δέν περιορίσθηκε σέ θεωρητικές τοποθετήσεις ἀλλά μετουσίωσε τήν εὐαγγελική δυναμική σέ καθημερινή πράξη. Ἡ χριστιανικά καλλιεργημένη ψυχῇ του καί ὁ κοινωνικός περίγυρος, ὄχι μόνο εὐνοοῦσαν ἀλλά ὠθοῦσαν στήν κοινωνική προσφορά. Ἡ Μοσχόπολη εἶχε παράδοση εὐποίας. Ὁ ἴδιος ὁ Καβαλλιώτης εἶχε δρέψει τούς καρπούς αὐτῆς τῆς φιλαλληλίας, ἀφοῦ εἶχε σπουδάσει μέ χρήματα τῶν συντεχνιών.

Δέν εἶναι εὐκολο νά διακρίνει κανεῖς ἄν οἱ κοινωνικοί προσανατολισμοί του ἀποσαφηνίσθηκαν περισσότερο μέ τίς πιθανές ἐπιδράσεις πού δέχθηκε ἀπό τό Διαφωτισμό¹ διά μέσου τῶν διδασκάλων του. Ὁ Διαφωτισμός ἐμφανίζονταν τήν ἔποχῃ ἑκείνη ὡς κομιστής ἑνός νέου οἰκουμενικοῦ ἀνθρωπισμοῦ. "Ὅμως γιά ἕναν κληρικό τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας «παραβίαζε ἀνοιχτές

1. Εἶναι ευρύτερα ἀποδεκτό ὅτι μεταξύ τῶν στοιχείων τοῦ Διαφωτισμοῦ ἦταν καί ἡ προώθηση τῆς κοινωνικῆς δράσεως. Ἀμφισβητώντας τήν ἀξία ὅποιασδήποτε πρόνοιας, ὁ Διαφωτισμός θεωροῦσε ὡς μοναδικό τρόπο καταξίωσης τοῦ ἀτόμου τή δράση του μέσα στήν κοινωνία. Κάτω ἀπό τό πρίσμα αὐτό καί ὡς ἐκφραση τοῦ πνεύματος ἑκείνης τῆς ἐποχῆς, μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἡ προσπάθεια τοῦ Καβαλλιώτη νά συγγράψει τό τρίγλωσσο λεξικό, προκειμένου νά γεφυρώσει τά γλωσσικά χάσματα τῶν λαῶν πού συναντήθηκαν στήν εὐρύτερη περιοχή τῆς Μοσχόπολεως.

θύρες» ἀφοῦ ἡ ἰδιότητα τοῦ χριστιανοῦ δὲν μπορεῖ νά καταξιωθεῖ παρά μέ τή διακονία τῶν ἄλλων².

Ἡ βαθιά βίωση τῶν πνευματικῶν ἀξιών τῆς Ὁρθοδοξίας ἀποτελοῦσε γιά τόν Καβαλλιῶτη ἀφετηρία κάθε προσφοράς. Δέν εἶχε τή μορφή κάποιου «καθήκοντος», μᾶς ἐξωθεν ἐπιβολῆς, ἀλλά ἀυτονόητης, ἐνστικτώδους ἀναγκαιότητος. «Ἐκ γάρ μιᾶς ταύτης οἷα πηγῆς τινός πολυχέυμονος τῆς θεωρίας καί τῆς πράξεως, τῶν ἀρχῶν ἐκπηραζουσῶν ἢ κατ' ἄνθρωπον ἐνική δυνάμει τῆς ἀνελλιπῶς τῆς ἰδίας τελειότητος γινώσκουσα μετά λόγον τά ὄντα καί εἰς τὸ πράττειν οἱ; τάξεώς ἀνευ σπεύδουσα»³.

Ἐνώ τό ἦθος τοῦ Διαφωτισμοῦ ἦταν ἡ κοινωνική χειραφέτηση, ἡ συνειδητοποίηση τῆς ἀτομικότητος καί τῆς προσωπικῆς αὐτονομίας⁴, ὁ Καβαλλιῶτης προσανατολίζονταν πρὸς τήν ἐνταξίαν τῆς προσωπικῆς αὐτονομίας του, πού προέρχονταν, ὡς ἓνα σημεῖο, ἀπό τήν ἐνασχόλησίν του μέ τή φιλοσοφία, μέσα στό κοινωνικό ἔργο τῆς Εκκλησίας. Κάτω ἀπ' αὐτή τήν ὀπτική γωνία ἐβλεπε καί τήν διδακτική του προσφορά. Ὅχι ὡς ἓνα ἀπλό μεταφορέα γνώσεων ἀλλ' ὡς ἀγωγό τῆς ἡμερωτικῆς καί ἀνθρωπιστικῆς διδασχῆς τῆς. Κι ἀκόμη εὐρύτερα. Ἐβλεπε τόν ἑαυτό του ὡς δίαυλο διὰ τοῦ ὁποῖου μεταφέρονταν τά ζωογόνα νάματα τῆς παιδείας καί τῆς ὀρθοδοξίας σέ ἄλλους λαούς, πού εἶχαν ἐπιτακτικότερες πνευματικές ἀνάγκες. Μέ αὐτή τήν προπτική ἢ ἱεραποστολική δράση του καί τό τρίγλωσσολεξικό ἀποκτοῦν ξεχωριστές διαστάσεις.

Ὁ Paracostea⁵ ὑποστηρίζοντας τήν ἐπίδραση τοῦ Leibniz στόν Καβαλλιῶτη, διὰ μέσου τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη, τόν θεωρεῖ ὡς πρόδρομο τῆς συγκριτικῆς γλωσσολογίας. Ζώντας σέ πε-

2. Γαλ. 5, 6. 1ακ 2, 26. Ματθ. 25, 31-46.

3. ΧΣ, φ. 68, *Φυσική πραγματεία*, προοίμιον.

4. Βλ. **ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ**, 7. *Μοισιόδαξ*, σ. 218.

5. *Teodor Anastasie Cavallioti*, σ. 67 κ.έ. Οἱ γλώσσες, ἔλεγε ὁ Leibniz, εἶναι χά πῶ παλιά μνημεῖα τοῦ Ἀνθρωπίνου γένους, πῶ παλιά ἀπό τή γραφή καί τίς τέχνες. "Ὅλες οἱ γλώσσες τῆς γῆς πρέπει νά μποῦν στά λεξικά καί νά συγκριθοῦν μεταξύ τους. Μέ τή βοήθεια τῆς ἐχρημολογίας καί μέ χή σύγκριση χῶν γλωσσῶν θά γνωρίσουμε τήν ἴδια τήν καταγωγή τῶν λαῶν.

ριοχή συναντήσεως ποικίλων γλωσσών επισήμανε και αξιοποίησε τό γόνιμο έδαφος που υπήρχε για δοκιμές συγκριτικής γλωσσολογίας. Ο Καβαλλιώτης όμως δεν ήταν ένας «τεχνοκράτης» γραμματικός ή γλωσσολόγος. Η σύνταξη ενός τρίγλωσσου λεξικού είχε κίνητρα κοινωνικού ωφελιμισμού, άποσκοπούσε στην βελτίωση της ζωής των λαών που συγχρωτίζονταν στην περιοχή των Βαλκανίων. Έτσι απομακρύνονταν από τη θεωρητική ένταξή των ανθρώπινων προβλημάτων και προχωρούσε στο στρατόπεδο των λογίων εκείνων που μάχονταν με πρακτικές παρεμβάσεις να αλλάξουν την κοινωνία. Μέ επικρατέστερα πάντοτε δύο κορυφαία, έσαεί αναγεννητικά, στοιχεία: την όρθόδοξη πίστη και την έλληνική σκέψη.

Πέρα όμως από τις γενικές αυτές διαπιστώσεις που προσδιορίζουν την κοινωνική προσφορά του Καβαλλιώτη, όφείλουμε, για να όλοκληρωθεί ή αξιολόγησή του ως κοινωνικού παράγοντα, να έπισημάνουμε την κοινωνική σημασία που είχε ή δημιουργία της Νέας Άκαδημίας, ενός έργου ευρύτατης κοινωνικής απήχσεως, όχι μόνο για την Μοσχόπολη, αλλά για όλοκληρο τον έλληνισμό και την Εύρώπη, αν κανείς κρίνει από τους σημαντικούς λόγους που άποφοίτησαν απ' αυτήν.

Ο Καβαλλιώτης άναδείχθηκε σε κορυφαίο κοινωνικό παράγοντα. Κανένα σημαντικό έργο δεν όλοκληρώθηκε χωρίς την ενεργητική παρουσία του. Γι' αυτό στους κώδικες της έποχής χαρακτηρίζονταν ως «έγκριτος». Στα κείμενα αυτά εκδηλώνονταν άπερίφραστα ή καύχηση των Μοσχοπολιτών για τον «παναιδεσιμώτατον και ίεροσοφολογιώτατον άρχιπρεσβύτερον», «πρώτου πρεσβύτεροιο», «όρχάμου πρεσβυτέρων», «άρχιπρεσβυτέρων, φιλοσόφων τε κλέος». Έτσι δηλοποιείται ή κοινωνική καταξίωσή του και υίοθετείται από τό περιβάλλον του ή εργώδης προσπάθεια που κατέβαλε για να συγκρατήσει τους νέους από την προιούσα διαφθορά και την ύποταγή τους στις ύλιστικές εξάρσεις του καιρού του.

Θά ήταν όμως έλλειπής ή εικόνα του Καβαλλιώτη ως κοινωνικού εργάτη αν δεν αναφερόμασταν στο περίφημο «όρφανο-διοικητήριο»⁶. Ένα έργο κοινωνικής εύποιίας και συναντιλή-

6. Οί Μοσχοπολίτες υπήρξαν πρωτεργάτες άγαθοεργημάτων και κοι-

ψεως, ἑνδεικτικὸν τῶν ὑψηλῶν ἑπιδόσεων τῶν Μοσχοπολιτῶν σὲ πράξεις φιλανθρωπίας. Τὸ 1750 «ἐπὶ πανιερωτάτου καὶ θεοπροβλήτου Μητροπολίτου τῆς Ἁγιωτάτης Μητροπόλεως Κορυτσᾶς καὶ Σελασφόρου κυρίου Νικηφόρου, ἐπὶ τῶν ἐντιμωτάτων ἀρχόντων τῆς καθ' ἡμᾶς πολιτείας κ.κ. Θεοδώρου Βρέττα, Ναοῦμ Θεοδώρου, Κωνσταντίνου Βρέττα τοῦ καὶ ἀρίστου ἐξάρχου τοῦ ὀρφανοδιοικητηρίου καὶ ἐπὶ τῶν χρησιμωτάτων ἐπιτρόπων κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος κυρίου κυρίου Γεωργίου Θεοδώρου Μπάλα, Ἰωάννου Στάμου, Δημητρίου Στήργια, Ἰωάννου Σιαγκούνη, Βρούσσα Σωφρόνη καὶ Μιχαὴλ Μπαλέρη ἀρχινήθηκεν εἰς στερέωσιν ἢ «κάσσα τῶν πτωχῶν», τὸ καταφύγιον τῶν κακῶς ἐχόντων, τὸ πλήρωμα πασῶν τῶν ἀρετῶν. Αἰωνία ἢ μνήμη τρίς. Τοῖς μέλλουσι νὰ ἐπιτροπεύσουν καὶ νὰ πασχίσουν λόγῳ, τε καὶ ἔργῳ διὰ ἐτούτην τὴν κάσσαν τῶν ὀρφανῶν, αἰωνία ἢ μνήμη»⁷. Καὶ συνεχίζει πῶς κάτω: «Ἀνάθεμα εἰς ἐκείνους, οἱ ὅποιοι θὰ θελήσουν ἢ μὲ λόγον ἢ μὲ ἔργα κρυφά ἢ φανερά νὰ τὴν πολεμήσουν καὶ νὰ μὴ ἀγωνισθοῦν διὰ τὴν στερέωσιν τῆς. Ἡμεῖς οἱ ἐν τῇ χριστεπώνυμῳ) ταύτῃ) πολιτείᾳ ἐπροθυμοποιήθημεν νὰ στερεώσωμεν τὴν κάσσαν τῶν πτωχῶν, τὸ ἐργαστήριον τῆς θεάρεστου ἐλεημοσύνης, τὸ καταφύγιον τῶν κακῶς ἐχόντων».

Συντάκτης τοῦ κειμένου, ὅπως μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸ ὄψος καὶ

νωτικῶν ἔργων. Ἀνάμεσά τους σημαντικὴ θέση κατέχει τὸ «ὀρφανοδιοικητήριον». Κτίσθηκε τὸ 1750 (ἴσως καὶ λίγο νωρίτερα, βλ. ΣΚΕΝΔΕΡΗ, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας καὶ συγχρόνου Μοσχόπολεως*, σ. 19) καὶ λειτουργοῦσε ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τῆς Νέας Ἀκαδημίας, ἀλλὰ μὲ δικό του κανονισμό. Ενδέχεται νὰ ἀποτελοῦσε καὶ προπαιδευτήριον τῆς Νέας Ἀκαδημίας. Οἱ συντεχνίες ἀπὸ τοὺς τροφίμους τοῦ ἐπέλεγαν τοὺς ἀρίστους προκειμένου νὰ τοὺς βοηθήσουν γιὰ τὴ συνέχιση τῶν σπουδῶν. Βλ. ΣΚΕΝΔΕΡΗ, δ.π., σ. 20. Ἀκόμη χρησίμευε καὶ ὡς κατάλυμα τῶν διερχομένων ξένων. Βλ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *Μοσχόπολις*, σ. 39. Οἱ Μοσχοπολίτες τὸ πνεῦμα τῆς φιλαδελφίας τὸ μετέφεραν καὶ στὶς νέες πατρίδες τους μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ 1769. Διακρίθηκαν γιὰ τὸ πλῆθος τῶν εὐεργεσιῶν, τῶν δωρεῶν κ.λπ.

7. Κώδικας τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας πού ἀπώλεσθηκε (φ. 27β). Τὸ κείμενο στοῦ ΣΚΕΝΔΕΡΗ, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας καὶ συγχρόνου Μοσχόπολεως*, σ. 20 καὶ ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΥ, *Ὁ πολιτισμὸς τῆς Μοσχόπολεως*, σ. 8.

τό λεξιλόγιο, πρέπει να είναι πάλι ο Θεόδωρος Καβαλλιώτης. Η συμβολή του στη θεμελίωση του άνεπανάληπτου αυτού προνοιακού έργου πρέπει να υπήρξε καθοριστική. Παρά την άπουσία μνείας του ονόματός του⁸ δεν θεωρείται πιθανόν να θεμελιώθηκε το φιλανθρωπικό αυτό έργο και μάλιστα με πρωτεργάτες τους στενούς συνεργάτες του Θεόδωρο Βρέττα, Ναούμ Θεοδώρου και Κωνσταντίνο Βρέττα, χωρίς τη δική του συμμετοχή.

Άλλά και στην καθημερινή ζωή ή προσφορά του Καβαλλιώτη προς τους συνανθρώπους του ήταν έμφανής και δραστική. Είναι γνωστό ότι οι ιερείς, κατά την τουρκοκρατία, άσκούσαν και έργο συμβολαιογράφου. Πλήθος διαθηκών, πωλητηρίων και λοιπών άποδεικτικών εγγράφων, που άφορούσαν στην οικονομική και κοινωνική ζωή του τόπου συντάσσονταν άπ' αυτούς και ύπογράφονταν άπό τους ίδιους για την έγκυρότητά τους. Οι ιερείς ήσαν οι πιο έγγράμματοι Μοσχοπολίτες άλλά παράλληλα και οι πιο άξιόπιστοι και φερέγγυοι μάρτυρες⁹. Ανάμεσά τους κορυφαίος ο Θεόδωρος Καβαλλιώτης.

Ός δείγμα αυτής της κοινωνικής ύπηρεσίας αναφέρεται έγγραφο συμβόλαιο κατοίκου της Μοσχοπόλεως του Μιχάλη Παπαθανασίου που άφιερώνει ένα εργαστήριο στο ναό των Ταξιάρχων Μιχαήλ και Γαβριήλ¹⁰ (8 Αύγουστου 1779). Τό συντάσσει και τό έπικυρώνει με την ιδιόχειρη ύπογραφή του «ο έν ιεροδιδασκάλους Ίεροκήρυξ και πρωτοπαππας Θεόδωρος»¹¹.

Άξιοπαρατήρητο είναι, όπως σημειώνει ο Δ. Καλλιμάχος, ότι «οι Μοσχοπολίται έπλασαν εύγενεστέραν τοΟ όρφανοτροφείου λέξιν μή ένθυμίζουσαν την ύλικήν τροφήν». Πρβλ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *Μοσχόπολις*, σ. 39, όπου τό κείμενο Αποδίδεται στον κώδικα της έκκλησίας Ίωάννου τοΟ Θεολόγου. Πιθανόν να πρόκειται για τον ίδιο κώδικα.

8. Η άναφορά του ονόματός του κυριάρχου Μητροπολίτη ίσως δεν άφησε περιθώρια για την άναγραφή του ονόματός του Καβαλλιώτη

9. Βλ. ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΥ, *Συμβολαί*, σ. 130 κ.έ. όπου παρατίθενται μαρτυρίες συνταγμένες και ύπογραμμένες άπό Ιερείς.

10. Ο ναός αυτός κτίσθηκε τό 1720 με έξοδα του Βρέττα Μπεζούκα, στις ύπώρειες του δρους Κόστα Μάντουκα στην πιο Αριστοκρατική συνοικία της Μοσχοπόλεως. Βλ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, δ.π., σ. 31

11. Τό κείμενο του συμβολαίου έχει ως έξής:

Από τά παραπάνω συνάγεται ότι ό Θεόδωρος Καβαλλιώτης υπήρξε, στή Μοσχόπολη καί τήν εόρύτερη περιοχή, σημαντικός κοινωνικός παράγοντας, υπόδειγμα βιωμένου χριστιανισμού. Είχε πλήρη συνείδηση τής κρισιμότητας τών καιρών καί μέ τό αύξημένο κύρος τοῦ διανοουμένου ανταποκρίθηκε πλήρως στίς κοινωνικές ανάγκες καί ευεργέτησε τόν κοινωνικό του περίγυρο.

Σέ συνάρτηση μέ τήν κοινωνική του προσφορά κρίνεται άπαραίτητο νά έπισημανθεῖ στή συνέχεια καί ή παιδαγωγική του άκτινοβολία.

«ΛΨΟΒ' Αύγούστου η' έγώ ό ταπεινός καί άνάξιος δοῦλος τοῦ Θεοῦ Μιχαήλ Παπαθανασίου ιδία προαιρέσει άφιερώνω εις τήν έκκλησίαν τής ένορίας μου τών Ταξιαρχών Μιχαήλ καί Γαβριήλ καί πασών τών έπουρανίων Δυνάμεων Άσωμάτων ένα έργαστήριον κείμενον εις τό μέγα τσαρσί (=Αγορά) τής Κορυτσάς άνάμεσα από τό έργαστήριον τοῦ Ρήστου Βυθκουκιάτου τοῦ Λάσκου Γκέρκι καί τών έργαστηρίων τοῦ Γεωργίου Σίνα. Τούτο Αγοράσα από τούς ιδρώτας μου είκοσι έπτά χιλιάδες Άσπρα καί δαπανήσας άκόμη τρεις χιλιάδες Άσπρα τό έκαμα μόλις αιώνιον καί είναι άφιέρωμα εις τήν ρηθεΐσαν έκκλησίαν παντοτεινόν καί υπό τελείαν έξουσίαν της. Οί κατά καιρούς έπίτροποι νά τό έξουσιάζουν έπιτροπικός, νά Απολαμβάνουν τά ένοίκια, τά όποια θά έξοδεύσουν μόνον διά τό λάδι τής έκκλησίας καί διά τά τρία κανδήλια τοῦ Χριστοῦ, τής Θεοτόκου καί τών Άρχαγγέλων, τά όποια θά είναι πάντοτε Ακοίμητα χωρίς νά εναντιωθή κανένας, διότι άλλως θά έχη τό βάρος τών ούρανίων Άσωμάτων. "Οστις μέ θρασύτητα ήθελε τολμήσει νά εναντιωθή εις τούτους ή νά θελήση νά τό πωλήση επί οιαδήποτε προφάσει, οὔτος θά είναι Αντάξιος Ιεροσολος καί νά έχη Αντίδικον καί φοβερόν πολέμιον τόν έν ρομφαίσι διστόμφ μέγαν Άρχιστράτηγον Μιχαήλ έν ώρφ θανάτου καί τόν Κύριον ήμών Ιησούν Χριστόν έν ήμέρφ κρίσεως. Άμήν, Άμήν. Έγώ ό Μιχαήλ Παπαθανασίου άφιερώνω καί στέργω εις δλα τά γραφόμενα. Ο έν ιεροδιδασκάλοις Ίεροκήρυξ καί Πρωτοπαπάς Θ'ρς, Στέφανος Θ'ρου μαρτυρώ». Τό κείμενο στοΟ ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, Μοσχόπολις, σ. 31.

3. Η παιδαγωγική ακτινοβολία

Γιά να αξιολογηθεί έπαρκώς ή προσωπικότητα του Θεοδώρου Καβαλλιώτου και να ολοκληρωθεί ή εικόνα του ως διδασκάλου του Γένους, πρέπει άπαιτητάως να έπισημανθεί και να καταγραφεί ή παιδαγωγική του προσφορά. Αυτή άποτελοϋσε τό αντίκρουσμα τής κυρίαρχης ιδιότητάς του.

Είναι εϋνόητο ότι ένας λόγιος μέ τόσο παχυλή μόρφωση θά άποτελοϋσε έπίλεκτο στέλεχος τής παιδείας του ύποδούλου Γένους. Δικαιολογημένα ό Ζαβίρας¹ τόν χαρακτήρισε ως «άνδρα δαιμόνιο», ό Σάθας² τόν κατέταξε μεταξύ «τών όλίγων διδασκάλων του ήμετέρου Γένους», ό Κουρίλας³ τόν θεώρησε ως «τήν τηλαυεστέρα μορφή τής Νέας Άκαδημίας», ό Thunmann⁴ ως τόν «λογιότερο ανάμεσα στό λαό του», ό Peyfuss⁵ τήν «πιό σημαντική προσωπικότητα τής Νέας Άκαδημίας» ενώ ό Γεωργιάδης⁶ τόν περιέλαβε μεταξύ «τών δημιουργικωτέρων διδασκάλων του Γένους». Τέλος ό Μιχαλόπουλος τόν χαρακτήρισε ως «μεγαλοϊδεάτη "Έλληνα τής Μοσχόπολεως, μεγάλο άναμορφωτή τών βαλκανικών φυλών και προφήτη τής αδελφώσεως τών λαών τής Βαλκανικής»⁷.

Κατά τήν περίοδο τής δράσεώς του ως διδασκάλου στή Μοσχόπολη, ή πνευματική της ζωή βρίσκονταν σέ έντύπωση

1. *Νέα Έλλάς ή Έλληνικόν θέατρον*, σ. 319.

2. *Νεοελληνική φιλολογία*, σ. 495.

3. *Γρηγόριος ό Αργυροκαστήτης*, σ. 105.

4. *Untersuchungen*, σ. 178.

5. *Die Akademie*, σ. 117.

6. *Μοσχόπολις*, σ. 64.

7. *Μοσχόπολις: αι Αθήναι τής Τουρκοκρατίας*, σσ. 20-21.

έξαρση. Ἡ πόλη καί οἱ κάτοικοί της διέρχονταν τήν «χρυσή ἐποχή» τους. Οἱ καλές τέχνες, ἡ οἰκονομία, ἡ βιοτεχνία καί τό ἐμπόριο, ἡ κοινωνική πρόνοια, ἡ παιδεία, εἶχαν δρομολογηθεῖ, ἤδη ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰώνα, πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς προόδου καί τῆς συνεχούς ἐξελίξεως. Σέ μιά πόλη μέ 12.000 σπίτια καί 60.000 κατοίκους⁸, μέ 22 ἐνοριακοὺς ναοὺς, μέ κερδοφόρες ἐμπορικὲς συναλλαγές, μέ τυπογραφεῖο, μέ ἄρτια ὀργανωμένες συντεχνίες, μέ βιβλιοθήκη, μέ ἀκμάζουσες βιοτεχνίες ἐριούχων ἐνδυμάτων καί ταπήτων, μέ χορεία λογίων, ἡ ἀνάπτυξη τῆς παιδείας ἦταν φυσικό ἑπακόλουθο. Εὐστοχα χαρακτηρίσθηκε ἡ Μοσχόπολη ὡς «Παρίσι τῆς Ρούμελης»⁹ ἢ «Ἀθήναι τῆς Τουρκοκρατίας»¹⁰ ἢ «Μυστράς τοῦ τουρκοκρατούμενου Ἑλληνισμοῦ»¹¹. Μέσα σ' αὐτόν τό γενικό ὄργανο ἡ παιδεία προπορεύονταν καί ἐπηρέαζε ἐνεργητικά, ὄχι μόνο τοὺς Μοσχοπολίτες καί τοὺς περίοικους, ἀλλά, εὐρύτερα, ὅλους τοὺς ὑπόδουλους λαοὺς τῆς Βαλκανικῆς. Τοὺς ὀδήγησε μέ ταχεῖς ρυθμούς στήν πνευματική καί πολιτισμική ἀναγέννηση.

Κορυφαῖο ἐκπαιδευτικό δημιούργημα τῶν Μοσχοπολιτῶν

8. W LEAKE, *Travels in northern Greece*, vol. I, σ 343. Εἶναι χαρακτηριστική ἡ δυσπιστία τοῦ ἀγγλοῦ περιηγητῆ, ὅταν τό 1805 (11 Σεπτεμβρίου), ἐπισκέφθηκε τήν ἤδη κατεστραμμένη Μοσχόπολη, πού δέν εἶχε περισσότερα ἀπό 200-300 σπίτια. Θεώρησε τοὺς ἀριθμούς, πού διέσωζε τότε ἡ παράδοση τῶν κατοίκων, ὡς ὑπερβολικούς, «...but have great difficulty in believing even the smaller of these numbers» Πρβλ ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, «*Νεαὶ συμβολαί*», σ 286 κέ.

9. Δ ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΥ, «*Ὁ πολιτισμός τῆς Μοσχόπολεως*», Παναθηναϊα 13 (1913) 5

10. Φ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Μοσχόπολις: αἱ Ἀθήναι τῆς Τουρκοκρατίας*, Ἀθήναι 1941.

11. ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΥ, ὀ.π., σ. II. Παρά τήν ἐλλειψη λεπτομερῶν πληροφοριῶν γιά τή Μοσχόπολη, εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι κατά τόν 18ο αἰώνα ἦταν «urbis amplissima non modo in tota Graecia, sed etiam fere per totum Turcarum imperium». (Πόλη ἐπιφανεστάτη ὄχι μόνο σέ ὅλη κληρῆ τήν Ἑλλάδα, ἀλλ' ἀκόμη σέ ὅλη σχεδόν τήν τουρκική αὐτοκρατορία).

ήταν ή Νέα Ἀκαδημία¹², πού, δπως ήδη ἀναφέρθηκε, διεκδικούσε τά πρωτεία μεταξύ τών σχολείων τοῦ τουρκοκρατουμένου Ἑλληνισμοῦ. Τήν ὄνομασία ἔλαβε ἐπί τῆς σχολαρχίας τοῦ Σεβαστοῦ Λεοντιάδη περί τό 1744, πιθανότατα κατ' ἀπομίμηση τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Πλάτωνος. Στή σχολή διδάσκονταν ή λογική, ή φυσική, ή μεταφυσική καί ή θεολογία, τά μαθηματικά, ή ἀρχαία ἑλληνική, ή λατινική, στοιχεῖα ποιητικῆς. Ἡ διδασκαλία τών μαθημάτων αὐτῶν εἶχε χαρακτήρα ὄντως ἀκαδημαϊκό, δπως εὐχερῶς ἀποδεικνύεται ἀπό τά χρησιμοποιούμενα τήν ἐποχή ἐκείνη διδακτικά ἐγχειρίδια. Ἡ φοίτηση στή Νέα Ἀκαδημία προϋπέθετε σπουδή σέ σχολεῖα ἐγκύκλιας παιδείας, δπως ὑπαινίσσεται ὁ Θεόδωρος Καβαλλιώτης στό προοίμιο τῆς «Λογικῆς πραγματείας» του. *«Πρός ταύτην τήν διαγνωστικὴν μέθοδον, θεῖα εὐδοκίῳ μεταβάντες, ὡ φοιτηταί, Ἰκανῶς ἤδη περί τήν ἐγκύκλιον παιδείαν γεγυμνασμένοι»*¹³.

Ὁ δραστήριος Ἀρχιεπίσκοπος Πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν Ἰωάσαφ¹⁴, ὁ Μοσχοπολίτης, ἀνέλαβε τήν πρωτοβουλία ἀνεγέρσεως μεγαλοπρεπούς οἰκοδομήματος προκειμένου νά στεγασθεῖ ή σχολή. Κάλεσε τούς προκρίτους καί τό λαό στό μητροπολιτικό ναό τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (Παναγίας), δπου μίλησε μέ συγκινητικά λόγια καί τούς προέτρεψε νά προσφέρουν χρηματικά ποσά. Τό ἀποτέλεσμα ήταν πράγματι πολύ ἀποδοτικό, ἀποκαλυπτικό τῆς κοινωφελούς νοοτροπίας τών Μοσχοπολιτῶν. Ὁ κώδικας τοῦ ναοῦ¹⁵ διέσωσε τό γεγονός. *«Κατάλογος τῶν ἀφιερῶσάντων ἐπί τοῦ Μακαριωτάτου καί λογιωτάτου πατρὸς ἡμῶν καί Πατριάρχου Α' Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν Κυρίου Ἰωάσαφ, συνεργεῖς καί προτροπή αὐτοῦ κατ' ὄνομα, εἰς*

12. Γιά τά ἐπιγράμματα θά ἀναφερθοῦμε, στόν οικεῖο χῶρο, ἐκτενέστερα.

13. ΧΣ, φ. 6.

14. Περισσότερες πληροφορίες γιά τή ζωή καί τό ἔργο τοῦ κορυφαίου αὐτοῦ ἱεράρχη βλ. MARTINIANOY, *Συμβολαί*, σ. 61, ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *Μοσχόπολις*, σ. 61.

15. Φ. 28α, βλ. ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΥ, ὁ.π., σ. 6 κ.έ. Πρβλ. καί ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, ὁ.π., σ. 41 κ.έ., ΣΚΕΝΔΕΡΗ, σ. 16 κ.έ.

σύστασιν τοῦ ἑλληνικοῦ φροντιστηρίου διά ψυχικὴν αὐτῶν σωτηρίαν καὶ μνημόσυνον αἰῶνιον». Στὴ συνέχεια ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα τῶν δωρητῶν μὲ τὰ ἀντίστοιχα ποσά. Ὁ Μητροπολίτης Καστορίας Διονύσιος, ἄσπρα 60.000. Ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς ὀσίου Ναοῦμ, ἄσπρα 12.000. Οἱ πρόκριτοι τῆς Μοσχόπολεως, ἄσπρα 250.000, ἐνῶ τὸ μεγαλύτερο ποσὸ προσέφεραν οἱ συντεχνίες, ἄσπρα 312.000.

Τὰ ποσὰ αὐτὰ ἦταν ὄντως ἐντυπωσιακὰ γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ἂν μάλιστα ληφθεῖ ὑπόψη διὰ τὸ δὲν εἶχαν ἐξ ὀλοκλήρου ἐκλείψει οἱ δυσμενεῖς συνέπειες τοῦ φοβεροῦ λιμοῦ τοῦ 1740, πού ἐπληξε ἰδιαίτερα τὴ Μοσχόπολη¹⁶.

Παρά τὸ μέγεθός τους ὁμως δὲν ἦσαν ἱκανὰ νὰ καλύψουν ὅλες τὶς δαπάνες ἀνεγέρσεως, ἢ ὅποια ὀλοκληρώθηκε μετὰ μίαν πενταετία. Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἰωάσαφ δὲν εὐτύχησε νὰ δευρατούμενο τὸ μεγαλοπρεπές κτίσμα. Πέθανε τὸ 1745, παραδίνοντας τὴ σκυτάλη στὸ Θεόδωρο Καβαλλιώτη. Αὐτὸς μαζί μὲ ὀρισμένους προύχοντες παρακολούθησαν ἀπὸ κοντὰ τὶς ἐργασίες ἀνεγέρσεως, γι' αὐτὸ καὶ ἀναφέρονται ὀνομαστικὰ στὸ κείμενο τοῦ κώδικα. Ὁ Καβαλλιώτης ὁμως ἀναφέρεται καὶ γιὰ ἓναν πρόσθετο λόγο: Ἦδη ἀπὸ τὸ 1748 ἦταν ὁ ἀδιαφιλονίκητος διευθυντὴς τῆς σχολῆς καὶ ἡ ψυχὴ τῆς¹⁷.

16. Ἡ φοβερὴ πείνα καὶ ἀκρίβεια τοῦ 1740 εἶχε πεντάμηνη διάρκεια (ἀπὸ Φεβρουάριο μὲχρι Ἰούνιο). Περισσότερες λεπτομέρειες καὶ ἐμμετρὴ ἀφήγησι τῶν συμβάντων ἀπὸ τὸν λόγιον Μιχαὴλ τοῦ Γκόρας βλ. **ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΥ**, *Συμβολαί*, σ. 56 κ.έ. καὶ **ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ**, *Μοσχόπολις*, σ. 53 κ.έ. Βλ. **Ν ΠΟΛΙΤΟΥ**, «Περὶ τοῦ ἐν Μακεδονίᾳ λιμοῦ ἐν ἔτει 1740», **ΔΙΕΞ** 1 (1983) 266-273. Ἡ πληροφορία περὶ τοῦ καταστρεπτικοῦ λιμοῦ περιλαμβάνεται στὴν ἀκολουθία τοῦ ὀσίου Ναοῦμ πού τυπώθηκε στὴ Μοσχόπολη τὸ 1740, φέρει δὲ τὴν ἐπιγραφή: «Σύντομος Ἱστορία τῆς κατὰ τὸ 1740 ἔτος μεγάλης γενομένης πείνας καὶ ἀκριβείας, συντεθεῖσα παρὰ τοῦ κ. Μιχαὴλ Γκόρα καὶ ἀφιερωθεῖσα παρ' αὐτοῦ τῷ Μακαριωτάτῳ καὶ σοφωτάτῳ ἀρχιεπισκόπῳ Πρώτῳ Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας κυρίῳ κυρίῳ Ἰωάσαφ».

17. Στὸ ἴδρυμα αὐτὸ καὶ στοὺς τροφίμους του ὁ Καβαλλιώτης ἀφιέρωσε τὴν πῶ παραγωγικὴ καὶ φωτεινὴ περίοδο τῆς ζωῆς του (1746-1769). Δὲν φαίνεται πολὺ πιθανὸ κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ νὰ ταξίδεψε στὴν

«Κατά τό. αψν' (1750) έτος σωτήριον επί τοῦ πανιερωτάτου, λογιωτάτου καί θεοπροβλήτου Μητροπολίτου τῆς ἀγιωτάτης Μητροπόλεως Κορυθας καί Σελασφόρου Κυρίου Κυρίου Νικηφόρου, επί τῶν έντιμοτάτων καί ένγενεστάτων Αρχόντων τῆς καθ' ἡμᾶς πολιτείας Κυρίου Κυρίου Θεοδώρου Βρέττα, Κυρίου Ναοῦμ Θεοδώρου καί Κυρίου Κωνσταντίνου Βρέττα καί επί τῶν χρησιμωτάτων επίτροπων κ.κ. Θεοδώρου Μπάλλα, Κυρίου Ἀναστασίου Κωστή Μόσχα καί Κυρίου Γεωργίου Μάνου, ιθύνοντος τοῦς διδασκαλικούς οἶακας, τοῦ σοφωτάτου, λογιωτάτου καί τῆς ἡμῶν πατρίδος ἀρίστου διδασκάλου κυρίου κυρίου Θεοδώρου Ἀναστασίου Καβαλλιώτου, ἐκτίσθη έκ θεμελίων τό περίφημον ἑλληνικόν σχολεῖον, ὁ ἀκρος στολισμός τῆς πολιτείας, ἡ εὐκοσμία τῶν ἠθῶν, τό φῶς τῆς Ἐκκλησίας τό επί τό πρότον φῶς ἀνάγον καί διά τῶν διαρκεστάτων ἀγωνισμάτων αὐτῶν καί ένθέου ζήλου καί προθυμίας εὐσεβοῦς, έστερεώθη κατά πάντα. Αἰῶνία ἡ μνήμη, τρίς»¹⁸.

Ἡ φράση «ιθύνοντος τοῦς διδασκαλικούς οἶακας» είναι δηλωτική τῆς ἡγετικής θέσεως τοῦ Θεοδώρου Καβαλλιώτη, ὁ ὅποιος, ὅπως φαίνεται, δέν είχε ἀκόμη χειροτονηθεῖ. Εἶχε ὅμως στά χέρια του τή διεύθυνση τῆς Νέας Ἀκαδημίας, τῆς ὁποίας, γιά μιὰ περίπου εικοσαετία, ἀποτέλουσε τόν ἡγετικό νοῦ.

Τό μεγαλεπήβολο αὐτό πνευματικό ἴδρυμα ἦταν ἀποτέλεσμα μιᾶς συντονισμένης, πολύχρονης καί πολυάνθρωπης προσπάθειας μέ έμπνευστή καί πρωτεργάτη τῶν Ἀχριδῶν Ἰωάσαφ. Αὐτός ὅμως δέν ὑπῆρχε πιά¹⁹ καί ὁ Καβαλλιώτης αἰσθάνονταν βαρύτερη ευθύνη γιά τό σημαντικό αὐτό έργο. Στό κείμενο πού

Εὐρώπη γιά εὐρύτερες σπουδές, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ ΣΑΘΑΣ, δ.π., σ. 496: «Ἐρωτι εὐρυτέρας μαθήσεως ἦλθεν εἰς Γερμανίαν». Τήν ἀποψη ἀποδέχεται καί ὁ Ραρακοστεα, δ.π., σ. 63: «Πήγε στή Δύση, ταξίδεψε στή Γερμανία, συνέχισε νά έρευνᾶ καί νά μαθαίνει, πέρασε ἀπό τήν Ἰταλία, τή Βενετία, ὅπου βρίσκοταν μιὰ πολυάριθμη μοσχοπολίτικη παροικία».

18. ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΥ, δ.π., σ. 7, ὅπου μνημονεύεται ὡς κείμενο τοΟ κώδικα Παναγίας, φ. 34α. Πρβλ. καί ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, δ.π., σ. 42 καί ΣΚΕΝΔΕΡΗ, δ.π., σ. 17. Ὁ τελευταῖος ἀναφέρει ἀκριβῶς τό ἴδιο κείμενο, ἀλλά τό ἀποδίδει στόν κώδικα τῆς Μονῆς Προδρόμου.

19. Ὁ θάνατος τοΟ Ἰωάσαφ τοποθετεῖται στίς 22 Ὀκτωβρίου 1745. Βλ. ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΥ, *Συμβολαί*, σ. 63.

συντάχθηκε κατά τήν ημέρα τών ἑγκαινίων χαρακτηρίζεται ὁ Καβαλλιώτης μέ ὑπερθετικές ἑκφράσεις «σοφώτατος, λογιώτατος, ἄριστος» πού διερμηνεύουν τά αἰσθήματα τών Μοσχοπολιτῶν γιά τό πρόσωπό του καί τήν πνευματική του προσφορά. Ἀλλά καί οἱ ἐπόμενες ἐκφράσεις ὅπως «ὁ ἄκρος στολισμός τῆς πολιτείας», «τό ἐπί τό πρότον φῶς ἀνάγον», «ἡ εὐκοσμία τών ἡθῶν», εἶναι ἐνδεικτικές τοῦ πρωταγωνιστικοῦ ρόλου πού διαδραμάτιζε ἡ παιδεία στή Μοσχόπολη καί κατ' ἐπέκταση οἱ λειτουργοί της. Παραλλήλως τό κείμενο αὐτό, ὡς ἱστορική πηγή, ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητο τεκμήριο τῆς ἀξιοζήλευτης ἀμιλλας ὑπέρ τῆς παιδείας τών ὑποδούλων ἐλλήνων, ὑπό τήν ἡγεσία τῆς Εκκλησίας καί τών προυχόντων. Ὁ Καβαλλιώτης πρωταγωνιστοῦσε στόν ἑγκαινιασμό μιᾶς νέας περιόδου γιά τήν παιδεία τῆς Μοσχοπόλεως.

Τό 1755 συνέχιζε νά διευθύνει τή σχολή τῆς Μοσχοπόλεως καί νά διδάσκει. Παρέδιδε γραμματική, φυσική, λογική, μεταφυσική, λατινικά, ποίηση. Ὅ,τι παρέλαβε ἀπό τούς διακεκριμένους δασκάλους του (Χαλκέα, Λεοντιάδη, Βούλγαρη) τό ἔμπλούτισε μέ τή δική του πνευματική περιουσία καί τό πρόσφερε ἀφειδώ στούς μαθητές του. Εἶναι ἡ περίοδος τῆς μεγάλης πνευματικῆς ἀκτινοβολίας του, πού κορυφώνεται μέ τήν προσέλευσή του στήν ἱερωσύνη.

Ἦδη εἶχε στό ἐνεργητικό του μία Λογική, μία Φυσική καί μία Μεταφυσική. Οἱ ἐργασίες αὐτές ἀνταποκρίθηκαν πλήρως στίς ἐκπαιδευτικές ἀνάγκες τῆς Νέας Ακαδημίας. Παράλληλα προετοίμαζε τήν ἐκδοση μιᾶς Γραμματικῆς, πού τελικά ἐκδόθηκε τό 1760. Ἦταν τό πρότο έντυπο βιβλίό του καί τό μοναδικό πού ἐκτυπώθηκε στό τυπογραφεῖο τῆς Μοσχοπόλεως²⁰. Τό δεύτερο έντυπό του θά κυκλοφορήσει, μετά ἀπό μιᾶ δεκαετία, τό 1770, μακρυνά ἀπό τήν κατεστραμμένη πατρίδα του, στή Βενετία.

Ὁ Καβαλλιώτης ἀφιερῶθηκε στό διδακτικό ἔργο, γι' αὐτό καί ὅλη ἡ συγγραφική του δραστηριότητα συνδέεται ἀμεσα μέ

20. Ἡ «εἰσαγωγή γραμματικῆς» τοῦ Θεοδώρου Καβαλλιώτη, ἦταν καί τό τελευταῖο έντυπο τοῦ μοσχοπολίτικου τυπογραφείου. Βλ. **ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ ἀλήθεια κριτής**, σ. 178.

τή διδασκαλική ιδιότητά του. Ἡ δυναμική τῆς ἀγάπης του πρὸς τοὺς μαθητὲς του τὸν ὠθοῦσε στὴ συνεχή συγγραφή διδακτικῶν βιβλίων. Δὲν ἐπιδίωκε ὅμως τὴ διοχέτευση κάποιων ξηρῶν γνώσεων, ἀλλὰ συνακόλουθα ὀδηγοῦσε τοὺς νέους στὸ δρόμο τοῦ ἠθους καὶ τῆς ἀρετῆς. “Ἐτσι ἀναδείχθηκε μιά ἀρτια ἑκπαιδευτική προσωπικότητα. Ζώντας σέ κοινωνία ὅπου ἡ ἑκπαιδευτική καὶ πολιτιστική ζωὴ βρίσκονταν σέ ἀνθηση, ἦταν φυσικό ὁ λόγιος διδάσκαλος νὰ κατεῖχε περίοπτη θέση. Ἡ κοινωνία ὅμως αὐτὴ βαθμιαία προσανατολιζόταν πρὸς τὴν ὑλοφροσύνη καὶ τὴν εὐμάρεια. Ὁ Καβαλλιώτης, ὡς πνευματικός ταγός, ἀισθάνονταν σέ δυσαρμονία μὲ τὶς ἀναζητήσεις τῆς καὶ γι’ αὐτὸ κατέβαλε ἔντονος προσπάθειες νὰ συγκρατήσῃ τοὺς νέους ἀπ’ τὴ μανιώδη φορὰ πρὸς τὴν ὕλη. Ὅχι μὲ στεῖρες ἀπαγορεύσεις, ἀλλὰ μὲ τὴν καθοδήγηση πρὸς τὸ ἠθικό ἰδεώδες τοῦ χριστιανισμοῦ²¹. Μὲ προφητικὴ ἐξάρση, κατὰ τὴν ἐναρξὴ τῶν μαθημάτων τῆς φυσικῆς, πρότεινε στοὺς μαθητὲς του τὸ δρόμο τῆς παιδείας καὶ τῆς φιλοσοφίας, ὡς μοναδικὸ μέσο ἀντιστάσεως ἐναντίον τῆς ἐπερχομένης ἀποκτηνώσεως. «*Ἰσχυρότατοι εἴσεσθε πρὸς τὸ παθῶν κατακρατήσαι καὶ κτηνώδους ζωῆς ἀνώτεροι γενήσεσθε*»²².

Οἱ μαθητὲς του μὲ τὴ σειρά τους ἐγίναν οἱ ἀδιάψευστοι μάρτυρες τῆς πνευματικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς προσφορᾶς τοῦ δασκάλου μὲ τὶς σημαντικὲς ἐπιδόσεις τους στὰ γράμματα καὶ στὶς ἐπιστῆμες. Ὅχι μόνον μετέφεραν τὴ φήμη του στὰ πέρατα τῆς Εὐρώπης, ἀλλὰ ὑπῆρξαν καὶ τὰ ζωντανὰ στοιχεῖα τῆς πολιτισμικῆς ἀναμορφώσεως στὴν ὁποία συνέβαλε ἡ Νέα Ἀκαδημία μὲ τὸ παιδευτικὸ ἔργο τῆς. Ὁ Τέρπος Μάκου, δάσκαλος τῆς

21. Βλ. **PAPACOSTEA**, ὀ.π., σ. 77. Ὁ ἴδιος μὲ τὴν οικογένειά του ἔδινε τὸ παράδειγμα τοῦ ὀλοκληρωμένου πιστοῦ. Εἶναι ἐνδεικτικὸ τὸ γεγονός πού διασώζει κώδικας τῆς ἐποχῆς: Τὸ 1765, 24 Ἰουλίου, ἡμέρα τῆς ἐπετείου μνήμης τοῦ Τιμίου Προδρόμου, προσέρχεται οἰκογενειακῶς ὡς εὐλαβῆς προσκυνητὴς στὴν ὁμώνυμη μονὴ καὶ γράφει τὰ ὀνόματα Θεοδώρου, Κυράνης καὶ Ἀναστασίου, γιὰ τὴν παράκληση. Προσφέρει δέ, κατὰ τὴν μέχρι σήμερα ἰσχύουσα συνήθεια, καὶ χρήματα. Βλ. **ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΥ**, *Συμβολαί*, σ. 151.

22. *Φυσικὴ πραγματεία*, προοίμιο, ΧΣ, φ. 68α.

σχολής Κορυτσαζ, ό Ιερέας και νομοφύλακας Βρέτος, ό Νουΐντος Σαμσάλας, ό Ναούμ Γκούστας²³, ό ΄ιερομόναχος Σάββας, δάσκαλος στό σχολείο Βυθκουκίου, ό Γεώργιος Νικολαΐδης Τούρτας, ό Ναούμ Νικολάου Τούρτας, ό ΄ιερομόναχος τοϋ όσιου Ναούμ ΄Αμβρόσιος Παμπέρης²⁴ και τόσοι άλλοι πού τά όνόματά τους δέν είναι γνωστά²⁵ μετέδωσαν μέ τή σειρά τους τά φώτα τής γνώσεως όχι μόνο στόν ευρύτερο χώρο τής Μοσχοπόλεως αλλά και σέ άλλες χώρες τής Ευρώπης. Τά επιγράμματα πού συνέθεσαν και κοσμοϋν τήν «Εισαγωγή Γραμματικής», δείχνουν τό σεβασμό και τήν ανεξίτηλη αίσθηση τής πνευματικής ευεργεσίας. Παρά τήν αυστηρότητα τοϋ διδασκαλικοϋ ήθους και ύφους²⁶ οι μαθητές τρέφουν βαθειά ευγνωμοσύνη και αναγνώριση πρός τήν προσωπικότητά του.

΄Αξιοσημείωτη είναι και ή συμβολή τών μαθητών τοϋ Καβαλλιώτη στή διάδοση τών βιβλίων του. Ή αγάπη και ό θαυμασμός πρός τόν διδάσκαλο πού τούς χειραγώγησε στή γνώση και τήν άρετή, ώθει τό νεώτερο από τούς μαθητές του, τόν Ναούμ ΄Αναστασίου Ντάτα²⁷ νά αντιγράψει τή «Φυσική πραγματεία»

23. Λόγιος Μοσχοπολίτης πού ό Ζαμπίτης Ίσάτ Μπέης έπνιξε τό 1788 (23 Μαρτίου). Βλ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, ό.π., σ. 69 και MARTINIANOY, *Μοσχόπολις*, σ. 157.

24. Γεννημένος τό 1733 στή Μοσχόπολη μόνασε αρχικά στή μονή τοϋ όσιου Ναούμ, ένώ στή συνέχεια ταξίδεψε στήν Ουγγαρία και στή Μολδαβία. Τελικά τοποθετήθηκε έφημέριος τής έλληνικής εκκλησίας στή Λειψία.

25. Πλουσιότερα στοιχεία για τούς μαθητές τοϋ Καβαλλιώτη βλ. PEYFUSS, *Die Akademie*, σ. 121, ΚΟΥΡΙΑ, *Γρηγόριος ό Αργυροκαστρίτης*, σ. 91 κ.έ., ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ ό.π., σ. 64 κ.έ.

26. Για τό παιδαγωγικό ήθος και δφος τής έποχής βλ. ΓΕΔΕΩΝ, *Ή πνευματική κίνησις*, σσ. 239-240, ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ, 7. *Μοισιόδαξ*, σ. 36 κ.έ., ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗ, *Ή παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, σ. LXXVI κ.έ.

27. Στή σ. 228 τών ΧΡΑ, στό τέλος τής «Μεταφυσικές» υπάρχει σημείωση πού μās Αποκαλύπτει τόν αντιγραφέα: «Τέλος και μόνψ ©εφ δόξα κράτος. Έγράφη διά χειρός ... τοϋ ελαχίστου έν συσχολασταΐς και φοιτηταΐς μαθητών ιεροδιδασκάλου Κυρίου Θεοδώρου Καβαλιώτου τοϋ έκ Μοσχοπόλεως. Ναούμ ΄Αναστασίου Ντάτας».

καί τή «Μεταφυσική» γιά τίς εκπαιδευτικές ἀνάγκες τῆς Ἀκαδημίας Ἰασίου, ἡ ὁποία διατηροῦσε στενές σχέσεις μέ τή Μοσχόπολη²⁸. Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία διότι καί ὁ Δημήτριος Κωνσταντίνου Μπεζούκας, ἀντιγραφέας τῶν χειρογράφων Σιατίστης, ἀπό τόν χώρο τῶν μαθητῶν του προέρχεται. Σημαντικό ἐπίσης δείγμα τῆς καθολικῆς καταξιώσεώς του ὡς διδασκάλου εἶναι καί ὁ ἱεροελεγεῖος πού διασώθηκε στή χειρόγραφο τῆς ρουμανικῆς Ἀκαδημίας²⁹ καί ὁ ὁποῖος μᾶλλον ἀνήκει στήν ποιητική διάθεση τοῦ γιοῦ του Ἀναστασίου, ἐχει δέ ὡς ἐξῆς:

ἡρ. Ἀναστασίου εἰμί θύτου Θεοδώρου
 ἐλ. γνησίου νιοῦ, κληρονόμου δέ πάσης
 ἡρ. τῆς περιουσίας αὐτοῦ, ὅς ὑπήρχεν ἀρητήρ³⁰
 ἐλ. ἀριστος πάντων, ἔμμονος αὐ³¹ λασίνοισ³²,
 ἡρ. φοιτητάς αὐτοῦ πάντα φέρβει³³ ὑπέρ αἴσαν³⁴
 ἐλ. φιλοπονίφ γάρ, καί ἱεροῖς κῦαθοις³⁵.

Ἀπολύτως πλήρη ἀποκρυπτογράφηση τοῦ παραπάνω κειμένου δέν εἶναι εὐκόλο νά κάνουμε. Ἀναμφίβολα ὁμοῦ ἐξυμνεῖ τό διδακτικό ἐργο τοῦ πατέρα του καί τήν ἀπήχηση πού εἶχε. Ἀλλά καί ὁ Κωνσταντίνος Χατζή Τζεχάνης, ἕνας διακεκριμένος μαθητής τοῦ Καβαλλιώτη, μέ τίς εὐφημες συστάσεις του πρὸς τόν Thunmann, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, γίνεται ἡ ἀφορμή γιά

²⁸ 28. Περισσότερα στοιχεία γιά τή συνεργασία τῶν δυο Ἀκαδημιῶν (Ἰασίου-Μοσχόπολεως) καί τίς ὁμοιότητές τους βλ. ΚΟΥΡΙΑ, *Γρηγόριος Ἀργυροκαστρίτης*, σ. 195 κ.έ., ΡΑΡΑΚΟΣΤΕΑ, *Teodor Anastasie Cavalhoti*, σσ. 390-391. Τό γεγονός διότι ἡ Ἀκαδημία Βουκουρεστίου ἐξέδωσε μονογραφία περὶ τοῦ Κωνσταντίνου Τζεχάνη ἐνισχύει ἀκόμη περισσότερο τὰ προαναφερόμενα. Βλ. ΚΟΥΡΙΑ, δ.π., σ 128.

²⁹ 29. ΧΡΑ, φ. 100α.

³⁰ 30. Ἀρητήρ=ἱερέας.

³¹ 31. αὐ=πάλι, ἐκ νέου.

³² 32. λάσινοσ=&φρων, ἐπιλήσμων.

³³ 33. φέρβω=τρέφω.

³⁴ 34. αἴσα=τό προσήκον, τό ἀρμόζον.

³⁵ 35. κύαθος=κύπελλο.

συστηματική μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ διδασκάλου του. Ἔτσι τὸ ἔργο τοῦ Μοσχοπολίτη λογίου ὑπερπηδᾷ τὰ ὄρια τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἀποκτᾷ πανευρωπαϊκὴ ἐμβέλεια. Ἡ ιδιαίτερη ἐκτίμηση τοῦ Τζεχάνη πρὸς τὸν διδάσκαλό του δηλοποιεῖται χαρακτηριστικὰ στὸ βιβλίον του «*Ἐγγεψίδιον Ἀριθμητικόν, ἤτοι σύντομος, εὐκόλος καὶ ἀκριβῆς τοῦ ὀρθοῦ λογαριασμοῦ ἔρμηνεία, εἰς κοινὴν ὠφέλειαν τῶν ἀρχαρίων...*» ποῦ ἐκδόθηκε στὴ Χάλλη τῆς Μαγδεμβουργικῆς τὸ 1769. Εἶναι ἀφιερωμένο στὸ χορηγὸ τῆς ἐκδόσεως Κωνσταντῖνο Μιχαήλ Μόσχα, συμπατριώτη καὶ συμμαθητῆ του μέ τὸν ὅποιο, καθὼς γράφει ὁ Τζεχάνης, τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας «*τὰς πρώτας γραμμὰς συμμαθητευόμενοι ποτέ, ἐδιδάχθημεν ἀπὸ τὸν φωστήρα καὶ τὸ μέγα τῆς Μοσχοπόλεως καύχημα, τὸν ἐν διδασκάλοις λέγω Τεροσοφολογιώτατον, καὶ ἐν Τερεῦσιν Αἰδεσιμότατον Πρωτοπαππῶν Κύριον Θεόδωρον τὸν Καβαλλιῶτην*».

Ἡ γλώσσα τῆς διδασκαλίας ἦταν ἡ ἀρχαῖζουσα ἑλληνική³⁶. Αὐτὴ ἔδειχνε μὴ μόνον ὅτι καὶ ἐφερνε τοὺς νεαροὺς μαθητὲς σὲ ἀμεση ἐπαφὴ μέ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ σκέψη καὶ τοὺς πατέρες τῆς Εκκλησίας, ἀλλὰ συνέβαλε ὥστε τὴν ἐποχὴ ἐκείνη νὰ μιλοῦν καὶ νὰ γράφουν στὴ Μοσχόπολη τὴν ἑλληνικὴ μέ τρόπο ὑποδειγματικό³⁷. Ὁ Καβαλλιῶτης θέλησε ἀκόμη, καὶ μέχρι τὸ σημεῖον τὸ πέτυχε, νὰ γεφυρώσει τὰ γλωσσικὰ χάσματα

36. Καὶ μόνον ἡ χρῆση τῆς ἀρχαῖζουσας στὴ διδακτικὴ πράξη, κατὰ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα, θὰ ἀρκοῦσε νὰ δείξει τὴ βαθειὰ ἐπίδραση τοῦ Βούλγαρη, ποῦ πίστευε ὅτι δὲν μποροῦσε νὰ ἀναστηθεῖ ἢ προγονικὴ δόξα χωρὶς τὴν ἀνόθευτη ἀρχαία γλώσσα. Οἱ γλωσσικὲς ἀπόψεις του συμπυκνώνονται στὴ φράση: «ἐκσυρικτέον ἄρα τὰ χυδαῖστί φιλοσοφεῖν ἐπαγγελομένα βιβλιδάρια», βλ. *Ἡ Λογικὴ ἐκ παλαιῶν τε καὶ νεωτέρων συνεραισθεῖσα*, Λειψία 1766, σ. 49. Πολύ ἀργότερα (1783) ὁ Δημήτριος Καταρτζής, παρά τὸ σεβασμὸ του πρὸς τὴν ἀρχαιότητα, θὰ συμβάλει τελεσίδικα στὴν καθιέρωση τῆς νεοελληνικῆς. «Ἡ καλλιέργειά της, κ' ἡ συγγραφὴ βιβλίων σ' αὐτὴν εἶναι γενικὴ καὶ ὀλικὴ ἀγωγή τοῦ ἔθνους».

37. Σχετικὰ βλ. ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Μοσχόπολις: Αἱ Ἀθήναι τῆς Τουρκοκρατίας*, σ. 18. Αὐτὸ φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν διασωθεῖσα ἔμπορικὴ ἀλληλογραφία. Βλ. Β ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, «*Οἱ Μοσχοποῖται καὶ τὸ μετὰ τῆς Βενετίας ἐμπόριον*», σ. 127 κ.έ. καὶ τοῦ ἴδιου, «*Νεαὶ συμβολαί*», σ. 270 κ.έ.

ανάμεσα σέ λαούς πού μιλοῦσαν διαφορετικές γλώσσες. Ἐτσι ἔφερε πύ κοντά πρὸς τόν ἑλληνορθόδοξο Ἀνθρωπισμὸ μεγάλες κοινωνικές ὁμάδες πού τόν εἶχαν πράγματι ἀνάγκη καί τίς ἐπηρεάσε θετικά. Ἀποφασιστική ὑπῆρξε ἡ συμβολή του καί στή θεμελίωση τοῦ καθόλου πολιτισμοῦ τους, ἀφοῦ πρωταρχική προϋπόθεση κάθε πολιτιστικής ἀνάδοῦ εἶναι ἡ παιδεία³⁸.

Στὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τοῦ Καβαλλιῶτη γεννήθηκε καί ἓνας γόνιμος, ὡπως Ἀποδείχθηκε ἀργότερα, προβληματισμὸς γιὰ τοὺς ἀμόρφωτους Μοσχοπολίτες. Συνειδητοποιήθηκε ἡ ἀνάγκη τῆς διγλωσσίας. Καλλιέργεια τῆς ἀρχαίας γιὰ διδακτικούς καί μορφωτικούς σκοποὺς μὲ παράλληλη χρῆση τῆς καθομιλουμένης νεοελληνικῆς στὴν καθημερινή ζωή. Μερικές κοινωνικές ὁμάδες συνέχιζαν νά μιλοῦν τὴ βλαχική καί, ἐν μέρει, τὴν ἄλβανική. Ὁ ἱεροδιδάσκαλος Θεόδωρος Καβαλλιῶτης ἀντιμετώπισε τὸ πρόβλημα ἀποφασιστικά καί δημιουργικά. Καρπὸς τῆς δημιουργικῆς ἀντιμετώπισεως ὑπῆρξε ἡ «Πρωτοπειρία».

Στὴ Μοσχόπολη καί μὲ πρωτεργάτη τόν Καβαλλιῶτη ὑλοποιήθηκε ἡ προσπάθεια γιὰ καθιέρωση γραπτῆς ἄλβανικῆς καί βλαχικῆς γλώσσας. Σωστά ἡ Ἱστορία τῆς ἄλβανικῆς φιλολογίας³⁹ δίνει ξεχωριστὴ θέση στὸν Καβαλλιῶτη καί τὸ ἔργο του, ἀφοῦ ὑπῆρξε ἀπὸ τοὺς θεμελιωτῆς τῆς. Ἡ ἐμβέλεια δμως τοῦ διδακτικοῦ του ἔργου ἐκτείνεται καί σέ ἄλλους βαλκανικούς λαοὺς. Ὅπως γράφει χαρακτηριστικά ὁ Φ. Μιχαλόπουλος⁴⁰ «οἱ δάσκαλοι τῆς Νέας Ἀκαδημίας, πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν Κοσμὰ τὸν Αἰτωλό καί τὸ Ρήγα Βελεστινλή, εἶχαν σκεφθεῖ πάνω στό γλωσσικό καί ἐθνολογικό πρόβλημα τῆς Βαλκανικῆς καί στὸν ἐξελληνισμό τῶν χριστιανῶν κατοίκων, πού γιὰ πολλοὺς λόγους εἶχαν ξεχάσει τὴν ἐθνική γλώσσα τους. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ ἡ

38. «Οἱ τότε τοῦ Γένους διδάσκαλοι καί λόγοι ἐγίνωσκον ν' ἀρύωνται πολλαχόθεν ἐκ πάσης γλώσσης εἴτι χρήσιμον πρὸς τὴν τοῦ ἠθους μόρφωσιν καί τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ νοός», βλ. ΓΕΛΕΩΝ, Πνευματικὴ κίνησις, σ. 178.

39. Βλ. Ἱστορία τῆς ἄλβανικῆς φιλολογίας, ἐκδ. Ἀκαδημίας Ἐπισημῶν τῆς Ἀλβανίας, Τίρανα 1983, (ἄλβανιστί), σ. 49 κ.ε.

40. Ὁ.π., σ. 19.

Μοσχόπολη με την 'Ακαδημία της μπορεί να θεωρηθεί ως ή νέα Ιερουσαλήμ της χειραφετήσεως όλων τών βαλκανικών εθνικοτήτων(Σ'το) και ιδίως τών βλάχων και τών αλβανών, ο 'ιερός τόπος όπου για πρώτη φορά καλλιεργήθηκε ή ιδέα της βαλκανικής συνεννοήσεως». Προς αυτή την κατεύθυνση εργάσθηκε άοκνα, χωρίς σωβινιστικές τάσεις, με την αντικειμενικότητα ύπευθύνου έπιστήμονα και μοναδικό μέλημα την έξυπνότητα τών συνανθρώπων του. Τό γεγονός ότι στό πρόσφατο παρελθόν τόν διεκδίκησαν άλβανοί και ρουμάνοι, δείχνει Απερίφραστα την άπουσία κάθε μονομέρειας και έθνικιστικού ή θρησκευτικού φανατισμού από τό έργο του.

Έτσι ο Καβαλλιώτης έντάσσεται στή χορεία τών έπιφανών διδασκάλων του Γένους (Βούλγαρης, Μοισιόδαξ, Γαζής κ.ά.) πού συνέβαλαν άποφασιστικά στή θεμελίωση όχι μόνο της νεώτερης έλληνικής παιδείας, αλλά και της μορφωτικής άναγεννήσεως τών άλλων βαλκανικών λαών. «Οί προσπάθειές του για θρησκευτική και ήθική χειραφέτηση τών βαλκανικών λαών, καθώς και ή γόνιμη διδασκαλία του ύψωσαν τή Μοσχόπολη σ' άνώτερο κέντρο έλληνικής μαθήσεως και φωτισμού, σέ πραγματικό φάρο όλόκληρης της Βαλκανικής»⁴¹.

Δέν είναι εύχερες για τό μελετητή του διδακτικού έργου του Καβαλλιώτη να άποφανθεί σέ ποιό βαθμό έπηρέασε τις ιδέες του ο Διαφωτισμός. Γιατί παρουσιάζει την 'ιδιοτυπία της πλειονότητας τών λογίων της έποχής του (μέσα 18ου αιώνα) πού δέν ένστερνίσθηκαν άβασάνιστα τις νέες ιδέες⁴², αλλά κατέβαλαν συνεχή και μεθοδική προσπάθεια συνδυασμού της πίστεως και της έπιστήμης, της θεολογίας και της φιλοσοφίας. Η περίοδος αυτή βέβαια πρέπει να χαρακτηρισθεί ως μεταβατική, άν δέ ληφθεί υπόψη και ή εϋπάθεια της περιοχής, οι όποιεςδήποτε γενικεύσεις είναι έπισημαίες. Ειδικότερα όμως θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι ο Καβαλλιώτης δέν ήθελε να φανερώσει έξ δλοκλήρου τις νέες ιδέες σέ μία κοινωνία όρεσειβια και άπομο-

41. ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, δ.π., σ. 21.

42. Βλ ΦΕΙΔΑ, δ.π., σ. 14

νωμένη, βαθύτατα θρησκευόμενη και καθόλου συντηρητική. Οί Μοσχοπολίτες εύρισκόμενοι σέ άδιάκοπη έπαφή μέ τά μεγάλα άστικά κέντρα του έξωτερικού (Βενετία, Βιέννη, Βουδαπέστη κ.λπ.) ήσαν καλοί δέκτες τών νέων μηνυμάτων. Δέν 'αποτελοΰσαν κοινωνία προλήψεων και 'ιδεολογικού' μονολιθισμού. Ο Καβαλλιότης όμως άπέναντι στίς νέες 'ιδέες κράτησε θέση κριτική. Μέ αυτό άκριβώς τό πνεΰμα νουθετοΰσε και τούς μαθητές του: «*Έν γάρ άκραδάντφ τής πίστεως θεμελίφ στερεωθέντας, χάριτι Θεοΰ, μή πάντας άπλώς τούς φιλοσόφους παραδέχεσθαι, μηδ' άεί, αλλά τούς λόγους αναγκαίους επί ταίς άποδείξεσι χρωμένους και ήνίκα μή άπάδοντας έαυτούς παρέχονται τή καθολική έκκλησίφ*>⁴³.

Είναι όλοφάνερη ή όμοιότητά του μέ τήν τακτική του Βούλγαρη. 'Αποδοχή τών κανόνων του όρθου λόγου και τών αρχών τής σύγχρονης έπιστήμης αλλά και σταθερός σεβασμός τών δογμάτων τής πίστεως. Σαφής όριοθέτηση τών νοητικών ίκανοτήτων του άνθρώπου και 'επισήμανση τής άδυναμίας προσπελάσεως στη σφαίρα του ύπερβατικού⁴⁴. Αύτή είναι ή πεμπτουσία του φιλοσοφικού έκλεκτικισμού του Καβαλλιότη.

Η προσπάθεια νά διερευνήσουμε τή δράση του Καβαλλιότη ως κληρικού, ως κοινωνικού παράγοντα και ως διδασκάλου, είχε ως σκοπό τήν ολοκλήρωση τής προσωπογραφίας του. Θά παρέμενε όμως ήμιτελής άν δέν έρευνούσαμε τό συγγραφικό έργο και δέν άποτιμούσαμε τήν κολοσσιαία προσφορά του στον γραπτό λόγο. Αυτό θά γίνει στό τρίτο μέρος τής παρούσης έργα-

43. *Φυσική πραγματεία*, ΧΣ, φ. 68. Οί άπόψεις αυτές του Καβαλλιότη διερμηνεύουν τήν πατερική παράδοση στον 18ο αιώνα

44. Αύτή τή σαφήνεια και τήν καθαρότητα τής σκέψεως θά τήν συναντήσουμε έναν αιώνα άργότερα στην παρατήρηση του Μανουήλ Γεδεών, *Πνευματική κίνησις*, σ. 104: «Ούχι ή Φραγγία, ούχι ή νεωτερική φιλοσοφία τό λοιπόν διαστρέφει, αλλά ή κενοφροσύνη ιδιαιτάως διαστρέφει και κρημνίζει τόν άνθρωπον έν τή άθειϊ. Η πίστις ήμών τών Χριστιανών είναι όλη ύλικώς μυστηριώδης, και δέν επιδέχεται διάιτησιν οΰτε περιπατητικήν, οΰτε νευτωνικήν».

σίας που θα περιγράψουμε και θα αναλύσουμε τά συγγράμματά του, που αποτελούν παραμέτρους του βίου και της εν γένει δραστηριότητός του. Θα επιχειρήσουμε ακόμη να αποκρυπτογραφήσουμε τη σημασία τους για την πνευματική ζωή στο 18ο αιώνα, όχι μόνο των υποδοχέων Ελλήνων αλλά και των άλλων λαών της Βαλκανικής.

|
|
·

·

·
·
·

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ´ ΣΥΓΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΟ

Χωρίς άμφιβολία ή ιστορική έρευνα έχει στή διάθεσή της άρκετό συγγραφικό υλικό. Θα μπορούσε λοιπόν, με σχετική ευχέρεια, νά προβεί στις αναγκαίες εκτιμήσεις και νά έμβραθύνει στή διερεύνηση τής προσωπικότητας του Καβαλλιότη.

Τό συγγραφικό όμως έργο του Καβαλλιότη παρουσιάζει μιάν ιδιοτυπία: δέν αναφέρεται καθόλου στό πρόσωπο του δημιουργού του. Δέν έχει αυτόβιογραφικό ή έξομολογητικό χαρακτήρα αλλά τηρεί απόλυτη σιγή για τή ζωή και τό έργο του λογίου. Αύτή ή σιγή δυσχεραίνει σημαντικά τό έρευνητικό έργο και έμποδίζει τή συναγωγή των άπαραίτητων στοιχείων, προκειμένου νά συνθέσει τήν προσωπογραφία του.

Θά μπορούσαμε εύλογα νά θεωρήσουμε τόν Καβαλλιότη ως τόν αντίποδα του Ίωσήπου Μοισιόδακα. Γιατί ενώ τό έργο του Μοισιόδακα «κυριαρχείται από τήν προσπάθεια του αυτοχαρακτηρισμού του»¹ και προσφέρει πλήθος στοιχείων για ψυχολογική προσέγγιση, τό συγγραφικό έργο του Καβαλλιότη, δέν αναφέρεται καθόλου στό δημιουργό του. Άπουσιάζουν άπ' αυτό παντελώς οί άμεσες προσωπικές αναφορές αλλά και οί ύπαινηγμοί ή κάποια παροχή σποραδικών πληροφοριών. Μέ έμμεσο όμως τρόπο είναι δυνατόν νά άντληθοϋν όρισμένα στοιχεία, άπαραίτητα για τήν ολοκλήρωση τής βιογραφίας του. Τά στοιχεία αυτά έχουν και εύρύτερη ιστορική σημασία, γιατί όριοθετοϋν τόν πολιτιστικό μετασχηματισμό των βαλκανικών λαών

1. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ, 7. *Μοισιόδαξ*, σ. 233.

κατά τόν 18ο αιώνα καί' εκφράζουν τήν ιδιότυπη αντιμετάδοση τών πολιτιστικών στοιχείων, πού συντελέστηκε τήν περίοδο εκείνη, μεταξύ τών ὑποδούλων λαών τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας.

Τά έργα τοῦ Καβαλλιώτη ἔχουμε διαίρεσει σέ δύο βασικές ομάδες: 1) Φιλοσοφικά καί 2) Φιλολογικά. Σέ μιά τρίτη παράγραφο μέ τίτλο «διάφορα» συγκεντρώνουμε ὅλες τίς πληροφορίες πού ἔχουμε γιά ἀπωλεσθέντα ἢ Αμφισβητούμενα έργα του.

1. Φιλοσοφικά

Η πληροφορία του Thunmann ότι ο Καβαλλιώτης «έγραψε για όλες σχεδόν τις φιλοσοφικές επιστήμες, αλλά δεν εξέδωσε τίποτε» ήταν μετέωρη μέχρι το 1932. Τότε ο ρουμάνος έρευνητής Victor Paracostea βρήκε τρία χειρόγραφα που φυλάσσονταν στη βιβλιοθήκη της ρουμανικής Ακαδημίας¹. Η μελέτη και η πα-

1. Τα τρία χειρόγραφα, σε ελληνική γλώσσα, βρίσκονται μέχρι σήμερα στη βιβλιοθήκη της ρουμανικής Ακαδημίας υπό τα στοιχεία: 70 (210) και 203 (383). Περιέχουν τρία φιλοσοφικά έργα που προορίζονταν, όπως αποκαλύπτουν τα προοίμιά τους, για σχολική χρήση. Το πρώτο με τίτλο «Λογική πραγματεία» είναι μία τυπική λογική της εποχής εκείνης με προσθήκη ενός δευτέρου μέρους με τίτλο «Θέσεις λογικά». Το δεύτερο έχει τίτλο «Φυσική πραγματεία» και το τρίτο «Μεταφυσική». Περιλήφθηκαν από τον C. Litzica στον *Catalogul manuscriselor grecesti* (Κατάλογος ελληνικών χειρογράφων), Bucuresti 1909, σσ. 50 και 99. Επίσης ο N. Jorga καταχώρησε τη «Φυσική» και τη «Μεταφυσική» σε ένα κατάλογο βιβλίων προσαρτημένο στην «Ιστορία της ρουμανικής εκπαίδευσης», Βουκουρέστι 1928, (ρουμανιστί) σ. 349.

Προκειμένου να τα μελετήσουμε ζητήσαμε, μέσω του Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου (Θεσσαλονίκη), από την βιβλιοθήκη της ρουμανικής Ακαδημίας, αντίγραφα των έργων σε μικροταινία. Από τη θέση αυτή οφείλουμε ειλικρινείς ευχαριστίες προς τα δύο πνευματικά Ιδρύματα για την πρόθυμη και θετική ανταπόκρισή τους.

Όμοια χειρόγραφα ανευρέθηκαν όταν, στα πλαίσια της παρούσης εργασίας, ερευνήσαμε βιβλιοθήκες της Δυτικής Μακεδονίας. Λεπτομερής παρουσίαση των χειρογράφων αυτών και δημοσίευση όρισμέ-

ρουσίασή τους *σέ μιά* εύρεϊα ἔργασια, ὑπῆρξε ἡ πύο δλοκληρωμένη καί συστηματική πού εἶχε ὡς τότε γραφεῖ γιά τόν σημαντικό αὐτό λόγο². Ἡ μελέτη αὐτή τοῦ Papacostea ἀποτελέσει τήν ἀφετηρία γιά μιά πρώτη ἀποτίμηση, ἀπό τή νεότερη ἱστορική ἐπιστήμη, τῆς πνευματικῆς ἐμβέλειας τοῦ Μοσχοπολίτη λογιού, ἐνώ παράλληλα ἔδωσε τό ἐναυσμα γιά νά πυκνώσουν οἱ ἐρευνες καί οἱ μελέτες γι' αὐτόν. Δυστυχῶς, χαρακτηριστικό τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν, πού προήλθαν κυρίως ἀπό ρουμάνους καί ἀλβανούς³, ἦταν ὁ συντονισμός τους μέ τίς ἀυξομειώσεις τοῦ ἐθνικισμοῦ στοῦς βαλκανικούς λαούς, γεγονός πού ἐπηρέασε καθοριστικά τά ἐπιστημονικά συμπεράσματα τῆς περιόδου ἐκείνης (τέλη 19ου καί ἀρχές 20οῦ αἰῶνα).

Τά φιλοσοφικά συγγράμματα τοῦ Καβαλλιῶτη εἶναι κατὰ βάση ἐκπαιδευτικά βοηθήματα, γιά ἓνα ἐπίπεδο ὁμως σπουδῶν σαφῶς ἀνώτερο ἀπό τίς ἐγκύκλιες. Ὁ Καβαλλιῶτης στό προοίμιο τῆς «Λογικῆς πραγματείας» του προσφώνουσε τοῦς μαθητές του ὡς «φοιτητές», οἱ ὅποιοι ἦσαν «*ἱκανῶς ἤδη περί τῆν ἐγκύ-*

νων κειμένων, θά γίνει στό «*ἐπίμετρο*» τῆς ἐργασίας αὐτῆς. Μέχρι σήμερα τά ἀνευρεθέντα χειρόγραφα τοῦ Καβαλλιῶτη εἶναι μοναδικά στόν ἐλληνικό χώρο.

2. Ἡ μελέτη αὐτή μέ τίτλο «*Teodor Anastasie Cavallioti - Trei manuscrise inedite*» (Θεόδωρος Ἀναστασίου Καβαλλιῶτη - Τρία ἀνέκδοτα χειρόγραφα) δημοσιεύθηκε σέ δύο συνέχειες στό *Revista Istorică Romana* τό 1931 καί 1932. Ἀναδημοσιεύθηκε ἀπό τή θυγατέρα τοῦ Papacostea, Κορηλία Papacostea - Danielopolu, στόν τόμο «*Civilizație Românească și civilizație Balcanică*», București 1983. Ἡ βιογραφική δμως προσέγγιση τοῦ Καβαλλιῶτη, παρέμεινε μέχρι σήμερα ἐλλιπής.

3. Σημαντική θέση στή διεθνή βιβλιογραφία κατέχουν οἱ μελέτες γερμανῶν ἢ ἀυστριακῶν μελετητῶν. Ἐπικεντρώνονται ὁμως στή γλωσσολογική σημασία τοῦ ἔργου του, ἐξ αἰτίας τῆς πρωτοτυπίας ἀλλά καί τῆς ἰδιαιτερότητος γιά τήν ἐθνολογία, πού παρουσιάζει τό τρίγλωσσο λεξικό τοῦ Καβαλλιῶτη.

Στήν Ελλάδα, μέχρι σήμερα, δέν ὑπῆρχε καμμία συστηματική ἐρευνα γύρω ἀπό τή ζωή καί τό ἔργο τοῦ Θεοδώρου Καβαλλιῶτη. Στή συμπλήρωση αὐτοῦ τοῦ κενοῦ ἀποσκοπεῖ, δπως ἤδη ἀναφέρθηκε, ἡ παρούσα ἐργασία.

κλιον παιδείαν γυμνασμένοι»⁴. Ἐνώ λοιπόν ἐκ πρώτης ὄψεως δέν ἀποτελοῦν τά πλέον κατάλληλα ἔργα γιά μιᾶ ὀλοκληρωμένη ἰδεολογική βυθομέτρηση τοῦ συγγραφέα, ὁμως ἐκφράζουν τοὺς πνευματικούς προσανατολισμούς του καί μᾶς ἀποκαλύπτουν τήν ἐκπαιδευτική καί Ἰδεολογική ἀτμόσφαιρα τῆς Μοσχοπόλεως, στά μέσα τοῦ 18ου αἰώνα. Ἀκόμη συμβάλλουν στήν ἀποκρυπτογράφηση τῶν γενικότερων φιλοσοφικῶν Αναζητήσεων καί ζυμώσεων τῆς ἑποχῆς ἐκείνης, ἐνώ φανερόνουν τό ὑψηλό ἐπίπεδο σπουδῶν τῆς Νέας Ἀκαδημίας, καθὼς καί τό ἀνθρωποεἶδωλο πρὸς τό ὅποιο ἔτεινε ἡ ἑλληνοχριστιανική παιδεία τοῦ ὑποδούλου γένους.

Παράλληλα πρέπει νά παρατηρηθεῖ δι τὰ σχολικά βιβλία πάντοτε μεταστοιχείωνεται τό ἰδεολογικό καί πολιτισμικό περιεχόμενο κάθε ἐποχῆς καί κάθε κοινωνίας σέ γνωστικό Ἀντικείμενο, δηλαδή σέ διδακτέα ὕλη. Ἔστω μέ κάποια καθυστέρηση.

Εἰδικά ὁμως δταν ἀναφερόμαστε στό 18ο αἶώνα πρέπει νά λάβουμε ὑπόψη δι κάθε πνευματική δραστηριότητα ἔκκινούσε ἀναγκαστικά ἀπό τήν ἐκπαίδευση, ἀφοῦ αὐτή συγκέντρωνε ὅλες τίς ὑπάρχουσες πνευματικές δυνάμεις. Οἱ ἐκπρόσωποι τῆς κατεῦθναν ἀναγκαστικά τῆ συγγραφική τους διάθεση πρὸς διδακτικά ἔργα. Τό πρόγραμμα διδασκαλίας εἶχε τή δυνατότητα νά Ἀνανεώνεται καί νά ἐμπλουτίζεται ἀδιάκοπα⁵, τά διδακτικά ἐγχειρίδια ἦταν βιβλία Ἀδέσμευτα, ἑκφραστικά μέσα τῆς Ἰδεολογικῆς καί ἐπιστημονικῆς ἐλευθερίας τοῦ συγγραφέα. Δέ γράφονταν βάσει κάποιου «προκατασκευασμένου» ἀναλυτικοῦ προγράμματος καί δέν ἐλέγχονταν γιά τό περιεχόμενό του⁶. Ἀντιπροσώ-

4. ΧΣ, φ. 6.

5. ΑΓΓΕΛΟΥ, *Πλάτωνος Τύχαι*, σ. 13.

6. Παρά τήν ἑκδοχή ὀρισμένων νεωτέρων ἐρευνητῶν (Γ. Καρράς, Ἄ. Κουμαριανοῦ κ.ἄ.) δι τὸ Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο «φορέας τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας... χρησιμοποιούσε τοὺς ἐκδοτικούς μηχανισμούς γιά νά ἔχει κάτω ἀπό τήν ἀμεση ἐπίβλεψη του τίς λαϊκές μάζες ἐλέγχοντας καί διοχετεύοντας, κατά τήν κρίση του, τήν βιβλιοπαραγωγή», ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ, *Τὸ ἑλληνικό βιβλίο*, σ. 95, τῆς ἰδίας, σ. 185, «διάχυτη εἶναι ἡ ἐντύπωση δι τὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας καί μέ τήν ἐμφάνιση τοῦ

πευαν ἀθθεντικά τούς φιλοσοφικούς προσανατολισμούς τοῦ δημιουργοῦ. Ἀκόμη ὅμως ἦταν ἔνδεικτικά καί τῆς ἐντάσεως τοῦ ἀγώνα γιά σύζευξη τῶν νέων ἰδεῶν, πού εἰσέβαλαν μέ βιαιότητα, μέ τίς παραδοσιακές ἀντιλήψεις. Σ' αὐτήν τήν Ἀναπόφευκτη συγκρουση τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο καλοῦνταν συχνά νά διαιτητεύσει. Τίς περισσότερες φορές ἔφερνε σέ πέρας τήν Ἀποστολή του μέ Ἀπαράμιλλη δεξιότεχνία. Ὅπως εὐστοχα παρατηρεῖ ὁ Μανουήλ Γεδεών οἱ διδασκαλικές Ἀντιζηλιές προκαλοῦσαν συχνά τήν «πυροσβεστική» παρέμβαση τοῦ Πατριαρχείου⁷.

Στή συνέχεια θά προβοῦμε σέ εὐρύτερη παρουσίαση τῶν ἔργων τοῦ Καβαλλιώτη μέ φιλοσοφικό περιεχόμενο.

Διαφωτισμοῦ τήν πύ ἀντιδραστική δύναμη ἀποτελεῖ τό Πατριαρχεῖο. Ἀσκώντας ἀκόμη καί ἀσφυκτική λογοκρισία στίς ἐκδόσεις» Διαπιστώσεις δηλωτικές προκαταλήψεως πού μεταβλήθηκε σέ «μόδα». Πώς μπορούσε τό Πατριαρχεῖο νά ἐλέγχει ἐκδόσεις πού ἔρχονταν στήν Ελλάδα ἀπό τυπογραφικά κέντρα τοῦ ἔξωτερικοῦ; Καί γιατί νά λογοκρίνει τά βιβλία; Οἱ συγγραφεῖς τους, στή συντριπτική πλειονότητα, ἦσαν κληρικοί! Ἔνα εἶναι βέβαιο: «ἀπουσίαζε ἡ ὑπεύθυνη ἀρχή πού νά ἐλέγχει τά βιβλία», ΑΓΓΕΛΟΥ, *Πλάτωνος Τύχαι*, σ. 13 «Τά διδακτικά βιβλία δέν ἔφεραν τήν ἐγκριση τῆς Ἐκκλησίας» Βλ σχετικά ΓΕΔΕΩΝ, *Ἡ πνευματική κίνησις*, σ. 21 Πρβλ. καί ὅσα σημειώνει ὁ ἴδιος στή σ. 210. Ὁ Γεδεών μάλιστα τόν ἔλεγχον τῶν διδακτικῶν βιβλίων πού ἐμφανίσθηκε σποραδικῶς τό 19ο αἶώνα, θεωροῦσε «νεωτερισμό» μέ εἰσηγητή τόν «ὀσίας μνήμη Νικόδημον τόν Ἀγιορείτη». Ἐκτοτε ἐπικράτησε ἡ συνήθεια «νά ζητήται ἡ γνώμη καί κύρωσις τῆς Μ. Ἐκκλησίας, ἀλλά δυστυχῶς μόνον διά τά θρησκευτικά» Ὁ.π., σ. 21.

7. «Τό Πατριαρχεῖον ἡμῶν ἐκήδετο τῆς κοινωνικῆς εὐεστοῦς (εὐεστῶ=εὐδαιμονία), ἐζητεῖτο νά προφθάνη πανταχοῦ, ἀλλά περιεσπᾶτο ὑπό τῶν πολύ συνεχῶς ἀναθρωσκουσῶν καινοφανῶν διδασκαλιῶν». ΓΕΔΕΩΝ, ὁ π., σ. 54

«) Λογική πραγματεία

Ο πλήρης τίτλος του βιβλίου είναι: «*Λογική πραγματεία συναρμολογηθεῖσα παρά τοῦ σοφολογιωτάτου κυρίου διδασκάλου ἡμῶν Θεοδώρου Ἀναστασίου Καβαλλιώτου, καί παρ' αὐτοῦ ἐκδοθεῖσα ἐν τῇ τῆς ἰδίας πατρίδος ἰδρυ(ν)θείσῃ νεωστὶ σχολῇ*»¹. Ο τίτλος στό χειρόγραφο τῆς «Λογικῆς πραγματείας», πού βρήκε ὁ 11ο Mitke Qafëzezi², βασικά δέν διαφέρει ἀπό τῶν χειρογράφων Σιατίστης, παρά μόνο ὡς πρὸς τὴν προσθήκη τῆς λέξεως, «ἱεροσοφολογιώτατος» καί τὴν χρονολογία 1743, πού, εἶναι μεταγενέστερη προσθήκη. Τό 1743 ὁ Θεόδωρος Καβαλλιώτης, οὔτε ἱερέας ἦταν, οὔτε «νεωστὶ ἰδρυθεῖσα σχολή» ὑπήρχε στή Μοσχόπολη. Ὁ Pippidi³ τονίζει ὅτι «ἀν ἡ χρονολογία

1. ΧΣ, φ. 6.

2. Τό χειρόγραφο αὐτό, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, βρήκε ὁ Qafëzezi. Πέντε φωτογραφίες ἀπό τό δεύτερο, ὡς τότε, γνωστό χειρόγραφο, ἔστειλε ὁ Qafëzezi στό ρουμάνο καθηγητὴ καί ἱστορικό N. Jorga, στίς 7 Ἀπριλίου 1937. Μέχρι τὴ δημοσίευση τῆς παρούσης ἐργασίας ἦταν γνωστά μόνο δύο χειρόγραφα τοῦ φιλοσοφικοῦ ἔργου τοῦ Καβαλλιώτη. Γι' αὐτό ὁ A PIPPIDI, *Un manuscrit de la «Logique»*, σ. 419, σημειώνει ὅτι «μέχρι σήμερον δέν γνωρίζουμε ἄλλα ἀντίτυπα τοῦ φιλοσοφικοῦ τοῦ ἔργου». Μετά τὴν ἀνεύρεση ὁμως τῶν χειρογράφων Σιατίστης ἔχουμε καί τρίτο ἀντίγραφο τῆς φιλοσοφικῆς «τριλογίας» τοῦ Καβαλλιώτη. Ἴσως ἡ περαιτέρω ἐρευνα φέρεται στό φῶς καί ἀλλα ὅμοια χειρόγραφα.

Ἐκτενέστερα γιὰ τό ἔργο τοῦ Qafëzezi καί τὴ συμβολή του στή μελέτη τοῦ Καβαλλιώτη βλ. PIPPIDI, δ.π., σ. 419 κ.έ., ὅπου ὑπάρχει καί λεπτομερὴς περιγραφή τοῦ χειρογράφου τῆς «Λογικῆς» πού βρέθηκε στό Βυθκούκι.

3. "Ο.π., σ. 420. Ὁ ἄλβανός Ugi μάλιστα ὄχι μόνο Ἀποδέχεται τὴν αυθεντικότητα τῆς ἡμερομηνίας ἀλλὰ θεωρεῖ τὰ χειρόγραφα τοῦ Βυθκού-

1743 είναι άκριβής, πού είμαστε πεπεισμένοι, τότε ή χρονολογία γεννήσεως πρέπει νά μεταφερθεϊ δέκα χρόνια πίσω». Παρά τό γεγονός ότι Αποδεχόμαστε ως έτος γεννήσεως τό 1718, δέ συμφωνοῦμε μέ τή γνησιότητα τής άναγραφομένης χρονολογίας. Πιστεύουμε ότι πρόκειται γιά μεταγενέστερη προσθήκη.

Στά χειρόγραφα τής Ρουμανικής Ἀκαδημίας ό τίτλος διαφοροποιείται: «*αψνε (1755). Άνθεστηριόνος⁴ πέμπτη μεσοῦντος, λογική πραγματεία συναρμολογηθεΐσα παρά τοῦ ἱεροσοφολογιστάτου πρωτοπαπαῖ Μοσχοπόλεως καί διδασκάλου κυρίου Θεοδώρου Ἀναστασίου Καβαλλιώτου καί παρ' αὐτοῦ έκδοθεΐσα έν τή τής ἰδίας πατρίδος νεωστί ἰδρυθείση σχολή*».

Ο Ραπακόστηα, δεχόμενος τό χειρόγραφο ως αὐτόγραφο τοῦ Καβαλλιώτη, (βλ. εἰκόνα ἀριθ. 8) θεωρεῖ δτι ή άναγραφομένη ήμερομηνία⁵ φανερώνει τό χρόνο τής συγγραφής. "Όμως πρέπει νά δεχθοῦμε δτι ὀλόκληρη ή «τριλογία» ήταν γραμμένη λίγα χρόνια ένωρίτερα. Ο τίτλος τής «Λογικής πραγματείας» προσδιορίζει ἔμμεσα τόν χρόνο συγγραφής. Διότι α) προῦποθέτει τήν ἴδρυση τής Νέας Ακαδημίας (ἰδρυθείσης), χωρίς όμως νά απέχει μεγάλο διάστημα (νεωστί) καί β) ό Καβαλλιώτης δέν είχε προσέλθει ακόμη στόν ἱερό κλήρο.

Ο Ριππίδι θεωρεῖ ως terminus post quem τήν ήμερομηνία 5 Φεβρουαρίου 1755 ως πρὸς τήν ἰδιότητα τοῦ «πρωτοπαπά». Επειδή δέν ὑπάρχει άλλη πληροφορία πρὶν ἀπό τό 1760, ὁπότε Αναμφίβολα είναι πρωτοπαπάς⁶. Μέ αὐτό τό ἐπιχείρημα καί τό

κῆου ως αὐτόγραφο τοῦ Καβαλλιώτη. Ο Ρεϋφους όμως ἔκφράζεται μέ σκεπτικισμό καί ὑπογραμμίζει δτι «πρέπει κανείς νά ὑπολογίζει καί λάθη». Εἴτε αὐτά ἀφοροῦν στίς πληροφορίες γιά τήν αὐθεντικότητα τοῦ χειρογράφου τής «Λογικής» τοῦ Βουκουρεστίου, εἴτε ως πρὸς τίς Αναγραφόμενες χρονολογίες.

4. Άνθεστηριών, ήταν ό δγδοος μήνας τοῦ Ἀττικοῦ ήμερολογίου. Εἶχε 29 ήμέρες καί ἀντιστοιχοῦσε στό δεύτερο δεκαπενθήμερο τοῦ Φεβρουαρίου καί τό πρώτο τοῦ Μαρτίου.

5. Από κακό ὑπολογισμό μάλλον ό Ραπακόστηα γράφει: 5 Φεβρουαρίου 1755. Πρόκειται γιά τήν 20ή Φεβρουαρίου.

6. Αναφέρεται μέ τό ἔκκλησιαστικό αὐτό ὄφθῆκο στόν τίτλο τοῦ έντύπου βιβλίου του «Εἰσαγωγή Γραμματικής» (1760), βλ. LEGRAND, ΒΗ., σ. 510.

Τέλος τῆς ἐπιπέδου λογικῆς

καὶ κενός

ἐπιπέδου λογικῆς καὶ ἐπιπέδου λογικῆς

παρκινισμοί

ἀνὰ πρῶτον ὅσον ὅσον

νόσφι ἑαυτῶν ἑαυτῶν

ἀκρίβειαι

ὁμοίως ὅσον ὅσον ὅσον
παρὰ πρῶτον ὅσον ὅσον

Εἰκόνα 8. Τὸ τέλος τῆς «λογικῆς πραγματείας» στὰ ΧΡΑ.
Αὐτόγραφο τοῦ Καβαλλιώτη.

γεγονός όρισμένων προσθηκών πού παρατήρησε στό περιθώριο τών χειρογράφων, ό Pippidi ύποστηρίζει δι ύπήρξε καί δεύτερη φάση συντάξεως μεταξύ τοῦ 1755 καί 1760⁷.

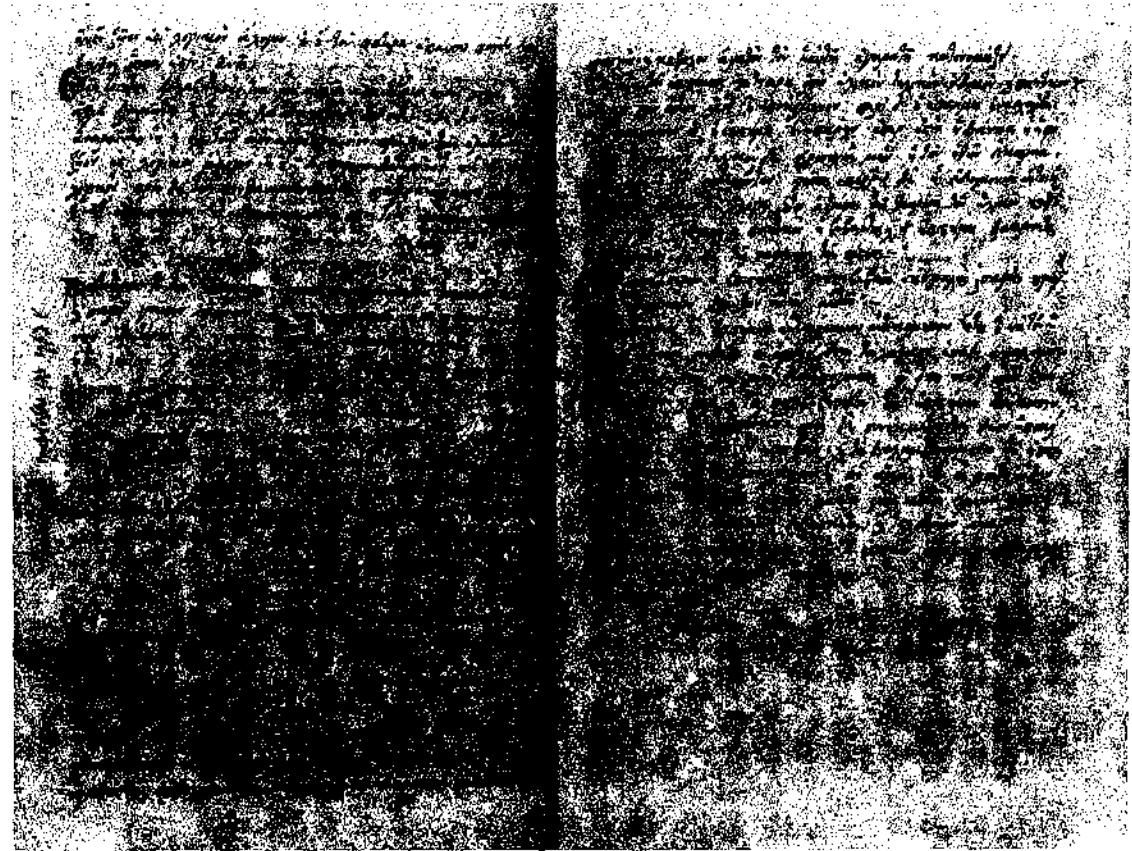
Τά «χειρόγραφα Σιατίστης» (βλ. εικόνα άριθ. 9) άνήκουν στήν πρώτη γενιά. Άντιγράφονται άπό τά πρωτότυπα πού είχε ό συγγραφέας πρίν άκόμη γίνει ιερέας. Η συγγραφή τους τοποθετείται μεταξύ 1749 καί 1754⁸. Πρόθεση τοῦ συγγραφέα ήτανά τά τυπώσει. Δέν γνωρίζουμε γιατί τελικά δέν ύλοποιήθηκε ή πρόθεσή του. Η συγγραφή τους πάντως συμπίπτει μέ τήν χειροτονία τοῦ ιερομονάχου Γρηγορίου, πού ήταν ή ψυχή τοῦ τυπογραφείου τής Μοσχοπόλεως, ως Μητροπολίτη Δυρραχίου, καί τή συνακόλουθη κάμψη τών τυπογραφικών δραστηριοτήτων τής Μοσχοπόλεως. Άρκεί νά αναφερθεῖ δι μεταξύ 1750 καί 1760 καμμία έκδοση τοῦ τυπογραφείου Μοσχοπόλεως δέ μνημονεύεται⁹.

Έτσι ή «Λογική» παρέμεινε χειρόγραφη. Η διάδοσή της όμως ύπήρξε ευρύτατη. Η άνεύρεσή της στή Ρουμανία, τήν Άλβανία καί τήν Ελλάδα είναι ένδεικτική δι μόνο τής άξίας της ως διδακτικοῦ βιβλίου άλλά καί τής πνευματικής άκτινοβο-

7. PIPPIDI, δ.π., σσ. 420-421

8. Ο Pippidi, θεωρεί τό χειρόγραφο τοῦ Βυθκουκίου ως παλαιότερο τοῦ 1755 καί τό ’αποδίδει, μέ κάποιες έπιφυλάξεις, στόν ’ιερομόναχο Σάββα, πού δίδασκε εκεί καί είχε χρηματίσει μαθητής τοῦ Καβαλλιώτη. Ο Σάββας μάλιστα συγκαταλέγεται μεταξύ τών μαθητών πού άφιέρωσαν έπίγραμμα στό σεβαστό διδάσκαλο, δταν τυπώθηκε ή «Εισαγωγή Γραμματικής». Στήν *Historia e letërsise shqiptare*, Tirane 1983, σ. 50, ή «Λογική» θεωρείται ως έργο τοῦ 1749. Δηλαδή οὔτε άπό τούς νεότερους άλβανούς Ιστορικούς γίνεται δεκτή ή έκδοχή δι ή «Λογική» είναι έργο τοῦ 1743

9. **ΚΟΥΡΙΑ, Γρηγόριος ό Αργυροκαστήτης**, ο. 84 κ.έ., **ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, Τό βιβλίο «ή άλήθεια κριτής»**, σ. 178. Τό τελευταίο βιβλίο τοῦ 1750 είναι ή «Όκτώηχος», πού διόρθωσε ό Καβαλλιώτης. Θα μπορούσαμε ίσως νά ύποθέσουμε δι ύπήρχε πιθανότητα διαδοχής τοῦ Γρηγορίου άπό τόν Θεόδωρο Καβαλλιώτη στή διεύθυνση τοῦ Τυπογραφείου. Τελικά βέβαια κάτι τέτοιο δέν πραγματοποιήθηκε. Άντίθετα ό Καβαλλιώτης προτίμησε τήν παιδεία καί τό θυσιαστήριο.

Εικόνα 9. Τό τέλος τής «Λογικής πραγματείας» από τά «χειρόγραφα Σιατί στις».

λίας τοῦ συγγραφέα της. Σ' αυτό βοήθησε σίγουρα καί ἡ φήμη τοῦ Καβαλλιώτη ὡς φίλου καί μαθητῆ τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη, σέ μιὰ ἐποχή μάλιστα πού ἡ ἐπίδραση τοῦ Κερκυραίου σοφοῦ ἦταν αἰσθητή στούς ρωσικούς δσο καί στούς πνευματικούς κύκλους τῆς Μολδαβίας¹⁰.

Τό περιεχόμενο τῆς «Λογικῆς» εἶναι συνοπτικό καί τυπικό. Προτάσσονται «προοίμιον» καθώς καί πέντε ὀρισμοί τῆς Λογικῆς. Ἀκολουθοῦν διάφορα κεφάλαια, στά ὅποια ὁ συγγραφέας πραγματεύεται περί πρώτης ἐνεργείας τοῦ νοός, περί τῶν καθόλου, περί κατηγοριῶν (ποσόν, ποιόν, πρὸς τι, πού, ποτέ, ποιεῖν ἤτοι ἐνεργεῖν), περί δευτέρας ἐργασίας τοῦ νοός, περί προτάσεως, περί τοῦ τρόπου εἰδέναι, περί ὀρισμοῦ, περί διαιρέσεως, περί μεθόδου, περί ἐπιχειρήματος, περί εὐρέσεως τοῦ μέσου ὄρου, περί διαιρέσεως συλλογισμοῦ, περί συνθέτων συλλογισμῶν, περί τῆς τῶν συλλογισμῶν ἀναγωγῆς, περί σοφισμάτων, περί ἐπιστήμης. Τό ἔργο ὀλοκληρώνεται μέ τήν προσθήκη «θέσεων λογικῶν» (θέσεις, ἐνστάσεις, ἀποφάνσεις), δπου ἐναλλάσσονται ἐνστάσεις, ἀποκρίσεις καί δεῖξεις, ὑπό τύπον ἀσκήσεων, προφανῶς πρὸς διασάφηση καί ἐμπέδωση τοῦ θεωρητικοῦ ὕλικου.

Στό 18ο αἰώνα ἐνα συγκροτημένο σύστημα λογικῆς κρίνονταν ἀπαραίτητο γιά νά Αξιολογεῖται ἡ ἐπιστημονική ἐγκυρότητα τῶν ἐκφραζομένων ἀπόψεων. Ὅπως παρατηροῦσε ὁ Παναγιώτης Κοδρικᾶς¹¹ «ἡ ὑγιῆς φιλοσοφία δεῖται λόγων Ἀποδεικτικῶν, ὄχι λέξεων ὑβριστικῶν. Οἱ ἀληθεῖς φιλόσοφοι δέν καταγίνονται νά Ἀνάγουν τούς συλλογισμούς των Ἀκριβῶς εἰς τά γράμματα, ἀλλ' ἐνασχολοῦνται νά συλλογίζονται ὀρθῶς εἰς τά πράγματα. Ἀέν δογματίζουν περί τῶν ὄντων Ἀξιοματικῶς ἐκ τῶν προτέρων, ἀλλά κρίνουν σκεπτικῶς ἐκ τῶν ὑστέρων, τουτέστιν ζητοῦν δεῖξεις, ὄχι λέξεις». Παρά τήν ἐπίδραση τοῦ Βούλγαρη ἐμφανῆς εἶναι ὁ αὐστηρός ἀριστοτελισμός τῆς «Λογικῆς» τοῦ Καβαλλιώτη. Προσπαθεῖ νά δεῖξει τήν ἀποστροφή του πρὸς κάθε δεισιδαιμονία καί πρόληψη, ἐνώ ἔμφανίζεται ὡς ὀπαδός ἑνός ἐξορθολογι-

10. PAPACOSTEA, *Teodor Anastasie Cavallioti*, σ. 395.

11. Βλ. Γ ΚΑΡΑ, *Οἱ φυσικῆς-θετικῆς ἐπιστήμες στὸν ἑλληνικό 18ο αἰώνα*, σ. 64.

σμένου χριστιανισμού. Είναι χαρακτηριστικές οί τελευταίες «θέσεις» τῆς «Λογικῆς» ἢ λε' καί λστ' δπου γίνεται λόγος περί ἐπιστήμης καί πίστεως μέ διάθεση νά συζεύξει τίς φαινομενικά ἀντικείμενες ἔνοιες. «*Ἡ γάρ ἐπιστήμη καί ἡ πίστις ἐνεργειῶν ἀλλήλοις Ἀντικειμένων οὐκ εὐμοιροῦσιν, εἰ δέ ἀσαφῆς ἡ πίστις ἐστὶ οὐκ ἐστὶ κατὰ θέσιν, ἀλλὰ κατ' ἀπόφασιν*»¹². Ἐνστερνισμός τῶν ἀρχῶν τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἀλλά καί ἀνυποχώρητος σεβασμός τῶν δογμάτων τῆς πίστεως. Είναι χαρακτηριστικοί οί στίχοι πού βρίσκονται στό περιθώριο τῆς «Λογικῆς πραγματείας»¹³ ὡς σημεῖωση ἐκτός κειμένου:

*«Ὅτι ἡ πίστις ἐστὶν ἀσαφῆς,
ὡς καί ἡ ὑπόληψις ἀμφιρεπῆς
τῶν λόγων τῆς ἀφορμῆς, καί τοῦ
μέσου, οὐχί τῶν λόγων τοῦ Ἀντικειμένου».*

Στίς ἐπιδράσεις πού δέχθηκε ὁ Καβαλλιώτης ἀπό τόν Βούλγαρη θά πρέπει νά προστεθοῦν δύο ἀκόμη στοιχεῖα. Πρώτο: ἡ ἀπόλυτη ὁμοιότητα στόν ὀρισμό τοῦ συλλογισμοῦ πού παραθέτουν οί δύο λόγοι. «*Συλλογισμός ἐστὶ λόγος ἐν φ τεθέντων τινῶν, ἕτερόν τι τῶν κειμένων ἐξ Ἀνάγκης συμβαίνει, τῶν ταῦτα εἶναι*»¹⁴. Ἡ «Λογική» τοῦ Βούλγαρη κυκλοφόρησε τό 1766 στή Λειψία, ἐνώ ἡ «Λογική» τοῦ Καβαλλιώτη μεταξύ 1750-1755. Ὑπάρχει βέβαια καί ἡ πιθανότητα τῆς ἀντιγραφῆς ἀπό κοινή πηγή. Αυτό ὁμως μέχρι σήμερα δέν ἐπιβεβαιώθηκε. Δεύτερο: Ὁ Βούλγαρης¹⁵ σέ σχετικό σχόλιο χαρακτηρίζει τόν Σπινόζα ὡς ἄθεο, ἐνώ μέ θαυμασμό ἀναφέρεται στόν Πλάτωνα, παρά τίς δποιες χριστιανικές ἐπιφυλάξεις. «*Εἰ δέ Πλάτων ὁ θεῖος, καίτοι τόν Δημιουργόν ἐπιστήσας τῆ ὕλη εἰς ψυχὴν ἔπειτα κατεβίβαζε τοῦ δημιουργήματος, θαυμάσαιμι αὐτόν*». Ὁ Καβαλλιώτης κατατάσσει τόν Σπινόζα μαζί μέ τόν Πρωταγόρα, Διαγόρα καί τοῦς Ἐπικουρείους¹⁶ στή χορεία τῶν ἀθέων.

12. ΧΣ, φ. 54α.

13. ΧΣ, φ. 54 καί ΧΡΑ, φ. 99.

14. ΒΛ. ΒΟΥΛΓΑΡΗ, *Λογική*, σ. 405 καί ΚΑΒΑΛΛΙΩΤΗ, *Λογική πραγματεία*, ΧΣ, φ. 22α.

15. *Λογική*, σ. 205.

16. ΧΣ, φ. 160β.

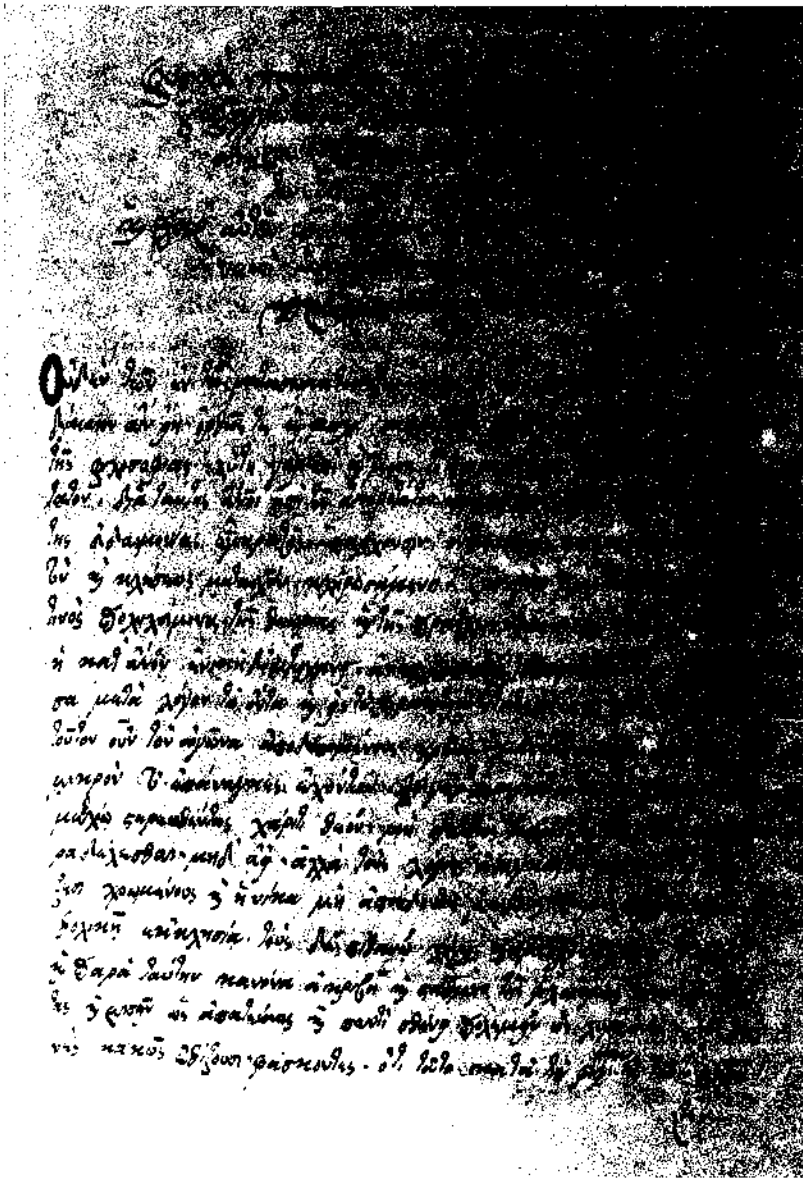
β) Φυσική πραγματεία

Η «Φυσική πραγματεία»¹ (βλ. εικόνα άριθ. 10) αποτελεί τό δεύτερο βιβλίο τής φιλοσοφικής τριλογίας τοῦ Θεοδώρου Καβαλλιώτη. Ὡς χειρόγραφο εἶχε τήν ἴδια τύχη μέ τή «Λογική πραγματεία» καί τή «Μεταφυσική». Μέχρι σήμερα παρέμεινε ανέκδοτο. Δέν θά πραγματευθοῦμε λοιπόν τά ἀφορόντα στήν ἱστορία τοῦ χειρογράφου, ἀφοῦ αὐτό ἤδη ἐγινε ὅταν ἀναφερθήκαμε στή «Λογική πραγματεία». Θά ἐπικεντρώσουμε τήν ἔρευνά μας στό περιεχόμενο καί τήν ἀξία τοῦ ἔργου, τίς ἐπιδράσεις πού δέχθηκε, τοῦς φιλοσοφικούς ἀναπροσανατολισμούς τοῦ συγγραφέα, ὅπως διαφαίνονται στά κείμενα, καί, τέλος, στήν ἀξιολόγηση τής προσφοράς του σέ συνάρτηση πάντοτε μέ τό ἱστορικό πλαίσιο τής ἐποχῆς του.

Εἶναι δεδομένο δι κατα τόν 18ο αἰώνα ἡ Φυσική ἀποτελοῦσε θεμελιώδη γνώση, πού προσφέρονταν σέ ὅλα τά ἀξιόλογα σχολεῖα. Ἦταν ἀδιανόητο νά ὀλοκληρωθεῖ ἕνας κύκλος σπουδών χωρίς τή Φυσική πού τή θεωρούσαν βασικό κλάδο τής Φιλοσοφίας². Ὁ Καβαλλιώτης μάλιστα στό προοίμιο τής «Φυσι-

1. Ὁ πλήρης τίτλος, σύμφωνα μέ τά ΧΣ, ἐχει ὡς ἐξῆς: «*Φυσική πραγματεία ζυντεθεῖσα παρά τοῦ σοφολογιωτάτου διδασκάλου κυρίου Θεοδώρου Ἀναστασίου Καβαλιώτου τοῦ ἐκ Μοσχολόεως καί παρ' αὐτοῦ ἐκδοθεῖσα ἐν τῇ τῆς ἰδίας πατρίδος νεωστί ἰδρυ(ν)θείσῃ σχολῇ*». Ἀπολύτως ὁμοιος ἐμφανίζεται ὁ τίτλος καί στά χειρόγραφα τής Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας. Βλ. ΡΑΡΑΚΟΣΤΕΑ, δ.π., σ. 388 καί ΧΡΑ, φ. 101.

2. Τό φαινόμενο τών Ἀλλεπάλληλων ἐκδόσεων Φυσικῆς κατά τόν 18ο αἰώνα εἶναι ἐνδεικτικό τής πυκνότητος τῆς διδασκαλίας. Σχετικά Βλ. Γ. ΚΑΡΑ, *Οἱ φυσικές-θετικές ἐπιστήμες στόν ἑλληνικό 18ο αἰώνα*,

Εικόνα 10. Ή αρχή της «Φυσικής πραγματείας» από τὰ χειρόγραφα Σιατίσσης.

κής» του, όχι μόνο δέν Απορρίπτει αότη τήν Αποψη, Αλλά τή στηρίζει καί τή δικαιολογεί «Ούδέν τών έν τφ μετά σώματος βίω άλλο καί είναι καί λέγεσθαι αγαθόν δίκαιον αν ειη, ορθώς τε καί μάλα σαφώς τής κρίσεως γενομένης δι μή τό τής φιλοσοφίας αν" τη γάρ έστί καί μόνη τό θειότατον άμα πάντων καί σωστικότατον. Διά ταύτης άνθρωποι επί τοῦ άκροτάτου τών έφετών άφικοῦντες καί τής έσχάτης ΐυδαιμονίας έγκρατεΐς ύπάρχουσιν όντες, θείας φύσεως κατά τό δυνατόν καί κλήσεως μετασχεΐν κληρωσάμενοι»³.

Η Φυσική όμως δέν καταξιώνεται μόνο ως αυτόνομη έπιστήμη καί γνώση, Αλλά καί ως Ασφαλής όδός πού δδηγεΐ στην προσέγγιση τής δημιουργικής ένεργείας τοῦ Θεοῦ. Ο Καβαλλιώτης δέχεται τή φυσική γνώση ως άπόρροια τής μελέτης τοῦ κόσμου, ενός κόσμου-Αποτελέσματος τής θείας Αγάπης. Η φυσική γνώση Αποτελεί «γό θειότατον άμα πάντων καί σωστικότατον», διά τοῦ όποίου παρέχεται ή δυνατότητα στον σπουδάζοντα νά φθάσει «έπί τοῦ άκροτάτου τών έφετών» καί νά μετασχει στη μέγιστη ευδαιμονία, ώστε κατά τό δυνατόν νά γίνει «μέτοχος θείας φύσεως».

Η θέση αυτή τοῦ Καβαλλιώτη προσδιορίζει έναργως καί τή θέση τοῦ μαθήματος στη Νέα Ακαδημία. Η Φυσική στό 18ο αιώνα διακρίνονταν Από μιΑ συνειδητή μετριοφροσύνη, Αποφαινονταν για σχέσεις άυστηρα περιορισμένες, πού ειχαν ΐσχύ μόνο σε περιορισμένο χώρο. Δέν είχε μεταβληθεΐ Ακόμη σε άποφθεγματισμό δπως στό 19ο αιώνα. «Τότε ή Φυσική μεταβλήθηκε σε φιλοσοφία καί μερικές φορές άπαιτοῦσε κάθε Αληθινή φιλοσοφία νά είναι φυσική»⁴. Η έπαρση αυτή τήν δδήγησε σε ύπερβαση τών όρίων της καί τήν εφερε πολλές φορές σε σύγκρουση με τήν πίστη. Ο Καβαλλιώτης πίστευε σταθερά δι ή φύση

³Αθήνα 1977, πληθωρική άπό ΐάποψη προσκομίσεως στοιχείων μελέτη. Για τό πνεῦμα της όμως καί τήν έπιστημονική της ούδετερότητα διατηρούμε σοβαρές έπιφυλάξεις.

3. ΧΣ, φ. 68.

4. Βλ. W. HEISENBERG, *Η εικόνα τής φύσης στη σύγχρονη φυσική*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 158.

είναι έργο του Θεού και γι' αυτό φέρει ανεξίτηλη τή σφραγίδα τής παντοδυναμίας και τής πανσοφίας του. Αποτελεί μιά πολύρρυθμη πηγή θεωρίας και πράξεως, ή όποία προκαλεί άνελλιπώς τόν άνθρωπο, πού άγωνίζεται για τήν τελειότητά του, νά γνωρίσει «μετά λόγου» τά όντα⁵, ώστε συστηματικά νά φθάνει στην πράξη.

Η πιό σημαντική όμως παραίνεση του Καβαλλιότη προς τους μαθητές του είναι ή κριτική στάση έναντι τών διαφόρων φιλοσόφων και τών ιδεών πού εξέφραζαν. Κι αυτό μπορούν νά τό πετύχουν μόνο, άν στηριχθούν στό άμετακίνητο θεμέλιο τής πίστεως⁶. *«Έν γάρ άκραδάντη τής πίστεως θεμελίω στερεωθέντας, χάριτι Θεού, μή πάντας άπλώς τούς φιλοσόφους παραδέχασθαι, μήδ' αεί, άλλα τούς λόγους αναγκαίους επί ταίς άποδείξεσι χρωμένους και ήνίκα μή άπάδοντας έαυτούς παρέχονται τή καθολική έκκλησία».*

Η έννοια τής Φυσικής στον Καβαλλιότη χρησιμοποιείται μέ άριστοτελικό περιεχόμενο. Περιλαμβάνει ό,τιδήποτε άφορα στη φύση και στον κόσμο της. Η έπιστήμη τής Φυσικής έχει ως άντικείμενό της τή μελέτη τής φύσεως. Τή μελέτη αυτή έντάσσει μέσα στην ευρύτερη γνώση τής φιλοσοφίας, πού, όπως τονίζει ο Καβαλλιότης⁷, *«γνώσις έστί θείων τε και άνθρωπίνων πραγμάτων».*

Η Φυσική είναι άναμφίβολα έπιστήμη, δηλαδή συστηματι-

5 ΧΣ, φ. 68.

6. Η θέση αυτή του Καβαλλιότη, γνήσια έκκλησιαστική και άγιοπατερική, Αποκαλύπτει τή διαχρονική άξία και έπικαιρότητα τής παράδοσεως. Θυμίζει τίς θέσεις του Ίουστίνου, του φιλοσόφου και μάρτυρος, καθώς και τίς παραινέσεις του Μ. Βασιλείου προς τους νέους *«δπως άν έξ έλληνικών ώφελοίντο λόγων».*

7. ΧΣ, φ. 69. Είναι δηλωτικοί τής Ιδεολογίας του Καβαλλιότη και οί υπόλοιποι όρισμοί περί φιλοσοφίας πού διατυπώνει: *«Φιλοσοφία έστί όμοίωσις Θεού κατά τό δυνατόν άνθρωπων»* ή *«φιλοσοφία έστί μελέτη θανάτου δηλονότι του κατά προαίρεσιν».* Ως όρθότερο δμως θεωρεί τόν έξής: *«φιλοσοφία έστί γνώσις άσφαλής και σαφής τών δσα τό άκρον τής εύδαιμονίας έμποιεΐ»*, ΧΣ, φ. 69.

κή έρευνα τής φυσικής πραγματικότητας, προσιτή σέ κάθε διά-
νοια⁸. Αποκρυπτογραφεί τά μυστικά της, τά έρμηνεύει λογικά,
καθιερώνει τς μαθηματικές σχέσεις τους καί, τό σημαντικότερο,
υποτάσσει τά φυσικά δεδομένα καί τά θέτει στήν υπηρεσία τοῦ
ἀνθρώπου.

Εντυπωσιακή είναι ή πολυφωνία τοῦ βιβλίου, πού παράλ-
ληλα ἀποκαλύπτει τήν πολυμάθεια τοῦ συγγραφέα. Σέ κάθε εξε-
ταζόμενο θέμα παρατίθενται λεπτομερώς οί ἀπόψεις τών προσω-
κρατικών, τών περιπατητικών, τών στωϊκών, τών ἑπικούρειών,
τοῦ Πλάτωνα, ἀκόμη καί τών Χαλδαίων καί Αἰγυπτίων⁹. Καί οί
νεώτεροι ὁμως φιλόσοφοι καί φυσικοί κατέχουν σημαντική θέ-
ση μέ ἐπικρατέστερο τόν Καρτέσιο, τόν ὅποιο ὁ Καβαλλιώτης
θεωροῦσε ὡς «ἐπί φιλοσοφία παρά τοῖς νεωτέροις μέγα κλέος
ἀράμενον»¹⁰. Ἡ ἐπιφανής ὁμως θέση τοῦ Καρτεσίου ὀφείλεται,
κατά μέγα μέρος, στό ὅτι «ἐφιλοσόφησεν ἀριδηλότατα τήν τοῦ
Ἀριστοτέλους ὄλην ἀναπνέζαμενος»¹¹.

Εκεῖνος ὁμως, ὁ ὅποιος μέ τήν παρουσία του ἐπισκιάζει
τούς πάντες, είναι «ὁ κορυφαῖος πάντων»¹² Ἀριστοτέλης. Οἱ
συνεχεῖς ἀναφορές τοῦ Καβαλλιώτη στόν Ἀριστοτέλη καί στίς
ἰδέες του καί ή ἀδιάκοπη παράθεση τής ἀριστοτελικῆς ἐπιχειρη-
ματολογίας φανερόνουν τή βαθειά ἐπίδραση πού ὑπέστη ὁ ἔλλη-
νας λόγιος. Χωρίς αὐτό νά σημαίνει ἄκριτη ὑποταγή του στήν
«αισχρά τγραννίδα τοῦ Ἀριστοτελισμόν»¹³. Ἡ στάση τοῦ Κα-
βαλλιώτη ἦταν κριτική, γι' αὐτό ὀρισμένες ἀριστοτελικές θέσεις
τίς ἀπέρριπτε. Στά φιλοσοφικά κείμενά του ἐμφανῶς ἐπισημαίνει

8. ΧΣ, φ. 69α.

9. ΧΣ, φ. 121, 121α. Παραθέτει τς ἀπόψεις τών Χαλδαίων καί τών
ἀρχαίων Αἰγυπτίων, κυρίως γιά τήν μορφή καί τόν ἀριθμό τών οὐρανών.
"Ὅχι μόνο μέ τς μαθηματικές τους μελέτες ἀλλά καί μέ τς θρησκευτικές
καί μεταφυσικές τους ἀντιλήψεις, διείσδυσαν στή χριστιανική Εὐρώπη.
Βλ. ΑΓΓΕΛΟΥ, *Πλάτωνος Τύχαι*, σ. 46.

10. ΧΣ, φ. 76. Ἄλλοο γράφει: «ὅ παρά τοῖς νεωτέροις περιβόητος
ἐν τή μηχανική Καρτέσιος ὁ Γάλλος», ὁ.π., φ. 83α.

11. ΧΣ, φ. 76.

12. ΧΣ, φ. 68α.

13. Βλ. Γ. ΚΑΡΡΑ, δ.π., σ. 85.

τίς ἀντιφάσεις καί παρεκκλίσεις πού περιέχει ἡ ἄριστοτελική σκέψη. Εἰδικότερα στό κεφάλαιο 6, ὅπου περιέχονται ἀπόψεις γιά τή διαιρετότητα τῆς ὕλης, ὁ Καβαλλιώτης ἀφοῦ ἐκθέτει τήν ἀριστοτελική διδασκαλία, ἀναφέρει καί τήν ἀντίστοιχη τοῦ Ἐπικούρου. Διαπιστώνει τή διάσταση τῶν δύο θεωριῶν καί διατυπώνει τή δική του ἐκδοχή πού εἶναι ἀπορριπτική καί γιά τίς δύο. Καί καταλήγει: «Ὅτως μὲν οὖν οἱ κατ' Ἐπίκουρον καί Ἀριστοτέλην πρὸς ἀλλήλους λογομαχοῦσιν, ἡμεῖς δὲ φιλαλήθεια προσκείμενοι μηδετέρων γενόμεθα. ἀσαφές γάρ καί πάντη ἀδιάλυτον τό ζήτημα, ἀλλ' ὡσπερ ἡμῖν σύνηθες ἐπὶ τοῖς ἀγνοουμένοις νοῦ κτιστῶ, εἴτε καθαρῶν, εἴτε τῶν μικτῶν, οὕτω κἄνταῦθα ποιήσωμεν. Τοιαύτη χρώμενοι διαιρέσει. Ἡ ὕλη πάντως διαιρεῖται φύσει, ἀλλ' οὐ γινώσκει, διαιρεῖται δὴλον ἢ φύσιν ἔχει, τό δὲ πέρασ τῆς διαιρέσεως γνωστόν, μόνον τῶν πάντα γινώσκοντι Θεοῖ¹⁴». Παρομοίως στό κεφάλαιο 17 ὅπου ἀπαριθμοῦνται τά αἴτια τῆς κινήσεως τῶν ὄντων, ὁ Καβαλλιώτης διαφωνώντας μέ τήν ἀριστοτελική διδασκαλία περί τῆς ἀκινήσιας τοῦ Θεοῦ, «τοῦ πρώτον κινουόντος», σημειώνει: «Θαναμάσαι μοι λίαν ἄπεστιν ὄσον ἐπὶ τῆς διδασκαλίας ταύτης εἰς τό ἀτοπώτατον φρονεῖν ὁ Ἀριστοτέλης ἐξωκείλει καί αὐτός ἑαυτῶ ἀλόγως ἀντιπεριέπεσε»¹⁵.

Ἡ στάση του αὐτή ἦταν φυσική συνέπεια τοῦ πνευματικοῦ του προσανατολισμοῦ. Πέρα ἀπό ἐικοτολογίες καί «ἐπιστημονικούς» δογματισμούς ὁ Καβαλλιώτης ἦταν σταθερά προσανατολισμένος πρὸς τήν ἐκκλησιαστική διδασκαλία. Γι' αὐτό θεωροῦσε ὡς κακίστη συνήθεια τήν διχοτόμηση τῆς ἀλήθειας, πού ἐπιχειροῦσαν ὀρισμένοι φιλόσοφοι τῆς ἐποχῆς του, ἰσχυριζόμενοι ὅτι ἀλλὰ διδάσκει ἡ φιλοσοφία καί ἀλλὰ δέχεται ἡ πίστη. Προέτρεπε δὲ ἀδίστακτα νά ἀποδοκιμάζονται τέτοιες ἀπόψεις ὡς παράλογες καί γελοίες, γιατί καί ἡ φιλοσοφία πρὸς τήν ἀλήθεια, πού εἶναι μία καί ἀπλή, ὀδηγεῖ¹⁶. Ὅσοι δὲ φιλοσοφοῦσαν μέ πιθανολογίες καί παρέσυραν στό ψεῦδος μακρυνά ἀπό τήν Ἐκκλησία, πού ἀποτελεῖ «κανόνα ἀκριβή καί στάθμην τῆς φιλοσοφίας»

14. ΧΣ, 78α.

15. ΧΣ, φ. 98.

16. ΧΣ, φ. 68.

νουθετούσε τούς φοιτητές του «μισεῖν ὡς Απατεῶνας καί παντί σθένει πόλεμειν ὡς λυμεῶνας»¹⁷.

Ἡ σπάνια εύρυμάθεια τοῦ Καβαλλιῶτη ἀλλά καί τό ύψηλό επίπεδο σπουδῶν τῆς Νέας Ἀκαδημίας Αποκαλύπτονται καί μόνο μέ τήν ἀπλή παράθεση τῶν ὀνομάτων ὄσων φιλοσόφων καί λοιπῶν διανοητῶν παρελαύνουν ἀπό τίς σελίδες τῆς Φυσικῆς τοῦ Καβαλλιῶτη. Μεταξύ τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων συγκαταλέγονται: Ξενοφάνης¹⁸, Παρμενίδης¹⁹, Μέλισσος²⁰, Θαλής²¹, Ἀναξίμανης²², Σέλευκος²³, Πλούταρχος²⁴, Θεόφραστος²⁵, Πτολεμαῖος²⁶, Εὐδόξος ὁ Κνίδιος²⁷, Κάλιππος²⁸, Ἄρατος²⁹, Ἴππασος³⁰,

17. ΧΣ, φ. 68. Βλ. ΡΑΡΑΚΟΣΤΕΑ, *Teodor Anastasie Cavallioti*, σ. 73.

18. ΧΣ, φ. 73α, 119. Ὁ Κολοφώνιος (570-480 π.Χ.) ἄπ' τούς ἴδρυτές τῆς Ἐλεατικῆς σχολῆς.

19. ΧΣ, φ. 73α, 94α.

20. ΧΣ, φ. 73α. Φιλόσοφος τῆς Σάμου. 5ος π.Χ. αἰώνας.

21. ΧΣ, φ. 73α, 94α, 127α.

22. ΧΣ, φ. 73α. Ὁ τελευταῖος Μιλήσιος φιλόσοφος (585-528 π.Χ.). Μαθητής τοῦ Ἀναξίμανδρου παραδέχονταν ὡς ἀρχή τῶν ὄντων τόν ἀέρα (ἄπειρο καί αἰωνίως κινούμενο).

23. ΧΣ, φ. 119α. Ἀπό τούς σημαντικότερους Ἀστρονόμους τῆς ἀρχαιότητος. Γεννήθηκε στή Βαβυλώνα καί εἶναι μεταγενέστερος τοῦ Ἀριστάρχου τοῦ Σαμίου. Τό σύμπαν εἶναι ἀπειρο καί ἡ γῆ εἶναι ἕνα ἐλάχιστο μόνιό του πού στρέφεται γύρω ἀπό τόν ἥλιο. Ὁ Ἀρίσταρχος εἰσηγήθηκε τό ἡλιοκεντρικό σύστημα μέ ὑποθέσεις, ἐνώ ὁ Σέλευκος μέ ἀποδείξεις.

24. ΧΣ, φ. 119.

25. ΧΣ, φ. 119. Φιλόσοφος, διάδοχος τοῦ Ἀριστοτέλη στή διεύθυνση τοῦ Λυκείου καί ὁ μεγαλύτερος σχολιαστής τῶν Ἰδεῶν τοῦ Ἀριστοτέλη (4ος π.Χ. αἰώνας).

26. ΧΣ, φ. 121α. Πτολεμαῖος Κλαύδιος (108-168 μ.Χ.). Ὁ μεγαλύτερος γεωγράφος καί ἀπό τούς πῖο ἐξέχοντες Ἀστρονόμους.

27. ΧΣ, φ. 121α. Φιλόσοφος καί μαθηματικός, Ἀστρονόμος καί γεωγράφος (408-356 π.Χ.). Μαθητής τοῦ Πλάτωνα, ὀπαδός τοῦ Ἀναξαγόρα, πρῶτος ἀπέδειξε τή σφαιρικότητα τῆς γῆς.

28. ΧΣ, φ. 121α. Ἕλληνας Ἀστρονόμος ἀπό τήν Κύζικο (4ος π.Χ. αἰώνας). Καθόρισε τή διάρκεια τοῦ ἔτους σέ 365,25 ἡμέρες καί τοῦ

Ηράκλειτος³¹, Σωκράτης, Λεύκιππος³², Δημόκριτος³³, Επίκουρος³⁴, Εμπεδοκλής³⁵, Ίπποκράτης³⁶, Ησίοδος³⁷, Ἀναξαγόρας³⁸, Ἀναξίμανδρος³⁹, Ἀριστοτέλης⁴⁰, Πλάτων⁴¹, Πυθαγόρας⁴², Γαληνός⁴³, Σύμμαχος⁴⁴, Πρόκλος⁴⁵, Ζήνων⁴⁶, Ερμής ὁ τρισημίσιος⁴⁷,

σεληνιακοῦ μήνα σέ 29 ἡμέρες, 12 ὥρες, 44' καί 25"

29. ΧΣ, φ. 123. Από τούς Σόλους τῆς Κιλικίας (305-240 π.Χ.). Ποιητής ἀλλά καί μαθηματικός, συνέθεσε τά «Φαινόμενα» ἔχοντας ὡς πρότυπο τό ὁμώνυμο ἔργο τοῦ Εὐδόξου.

30. ΧΣ, φ. 73α. Φιλόσοφος τῶν Πυθαγορείων δογμάτων ἀπό τό Μεταπόντιο (5ος αἰώνας π.Χ.) Σύγχρονος τοῦ Ἐμπεδοκλή καί τοῦ Λευκίππου. Σέ ἀντίθεση μέ τούς Πυθαγορείους ὑποστήριξε ὅτι τό πῦρ καί ὄχι οἱ ἀριθμοί ἦταν ἡ ἀρχή τοῦ κόσμου.

31. ΧΣ, φ. 73α, 94α.

32. ΧΣ, φ. 74, 82α, 86, 94α, 106α.

33. ΧΣ, φ. 74, 82α, 94α, 98α, 106α, 119, 124α.

34. ΧΣ, φ. 74, 76, 82α, 94α, 98α, 106α, 129

35. ΧΣ, φ. 74, 94α.

36. ΧΣ, φ. 74, 84 Ὁ Κώος, πατέρας τῆς Ἱατρικῆς (460-377 π.Χ.).

37. ΧΣ, φ. 74.

38. ΧΣ, φ. 74, 82α, 94α, 124α.

39. ΧΣ, φ. 106α. Μιλήσιος φιλόσοφος (610-574 π.Χ.), μαθητής τοῦ Θαλή. Δέχονταν ὅτι ἀρχή τῶν ὄντων εἶναι τό «ἄπειρον», ὕλη λεπτή καί ἀπέραντη ἀπ' τὴν ὁποία γεννιοῦνται τά πάντα καί στήν ὁποία ἐπιστρέφουν τά πάντα.

40. ΧΣ, φ. 69, 76, 84, 86, 88, 92, 93, 94α, 98, 104, 106, 106α, 111α, 112α, 115, 119, 121α, 124α, 126, 126α, 130.

41. ΧΣ, φ. 80, 94α, 106α, 119, 129

42. ΧΣ, φ. 68α, 80, 94α, 119, 126α, 129

43. ΧΣ, φ. 84, 115. Κλαύδιος Γαληνός, ὁ γνωστός γιατρός τῆς ἀρχαιότητος (131-210 μ.Χ.).

44. ΧΣ, φ. 86α. Μάλλον πρόκειται περί τοῦ μεταφραστή τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης (2ος μ.Χ. αἰώνας) γνωστοῦ ἀπό τά «ἔξαπλα» τοῦ Ὁριγένη.

45. ΧΣ, φ. 86α. Επιφανῆς νεοπλατωνικός φιλόσοφος καί γραμματικός (410-485 μ.Χ.).

46. ΧΣ, φ. 92. Ὁ Ἐλεάτης φιλόσοφος (490-430 π.Χ.), μαθητής τοῦ Παρμενίδη. Ὑποστήριξε ὅτι τό ὄν εἶναι ἓνα καί ἀμετάβλητο, ἀρνούμε-

Ἀρχέλαος⁴⁸, Ἀνάξαρχος⁴⁹, Φύλων ὁ Πλατωνικός⁵⁰, Διογένης ὁ Απολλωνιάτης⁵¹.

Στό τέλος κάθε παραγράφου παραθέτει τίς γνώμες τών νεωτέρων φιλοσόφων. Συχνότερα ἀναφέρεται, ὅπως ἤδη σημειώθηκε ὁ Καρτέσιος⁵². Ἐπίσης ὁ ἄγγλος φιλόσοφος Βοΐλιος (Robert Boyle, 1627-91) ἔφευρέτης τῆς «πνευματικῆς μηχανῆς» τῆς ὁποίας μάλιστα ὑπάρχει καί σχῆμα, (βλ. εἰκόνα ἀριθ. 11). Σχῆμα ὑπάρχει καί στό φ. 91 τών χειρογράφων Σιατίστης, πού ἀπεικονίζει βαρόμετρο, ἀκολουθεῖ δέ λεπτομερῆς περιγραφή.

Εντυπωσιακή ἐπίσης εἶναι ἡ μνεῖα ἀπόψεων τών Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ ἀναφορές τοῦ Καβαλλιώτη στά ἔργα τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου⁵³, τοῦ Γρηγορίου Νύσσης⁵⁴, τοῦ Ἰωάν-

νος τήν ἔννοια τῆς κινήσεως καί τοῦ χώρου. Ὁ Καβαλλιώτης ἀναφέρεται στήν «ένστασι» του.

47. ΧΣ, φ. 119. Εἶναι ἄξιοπεριέργο τό γεγονός δι τὸ Καβαλλιώτης γιά νά προσδώσει κύρος στίς ἑπιστημονικές του διαπιστώσεις ἀναφέρεται καί στίς ἀπόψεις τοῦ κορυφαίου ἀποκρυφιστή. Ἐρμηῆς ὁ Τρισμέγιστος, ὀνομάσθηκε κατὰ τήν ἀλεξανδρινή ἐποχή ἀπό τούς Ἕλληνες ὁ αἰγυπτιακός σεληνιακός θεός Ὁὠδ, ὁ ὅποιος λατρεύονταν ὡς ψυχοπομπός. Οἱ μυστικιστές τόν θεώρησαν ὡς πάνσοφο θνητό, συγγραφέα πολυάριθμων βιβλίων ἀστρολογίας, μαγείας, ἀλχημείας κ.λπ.

48. ΧΣ, φ. 119. Ἀθηναῖος φιλόσοφος, μαθητής τοῦ Ἀναξαγόρα καί διδάσκαλος τοῦ Σωκράτη. Ἀσχολήθηκε μέ τή Φυσική καί τήν Ἠθική. Τήν προέλευση τοῦ κόσμου ἀπέδιδε στό θερμό καί ὑγρό.

49. ΧΣ, φ. 119. Σκεπτικός φιλόσοφος τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα. Ἀβδηρίτης, ὀπαδός τοῦ Δημοκρίτου καί ἀκόλουθος τοῦ Μ Ἀλεξάνδρου στήν ἐκστρατεία του Ὀνομάσθηκε «ευδαιμονικός» γιὰτί πίστευε δι σκοπός τοῦ βίου εἶναι ἡ ἀπάθεια καί ἡ ευδαιμονία.

50. ΧΣ, φ. 119. Λαρισαῖος φιλόσοφος τοῦ 2ου π.Χ αἰώνα Διευθυντής τῆς Ἀκαδημίας, ἐκλῖνε πρὸς τήν στωϊκή φιλοσοφία

51. ΧΣ, φ. 73α, 94α, 119. Φιλόσοφος τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα. Ὁπαδός τῆς Ἰωνικῆς φυσιοκρατίας καί μαθητής τοῦ Ἀναξίμενη, θεωροῦσε ὡς ἀρχικό στοιχεῖο τοῦ σύμπαντος τόν αἆρα.

52. ΧΣ, φ. 76, 82α, 83α, 84α, 88, 104, 106α

53. ΧΣ, φ. 80, 126, 129.

54. ΧΣ, φ. 81.

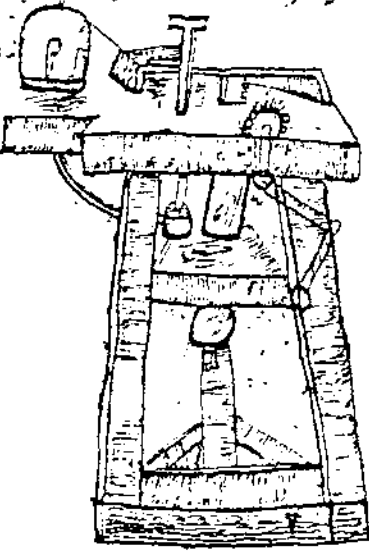
ἄρα ἐὰν ἐξ ἀδύνατον μὴ εὐρὺ δὴ φασὶν ἐκ κινήσεως δὴ
 ἰσχυρὴν ἢ αὐτῆς πένες ἀλλὰ καὶ αὐτὴ μικροῦ ποσότητος δὴ
 ἐστὶν ἄλλοθεν οἰστικῆς δυνάμεως ἐξ ἀδύνατον ἐξ ἀδύνατον
 αὐτὴ δυνάμει συνταχθεὶς ἐξ ἀδύνατον ἐστὶν αὐτὴ δυνάμει
 ἐστὶν αὐτὴ δυνάμει ἐστὶν αὐτὴ δυνάμει ἐστὶν αὐτὴ δυνάμει
 ἐστὶν αὐτὴ δυνάμει ἐστὶν αὐτὴ δυνάμει ἐστὶν αὐτὴ δυνάμει

πνεύματι
 πνεύματι πνεύματι

ἰσχυρὴν ἐστὶν αὐτῆς πένες ἀλλὰ καὶ αὐτὴ μικροῦ ποσότητος δὴ
 ἐστὶν ἄλλοθεν οἰστικῆς δυνάμεως ἐξ ἀδύνατον ἐξ ἀδύνατον
 αὐτὴ δυνάμει συνταχθεὶς ἐξ ἀδύνατον ἐστὶν αὐτὴ δυνάμει
 ἐστὶν αὐτὴ δυνάμει ἐστὶν αὐτὴ δυνάμει ἐστὶν αὐτὴ δυνάμει
 ἐστὶν αὐτὴ δυνάμει ἐστὶν αὐτὴ δυνάμει ἐστὶν αὐτὴ δυνάμει

ἐστὶν αὐτὴ δυνάμει ἐστὶν αὐτὴ δυνάμει ἐστὶν αὐτὴ δυνάμει

Εικόνα 11. Σχέδια πνευματικής μηχανής καὶ βαρομέτρου
 ἀπὸ τῆ «Φυσικὴ πραγματεία».
 Χειρόγραφο Σιατίσσης.

νη του Δαμασκηνού⁵⁵, του Κυρίλλου⁵⁶, του Ώριγένη⁵⁷, του Τεροῦ Αὐγουστίνου⁵⁸ καί του Μεγάλου Βασιλείου⁵⁹, προσδίδουν ξεχωριστό κύρος στο ἔργο του ἀπό ἀποψη ἐκκλησιαστική.

Ἔτσι ἡ «Φυσική» του Καβαλλιότη μεταβάλλεται σέ μνημείο ἐπιστημονικῆς πολυφωνίας, ποῦ πολλά σύγχρονα διδακτικά ἐγχειρίδια θά ζήλευαν. Παρά τήν ὑπεροχή τῶν ἀριστοτελικῶν ἰδεῶν δέν παρατηρεῖται καμμία ἰδεολογική ἀγκύλωση, κανείς «ἐπιστημονικός» δογματισμός. Ἡ πολυφωνία αὐτή βεβαίως κρίνεται τελικά μέ τό πρίσμα τῆς ὀρθόδοξης πίστεως του συγγραφέα (sub specie fide) καί τῆς διαφαινομένης ἀμφισβήτησεως του Ἀριστοτελικοῦ ἄδογματισμοῦ. Οἱ λόγοι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, στήν πλειονότητά τους, τηροῦσαν κριτική στάση ἐναντί τῶν νέων ἰδεῶν, περισσότερο ἀπ' ὅσο σήμερα ἐκτιμᾶται. Εἶναι χαρακτηριστικά ὅσα διατυπώνει ἕνας ἀπό τούς ἐξοχότερους ἐκπροσώπους του λεγομένου «ἐλληνικοῦ διαφωτισμοῦ», ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδου: «Πλάτωνα, Ἀριστοτέλη, Λεῖβνῆτιον, Νεύτωνα, δσον Ἀλλων ἡ φήμη κρατεῖ ἀνά τό θέατρον τῆς πολυμαθείας, πάντας δοξάζει, πάντας ἀθανατίζει, οὐδένα δμως ἀποθεοῖ, οὐδένα διακρίνει διά του αὐτός ἐφα»⁶⁰.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν ὀρισμένες ἀπόψεις του Καβαλλιότη που θεωροῦμε ἀναγκαῖο νά ἐκθέσουμε, γιατί εἶναι ἐνδεικτικές τῶν ἰδεολογικῶν καί ἐπιστημονικῶν ἀναζητήσεων στο 18ο αἰῶνα.

"Ἐνα σημαντικό θέμα τό ὅποιο σχολιάζει εὐρύτατα εἶναι τό θεμελιώδες γιά τή φυσική πρόβλημα τῆς ὕλης. Ὁ Καβαλλιότης, διαχωρίζοντας τή θέση του ἀπό τόν ἀκρατό ἰδεαλισμό, δέχεται τήν ὕλη ὡς κάτι πραγματικό καί ὄχι ὡς δημιούργημα τῆς «ἐπίνοιας»⁶¹. Προχωρεῖ ἀκόμη περισσότερο καί ἀντιμετωπίζει τό

55. ΧΣ, φ. 86.

56. ΧΣ, φ. 119.

57. ΧΣ, φ. 119α, 121, 121α.

58. ΧΣ, φ. 119.

59. ΧΣ, φ. 81.

60. Ἀπολογία (ἐπιμέλεια Ἀ. Ἀγγέλου), Ἀθήνα 1976, σ. 96. Πρβλ. καί Κ.ΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ, 7. Μοισιόδαξ, σ. 83.

61. ΧΣ, φ. 74α.

διαιρετό ή δχι τής δλης. Εκθέτει ποικιλία ἀπαντήσεων καί κορυφώνει τήν ἀντιγνωμία μεταξύ τοῦ Ἀριστοτέλη, πού δέχονταν τήν πλήρη καί συνεχή διαιρετότητα τής δλης, καί τοῦ Επικούρου, πού δέχονταν τή διαίρεση μέχρι τά άτομα. Εντυπωσιάζει πράγματι ὁ πλουραλισμός τών ἀπόψεων Ἀλλά καί ἡ ένταση τών διαφωνιών. Ὁ Καβαλλιώτης θεωρεῖ τήν ἀντιγνωμία ὡς Ἀπαραίτητο στοιχείο γιά τήν προώθηση τής Ἀνθρώπινης σκέψεως. Ὁ ἴδιος μένει προβληματισμένος, δέν ἐπείγεται νά πάρει θέση, «ἀσαφές γάρ καί πάντη ἀδιάλυτον τό ζήτημα»⁶². Τελικά δμως θά κλείσει τό θέμα μέ συμβιβαστική λύση, δχι αὐστηρά ἐπιστημονική, Ἀποθέτοντας τήν πλήρη Ἀποκρυπτογράφηση στήν παγγνωσία τοῦ Θεοῦ. «*Ἡ ὕλη πάντως διαίρεῖται φύσει, ἀλλ' οὐ γνώσει, διαίρεῖται δῆλον ἢ φύσιν ἔχει, τό δέ πέρας τής διαιρέσεως γνωστόν μόνω φθ τά πάντα γινώσκοντι Θεφ*».

Μέ παρόμοια ἐπιστημονική νηφαλιότητα ἀλλά καί βαθειά συναίσθηση τοῦ πεπερασμένου τής Ἀνθρώπινης διανοίας, ὁ Καβαλλιώτης Ἀντιμετωπίζει τήν ἀποψη διτῆ ὕλη εἶναι ἀφθαρτη. Παρά τό γεγονός διτῆ δέν εἶχε δειχθεῖ Ἀκόμη πειραματικά καί δέν εἶχε διατυπωθεῖ ἀπό τόν Lavoisier⁶³ ἡ θεωρία τής Ἀφθαρσίας τής ὕλης, Ἀκολουθώντας τήν περί πρώτης ὕλης⁶⁴ Ἀριστοτελική διδασκαλία Ἀποδέχεται τήν Ἀφθαρσία τής. Τήν ταυτίζει μάλιστα μέ τή φύση καί δέχεται τήν περιέργη ἀποψη διτῆ ὕλη ὑπόκειται σέ «ἐξουδένωση», δχι σέ φθορά, «διαφέρουσι γάρ ταῦτα»⁶⁵.

Ἄντίθετα ὁ Καβαλλιώτης ἐντάσσει στό χώρο τής φαντασίας τήν θεωρία περί Ἀντιπόδων⁶⁶.

Πραγματεύεται Ἀκόμη τά περί κινήσεως καί γενέσεως, περί

63. Antoine Lavoisier (1743-1794), Γάλλος χημικός.

64. Βλ. ©. ΒΟΡΕΑ, *Εισαγωγή εἰς τήν φιλοσοφίαν*, Ἀθήναι 1972, τ. 3, σ. 167.

65. ΧΣ, φ. 78α.

66. ΧΣ, φ. 77α. Ἡ ἀποδοχή ὑπάρξεως Ἀντιπόδων ὀδηγούσε ἀναντίρρητα στήν ἀποδοχή τοῦ σφαιροειδούς τής γῆς, ζητήματος ἀμφιλεγόμενου γιά τήν ἐποχή ἐκείνη. Περισσότερα βλ. ΚΑΡΡΑ, *Οἱ φυσικές-θετικές ἐπιστήμες στόν ἑλληνικό 18ο αἰώνα*, σ. 66 κ.έ.

αΐτίας κινήσεως⁶⁷, περί σωμάτων θερμών καί ψυχρών, περί κινήσεως καί ήρεμίας τών στερεών έν τοῖς ὕγροῖς, περί μανότητος καί πυκνότητος, περί βαρύτητος⁶⁸, περί στοιχείων, περί γῆς, περί ὕδατος, περί ἀέρος, περί πυρός, περί κόσμου, περί τῆς μορφῆς τοῦ οὐρανοῦ⁶⁹, περί ζωδίων⁷⁰, περί μετεώρων, περί μετεωρολογικῶν φαινομένων, περί ὀργάνων αἰσθήσεως. Ἡ «Φυσική πραγματεία» περιλαμβάνει ἀκόμη ἀναφορές καί σέ γεωγραφικά θέματα⁷¹. Ἀξιοπαρατήρητη εἶναι ἐπίσης ἡ ἀναφορά τοῦ Καβαλλιώτη σέ τρεῖς ἡπεύρους, «ἡ ἡμετέρα, ἡ τοῦ νέου κόσμου, ἡ ἀγνωσμένη» καί ὁ καθορισμός τῆς γῆινης διαμέτρου σέ ἑπτὰ χιλιάδες μίλια!

67. Κατά τόν Καβαλλιώτη ὀρθῶς δογματίζει ὁ Ἀριστοτέλης ὅταν δέχεται ὅτι «παντὸ κινούμενον ὑφ' ἐτέρου κινεῖσθαι» ΧΣ, φ.97α.

68. Εἶναι αξιοπερίεργο τό γεγονός τῆς μὴ ἀναφορᾶς στό Νεῦτωνα.

69. Αναφέρεται καί στό περιλάλητο, μεταξύ τών φιλοσόφων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ζήτημα τοῦ ἀριθμοῦ τών οὐρανῶν. ΧΣ, φ. 121α.

70. ΧΣ, φ. 123, ὅπου ὁ Καβαλλιώτης καταγράφει τό σχετικό μέ τά ζώδια ἐπίγραμμα τοῦ Ἀράτου. Τοῦτο τό ἐπίγραμμα τοῦ Ἀράτου καταλήγει στή δωδεκάδα τών μορίων:

Ἰωσήφ οὐρανόν ἀφιελίσσει πολυδαίδαλος
 Κλήσιν καλοῦσι ζωῖδιον δέ κύκλον
 Ἐν φ καρκίνος ἐστὶ λέων τ' ἐπὶ τῷ καὶ ὑπ' ἀντί,
 Παρθένος, ὁ ζυγός, σκορπίος οὐδέ μέτα
 τοξευτῆς τε, καὶ αἰγόκερος, ἐπὶ δ' αἰγοκέρος
 ὕδροχόος, δύο δι* Ἰχθύες ἀστέριοι
 τούς δέ μέτα κριός, ταύρους τ' ἐπὶ τῷ δίδυμός τε
 δώδεκα ἐν τούτοις πέλιος φέρεται,
 πάντ' ἐνιαυτόν ἀγων καὶ αἰ περί τοῦτον ἴοντι
 κύκλον ἀέξοντ' ὦρα ἐπικαρπούσαι.

71. ΧΣ, φ.123-123α.

γ) Μεταφυσική

Τό τρίτο βιβλίο τής φιλοσοφικής τριλογίας τοῦ Καβαλλιότη ἔχει τό μονολεκτικό τίτλο «Μεταφυσική» χωρίς ἄλλο προσδιορισμό ἢ σχόλιο.

Ἡ χρήση τοῦ ὀρου «Μεταφυσική»¹ ἀπό τόν Καβαλλιότη φορτίζεται μέ Ἀριστοτελική σημασία. Περιέχει τή γνώση περί τῶν ὄντων, ποῦ δέν γίνονται ἀντιληπτά ἀπό τίς αἰσθήσεις καί ἐπομένως βρίσκονται πέραν τῶν «φυσικῶν». Ἀκολουθώντας τήν ἀριστοτελική σκέψη θεωρεῖ τή Μεταφυσική ὡς «πρώτη φιλοσοφίαν» καί «τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν μήτηρ ὑπάρχουσα, πάσας γάρ ἐν αὐτῇ περιέχει, καί πάσας τάς ἀρχάς ἀπονέμει καί τά ἴδια ἐκάστης ἀξιόματα δι' ὧν τάς δικείας ποιοῦντας ἀποδείξει ζυγοστατεῖ»². Παρομοιάζει τήν φιλοσοφία ὡς πηγὴ ἀπό τήν ὁποία προέρχονται τά ρυάκια, οἱ ἄλλες δηλαδή ἐπιστήμες, καί ὡς κορμό ἀπ' τόν ὁποῖο ἐκβλαστάνουν οἱ κλάδοι «διὰ τοῦτο γάρ ἢ

1. Ὁ ὄρος «μεταφυσική» χρησιμοποιήθηκε γιά πρώτη φορά ἀπό τόν Ἀραβᾶ Ἀριστοτελιστὴ Ἀβερρόη κατά τόν 12ο μ.Χ. αἰώνα. Ὁ Θ. ΒΟΡΕΑΣ, *Εἰσαγωγή εἰς τήν φιλοσοφίαν*, τ. 3, σ. 35, θεωρεῖ τό νεοπλατωνικό Βοήθιο (480-524 μ.Χ.) ὡς εἰσηγητὴ τοῦ ὄρου. Πρβλ. καί J. P. MIGNÉ, *Patrologia latina*, 64, 515B. Περισσότερα γιά τή σημασία καί τό περιεχόμενο τοῦ ὄρου «μεταφυσική» δχι μόνο στόν Ἀριστοτέλη ἀλλά καί στή νεώτερη φιλοσοφία βλ. A LALANDE, *Λεξικόν τῆς φιλοσοφίας*, (Μετάφρ. Ε. Φικιώρη), Ἀθήναι 1955, τ. 2, σ. 950 καί Κ ΓΕΩΡΓΟΥΔΗ, *Ἀριστοτέλης ὁ Σταγίριτης*, Θεσσαλονίκη 1962, Ἰδιίτερα σσ. 185-216. Διαφορετικὴ ἀποψη διατυπώνει ὁ Ν. ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ, *Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας*, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 29 κ.έ. Πιό διασταλτικὴ ἐρμηνεία τοῦ ὄρου δίνεται ἀπό τόν Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟ, *Μεταφυσικῆς Προλεγόμενα*, Ἀθήναι 1956.

2. ΧΣ, φ. 146.

μήτηρ τών άλλων ή πρώτη αὐτη φιλοσοφία καί γενική ἐπιστήμη εἶρηται»³. Ἡ Μεταφυσική δηλαδή εἶναι μιά ὄντολογία ή καλύτερα μιά ὄντολογική θεολογία, ἀφοῦ πέραν τών φυσικῶν δυνῶν, ἐρμηνεύει, ή προσπαθεῖ νά ἐρμηνεύσει, τό ὑπερβατικό ὄν, τόν Θεό. «*Μεταφυσική ἐστὶ σοφία ἐπιστήμη θεωρητική περί τό ὄν κατά γένος, καί κατά τάς τοῦ ὄντος διαθέσεις τῶν ἀφηρημένων, καί περί τάς πνευματικῶν οὐσιῶν ἰδίως καθό φυσικῶν λόγων γνωστός εἶσιν, ἐνασχολουμένη*»⁴. Οἱ πνευματικῶν οὐσιῶν, κατά τόν Καβαλλιότη, εἶναι: Θεός, ἄγγελος, ἀνθρώπινος νοός⁵. Ἀκόμη ή Μεταφυσική εἶναι ἐπιστήμη ἀποκλειστικά θεωρητική. Τίποτε δέν πράττει γύρω ἀπό τίς πνευματικῶν οὐσιῶν, οὔτε διδάσκει τήν πράξη. Ενατενίζει θεωρητικά μόνο τίς ἀποδείξεις αὐτῶν πού ὑπερέχουν κατά τήν ἀξία τών άλλων καί πρώτα τίς ἐννοίες πού ἐκπορεύονται ἀπό τό νοῦ τοῦ καθενός μέ φυσική τάξη⁶. Ἡ Μεταφυσική τοῦ Καβαλλιότη εἶναι ἀπό θεολογική ἀποψη τό πῶς ἐνδιαφέρον βιβλίό του. Ὅχι μόνο γιατί ή θεματολογία του συμπίπτει, κατά μέγα μέρος, μέ τή χριστιανική δογματική, ἀλλά γιατί δίνεται ή εὐκαιρία στόν ἱστορικό ἐρευνητή νά διαπιστώσει τίς ποικίλες ἐπιρροές πού εἶχε δεχθεῖ ή Ὁρθόδοξη στήν κρίσιμη ἐκείνη ἐποχή.

Ἡ διαμαρτυρία ὀρισμένων δασκάλων στό 18ο αἶώνα, ὅτι σέ πολλά σχολεῖα δέ διδάσκονταν «*μαθήματα εὐσεβείας*», δέν εἶναι ἀπολύτως ἀκριβής. Ἡ ὀρθόδοξη πίστη καί ή ἠθική διδάσκονταν, ὄχι τόσο ὡς αὐτοτελή μαθήματα, ὅσο διά μέσου άλλων μαθημάτων⁷. Ἡ διδασκαλία τῆς Μεταφυσικῆς ἀποτελοῦσε τήν καλύτερη εὐκαιρία γιά νά διδαχθεῖ στούς προχωρημένους μαθητές τό περιεχόμενο τῆς ὀρθόδοξης πίστεως⁸ καί νά τούς κατα-

3. ΧΣ, φ. 156.

4. ΧΣ, φ. 146.

5. ΧΣ, φ. 146.

6. ΧΣ, φ. 146.

7. Βλ. ΓΕΔΕΩΝ, *Ἡ πνευματική κίνησις*, σ. 15.

8. Ἐρησκευτικά θέματα καί πῶς συγκεκριμένα θέματα ὀρθόδοξης χριστιανικῆς δογματικῆς, ὅπως π.χ. περί τοῦ Θεοῦ, περί τών ιδιωμάτων του, τών φύσεων του κ.λπ. ἀποτελοῦσαν τυπικά θέματα τῆς Μεταφυσικῆς

στήσει κοινωνούς τής χριστιανικής ζωής.

Στις ανώτερες σχολές (ακαδημίες) ή διδασκαλία τής γραμματικής, μαθηματικών, φυσικών καί τών φιλοσοφικών, διαρκούσε μιά ολόκληρη δεκαπενταετία (!). Εύρεϊα μνεϊα θρησκευτικών μαθημάτων δέ γίνεται. Όπως δμως φαίνεται από τή φιλοσοφική «τριλογία» τοῦ Καβαλλιώτη, διά μέσου αὐτῶν τῶν μαθημάτων διδάσκονταν πλεῖστες δσεσ θρησκευτικές ἀλήθειες. Ἀλλά καί αὐτόνομη διδασκαλία θρησκευτικοῦ μαθήματος μαρτυρεῖται ἀπό τόν Καβαλλιώτη στή «Μεταφυσική» του, δπου σχολιάζοντας τή σχέση πίστεως καί νοήσεως ἀφήνει ἡμιτελή τό λόγο τονίζοντας δτι *«περί τούτου ἐν τ/} θεολογία σὺν Θεφ εἰρησόμεθα»*.

Ἀκόμη καί σέ γενικά ζητήματα τυπικῆς ὄντολογίας, δπως π.χ. περί τοῦ δντος ἢ περί τῶν κοινῶν κατηγοριῶν τοῦ δντος, ὁ Καβαλλιώτης ἀξιοποιεῖ τήν προσφερόμενη εὐκαιρία καί γαλουχεῖ τοὺς μαθητές του μέ τίς ἀλήθειες τῆς ὀρθόδοξης δογματικῆς. Μιλώντας τή γλῶσσα τῆς ἐποχῆς του, μιᾶς ἐποχῆς δπου κυριαρχούσε ὁ δυτικός ὀρθολογισμός, προσπάθησε νά θωρακίσει τήν πίστη μέ «ἐπιστημονική» ἀποδεικτική δύναμη. Ὅχι γιατί φοβόταν τή «σαθρότητα» τῆς πίστεως, ἀλλά γιατί ἐπιθυμοῦσε νά θεμελιώσσει ἐπαρκέστερα μέ τήν ἐπιχειρηματολογία τοῦ ὀρθοῦ λόγου τήν ἐκκλησιαστική διδασκαλία. Συγκατάβαση στήν ἀδυναμία «τῶν ἀσθενῶν περί τήν πίστιν», πού δέν ὑποδηλώνει καμμία ὑποκειμενική ἀναγκαιότητα. Στή «Μεταφυσική» τοῦ Καβαλλιώτη διαπιστώνεται οὐσιαστικά ἡ ὑπέρβαση τῆς θεολογίας ἀπό τήν ἐπιστήμη καί τῆς πίστες ἀπό τόν ὀρθολογισμό. Ἐναν ὀρθολογισμό πού εἶχε ὡς ἀφετηρία τόν θεολογικό σχολαστικισμό τοῦ δυτικοῦ μεσαίωνα κι ἐφτανε ὡς τόν Descartes⁹.

στό 18ο αἰώνα. Ἡ Μεταφυσική δηλαδή ἀποτελοῦσε μιά μύηση ἢ «προπαρασκευή εἰς τήν θεογνωσίαν διά τῆς θεωρίας τῶν ὄντων», «Λόγιος Ερμής» 1811, σ. 76.

9. Περισσότερα γιά τίς βαθειές ἐπιδράσεις τοῦ σχολαστικισμοῦ καί τοῦ ὀρθολογισμοῦ στή θεολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας βλ. ΧΡ ΠΙΑΝΝΑΡΑ, *Ὁρθοδοξία καί Δύση - Ἡ θεολογία στήν Ελλάδα σήμερα*, Ἀθήνα 1972 καί Χ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, *Μητροπολίτη Μύρων, Ὁρθόδοξος Ἀνατολή καί Δυτικός κόσμος*, Ἀθήνα 1972, πού ἀποτελεῖ κριτική στό παραπάνω ἐργὸ τοῦ Γιανναρα.

Ἔτσι ἡ ἐμπειρία-δόγμα τῆς Εκκλησίας, πού εἶναι «ἀνεκκλήλιτος στεναγμός», διοχετεύονταν στήν ἑλληνική νεολαία τῆς ἐποχῆς ἐπενδυμένη τό νοησιαρχικό-ὀρθολογιστικό μανδύα.

Θεωρούμε ἀπαραίτητο νά ἐκθέσουμε συνοπτικά τή διδασκαλία τοῦ Θεοδώρου Καβαλλιώτη σχετικά μέ τά πλέον σημαντικά θέματα τά ὅποια θίγει στό βιβλίο του. Ἔχει ἤδη τονισθεῖ ἐπαρκῶς στήν παρούσα ἔργασία ὁ ἀριστοτελισμός του. Ἐνισχύεται ὁμοίως καί ἀπό τήν ἀναφορά στή «τέσσερα αἰτία τῆς κινήσεως»¹⁰ στήν ὁποία «προσιθέασι τινές καί πέμπτην αἰτίαν παραδειγματικήν λεγομένην ἣτις ἐστὶ τὸ καθ' ὃ, τουτέστιν ἐκεῖνο καθ' ὃ τὴν ὁμοίωσιν τὸ ἀποτέλεσμα γίνεταί»¹¹. Ξεκινώντας ἀπό τὴν θεμελιώδη ἀριστοτελική ἀποψη ὅτι «οὐδὲν σῶμα ἐαυτὸ κινεῖ, ἀλλὰ πᾶν τὸ κινούμενον ὑφ' ἑτέρου κινεῖται», ὀδηγεῖται ὥστε νά ἀποδείξει «τὴν τοῦ πρώτου κινουμένου ἵπαρξιν, τοῦ τὰ πάντα ἐν πᾶσιν ἐνεργοῦντος καί πάσας τὰς κινήσεις παρέχοντος»¹². Ἔτσι ὁ Θεὸς ἀνάγεται στό μοναδικό ποιητικό αἶτιο «ὄθεν ἡ κίνησις».

Ἀλλὰ καί τὴν ἐννοια «Θεός» ὁ Καβαλλιώτης τὴν χρησιμοποιεῖ μέ τὴν ἀριστοτελική σημασία. Θεωρεῖ τὸν Θεὸ θεμελιώδη προϋπόθεση ἐρμηνείας τῶν ὄντων. Τὸν ἀποδέχεται δηλαδή ὡς μία λογική ἀναγκαιότητα. Χωρὶς Αὐτὸν δὲν ἔχει λόγο-νόημα τὸ γίνεσθαι τοῦ κόσμου καί τῆς ζωῆς. Αὐτὴ ἡ ἀντίληψη ἐνισχύεται καὶ ἀπ' τὴν ἀποδοχὴ τοῦ Θεοῦ ὡς «πρώτου κινουμένου» ἢ «κινουμένου ἀκινήτου», ὡς πρώτης καί κυριωτάτης ἀρχῆς τῆς κινήσεως καί ἐπομένως τοῦ «εἶναι», ἐνῶ ὁ ἴδιος παραμένει στα-

10. Μέ τὸς τέσσερις ὅρους ἐρμηνεύει ὁ Ἀριστοτέλης τὴ γένεση καὶ μεταβολὴ τῶν ἐγκοσμίων ὄντων: 1) τὸ οὐσιαστικό αἶτιο (οὐσία), 2) τὸ ποιητικό αἶτιο (ὄθεν ἡ κίνησις), 3) τὸ τελικό αἶτιο καὶ 4) τὸ ὑλικό αἶτιο Βλ. σχετικά Κ. ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ, ὁ.π., σ 208.

11. ΧΣ, φ 155.

12. ΧΣ, φ. 155α. Ὁ Καβαλλιώτης ἀκολουθεῖ τὸν Ἀριστοτέλη, δχι φανατικά ἀλλὰ μέ μετριοπάθεια. Γι' αὐτὸ ἡ στάση του εἶναι κριτική δχι μόνο ἀπέναντι στὶς ἰδέες τοῦ Ἀριστοτέλη ἀλλὰ καὶ τῶν νεωτέρων στοχαστῶν. Ἔτσι ἐνῶ ὁ ἀρχαῖος φιλόσοφος δὲν δέχονταν Θεὸ δημιουργό, ἀλλὰ ἀπλῶς «πρώτον κινουμένο», ὁ Καβαλλιώτης δέχονταν, σύμφωνα μέ τὴν ὀρθόδοξη πίστη, τὸν Θεὸ ὡς δημιουργὸ τῶν πάντων «ἐκ τοῦ μηδενός». Βλ. σχετικά Χ. ΠΕΡΟΥ, Ἀριστοτέλης, ΜΠΕ, τ. 1, σ 395.

θερά χωριστή φύση και ακίνητος¹³. Δεν υπάρχει εν χώρῳ, διότι δεν έχει τίποτε τό ὕλικό. Ὁ χρόνος, ὡς συνοδός τῆς κινήσεως, εἶναι κάτι δευτερεύον και παράλληλο σέ σχέση μέ τή θεία ὑπόστασι. Ὁ δέ τόπος, ὡς συνοδευόμενος ἀπό τήν ὕλικότητα, δεν έχει καμμία σχέση μέ τήν ἀύλη πρώτη οὐσία. "Ἐτσι στρέφεται εὐθέως και ἀνατρέπει τίς εὐρύτατα τότε διαδεδομένες πανθεϊστικές ἀντιλήψεις τοῦ Σπινόζα¹⁴.

Ὁ Θεός λόγω τῆς φύσεώς του εἶναι αἰώνια και ἀναλλοίωτη πνευματική οὐσία Ακατάληπτη ἀπό τόν ἄνθρωπο. Τά δημιουργήματά του εἶναι ἀφορμές θεογνωσίας, ὄχι αἰτίες. Αἰτία εἶναι ἡ ἐμφυτη ἰδέα ποῦ ἔχουμε γιά τόν Θεό. «*Ἡ τοῦ Θεοῦ Ἰδέα ἐμφυτος ἡμῖν, οὔτε ἐπίσακτος, οὔτε πεποιημένη ὑπάρχει*»¹⁵. Ὁ Καβαλλιώτης ἀπορρίπτει κάθε συμμετοχή τών αἰσθήσεων στή γνώση τοῦ Θεοῦ. Κάτι τέτοιο «*αἰσχρόν ἐστι και λέγειν*». Ἐτσι ἀρνεῖται ριζικά τόν ἐμπειρισμό τοῦ Τζών Λόκ¹⁶. Σχολιάζει λεπτομερώς τό βασικό ἀξίωμά του «*οὐδέν ἐν τῷ νῷ, ὁ μή πρότερον ἐν τῇ αἰσθήσει*» τό ὅποιο ἀπορρίπτει, θεωρώντας τίς αἰσθήσεις ἀπλές ἀφορμές, δχι αἰτία. «*Ἡ ἰδέα τοῦ ὄντος κατά γένος οὐκ ἔχει τήν ἀρχήν ἀπό τών αἰσθήσεων, ἀλλ' ἀπασιν ἀπό φύσεως ἐγκεῖται*»¹⁷.

Σχολιάζοντας μάλιστα τό λόγιο τοῦ Ἀπ. Παύλου¹⁸ «*τά γάρ*

13. Αναμφισβήτητα ὁ Καβαλλιώτης ἐκφράζει καθαρές ἄριστοτελικές ἀπόψεις, στό ζήτημα ὁμως τῆς ἀκινήσιος τοῦ Θεοῦ θά διαφωνήσει μέ τόν Ἀριστοτέλη. Βλ. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ, *Μετά τά φυσικά*, Κ, 1064β, 1. Πρβλ. Χ. ΓΙΑΝΝΑΡΑ, *Σχεδιάγραμμα εἰσαγωγῆς στή φιλοσοφία*, Αθήνα 1981, τ. 2, σ. 23 κ.έ., ΒΟΡΕΑ, *Εἰσαγωγή εἰς τήν φιλοσοφίαν*², τ. 3, σ. 376, ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, ὁ.π., σ. 210, ΜΑΤΣΟΥΚΑ, ὁ.π., σ. 199 κ.έ.

14. Βλ. ΧΣ, φ. 167α «Ὁ Θεός πανταχοῦ παρών ἐστί και οὐδενί τρόπῳ περιορίζεται, ἀλλός γάρ ὢν και ἀπερίγραπτος ἐν τόπῳ οὐκ ἐστί αὐτός γάρ ἑαυτοῦ τόπος ἐστί τά πάντα πληρών, και ὑπέρ τά πάντα ὢν, και αὐτός συνέχων τά πάντα».

15. ΧΣ, φ. 161, 262α.

16. (1632-1704). Ἄγγλος φιλόσοφος τοῦ ἐμπειρισμοῦ μέ μεγάλη ἐπιρροή στό 18ο αἰώνα. Τό ἔργο του « Δοκίμιο γιά τήν ἀνθρώπινη νόηση» ἐπηρέασε τήν ἑλληνική φιλοσοφική και παιδαγωγική σκέψη.

17. ΧΡΑ, φ. 208-209.

18. Ρωμ. 1,20.

άορατα αὐτοῦ ἀπό κτίσεως κόσμου τοῖς ποιήμασι νοούμενα καθορᾶται» ὑποστηρίζει διτ «οὐδέ Αφορμὴν παρεῖχον ἡμῖν τὰ κτίσματα νοῆσαι τὸν Θεόν, εἶγε μὴ ἐγκεκολλημένη ἢ τοῦ Θεοῦ ἰδέα ταῖς ἡμῶν διανοίαις παρά τοῦ δημιουργοῦ εἶη»¹⁹. Γιά νά δείξει μάλιστα διτ «ἐμφυτος ἡμῖν ἀπασιν ἀνθρώποις ἢ τοῦ Θεοῦ ἰδέα ἐνυπάρχει»²⁰ πέρα ἀπό τὰ λογικά ἐπιχειρήματα ἐπικαλεῖται καί ἓνα ἱστορικό. Δανεῖζεται ἀπό τὸν Πλούταρχο²¹ τὴ διαπίστωση διτ «εὔροις δ' ἂν ἐπιών καὶ πόλεις ἀτειχίστους, ἀγραμμάτους, ἀβασιλεύτους, ἀοίκους, ἀχρημάτους, νομίσματος μὴ δεομένας, ἀπείρους θεάτρων καὶ γυμνασίων, ἀνιέρου δέ πόλεως καὶ ἀθέου, μὴ χρωμένης εὐχαΐς, μηδέ ὄρκους, μηδέ μαντείας, μηδέ θυσίας ἐπ' ἀγαθοῖς, μηδ' ἀποτροπαῖς κακῶν, οὐδέεις ἔστιν, οὐδ' ἔσται γεγρονώς θεατῆς». Θεωρεῖ διτ ἀφοῦ κάθε ἔθνος, δσο «θηριώδες» καὶ «ἀπηνές» ἂν εἶναι, φωτίζεται ἀπό τὴν «τῆς θεότητος ἐπίληψιν», θά πρέπει ἀναγκαστικά «ἢ τῶν ἀπάντων ἔθνῶν συμφωνία ὡς νόμος τῆς φύσεως παραδεκτέα»²².

Βεβαίως ὑπάρχουν ὀρισμένοι πού ἀπορρίπτουν τὴν ὕπαρξη τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἀθεΐα δμως, κατὰ τὸν Καβαλλιῶτη, εἶναι «ἀλογος καὶ θηριώδης ἀπάτη»²⁴ καὶ «νόσος»²⁵. Στὴν κατηγορία τῶν ἀθεῶν ἐντάσσει τὸ Σπινόζα, τὸν Πρωταγόρα, τὸ Διαγόρα καὶ τοὺς Ἐπικουρείους.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ σχόλιο τοῦ Καβαλλιῶτη στὴν ἀγιογραφικὴ παράσταση πού ἀπεικονίζει τὸ Θεό-Πατέρα ὡς λευκομάλλη γέροντα. «Ὁ Θεός κοινῶς ἐπιλαμβάνε-

19. ΧΣ, φ. 160α.

20. ΧΣ, φ. 162α. Τὴν ορθόδοξη ἀποψὴ βλ. Χ ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΥ, *Δογματική*², Ἀθῆναι 1956, σ. 35.

21. *Πρὸς Κυλῶτην Ἐπικούρειον*, 31 κ.έ. Πρβλ. καὶ Θ. ΒΟΡΕΑ, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν φιλοσοφίαν*, σ. 380.

22. ΧΣ, φ. 162.

23. ΧΣ, φ. 165α.

24. ΧΣ, φ. 160α.

25. Ὁ Καβαλλιῶτης μπορεῖ νά δίνει ἔμφαση στὴν κοσμολογικὴ ἀπόδειξη περὶ ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, δέν παραθεωρεῖ ὁμως τίς ἄλλες. Μόνον γιὰ τὴν ὄντολογικὴ ἐκφράζει κάποιες ἐπιφυλάξεις. ΧΣ, φ. 166.

ται γέροντος δίκην ὡσπερ ὁ ἀγγελος νεανίσκου»²⁶. Τὴν τυπικὴ αὐτὴ παράσταση ἀποδίδει στὴν ἀνθρώπινη ἀδυναμία ἢ ὁποία ἐπιζητεῖ «διὰ σωματικῆς τινὸς εἰκόνοσ» νὰ αἰσθητοποιήσῃ τὰ ἀρρητα καὶ ἀνέκφραστα.

Ὁ Καβαλλιώτης πού, ὅπως ἤδη ἐπισημάνθηκε, χρησιμοποιοῦσε τὴ Μεταφυσικὴ προκειμένου νὰ διδάξῃ στοὺς μαθητὲς του τὰ χριστιανικὰ δόγματα, πραγματεῦεται τὸ φιλοσοφικὸ πρόβλημα οὐσίας καὶ ὑποστάσεως καὶ διατυπώνει τὴ διαφορὰ ὑποστάσεως καὶ προσώπου²⁷. Επειδὴ δὲν ἦταν πάντοτε αὐτονόητη ἡ διάκριση ὑποστάσεως καὶ προσώπου «εἰσεφθάρη τὸ πάλαι ἀσέβεια καὶ πλήθος αἰρέσεων τὴ καθαρά ἐκκλησία»²⁸. Ἀναφέρεται δὲ ἑπιγραμματικὰ στίς αἰρέσεις τοῦ Σαβελλίου, Ἀρείου, Νεστορίου, Εὐτυχοῦς, μὴ παραλείποντας νὰ διατυπώσῃ τὴν ὀρθόδοξη διδασκαλία, πού τὴν ὀλοκληρώνει μὲ τὴν ἀναφορά στὴν καταφατικὴ καὶ ἀποφατικὴ θεολογία²⁹. Εἶναι πράγματι ἀξιοπρόσεκτο τὸ γεγονός ὅτι ὁ Καβαλλιώτης χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο «ἀλλοτριώσις» στὸν ὅποιο ἀντιπαραθέτει τὸν ὄρο «ὀκειότητα». Ἐπίσης πρέπει νὰ ὑπογραμμισθεῖ ἡ διάκριση μεταξύ ἀκτίστου (Θεός) καὶ κτιστοῦ (ἢ δημιουργία)³⁰. Παρόλο πού ἡ *Μεταφυσικὴ* τοῦ Καβαλλιώτη ἀπευθύνονταν ὄχι σὲ φοιτητὲς θεολογίας, ἀλλὰ σὲ μελλοντικούς ἐμπόρους, λογίους καὶ λοιπὸν ἐπαγγελματιῶν, τὸ ἐπίπεδό της ἔμφανίζεται πολὺ ἕψηλό. Αποτελεῖ δὲ μέτρο τῆς ἀρτίας θεολογικῆς καὶ φιλοσοφικῆς καταρτίσεως πού παρείχε ἡ

26. ΧΣ, φ. 161α.

27. ΧΣ, φ. 153α, «ὅτι πᾶν πρόσωπον ρηθῆναι δύναται ὑπόστασις, οὐ μὴν δὲ πᾶσα ὑπόστασις καὶ πρόσωπον» ἐνὼ «ὑπόστασις ἐστὶ τρόπος καθ' ὃν οὐσία τίς ἐνική δλόκληρος καὶ πεπληρωμένη ὑφίσταται». Βλ. σχετικὰ ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΥ, δ.π., σ. 177.

28. ΧΣ, φ. 153α.

29. ΧΣ, φ. 162α, «τό θειον οὐ μόνον ἀποφατικῶς, ἀλλὰ καὶ θετικῶς γινώσκειται εἰ καὶ ἀτελῶς».

30. Ἡ διάκριση αὐτὴ, καθαρὰ πατερικὴ, ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὴ «Φυσικὴ πραγματεία» φ. 87α, 98. Οἱ ἄλλες διακρίσεις (πνεῦμα-ῦλη, ἀόρατο-όρατό, νοητό-αἰσθητό) εἶναι δευτερεύουσες. Βλ. ΜΑΤΣΟΥΚΑ, *Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας*, σ. 263.

Νέα Ἀκαδημία στους τροφίμους της³¹.

Μέ τό σχολιασμό τῆς «Μεταφυσικῆς» ἔοκκληρώσαμε τήν παρουσίαση τῆς φιλοσοφικῆς «τριλογίας» τοῦ Θεοδώρου Καβαλλιῶτη. Στή συνέχεια θά ἀναφερθοῦμε στά φιλολογικά ἔργα του, πού παρουσιάζουν ἰδιᾶίτερο ἐνδιαφέρον γιά τήν ἐρευνα.

31. Ἡ σύγχρονη θρησκευτική παιδεία, τουλάχιστον στή Δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση, εἶναι σαφῶς κατώτερη.

2. Φιλολογικά

Έκτος από τὰ φιλοσοφικά έργα ὁ Καβαλλιώτης ὡς συνεπῆς διδάσκαλος ἀσχολήθηκε ἐπισταμένως καί μέ φιλολογικά θέματα, Ἰδίως ὅσα ἀφοροῦσαν στή γλώσσα. Γνήσιο τέκνο τῆς ἐποχῆς του εἶχε συνειδητοποιήσει ὅτι ὁ βαθύς καημός γιά τό φωτισμό τοῦ γένους καί ὁ ἀσυμβίβαστος ἀγώνας γιά τήν ἀναγέννηση τῆς παιδείας, θά παρέμεναν ἀπλές προθέσεις χωρίς τή σωστή χρήση τοῦ γλωσσικοῦ ὄργανου. Μόνο αὐτή παρείχε τά ἐχέγγυα μιάς πνευματικῆς ἀφυπνίσεως καί ἔφερνε στό Ἱστορικό προσκήνιο τή ρωμαλέα σκέψη τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων, ἀλλά ἔδινε καί τή δυνατότητα προσεγγίσεως τοῦ ἱερατικοῦ λόγου τῆς Ἐκκλησίας.

"Ὅμως στήν ἐποχή τοῦ Καβαλλιώτη ἡ ἑλληνική γλώσσα ἐμφανίζονταν μέ μιά νέα μορφή καθημερινῆς χρήσεως, πιο εὐληπτη καί πιο εὐχρηστη ἀπό εὐρύτερα κοινωνικά στρώματα. Παράλληλα ἀποτελοῦσε καί μέσο διαβαλκανικῆς ἐπικοινωνίας. Ἡ διορατικότητα τοῦ Καβαλλιώτη τόν ὀδήγησε στή συστηματική ἐνασχόληση μέ τή γλώσσα. Ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἐνασχολήσεως ἀποτελοῦν τά δύο φιλολογικά έργα στά ὅποια θά ἀφιερῶθεϊ τό ἐπόμενο μέρος τῆς παρουσίης ἐργασίας.

α) Εισαγωγή Γραμματικής

Ο 18ος αιώνας γνώρισε Αλληπάλληλες εκδόσεις γραμματικής. Πιστεύοντας οί Έλληνες λόγιοι καί διδάσκαλοι δι «*τών γάρ άπασών αύτη (ή γραμματική) τών έπιστημών κρηπίς έστί καί ρίζα*»¹, συνέθεταν καί κυκλοφορούσαν γραμματικές. Τίς περισσότερες βέβαια γιά σχολική χρήση. Είχαν συνειδητοποιήσει δι χωρίς έπαρκή γνώση τής έλληνικής γλώσσας δέν ήταν δυνατό νά 'υπάρξει πνευματική ζωή ποιότητας. Η έλληνική ήταν ή γλώσσα τής παιδείας καί τής έπιστήμης. Στην εποχή τών «φώτων» καί τής διαδόσεως τών 'αρχαίων έλλήνων συγγραφέων δέν μπορούσε παρά κάθε μορφή πνευματικής άφυπνίσεως νά διέρχεται μέσα άπό τή γνώση τής 'ελληνικής. Βάση κάθε διδασκαλίας ήταν ή πλήρης γλωσσική κατάρτιση, ώστε νά διευκολύνεται ή προσέγγιση καί ή άφομοίωση τών 'ιδεών. Η έλληνική φιλοσοφία καί ή διδασκαλία τής Εκκλησίας παρέμεναν «στεγανά» γιά δσους δέ γνώριζαν έπαρκώς τή γλώσσα.

Εϊδικά στή Μοσχόπολη φαίνεται δι τó γλωσσικό άποτελούσε θέμα «πρώτης γραμμής». Μελετήθηκε ή έσωτερική σχέση τής 'αρχαίας μέ τή νεοελληνική. Παράλληλα ή σχέση της μέ τίς άλλες γλώσσες τών βαλκανικών λαών καί 'ιδιαίτερα 'εκείνων πού χρησιμοποιούσε ή εύρύτερη περιοχή τής Μοσχόπολεως (βλαχική, 'άλβανική καί βουλγαρική). «*Αποτελώντας μίαν όαση γνή-*

1. Ζαχ. Καλλιέργης, *Ωρολόγιον*, 1509, στό Α. ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ, *Τό έλληνικό βιβλίον*, σ. 50, όπου παρατηρείται δι οί Έλληνες στά χρόνια τής τουρκοκρατίας έξέδιδαν άθρόοος γραμματικές καί λεξικά. Επίσης διάφοροι ρωμαιοκαθολικοί μισσιονάριοι-προπαγανδιστές δημοσίευαν γραμματικές μέ προφανείς σκοπούς, π.χ. ό 'Ιησουίτης Girolamo Germano (Ρώμη, 1622).

σιον ἑλληνισμοῦ ἐκεῖ ψηλά, κυκλωμένη ἀπ' ὄλες τίς βαλκανικές φυλές ἢ Μοσχόπολη, ὡς κέντρο μορφώσεως, ἦταν ἡ υποχρεωμένη, ἀναγκασμένη καλλίτερα, νά μελετήσῃ τὰ γύρω ἰδιώματα καί τίς γλώσσες τῶν διαφόρων λαῶν, πού τήν περιστοίχιζαν»².

Ὁ ιεροδιδάσκαλος Θεόδωρος Καβαλλιώτης μέ τὰ δύο φιλολογικά ἔργα του προώθησε σέ σημαντικό βαθμό αὐτή τή μελέτη καί πρακτική. Ἡ «Εἰσαγωγή Γραμματικῆς» ὑπηρετοῦσε τήν ἑλληνική, ἐνώ ἡ «Πρωτοπειρία» τή σχέση τῆς ἑλληνικῆς μέ ἄλλες βαλκανικές γλώσσες. Ἀμφότερα τὰ ἔργα του πρέπει νά Ἀπευθύνονταν σέ Ἀρχαρίους μαθητές τῆς ἑλληνικῆς καί στοιχειωδῶς μυημένους στήν Ὀρθοδοξία. Τό ὑψηλό ἐπίπεδο τῶν παρεχομένων γνώσεων στή Νέα Ἀκαδημία δέ δικαιολογεῖ συγγραφή τέτοιων ἔργων γιά τοὺς δικούς της τροφίμους. Ἡ ἐξωστρέφεια λοιπόν τῶν δύο αὐτῶν ἔργων εἶναι προφανής.

Τό 1760 κυκλοφόρησε τό πρώτο ἐντυπο ἔργο του. Ἦταν καρπός ὄχι μόνο τῆς βαθειᾶς γνώσεως πού εἶχε γιά τή γλώσσα, ἀλλά καί τῆς πολύχρονης διδακτικῆς ἐμπειρίας του.

Ὁ πλήρης τίτλος τοῦ βιβλίου ἦταν:

Εἰσαγωγὴ Γραμματικῆς Παρά τοῦ Αἰδεσιμωτάτου, καί Ἐλλογιμωτάτου Διδασκάλου τῆς ἐν Μοσχόπολει νεωστί ἰδρυθείσης Ἀκαδημίας, καί Μεγάλου Πρωτοπαπά, καί Ἱεροκήρυκος τοῦ Ἀγιωτάτου Θρόνου τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀχρειδῶν, καί τῆς Θεοσώστου Πολιτείας Μοσχόπολεως Κυρίου Θεοδώρου Ἀναστασίου Καβαλλιώτου Μοσχοπολίτου, συναρμοσθεῖσα εἰς ευχέρειαν τῶν Πρωτοπειρίων. Νῦν πρώτον τύποις ἐκδοθεῖσα δαπάνη τοῦ ἐντιμωτάτου, καί χρησιμωτάτου Κυρίου Ἀντωνίου Χατζηγεωργίου Μπουῆ, ἐπατρίδου Μοσχόπολεως. Ἐν τῇ

2. ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Μοσχόπολις: Ἀἰ Ἀθήναι τῆς Τουρκοκρατίας*, σ. 19.

3. Φαίνεται πὼς ἡ οικονομικὴ κατάσταση τοῦ Καβαλλιώτη δέν ἦταν τόσο ἀνηρή ὥστε νά ἀντέξῃ τή δαπάνη γιά τήν ἐκδοσὴ. Κατέφυγε στήν χορηγία τοῦ Ἀντωνίου Χατζηγεωργίου Μπουῆ, γιά τὸν ὅποιο γνωρίζουμε διὰ τῆς ἐπιφανῆ κοινωνικῆς θέσης στή Μοσχόπολη (ἐπατρίδης).

*Τυπογραφία τοῦ ὀσίου, καί Θεοφόρου πατρός ἡμῶν
Ναούμ τοῦ Θαυματουργοῦ. Ἐν Μοσχοπόλει. αμζ'
(1760)*

Τό βιβλίον αὐτό⁴ σέ μικρό (8ο) σχῆμα ἀποτελεῖται ἀπό 144 σελίδες καί 8 φύλλα, φέρει δέ διακόσμηση γνωστή ἀπό τίς ἄλλες ἐκδόσεις τοῦ τυπογραφείου Μοσχοπόλεως (βλ. εἰκόνα ἀριθ. 12). Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἀφιέρωση στό φ. 3 πού ἔχει ὡς ἐξῆς:

*Τφ μακαριωτάτφ, καί θεοδοζιάστφ Ἀρχιεπισκόπφ
τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀχρειδῶν, καί πόσης
Βουλγαρίας, Κυρίφ Κυρίφ Κυρίλλφ⁵.*

Ἀκολουθεῖ δέ κείμενο πού τό προσωπικό του ὕφος καί ἡ θερμότητά του, μδς παρέχει ἕνα ἀκόμη, ἐστῶ μικρό, δείγμα τῆς προσωπικότητος τοῦ λογίου καί τῆς φιλολογικῆς καταρτίσεώς του.

*Τό ὀμόφυλον εὔ ποιήσαι προθνηθεῖς, κατὰ τήν δο-
θείσαν παρά τοῦ πρώτου αἰτίου Ἰσχύν, τούμῶν τουτί
φιλοπῶνῆμα, λυσιτελές μὲν ὄν τοῖς τῆς Ἑλλάδος
φωνῆς πρωτοπεῖροις, ὀσάγαλα βρέφεσι, τελειότητα
δέ οὐ τήν τυχούσαν τοῖς προσφέρουσιν ἐπαγγελόμε-
νον, εὐθαρσῶς πάνν ἔγνωσαν προσφωνήσαι τῆ ὑμετέρφ
Θεοειδεῖ Μακαριότητι. Καί μάλα εἰκότως. Αὐτήν
γάρ πολυδαίδαλον ἀρετῆς ἀγαλμα, καί οὐρανοπλό-
κων χαρίτων καταγῶγιον ἀναφαίεισαν ἢ πάνσοφος,
καί θεαρχική βουλή τε καί πρόνοια, ἢ πόρρωθεν κα-
ταβαλλομένη τῶν μεγάλων πραγμάτων τάς ὑποθέσεις,
ἀναβιβασθῆναι ἠδόκησεν εἰς Ἀρχιεπισκοπικὴν πε-*

Ἐπίσης χρημάτισε καί ἐπίτροπος στό ναό τοῦ Ἁγ. Χαλαλάμπους πού ἀνεγέρθηκε τό 1760 μέ πρωτοβουλία τοῦ Καβαλλιώτη. Εἶναι προφανές ἡ φιλική σχέση τῶν δύο ἀνδρῶν.

4. Βλ. LEGRAND, BH, τ. 1, σσ. 510-511.

5. Ὁ Κύριλλος διετέλεσε Ἀρχιεπίσκοπος Πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀχρειδῶν ἀπό τό 1759 μέχρι τό 1762. Πρβλ. καί ΣΚΕΝΔΕΡΗ, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας καί συγχρόνου Μοσχοπόλεως*, σ. 67 καί Η. GELZER, *Der Patriarchat von Achrída. Geschichte und Urkunden*, Leipzig 1902, σ. 139.

αω, βψ, γχ, δφ, ευ, ζε, ησ, θρ, ιπ, κο, λξ, μρ,

Νι ^ο	βψ	γχ	δφ	ευ
	ησ	θρ	ιπ	κο
ι	μρ.			
αω	βψ	γχ	δφ	
ευ	ζε	ησ	θρ	
ιπ	κο	λξ	μρ.	

Εικόνα 12. Διακοσμητικά σχέδια από την «Εισαγωγή Γραμματικής» και οι συνδυασμοί γραμμάτων στα έργα του Καβαλλιώτη.

ριωπὴν, ἡλιακοῦ δίκην φωστήρος, ἐν μέσῳ δωδεκα-
 ρίθμου Ἀρχιερατικῆς χορείας ὑπερεκλάμπουσαν,
 πλείστον ἐπ' εὐεργεσία, καὶ ἀναψυχή. Ὡς οὖν εὐσε-
 βεῖς, καὶ φρονήσει διαπρέπουσα, ἀνδρείζει τε καὶ μα-
 κροθυμία μεγαλυνομένη, τοῦ δικαίου τε καὶ τῆς ἀλη-
 θείας ὑπερμαχοῦσα, τῷ ζήλῳ τῆς ἑκκλησιαστικῆς
 εὐπρεπείας πάντας ὑπερβαίνουσα, καὶ τῆς φιλοσο-
 φίας ἐν ἀκρότητι εὐκρινείας ὑπερασπίζουσα, δέξαι-
 το φιλοφρόνως, καὶ δῶρον ἔυγνωμοσύνης πεπλουκη-
 κός, καὶ ἐπὶ μῆκιστον βιώῃ ἐς οἰακοστροφίαν τοῦ
 μεγάλου σκάφους τοῦ Ζωοποιῦ Πνεύματος. Ἀμήν.

Πρωτοπαπᾶς, Ἱεροκήρυξ, καὶ Διδάσκαλος Θεόδω-
 ρος Ἀναστασίου Καβαλλιώτης, ὁ ἐκ Μοσχολόεως.

Στὰ φύλλα 4-8 περιέχονται ἑνδεκα ἐπιγράμματα πρὸς τιμὴ
 τοῦ συγγραφέα. Τὰ συνέθεσαν οἱ μαθητὲς του Τέρπος Μάκου,
 διδάσκαλος τῆς σχολῆς τῆς Κορυτσαῶ, Βρέτος, ἱερέας καὶ νομο-
 φύλακας, Νούντσος Σαμσάλας, Ναοῦμ Γκούστας, Σάββας ἱερο-
 μόναχος καὶ διδάσκαλος τοῦ σχολείου τοῦ Βυθουκίου, Γεώργιος
 Νικολαΐδης Τούρτας, Ναοῦμ Νικολάου Τούρτας καὶ Ἀμ-
 βρόσιος ἱερομόναχος τῆς Μονῆς τοῦ ὀσίου Ναοῦμ⁶. Ὁ Legrand
 προσθέτει καὶ τὸ Θωμά Ἀναστασιάδη, ἀδελφὸ τοῦ Καστορίας
 Χρυσάνθου καὶ τὸν Ἰωάννη Ποσάμα⁷. Ἐπίτιτλο τῶν ἐπιγραμμά-
 των ἦταν οἱ φράσεις: «Πρὸς τὸν παναιδεσιμώτατον καὶ ἱεροσο-
 φολογιώτατον ἀρχιεπισβύτερον, ἱεροκήρυκα καὶ καθηγητὴν κύ-
 ριον Θεόδωρον Ἀναστασίου Καβαλλιώτην Μοσχολίτην, τὸν
 τῆς βίβλου συναρμοστήν».

Παραθέτουμε τὰ ἐπιγράμματα αὐτὰ ὄχι μόνο γιατί εἶναι ἐν-
 δεικτικά τῆς ἐξαιρετικῆς γλωσσικῆς καταρτίσεως τῶν μαθητῶν
 τῆς Νέας Ἀκαδημίας, ἀλλὰ καὶ διότι ἀποτελοῦν ἐντυπωσιακὴς
 ἀσκήσεις ποιητικῆς τέχνης, τὴν ὁποία, ὅπως θά δειχθεῖ στή
 συνέχεια, ὁ Καβαλλιώτης δίδαξε ἐπιτυχῶς.

6. Σχετικὰ βλ. LEGRAND, δ.π., σσ. 510-511, ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *Μοσχόπο-
 λης*, σ. 51 κ.έ., ΚΟΥΡΙΑ, *Γρηγόριος ὁ Ἀργυροκαστρίτης*, σσ. 110-111.

7. LEGRAND, δ.π., σ. 511.

Πανδώρης πίθος γαλακτόβρυτος έμμι φιλέλλην
 — Θεοδώρου πρώτου πρεσβυτέριοι πόνος.
 Αϊκεν σώμα φέρω σμικρόν, αϊτάρ νυγμόν άπλητον
 — Τούς παιδας νύττω, ήδέ γάλακτι τρέφω.

Ό τής έν Κορϋτζφ σχολ.ής διδάσκαλος
 Τέρπος Μάκου

Ηρωελεγείον.

Στήλαν δς ποθέει άρεταν έδοράν χρυσόμορφον,
 Αμφ' έόν ίτω δή εϋσθενέα με τόκον,
 "Όλβιον έπέι σοφι'η, έν φαιδροϊς μουστρόφοισι
 Ηδύν έσσάμην, οϋποτε ώς έτερος

Βρέτος Τερέυς και Νομοφύλαξ.

Ηρωελεγείον.

Κρήνα πηγασίς, είν ψυχασώοις Μοσχοπολήας,
 ρείθρεσιν άρδομένη, δρχαμε πρεσβυτέρων,
 Σφωϊτέροις καμάτοις βιβλίον πόρες ίδμοσύνης γε
 "Όρχατον εύανθή εϋχος μουστρόφων

Καρκινικόν.

Άρετφ, παρείχε με χεϊρα, πατέρα
 Ώναζ έν δσω έξ άνω.

ΝοΟντσος Σαμσάλας.

Ηρωελεγείον ήχικόν.

Μών διός Πλάτων έφν εζοχ" άοιδός; άοιδός.
 Λώϊος ήρώων, έκγεγηνός; γεγινός.
 Φέγγει δ' αύγόν ού σόφίης οχ άγαστός; άγαστός.
 Ρεκτήρ τήσδε βιβλιου, και κλεινός; κλεινός.
 Τεϋ πλέον, ού ζάθεος, φώς θ' ίρός έραστός; έραστός.
 Έννεπεν δν Κλειώ ήρ' άγαώς; άγαώς.

Αντιστρέφον.

Καλλιόπης γάλα ή Κρονίδης, παι, θώϋμα ούδέν,
 Πρήγματος οϋσης μεϋ, βιβλίδος, άδυνόου.

Ναούμ Γκούστας.

Ηρωελεγείον.

*Ἦύτε ἡέλιος γάς τέρματα πάντα φαείνει,
Τφκε φρένας κάζει τών φιλομουσολόγων
Βίβλω ἡδυπνόω Θεόδωρος πάμμεγα τεύχος
Αρχιπρεσβυτέρων, φιλοσόφων τε κλέος.*

*Ὁ τον ἔν Βνθκουκίφ σχολείου διδάσκαλος
Σάββας Ἱερομόναχος.*

Ηρωελεγείον.

*Αντυγος ὡς Μουσών ὑπερήμενος ούρανης γε,
Θεόδωρος θύτης, καί εδοξ εύσεβίης
Μοσχοπόλιος ὁ Κήρυξ Ἀχρίδος ἐξοχα ἐδρης,
Νοῦν παίδων βιβλίον, γράψε γάλακτι τρέφον.*

Γεόργιος Νικολαΐδης Τούρτας.

Ηρωελεγείον.

*Πολλήν σοι Θεόδωρε θύτα ιδρίων οχ ἀρίστε
Κούροι φιλόλογων πάντες ἴσασι χάριν
Ὁδ ἔνεκα δέλτον ζυνθήκας τήν δέ ρέουσαν
Ού τραχυτήτας, νήδυμον, ἀλλά γλάγος.*

Ναούμ Νικολάου Τούρτας.

Καρκινικόν.

*Αμαθ&ς ὦν, ἔχε νφ σφ θαμά.
Α ἱερώς, ὡδε, σοδός ἐδω σωρείη.*

*Ὁ ἐκ τής Σεβασμίας Μονής τοῦ Ἁγίου Ναούμ,
Αμβρόσιος Ἱερομόναχος.*

Τά ποιητικά αὐτά δημιουργήματα, πού θυμίζουν τά «Ἄνθη εὐλαβείας» τών εὐγνωμόνων μαθητῶν τοῦ Φλαγγινείου φροντιστηρίου, παρά τή συντομία τους ἔχουν σημαντική ἀξία, γιατί μᾶς παρέχουν ὀρισμένες πληροφορίες ἢ ἐπιβεβαιώνουν ἄλλες, δπως π.χ. ὁ Καβαλλιώτης ἦταν πρῶτος μεταξύ τών πρεσβυτέρων (ἀρχιπρεσβύτερος), «Θεοδώρου πρῶτου πρεσβυτέριο πόνος» «ὄρχαμε⁸ πρεσβυτέρων» καί ἀριστος «πολλήν σοι, Θεόδωρε, θύ-

8. Ὁρχαμος=ἀρχηγός.

τα ἰδρίων δχ ἀρίστε». Ἦταν ἱεροκήρυκας τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδῶν «Θεόδωρος θύτης, καί ἔδος⁹ εὐσεβίης Μοσχοπόλιος ὁ Κήρυξ Ἀχριάδος ἐξοχα εἰρησ». Εἶχε τή φήμη τοῦ διακεκριμένου φιλοσόφου. «Βίβλω, ἡδυπνόφ Θεόδωρος πάμμεγα τεῦχος, ἀρχι-πρεσβυτέρων, φιλοσόφων τε κλέος».

Δέν υπάρχουν στό βιβλίον ἀριθμοί σελίδων ἀλλά στό κάτω μέρος τῆς κάθε σελίδας ἀναγράφεται ἡ πρώτη λέξη τῆς ἐπομένης. Ἐάν καί μαρτυρεῖται ἀπό τόν Legrand¹⁰ ἡ ὕπαρξή του στή βιβλιοθήκη τῆς μονῆς Μεγίστης Λαύρας, μέ ἀριθμό 54 ἐπιτόπια ἐρευνα δέν ἀπέδωσε θετικά ἀποτελέσματα . Ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε ἡ γραμματική διδάσκονταν σέ δλα τά σχολεῖα «φορτικῶς ἐνίστε σχολιαζομένη»¹¹. Γι' αὐτό καί οἱ συνεχεῖς ἐκδόσεις γραμματικῆς κατά τόν 18ο αἰῶνα.

Ἡ «Εἰσαγωγή Γραμματικῆς» τοῦ Καβαλλιώτη ἐπανεκδόθηκε τό 1774 στή Βενετία¹², ἀπό τό τυπογραφεῖο τοῦ Νικολάου Γλυκέως. Ἡ ἐπανεκδόσή της ἀποτελεῖ δείγμα τῆς ἐνδύτερης ἀποδοχῆς πού ἔτυχε, μέσα ἀπό τήν πληθώρα τῶν γραμματικῶν.

Δέν ἀποτελεῖ ὑπερβολή ἡ συγκαταρίθμηση τῆς Γραμματικῆς τοῦ Καβαλλιώτη ἀπό τό Μανουήλ Γεδεῶν μεταξύ τῶν καλύτερων τοῦ 18ου αἰῶνα.

9. Ἐδος=θεμέλιο, βάση.

10. Βλ. LEGRAND, ΒΗ, τ. 1, σ. 511. Ἡ ἀπώλεια τοῦ ἀντιτύπου ἤδη μαρτυρεῖται ἀπό τόν Κουρίλα πού τό ἀναζήτησε ἀλλά δέν τό βρήκε. Βλ. σχετικῶς ΚΟΥΡΙΛΑ, *Γρηγόριος ὁ Ἀργυροκαστρίτης*, σ. 106, ὑποσ. 3. Πρόσφατα (1984) ὁ Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «*Ἑλληνική βιβλιογραφία (1466-1800)*» τ. 1, σ. 218, στή σειρά «Πραγματεῖα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν» 48/1984, μέ ἀριθμό 2941 ἀναφέρει τήν «εἰσαγωγή γραμματικῆς» καί μᾶς πληροφορεῖ ὅτι *Ἀντίτυπο ὑπάρχει* στή βιβλιοθήκη Μεγίστης Λαύρας Ἀγ. Ὁρους ὑπό τά στοιχεῖα 2.18Κ. Ἐπιτόπιος ἔλεγχος (Ἰανουάριος 1987) δέν ἐπιβεβαίωσε τήν πληροφορία.

11. ΓΕΔΕΩΝ, *Πνευματική κίνησις*, σ. 15.

12. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, δ.π., σ. 218, PIPPIDI, *Un manuscrit de la «Logique»*, σ. 418.

β) Πρωτοπειρία

Τό πίο σημαντικό και γι' αυτό περισσότερο συζητημένο ἔργο τοῦ Θεοδώρου Καβαλλιώτη εἶναι ἡ «Πρωτοπειρία». (βλ. εικόνα ἀριθ. 13). Ὁ πλήρης τίτλος τοῦ βιβλίου¹ εἶναι:

ΠΡΩΤΟΠΕΙΡΙΑ

παρά

τοῦ σοφολογιωτάτου καί αἰδεσιμωτάτου Διδασκάλου

Ἱεροκῆρυκος, καί Πρωτοπαπαῦ Κυρίου

ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΚΑΒΑΛΛΙΩΤΟΥ

ΤΟΥ ΜΟΣΧΟΠΟΛΙΤΟΥ

ΞΥΝΤΕΘΕΙΣΑ,

Καί νῦν πρώτον τύποις ἐκδοθεῖσα

Δαπάνη τοῦ ἐντιμοτάτου, καί χρησιμοτάτου

Κυρίου Γεωργίου Τρίκουπα², τοῦ

καί Κοσμήσκη ἐπιλεγομένου ἐκ

πατρίδος Μοσχοπόλεως.

1. Βλ. LEGRAND, ΒΗ, τ. 2, σσ. 126-128, THUNMANN, *Untersuchungen*, σ. 177, MEYER, *Albanesische Studien*, IV, σ. 3, PAPAΗΑGΙ, *Scrittori aromini*, σ. 38, HETZER, *Das dreisprachige Worterverzeichnis*, σ. 79. Ὁ πλήρης τίτλος τῆς «Πρωτοπειρίας» βρίσκεται ἀνατυπωμένος στόν ὑπ' ἀριθ. 579 κατάλογο τοῦ Γερμανοῦ παλαιοπόλη τῆς Φραγκφούρτης τοῦ Μάϊν Joseph Baer ὑπό τόν τίτλο: Die Protopeiria des Kavalliotis, Venedig 1770, καί μέ ὑπότιτλο: Ein Unicum. Σχετικά βλ. V. PAPA-CO-STEΑ, *Povestea unei carp' Protopeiria lui Cavaloti «Ein Unicum» στό Civilizafie Romineasca și civilizafie Balcanica*, București 1983, σ. 403, ΛΑΖΑΡΟΥ, *Ἡ Ἀρωμονική*, σ. 145.

2. Ὁ ἔμπορος Γεώργιος Τρίκουπας, ἀπόδημος Μοσχοπολίτης τῆς Πολωνίας, κατά τήν συνήθεια τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἔλαβε τό δνομα «Κο-

ΠΡΩΤΟΠΕΙΡΙΑ

ΠΑΡΑ
ΤΟΥ ΣΦΟΙΛΟΓΙΩΤΑΤΟΥ,

Καὶ Αἰδουμένου Διδασκάλου,
Γραμματεῖς,

Καὶ Πρωτοπαια Κυρία
ΘΕΟΔΩΡΟΣ Α'ΝΑΣΤΑΣΙΟΣ
ΚΑΒΑΛΛΙΩΤΟΣ
ΙΟΥ ΜΟΣΧΟΠΟΛΙΤΟΣ
Ξ ΤΝΤΕΘΕΓΣΑ,

Καὶ οὐκ πρότερον ἔστιν ἰσθῆνα

Διπλῆ τῆ Εἰπιμῆται, ἡ Χριστιανική
ἡ Κυρία Γαβριέ, Τελεσπῆ, τῆ ἡ Κοσ-
μοπολίτικῆ ἀποστολῆς ἐκ παλαιῆς
Μοχελῆς.

ΕΝΕΤΙΗ, ΣΙΝ

μψό. 1770

Παρά Αποστολῆς τοῦ Β' τοῦ
ΜΑΤΘΑΙΟΥ ΠΕΡΝΗΣ, ἡ ΕΚ ΤΗΣ

Εικόνα 13. Ἐξώφυλλο τῆς «Πρωτοπειρίας» πού βρέθηκεται στὴν Ἀλβανία.

ΕΝΕΤΗΣΙΝ

αψο' 1770.

Παρά Αντώνιφ τφ Βόρτολι³.SUPERIORUM PERMISSU, AC PRIVILEGIO⁴.

Ἡ πρώτη παρουσίαση τοῦ βιβλίου οφείλεται στό γερμανό καθηγητή Johannes Thunmann, στόν ὅποιο εἶχε παραδοθεῖ ἓνα ἀντίτυπο ἀπό τό λόγιο μαθητή τοῦ Καβαλλιότη Κωνσταντῖνο Χατζή Τζεχάνη⁵. Ὁ Thunmann ἐξαίροντας κυρίως τή σημασία τοῦ τρί-

σμήκη» στή δεύτερη πατρίδα του. Ὑπῆρξε ἓνας ἀπό τούς πολλούς χρηματοδότες ἐκδόσεων. Παρακινήθηκε ἀπό τά φιλικά πρὸς τόν Καβαλλιότη αισθήματα ἢ ἀπό θαυμασμό πρὸς τόν διδάσκαλο. Δέν ὑπῆρχαν Ἰδεολογικά κριτήρια, ἀφοῦ μάλιστα ἢ «Πρωτοπειρία» ἢ ἢ «Εἰσαγωγή Γραμματικής» δέν εἶχαν συγκεκριμένο ἰδεολογικό περιεχόμενο. Περισσότερα βλ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, «*Νέαι συμβολαί εἰς τήν ἱστορίαν...*», σ. 287, ΤΗ-UNMANN, δ.π., σ. 270, **Α ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ**, *Τό ἑλληνικό βιβλίο*, σσ. 135 και 205, **Γ. ΚΑΡΑ**, *Οἱ φυσικές-θετικές ἐπιστήμες*, σ. 25.

3. Ὁ Ἄντωνιος Βόρτολις, τυπογράφος στή Βενετία μέ ὀξύνιοι καί πρωτοτυπία, ἀλλά καί δυναμικός φιλέλληνας. Ἄγῳρασε τό τυπογραφεῖο τοῦ Νικ. Σάρου καί τοῦ Guliani, σέ περίοδο πτώσεως τῶν ἐργασιῶν τοῦ Γλυκῆ, καί ἀναδείχθηκε σέ μοναδικό σχεδόν ἐκδότη τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων στή Βενετία, μεταξύ τῶν ἐτῶν 1742 καί 1788. Περισσότερα **Α ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ**, δ.π., σ. 158 κ.έ. Ὁρθῶς δ **ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ**, *Ἡ Ἀλήθεια κριτής*, σ. 179, ἀπορρίπτει ὡς ἀστήρικτη τήν πιθανολόγηση τοῦ Μιχαλόπουλου, ὁ ὅποιος στηριζόμενος σέ ἀνεξακρίβωτη πληροφορία τοῦ Leake, ὑποστήριξε δι τὴ ἢ «Πρωτοπειρία» πρωτοτυπώθηκε στό τυπογραφεῖο τῆς Μοσχοπόλεως.

4. Privilegio (=copyright) δηλαδή ἀποκλειστικότητα στό δικαίωμα ἐκτυπώσεως ἑνός βιβλίου. Τήν χορηγοῦσε ἢ βενετική Σύγκλητος καί ἦταν συνήθως συνδεδεμένη μέ τό πρόσωπο τοῦ ἐκδότη ἢ τοῦ τυπογράφου καί ὄχι μέ τό συγγραφέα. Μερικές ἐξαιρετικές περιπτώσεις χορηγήσεως τῆς ἀδείας ἐκτυπώσεως (licenza) ἑνός βιβλίου στό συγγραφέα ἀπ' τόν 15ο ἢ 16ο αἰῶνα.δέν μεταβάλλουν οὐσιωδῶς τήν παραπάνω πραγματικότητα, ἀφοῦ τοῦ ἐξασφάλιζε μόνο τή «συγγραφική ἰδιοκτησία» (proprieta litteraria) τοῦ Ἔργου του καί ὄχι τήν οικονομική του ἐκμετάλλευση.

5. Κανονικά τό ὄνομά του εἶναι: Κωνσταντῖνος Τζεχάνης τοῦ Χατζή-Γεωργίου. Ὑπῆρξε ὁ «διαπρεπέστερος τῶν τροφίμων τῆς Ἀκαδημίας»

γλωσσου λεξικού για τη γλωσσολογική και ἔθνολογική μελέτη τῶν βαλκανικῶν πολιτισμῶν, κατέστησε γνωστό τό φιλολογικό ἔργο τοῦ Καβαλλιώτη στὴν Εὐρώπη. Τό βιβλίο αὐτό, ὅταν, τέσσερα χρόνια μετὰ τὴν ἔκτυπώσή του, τό γνώρισε ὁ Thunmann ἦταν ἤδη σπάνιο.

Αποτελεῖται ἀπὸ 104 σελίδες σέ ὄγδοο σχῆμα. Στὴ σελίδα 3 ὑπάρχει ἓνα παραινεντικό κείμενο ἀπευθυνόμενο στοὺς ἀναγνώστες, πού ὑπογράφεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν συγγραφέα καὶ ἔχει ὡς ἑξῆς:

Εὐμενέστατοι

Ἀπλότητος ἐξελεῖν δσα τελειότητος, οδις ποτ' ἂν πεφύκοι δυνάμενος. Εἰ μὲν γάρ κτίσεως δρων ἐκτός τό ἀσύνθετον εἶη, αὐτό τό εἶναι ὄν ἀκροτήτων ἐστίν ἀκρότητος, εἰ δὲ ἐντός, ρίζα καὶ πηγὴ, καὶ αἴτια ὑπάρχον, οὐκ ἔλαττον τοῦ μὴ κρείττονος νηπίους καὶ παιδίοις τοῦ καταρτισμοῦ ὑπὸ τῆς ἀληθοῦς προσημμένου σοφίας. Ταῦτ' ἄρα ἀφειδῶς ἐγὼ τοῖς κατ' ἐμέ χρώμενος, οὐδέποτε τό ἔντελές προκρίναι τοῦ ἀτελοῦς ἀπαναίνομαι.

Ὁ ἐν Ἱεροδιδασκάλοις Ἱεροκήρυξ καὶ Πρωτοπαπάς Θεόδωρος Ἀναστασίου Καβαλλιώτης, ὁ ἐκ Μοσχολέως.

Τό κείμενο αὐτό ἂν καὶ εἰσαγωγικό σ' ἓνα φιλολογικό ἔργο

καὶ μία ἀπ' τῆς ἐπιφανέστερες λόγιες μορφές τοῦ 18ου αἰῶνα. Σύνδεσμος τοῦ Καβαλλιώτη μὲ τὸν Thunmann ἀναφέρεται ἀπ' αὐτόν στό μνημονευθέν ἔργο του μὲ πολὺ θαυμασμό γιὰ τὰ πνευματικά προσόντα του. Γράφει συγκεκριμένα: «Ἐνας ἄνδρας μὲ πολλές γνώσεις ιδιαίτερα στὴ φιλοσοφία καὶ στὰ μαθηματικά. Μὲ φωτισμένο τρόπο σκέψεως καὶ ἄξιος εὐτυχούς μοίρας, ἀφοῦ παρέμεινε πάνω ἀπὸ τρία χρόνια στό πανεπιστήμιο τῆς Χάλλης, παρακολούθησε μαθήματα στὰ Πανεπιστήμια τοῦ Leiden καὶ τοῦ Cambridge». Βλ. **THUNMANN** ὁ.π., σ. 179, ὑποσ. κ. Περισσότερα γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τό ἔργο τοῦ Τζεχάνη βλ. **ZABIRA**, δ.π., σσ. 396-397, **ΣΑΘΑ**, δ.π., σσ. 498-499, **ΚΟΥΡΙΛΑ**, Γρηγόριος ὁ Ἀργυροκαστρίτης, σσ. 126-131, **ΛΑΖΑΡΟΥ**, ὁ.π., σσ. 143 κ.έ., **ΡΑΡΑΚΟΣΤΕΑ**, *Theodor Anastasie Kavallioti*, σ. 396, **Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ**, *Ἑλληνική βιβλιογραφία*, σ. 268.

έκφράζει τή θρησκευτική πίστη τοΟ συγγραφέα με άριστοτελικές έκφράσεις. Καθορίζει τούς στόχους τοῦ βιβλίου πού είναι ό γλωσσικός καταρτισμός άρχαρίων. Γι' αυτό ή «Πρωτοπειρία» περιέχει συνοπτική διδακτέα ὕλη κατωτέρου σχολείου τής έποχής εκείνης. Είναι γραμμένη, μέ εξαίρεση τόν τίτλο καί τόν πρόλογο, σέ νεοελληνική γλώσσα καί άποτελεῖ άπό δείγμα τής νεοελληνικής διγλωσσίας (λαϊκής καί λόγιας). Προσευχές, 'εκκλησιαστικοί ὕμνοι, γνωμικά καί άφηγήσεις για παιδιά, άκόμη καί εἰκόνες, άποτελοῦν μέρος τών περιεχομένων.

Στή σελίδα 4 ὑπάρχει μιá ξυλογραφία τής 'Αγίας Τριάδος. Στίς σελίδες 5-11 ό συγγραφέας παραθέτει τό' ελληνικό άλφάβητο, πού συμπληρώνεται μέ διπλά γράμματα, όπως άκριβώς φαίνεται στον παρακάτω πίνακα⁵:

αω	βψ	γχ	δφ	
ευ	ζτ	ησ	θρ	
ιπ	κο	λξ	μν	(βλ. εἰκόνα άριθ. 12)

Στή σελίδα 12 ὑπάρχει ξυλογραφία τής Παρθένου μέ τόν 'Ιησοῦ βρέφος καί τή φράση «ή Θεοτόκος άγκαλοφοροῦσα τόν Χριστόν», ενώ στό τέλος τοῦ λεξικοῦ ὑπάρχει άλλη ξυλογραφία πού παριστάνει πλήθος άγγέλων μέ τίτλο «ή σύναξις τών άσω-

5. Πρόκειται περί τεχνάσματος πού διευκολύνει τήν εύχερέστερη καί Ασφαλέστερη Απομνημόνευση τοῦ Αλφαβήτου. Γίνονταν εόρεια χρήση στά σχολεία μέχρι τά νεώτερα χρόνια, κυρίως για Αρχαρίους μαθητές. Βλ. **ΤΡ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗ**, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, τ. 1, σ. **LXXXIII**, όπου καί Αλλα Απομνημονευτικά τεχνάσματα. Πανομοιότυπος πίνακας παρατίθεται καί στην «Εισαγωγή γραμματικής» τοῦ 1760 καί στην 'Οκτώηχο τοῦ 1750, πού βρέθηκε στό Σαιντέντρε. Πρβλ. PEYFUSS, *Marginalien*, σ. 384, ό όποιος Ατυχώς Αποδίδει αυτός τούς πίνακες σέ μιá ιδιότροπη Αγάπη τοῦ Καβαλλιώτη για «γραμματικά παιχνίδια». Ο **ΛΑΖΑΡΟΥ**, *Η Αρωμουνική*, σ. 145, χαρακτηρίζει ως «Ατυχείς» τούς διαφόρους συνδυασμούς τών γραμμάτων. Μάλλον δέν Αντιλήφθηκε τή σκοπιμότητα τών συνδυασμών καί τούς θεώρησε ως Ανεπιτυχή προσπάθεια Αποδόσεως φθόγγων τής Αλβανικής καί κουτσοβλαχικής μέ ελληνικούς χαρακτήρες.

μάτων». Στή σελίδα 60 αποτυπώνεται μία άλλη ξυλογραφία του Εὐαγγελισμού τῆς Θεοτόκου, ἐνώ στή σελίδα 61 παρατίθεται δέηση πρὸς τὴν Ἁγία Παρθένο σὲ ἑλληνικὴ γλῶσσα. Οἱ σελίδες 62-67 περιέχουν ἔκλογές ἀπὸ τὴν βιβλικὴ καὶ ἑκκλησιαστικὴ ἱστορία. Στὶς σελίδες 68-79 καταχωροῦνται διάφορα ἀποφθέγματα καὶ προσευχές. Ἡ σελίδα 80 περιλαμβάνει τρεῖς μικρὲς ξυλογραφίες: Τὸ Μυστικὸ Δείπνο, τὴ Σταύρωση καὶ τὴν Ταφή. Στὴ σελίδα 81 φιλοξενεῖται μία ξυλογραφία τῆς Ἀναστάσεως. Μέχρι τὴ σελίδα 92 παραθέτονται διάφοροι ἑκκλησιαστικοὶ ὕμνοι, δηλαδὴ τροπάρια τῶν Κυριακῶν ἀπὸ τὴν Ὀκτώηχο, μὲ κουτσοβλαχικὴ μετάφραση. Στὶς σελίδες 93-94 καταχωροῦνται ἀριθμητικὰ ὀνόματα καὶ στὴ σελίδα 95 ἀραβικοὶ ἀριθμοί. Ἡ σελίδα 96 περιέχει ὀνόματα μηνῶν καὶ πίνακα πολλαπλασιασμοῦ. Οἱ τελευταῖες ὀκτὼ σελίδες, 97-104, περιλαμβάνουν λατινικὸ καὶ σλαβονικὸ-βουλγαρικὸ ἀλφάβητο, *καθὼς καὶ τὰ ὀνόματα τῶν μηνῶν*⁶.

Τὸ σημαντικότερο ὅμως μέρος τῆς «Πρωτοπειρίας» ἀποτελεῖ τὸ τρίγλωσσο λεξικό⁷, πού περιέχεται στὶς σελίδες 13-59 καὶ περιλαμβάνει 1170 λέξεις, καταχωρημένες σὲ τρεῖς παράλληλες στήλες, ἑλληνικὴ, ἀρωμονικὴ (βλαχικὴ) καὶ ἀλβανικὴ. Εἶναι γραμμένες μὲ ἑλληνικοὺς χαρακτήρες⁸. Ἐξ αἰτίας αὐτοῦ τοῦ λε-

6. Σὲ λεπτομερεῖς περιγραφές καὶ ἀξιολογήσεις τῆς «Πρωτοπειρίας» προέβησαν ὁ Thunmann, ὁ Meyer, ὁ Hetzer, ὁ Legrand, ὁ Λαζάρου κ.ἄ. στὰ ἤδη μνημονευθέντα ἐργὰ τους, κυρίως ἀπὸ γλωσσολογικὴ ἀποψη.

7. Ὁ **HETZER**, ὁ.π., σ. 25, ὑποστηρίζει ὅτι στὴ Μοσχόπολη ὑπῆρχε παράδοση πολυγλωσσίας καὶ ἦταν φυσικὸ ἐδῶ νὰ ἀντιμετωπισθοῦν τὰ διάφορα γλωσσικὰ προβλήματα. Ἦδη ἀπὸ τὸ 1731 ὑπῆρχε μίαν χαλκογραφία τῆς Παναγίας τῆς Ἀρδένιτσας, πού ἔφερε ἐπιγραφή στὰ ἑλληνικά, ἀρωμονικά, ἀλβανικά: Παρθένη Θεοτόκε, πρέσβευε ὀπέρ ἡμῶν τῶν ἀμαρτωλῶν. Πρβλ. **DH. SHUTERIQI**, *Shkrimet shqipe ne "vitet, 1332-1850, Tirane"* 1976, σ. 107, ὅπου ἐξηγεῖται γιὰτί πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὡς ἔτος δημιουργίας τῆς ἐπιγραφῆς τὸ 1731 καὶ νὰ τὴν ἀποδώσουμε στὸ Μοσχοπολίτη ἠγούμενο τῆς Μονῆς Νεκτάριο Τέρπο.

8. Εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ Καβαλλιώτης καὶ ἀπὸ ἀποψη γλωσσικὴ δὲν ἦταν ἀλβανός. Ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, ἂν καταγόταν ἀπὸ ἑλληνικὴ ἢ βλαχικὴ οἰκογένεια, δὲν εἶναι ἀπολύτως σαφές. Μεγάλωσε ὁμως σὲ ἑλ-

ξικοΟ ή «Πρωτοπειρία» γνώρισε μεγάλη δημοσιότητα⁹ στην Ευρώπη.

Ο καθηγητής Thunmann τέσσερα χρόνια μετά την εκτύπωση της «Πρωτοπειρίας» αναδημοσίευσε, στα πλαίσια ευρύτερης μελέτης του, τό τρίγλωσσο λεξικό και πρόσθεσε τή λατινική μετάφραση. Σέ κάθε σελίδα υπάρχουν τρεις παράλληλες στήλες, λατινική, βλαχική και αλβανική, μέ ἀρίθμηση. Στο κάτω μέρος τής σελίδας υπάρχουν οί ρωμείκες (έλληνικές) αντίστοιχες λέξεις, επίσης ἀριθμημένες¹⁰. Έκτοτε τό τρίγλωσσο λεξικό έπανεκδόθηκε από τόν Franz Miklosich¹¹, τόν Gustave Meyer¹² και, προσφάτως, από τόν Armin Hetzer¹³.

Ένα πρόβλημα πού ανακύπτει άπ' τό τρίγλωσσο λεξικό εἶ-

ληνικό περιβάλλον, γνώριζε τή βλαχική καθώς και τή δίμορφη έλληνική. Τή μέν δημόδη από τήν καθημερινή άναστροφή, τήν δέ καθαρεύουσα, από τήν κλασσική μόρφωσή του και τήν επαγγελματική άσχολία του. Η διγλωσσία λοιπόν ήταν ένα χαρακτηριστικό του Καβαλλιώτη. Βλ. **HETZER**, *Das dreisprachige Worterverzeichnis*, σ. 37 κ.έ.

9. Ο **E. PICOT**, *Les Roumains de la Macedoine*, Paris 1875, σ. 43, υποστηρίζει διτ «τό έργο του Καβαλλιώτη είναι μνημείο πολύ πολύτιμο για να κατέχουμε τή μακεδονική-ρουμανική διάλεκτο». Μέ τόν δρο μακεδορουμανική προφανώς ό Picot έννοει τήν άρωμουνική (βλαχική ή κουτσοβλαχική) διάλεκτο, δπως διαμορφώθηκε αυτή στην Ήπειρο και τή Μακεδονία.

10. **THUNMANN**, δ.π., σ. 238 κ.έ. (βλ. εικόνα άριθ. 14).

11. *Rumunische Untersuchungen, Istro-und macedo-rumunische Sprachdenkmahler, Zweite Abteilung*, Wien 1882. Ο Miklosich εξέφρασε έπιφυλάξεις ως προς τήν πιστή άπόδοση τής προφοράς τών βλαχικών λέξεων μέ έλληνικούς χαρακτήρες. Γι' αυτό στην ανάπτυψή του άσπειράθηκε, δχι μέ άπόλυτη έπιτυχία, να προβεί σε πιστότερη μεταγραφή. Άντίθετα ό Picot, εκφράζεται μέ ένθουσιασμό για τήν πιστότητα τής προφοράς, παρά τήν άπόδοσή της μέ έλληνικούς χαρακτήρες.

12. *Das griechisch sudrumänisch albanesische Worterverzeichnis des Kavalliotis*, Wien 1895. Η έργασία του Meyer στήριχθηκε σε άλλο αντίτυπο τής «πρωτοπειρίας» πού ήταν έλλιπές κατά όκτώ σελίδες.

13. *Das dreisprachige Worterverzeichnis von Theodoros Anastasiu Kavalliotis*, Hamburg 1981.

Latina.	Βλάχ.	Ἰβανίτ.
50 Forfex	Φορφοκιά.	Γκαρσαράρα.
51 Fallo	Ψαλλίσσκυ.	Ψαλλόνν.
52 Piscis	Πίσκυ.	Πέσκ.
53 Pulpa carnis	Μέκρυα.	Πάθατα. τάλ.
54 Pediculus	Πεντάκλυ.	Μέγγ.
55 Mendacium	Μοντζόνε.	Γκαρνέστοα.
56 Palpo	Ακατζε.	Ζά.
57 Cuius	Κέκυ.	Πέκ.
58 Tenuis	Σεπτζήρε.	Ηχόλα.
59 Mica	Σάερμα.	Θάερμα.
60 Emtio	Κεμπάρρε.	Τα μπλέρα.
61 Pereo	Ψασίσκυ.	Νγκέρδ.
62 Pulex	Πέριτζε.	Πλιέστο.
63 Anima	Σάφλετν.	Σπίρετ.
64 Frigida temper- stas	Αρρατζίμε.	Φτόχγια.
65 Penis	Πέλα.	Κάρα.
66 Panis	Πάνε.	Μπέκα.
67 Scabies	Γράννε.	Ζγγέμπε.
68 Humerus	Νέμερε.	Σέπ.
69 Hora	Σαάτε.	Σαχάτ.
70 Iuuo, profum	Φιλισίσκυ.	Προδόγ.

Ψωμ.

50 Ψαλιδι.	51 Ψάλλω.	52 Ψάρι.	53 Ψαχνόν.
54 Ψείρα.	55 Ψεύδος.	56 ΨηλαΦί.ω.	57 Ψήνω.
58 Ψίλος.	59 Ψίχα.	60 Ψάνι.	61 Ψοφιά.
62 Ψύλλος.	63 Ψυχή.	64 Ψύχεα.	65 Ψυλή.
66 Ψωμί.	67 Ψωρα.	68 Ωμός.	69 Ωρα.
		70 Ωφέλιω.	

36

Εικόνα 14. Σελίδα του τρίγλωσσου λεξικού όπως την παρέθεσε ο Thunmann με την προσθήκη της Λατινικής.

ναι ό σκοπός τής συγγραφής του. Γιατί ό Καβαλλιώτης κατάρτισε αυτό τό λεξικό; Σέ τῖ Αποσκοπούσε μέ τή λεξικογράφηση 1170 λέξεων τής νεοελληνικής, ένας χρήστης τής άκραιφνοῦς Αρχαιοελληνικής;

Καί σε άλλο σημείο τής μελέτης αυτής έπισημάνθηκε ή κρισιμότητα τών καιρών για τήν Έκκλησία. Οί 'αφυπνισμένοι ποιμένες της Αντιλαμβάνονταν ότι υπήρχαν Ανυπέρβλητες δυσκολίες για τούς Απαιδευτους, Ακόμη και τούς γνήσιους έλληνες, νά προσεγγίσουν τή γλώσσα τής Εκκλησίας¹⁴. Προσπάθησαν λοιπόν νά φέρουν τούς Ανθρώπους πίο κοντά στον έλληνικό πολιτισμό και τή διδασκαλία τής Εκκλησίας μέ ένα Απλούστερο και ζωντανότερο γλωσσικό ιδίωμα, έφ' όσον μάλιστα πολλοί από τούς 'εχθρούς τής Εκκλησίας τό χρησιμοποιούσαν. Ίσως μ' αυτόν τόν τρόπο δέν τούς προσέφεραν εύχερή πρόσβαση προς τή λατρευτική γλώσσα, Αναμφίβολα όμως τούς παρείχαν μιá στοιχειώδη δυνατότητα προσεγγίσεως.

Ό Καβαλλιώτης είναι ένας από τούς πρωταγωνιστές αυτού του Ανυπολόγιστης σημασίας πνευματικού έργου, μαζί μέ τό Νεκτάριο Τέρπο¹⁵, τόν άλλο Μοσχοπολίτη συγγραφέα τετράγλωσ-

14. Μπορούμε νά διακρίνουμε, κατά τήν περίοδο αυτή, έμφανώς πιά τίς άπαρχές του έλληνικού γλωσσικού διχασμού, πού θά ταλάνιζε μέχρι πρόσφατα (1976) τήν έθνική, πολιτική, κοινωνική και εκπαιδευτική μας ζωή. 'Αξιοπρόσεκτη είναι ή παρατήρηση του Hetzer, δ.π., σ. 55, ότι οί έπισχήμενες άδυνατούν νά κρίνουν από σταθερή όπτική γωνία τίς γλωσσικές άντιστοιχίες στο λεξικό του Καβαλλιώτη, γιατί και ή νεοελληνική αλλάζει μέ κάθε άλλαγή ύπουργού τής Παιδείας στην Ελλάδα! Πρβλ. **H. IOANNIDOU**, *Die Sprachfrage in Griechenland. Zu den soziokulturellen Ursachen der griechischen diglossie und ihren Auswirkungen auf die moderne griechische Gesellschaft*, Hamburg 1974. Θα μπορούσε βέβαια νά άντιπαρατηρήσει κανείς ότι παρά τήν κακή μεταχείριση πού πολλές φορές δέχθηκε ή έλληνική γλώσσα, ο πλούτος της αύξήθηκε αισθητά και ή πλαστικότητα της βελτιώθηκε. 'Αψευδείς μάρτυρες ή νεοελληνική λογοτεχνία και Ιδιαίτερα ή ποίηση.

15. (1667-1738). Μοσχοπολίτης Ιερομόναχος, πρόδρομος του Άγίου Κοσμά του Αίτωλου. Τό σύγγραμμά του «Βιβλιάριον καλούμενον Πίστις» άποτελεί θαρραλέα άμυντική εργασία ύπέρ τών πατρών δογμάτων.

σου λεξικού Δανιήλ, τόν Κοσμᾶ τόν Αίτωλό κ.δ. Παράλληλα όμως υπήρξαν καί οί πρωτοπόροι τῆς προσπάθειας γιά θρησκευτική καί ἠθική πρόοδο τῶν βαλκανικῶν λαῶν, πού προϋπέθετε τήν Απελευθέρωσή τους ἀπό τά δεσμά τῆς ἀμαθείας καί τῆς πνευματικῆς καθυστερήσεως. Ἡ ἀνεκτίμητη αὐτή πολιτισμική προσφορά παρέμεινε, παρά τά ἀντιθέτως ὑποστηριζόμενα, ἀνεπηρέαστη καί ἀνόθευτη ἀπό ὅποιεσδήποτε ἐθνικιστικές ἐπιδιώξεις. Αὐτές ἐξᾴλλου ἐμφανίσθηκαν στή βαλκανική μετὰ τή γαλλική ἐπανάσταση (1789) καί δυστυχῶς μέχρι σήμερα, ἴσως σπανιότερα, εὐδοκιμοῦν, σκιαζόντας τή φιλική συνύπαρξη. Καθώς διαπίστωνε ὁ Μιχαλόπουλος¹⁶ «οἱ δάσκαλοι τῆς Νέας Ἀκαδημίας, πολὺ πρὶν ἀπὸ τόν Κοσμᾶ τόν Αἰτωλό καί τὸ Ρήγα Βελεστινλή, εἶχαν σκεφθεῖ πάνω στό γλωσσικό καί ἐθνολογικό πρόβλημα τῆς Βαλκανικῆς...»

Ἐνα ἄλλο πρόβλημα θέτει ἐπίσης ὁ Hetzer¹⁷. Μήπως ὁ Καβαλλιώτης συγκέντρωσε τίς ἀντίστοιχες ἄλβανικές λέξεις κατὰ τή διάρκεια διαφόρων ταξιδιῶν του σέ ἐυρύτερες περιοχές, ὅπου κατοικοῦσαν ἄλβανοί, ἢ τόν βοήθησε κάποιος συστρατευμένος λόγιος¹⁸; Θά ἦταν δυνατό νά ἀπαντήσει κανεὶς ἀσφαλῶς, ἐάν γνώριζε τήν προέλευση τοῦ ἄλβανικοῦ γλωσσικοῦ ιδιώματος πού χρησιμοποίησε ὁ Καβαλλιώτης. Πρόκειται γιά ἰδίωμα συγκεκριμένης γεωγραφικῆς περιοχῆς ἢ γιά ἀμάγαλμα χωρὶς γεωγραφικό περιορισμό; Εξονυχιστική γλωσσολογική ἀνάλυση τοῦ λεξικοῦ ἀνήκει στήν ἀρμοδιότητα ἄλλων μελετητῶν. Εκείνο

Περὶσσότερα βλ. ZABIPA, *Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν θέατρον*, σ. 432, ΣΑΘΑ, *Νεοελληνικὴ φιλολογία*, σ. 602, ΚΟΥΡΙΛΑ, *Γρηγόριος ὁ Ἀργυροκαστρίτης*, σσ. 133-144.

16. Ο.π., σ. 19.

17. Ο.π., σ. 38.

18. Ο HETZER, δ.π., σ. 50, ἀναφέρεται ἐιδικότερα στήν περίπτωση τοῦ Μοσχοπολίτη οἰκονόμου Δανιήλ, ὁ ὅποιος τὸ βουλγαρικό λεξικό του, ὀφείλει στὸν πρωτοπαπᾶ Στέφανο ἀπὸ τὴν Ἀχρίδα. Τὸ πρόβλημα θέτει ὁ Hetzer διότι δέχεται ὡς προϋπόθεση διὰ τὸν Καβαλλιώτην δὲν εἶχε τὴν ἄλβανική ὡς μητρικὴ γλῶσσα καί ἐπομένως ἀδυνατοῦσε νά συγγράψει λεξικό.

πάντως ποῦ πρέπει νά ἐπισημανθεῖ εἶναι δι τὸν Καβαλλιώτη ὑπῆρξε ἓνας ἀπὸ τοὺς πρώτους φωτισμένους ἀνθρώπους ποῦ συνέλαβαν τὴν ἰδέα τῆς συνεννοήσεως τῶν βαλκανικῶν λαῶν. Καί ὡς κεντρικὸ διάλογο θεώρησαν τὴ γλῶσσα. Ἔτσι ἐξηγεῖται δι ἓνας κληρικὸς τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας ἀφιέρωσε μεγάλο μέρος τῆς ζωῆς του καί τῆς δράστη ριότητός του σὲ ἀσχολίες, ἐκ πρώτης ὄψεως, ξένες μὲ τὰ κύρια καθήκοντά του.

Σκοπὸς τοῦ λεξικοῦ, κατὰ τὸν Hetzer¹⁹, ἦταν νά προλειάνει τὴν προσέγγιση τῶν ἀλβανῶν καί βλάχων σὲ μιά ἀνώτερη μόρφωση, διὰ μέσου τῆς ἑλληνικῆς γλῶσσας, ποῦ ἦταν ἡ γλῶσσα τῆς παιδείας καί τοῦ πολιτισμοῦ. Εὐνόητο εἶναι δι μόνον στά πρώτα στάδια μιᾶς τέτοιας προσεγγίσεως θά μπορούσε νά βοηθήσει τὸ λεξικό, ἀφοῦ οἱ λέξεις ποῦ περιέχει εἶναι λίγες (1170), ἀλλὰ δὲν εἶναι καί λόγιες²⁰. Ἔτσι βρίσκει ἐρείσμα ἢ πιθανολόγηση τοῦ Hetzer²¹ δι τὸ λεξικό βοηθοῦσε μικρὰ παιδιά ἀλβανικῶν οἰκογενειῶν ἢ τροφίμους τοῦ Ὁρφανοδοιοκτητηρίου στὴ στοιχειώδη ἐκπαίδευση. Ἔτσι ἐξ ἄλλου δικαιολογεῖται καί ὁ τίτλος «Πρωτοπειρία».

Κατὰ μιά ἄλλη ἀποψη τὸ λεξικό ἐξυπηρετοῦσε στόχους ἰεραποστολικούς. Παρὰ τὸν ἰσχυρισμὸ τοῦ Hetzer²² δι δὲν ἔχουμε ἐνδείξεις πὺς οἱ Μοσχοπολίτες θεολόγοι καί παιδαγωγοὶ εἶχαν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἐξάπλωση τῆς πίστεως, ὥστε νά χρησιμοποιοῦν πρὸς τὸ σκοπὸ αὐτὸ τὴν τοπικὴ καθομιλουμένη

19. Ὁ.π., σσ. 49-50.

20. Ἡ συντριπτικὴ πλειονότητα τῶν λέξεων ἀνήκουν στὴν καθομιλουμένη ἑλληνικὴ, ὡπως π.χ. τζίμπλα, κοπάδι, μαστραπάς, μάλαμα, μάγειρας, χωράφι, σεντούκι, μπαλῶνω, κάπελας, βοτάνι, μπαρμπέρης, ἀδράχτι, ψωμί. Υπάρχουν ὀρισμένες λέξεις, πολὺ λίγες, μὲ λόγια μορφή, ὡπως π.χ. κρούω, υἱός, πίστις, χελώνη, θάπτω, βλάσφημος, ἐννέα, τάσσω, τράχηλος. Ὁ Καβαλλιώτης κατέγραψε καί ὀρισμένες λέξεις κοινές καί στά δύο ἑλληνικά γλωσσικά ἰδιώματα. Ἐπίσης δὲν παραλείπει καί ἀρκετὲς χυδαῖες λέξεις, ἀναγκαῖες ὁμως γιὰ τὴν λεξικογραφικὴ πληρότητα.

21. Ὁ.π., σ. 50.

22. Ὁ.π., σ. 70.

γλώσσα²³, πρέπει να δεχθούμε, όπως ήδη πράξαμε σε άλλο σημείο της παρούσης μελέτης, ότι η περιοχή της Ηπείρου υπήρξε πεδίο συγκρούσεως Ὁρθοδοξίας και Ρωμαιοκαθολικισμού.

Παράλληλα υπάρχουν ενδείξεις, εἴτω και ἀμυδρές, ότι στις περιοχές εκείνες καταβλήθηκε προσπάθεια ἐκχριστιανισμοῦ τῶν πληθυσμῶν, ἐνῶ ὁργανώθηκε ἡ ἀντίσταση κατά τοῦ κύματος τοῦ ἐξισλαμισμοῦ και τῆς προσηλυτιστικῆς δράσεως τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Καβαλλιώτης, πρωτεργάτης αὐτῆς τῆς ἀντιστασιακῆς δράσεως και θωρακισμένος μέ ἱεραποστολικό φρόνημα, γνώριζε ἄριστα τήν προβληματική τῆς διαδόσεως τῆς πίστεως. Μέ τήν προσφορά ἑνός τρίγωνοσσοῦ λεξικοῦ πίστευε ότι οἰαλοποιοῦσε τούς δρόμους τῆς ἱεραπόστολῆς.

Παρά ταῦτα τό ὀρμητικό κύμα τῶν ἐξισλαμισμῶν ἦταν δυσχερέστατο να σταματήσει. Ὅπως και ἡ δράση τῶν μισσιοναρίων. Ἄν τελικά ἐμειναν περίπου διπλάσιοι ἄλβανοί Ὁρθόδοξοι σέ σχέση μέ τίς 100.000 τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν, στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα, αὐτό δέν ὀφείλεται μόνο στήν καλλιέργεια τῆς γλώσσας. Ὁφείλεται τόσο στήν Ἀνατολική Ἐκκλησία ὀσο και στό ἑλληνικό σχολεῖο, πού ἀντέδρασαν Ἀποτελεσματικά κατά τῶν ἐξισλαμισμῶν και τῆς ἐτερόδοξης προπαγάνδας²⁴. Ὁ ρόλος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχεῖοῦ υπήρξε καθοριστικός. Χάρη στήν ὀργάνωση και τό κύρος του ἀξιοποίησε κατά τόν καλύτερο τρόπο τά διοικητικά και θρησκευτικά προνόμια, μέ σημαντικές δέ προσωπικότητες, όπως ὁ Θεόδωρος Καβαλλιώτης, ἀνέπτυξε μία ρηξικέλευθη τακτική, πού δέ γνωρίζουμε στήν ἱστορία τῶν Ἐκκλησιῶν ὀμοιά της. Ἡ πνευματική Ἀναγέννηση πού παρατηρεῖται στή Βαλκανική στά τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα, ὀφείλεται κατά

23. Ὁ HETZER, δ.π., σ. 70, κατατάσσει στό χώρο τῶν ὑποθέσεων τήν ἄποψη τοῦ M. Islami, *Naum Bredhi-Vegilharxhi. Ideologu i parë i Rilindjes shqiptare*, Tiranë 1977, ότι ὁ Καβαλλιώτης μετέφρασε τήν Καινή Διαθήκη στά ἄλβανικά μέ σκοπό προσηλυτιστικό.

24. Σχετική είναι ἡ παρατήρηση τοῦ Γ ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Ἡ Ἐκκλησία ὀς πολιτιστική δύναμις*, σ. 179, ότι πολλοί Νεομάρτυρες ἦσαν Ἡπειρώτες και Μακεδόνες.

μέγα μέρος στην προσπάθεια αυτή.

"Ένας από τούς εύχυμους καρπούς αυτής τής συντονισμένης έκστρατείας είναι καί ή «Πρωτοπειρία» τοῦ Καβαλλιώτη. Κορυφαίο ἔργο τής πνευματικής ἐγρηγόρσεως τοῦ ἑλλητισμοῦ, μέγα εὐεργέτημα γιά τήν ἐπικοινωνία τών βαλκανικῶν φυλών.

3. Διάφορα

Ο Θεόδωρος Καβαλλιώτης έχει στό ένεργητικό του και άλλα συγγράμματα. Η πατρότητα όρισμένων άπ' αυτά άμφισβητείται. Άλλα όμως είναι βέβαιο ότι είναι γνήσια έργα του.

Μεταξύ τών άμφισβητουμένων περιλαμβάνεται μιά «Ίστορία τής Ακαδημίας τής Μοσχοπόλεως», ή όποία άποδίδεται στον Καβαλλιώτη άπό τον Σάθα¹. Τήν άναφέρει μέ τίτλο «περί τής έν Μοσχοπόλει Ακαδημίας». Δυστυχώς τό βιβλίο αυτό δέ σώζεται. Θά περιείχε πολλά σημαντικά στοιχεία για τήν δραστηριότητα τής περιώνυμης αυτής σχολής και θά άποτελούσε άξιόπιστο τεκμήριο για τήν άξιολόγηση τοϋ πνευματικού έργου της.

Στόν Καβαλλιώτη άποδόθηκε άπό τον Hahn² και μιά μετάφραση τής Καινής Διαθήκης στά άλβανικά, άποψη πού βρίσκουμε και στό Σάθα³. Ο Κουρίλας⁴ τήν άπέδωσε στό Γρηγόριο Άργυροκαστρίτη, Αρχιεπίσκοπο Εύβοιας. Η μέχρι σήμερα έρευνα δέν διασαφήνισε τό ζήτημα αυτό.

1. *Νεοελληνική φιλολογία*, σ. 496. Πρβλ. και Θ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *Μοσχόπολις*, σ. 55.

2. I HAHN, *Albanesische Studien*, σ. 296, δπου 'υποστηρίζει δι «πρέπει να μετάφρασε (6 Καβαλλιώτης) στα άλβανικά, όχι μόνο τήν Καινή αλλά και τήν Παλαιά Διαθήκη (κατά τους θ', γιατί Εβραϊκά δέ γνώριζε) και πρέπει να 'ασχολήθηκε γενικότερα με τό σχηματισμό μιās κοινής γραπτής γλώσσας άπ' τις πολύ διαφορετικές μεταξύ τους άλβανικές διαλέκτους». Πρβλ. PAPACOSTEA, δ.π., σ. 61, όποσ. 2 και PIPPIDI, *Un manuscrit*, σ. 418. Η πληροφορία όμως αυτή δέν έπιβεβαιώνεται άπό άλλους.

3. Ο.π., σ. 496.

4. ΚΟΥΡΙΛΑ, *Γρηγόριος ό Άργυροκαστρίτης*, σ. 25 κ.έ.

Ὁ Ζαβίρας⁵ κατέθεσε τή μαρτυρία διτι διασώζονταν στήν προσωπική βιβλιοθήκη του χειρόγραφα πού περιείχαν ἔπη Αφιερωμένα στό Μητροπολίτη Χαλκηδόνας Ἰωαννίκιο⁶, ὁ ὅποιος εἶχε φθάσει στή Μοσχόπολη στίς 20 Μαΐου 1750, ὡς ἔξαρχος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Διαβεβαίωσε μάλιστα διτι ἐκδόθηκαν μαζί μέ ἄλλα ἔπη διαφόρων δασκάλων στή Μοσχόπολη, καταχωροῦσε δέ ὡς ἀρχή τῶν ἑπῶν τή φράση: «*Βήθη φίλη πόλεων, θέε γή τέκος*».

Ἡ ποιητική τέχνη διδάσκονταν στή σχολή τῆς Μοσχόπολεως καί οἱ μαθητές μουῦνταν στά μυστικά της, ὅπως φαίνεται ἀπό τόν μεγάλο ἀριθμό τῶν Αποφοίτων πού συνέθεταν στίχους. Εξάλλου συνηθίζονταν οἱ λόγιοι, μιμούμενοι Αρχαία πρότυπα, νά ὑμνολογοῦν ἐμμέτρως ὀρισμένα ἐπιφανή πρόσωπα ἢ Αξιοσημείωτα γεγονότα. Κατι παρόμοιο συνέβη καί μέ τόν ἴδιο τόν Καβαλλιώτη, διταν ἐξυμνήθηκε Ἀπό τούς μαθητές του μέ διαφορά «ἠρωελεγεῖα», «καρκινικά» κ.λπ. στήν «Εἰσαγωγή Γραμματικής». Ὁ Καβαλλιώτης δίδαξε τό μάθημα τῆς «Ποιητικῆς» καί μάλιστα ἔγραψε ἢ τουλάχιστον Αποπειράθηκε νΑ γράψει βιβλίον «Ποιητικῆς» ὅπως φαίνεται Ἀπό ἡμιτελεῖς σημειώσεις πού περιέχονται στό χειρόγραφο τῆς ρουμανικῆς Ἀκαδημίας⁷. Ἐκεῖ διασώζεται ἡ Ἀρχή τοῦ βιβλίου: «*Ποιητική ἐστὶ μέθοδος τῶν ποιεῖν στίχους ἐμμέτρους*». Τόν ὄρισμό Ακολουθοῦν παραδείγματα: Ἰαμβικός: κακοὶ στυγοῦσιν, οὐ φιλοῦσι τούς πόνους. Ἡρωϊ-

5. *Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικόν θέατρον*, σ. 320.

6. Ὁ Μητροπολίτης Χαλκηδόνας Ἰωαννίκιος Καρατζᾶς (†1793), μετέπειτα Οἰκουμενικός Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (1761-1763) εἶχε ἀποσταλεῖ ἀπό τόν τότε Οἰκουμενικό Πατριάρχη Κύριλλο Ε' τόν Καρακάλο (1748-1751, 1752-1757) σέ διάφορες ἀκμάζουσες ἑλληνικές πόλεις προκειμένου νά συγκεντρώσει χρήματα ὑπέρ τοῦ Πατριαρχείου. Στά πλαίσια αὐτῆς τῆς ἀποστολῆς ἐπισκέφθηκε τό 1750 καί τήν εὐημεροῦσα Μοσχόπολη. Βλ. LEGRAND, **BH**. τ. 2, σσ. 322-323. Τά ἔπη αὐτά πού περιείχαν καί στίχους τοῦ Μιχαήλ Γκόρα τοῦ Ὑπισχιώτη καί τοῦ Σεβαστοῦ Λεοντιάδη, μᾶλλον δέν ἐκτυπώθηκαν. Βλ. **ZABIRA**, δ.π., σ. 465, **ΚΟΥΡΙΑΑ**, δ.π., σ. 109 καί **ΑΔΑΑ-ΧΑΤΖΗΔΗΜΟΥ**, *Ἑλληνική βιβλιογραφία*, σ. 217.

7. ΧΡΑ, φ. 99α.

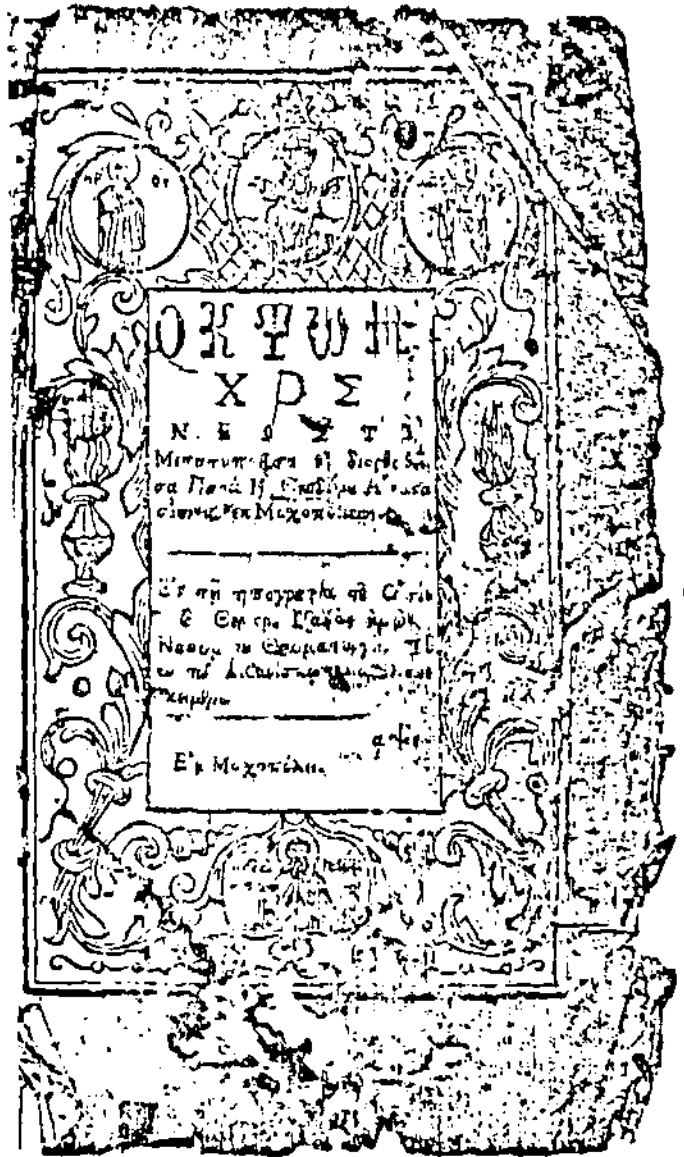
κός: Εἰς Θεός ἐστί σοφός, δυνατός θ' ἄμα, καί πολύολβος. Ἐλεγείος: γενόμενος σοφῆς, πάντα ἔχεις ὅσια, ἱεροελεγείος κ.ο.κ. Ἄν καί δέν ὑπάρχει ἔπαρκές ὑλικό γιά ὀλοκληρωμένη ἐκτίμηση, μποροῦμε νά συμπεράνουμε ὅτι ἡ ἑνασχόληση τοῦ Καβαλλιώτη μέ τήν ποιητική τέχνη ἦταν παροδική. Ἐπιδόθηκε ὅπωςδῆποτε μέ μεγαλύτερη ἐπιτυχία στή φιλοσοφία καί στή γλώσσα.

Τό 1750 ἀπό τό τυπογραφεῖο τῆς Μοσχολέως ἐκδόθηκε μία Ὀκτώηχος⁸ τῆς ὁποίας τά κείμενα ἐπιμελήθηκε καί διόρθωσε ὁ Καβαλλιώτης. Ὁ πλήρης τίτλος τῆς ἐκδόσεως ἔχει ὡς ἐξῆς: «*ΟΚΤΩΗΧΟΣ νεωστί μετατυπωθεῖσα καί διορθωθεῖσα παρά κυρίου Θεοδώρου Ἀναστασίου τοῦ ἐκ Μοσχολέως. Ἐν τῇ τυπογραφίᾳ τοῦ ὀσίου καί θεοφόρου πατρός ἡμῶν Ναούμ τοῦ θαυματουργοῦ. Τοῦ ἐν τῷ Λιβανίσκῳ Αἰαβόλεως κειμένου. Ἐν Μοσχολέῳ αἰν' (1750)*»⁹.

Ἄξιο παρατηρήσεως, στήν ἐκδοση αὐτή, εἶναι ἡ ἄπουσία τοῦ ἐπιθέτου «Καβαλλιώτης» γεγονός πού δημιουργεῖ ἴσως κάποιες ἐπιφυλάξεις. Δύο χαρακτηριστικές ὁμως παρατηρήσεις ἐνισχύουν τήν ἀποψη ὅτι εἶναι ἔργο τοῦ Καβαλλιώτη: α) Κατά τήν ἐποχή αὐτή (1750) δέν ὑπάρχει λόγιος στή Μοσχόπολη μέ

8. Ἡ ἐκδοση αὐτή ἀποτελεῖ μαζί μέ τήν ἐκδοση τῆς Βιέννης τοῦ 1793, τίς δύο ἐκδόσεις Ὀκτώηχου, πού δέν προέρχονται ἀπό τά τυπογραφεῖα τῆς Βενετίας, τά ὅποια κατά τόν 18ο αἰώνα ἔδωσαν 23 ἐκδόσεις Ὀκτώηχου. Βλ. PEYFUSS, *Marginalien*, σ. 382.

9. Τό βιβλίο αὐτό καταλογραφεῖται ἀπό τόν Ὀδον Fiiines, «Κατάλογος τῶν ἐλληνικῶν ἐντύπων τῆς βιβλιοθήκης τοῦ ἐλληνορθοδόξου σέρβικοῦ ἐπισκοπᾶτου στό Saint-Entre τῆς Οὐγγαρίας», Ἐρανιστής 15/16 (1965) 103. Ὁ Legrand καί οἱ συνεχιστές τοῦ ἔργου τοῦ Louis Petit καί Hubert Remot ἀγνοοῦσαν τήν ὑπαρξή του. Ὁ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Τό βιβλίο «ἡ ἀλήθεια κριτής»*, σ. 178, καταχωρεῖ μεταξύ τῶν 19 ἀυθεντικῶν ἐκδόσεων τῆς Μοσχολέως (ἀριθ. 15) τήν Ὀκτώηχο αὐτή, διατηρώντας μερικές ἐπιφυλάξεις, ἐπειδή «δέν ἔχει ἀκόμη βιβλιογραφηθεῖ». Ὁμως ὁ Peyfuss, *Marginalien*, σ. 382, κ.έ., πρόεβη σέ λεπτομερή περιγραφή τοῦ εὑρεθέντος ἀντιτύπου τό 1985 (βλ. εἰκόνα ἀριθ. 15). Πρβλ. καί Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἑλληνική Βιβλιογραφία*, τ. 2, σ. 429. Δυστυχῶς σέ ἐπίσκεψή μου (Ἀπρίλιος 1987) στή βιβλιοθήκη τοῦ σέρβικοῦ ἐπισκοπᾶτου τοῦ Saint-Entre δέν μπόρεσα νά δώ τό βιβλίο αὐτό.

Εἰκόνα 15. Ἐξώφυλλο τῆς Ὀκτωήχου ποῦ τὴν ἔκδοσὴ τῆς ἐπιμελήθηκε ὁ Κασβαλιώτης.

τό δνομα «Θεόδωρος Ἀναστασίου». Ἡ ἄποψη τοῦ Φ. Μιχαλόπουλου¹⁰ ὅτι τό «Ἀναστασίου» ἦταν τό πραγματικό ἐπώνυμο, τό δέ «Καβαλλιώτης» προστέθηκε ἀργότερα ὡς πατριδωνυμικό, παραμένει ἀστήρικτη. β) Οἱ δημοσιευόμενοι πίνακες γραμμάτων τῆς ἑλληνικῆς ἀλφαβήτου ὑπάρχουν Ἀντίστοιχα στήν «Εἰσαγωγή Γραμματικῆς» καί στήν «Πρωτοπειρία». Οἱ πίνακες αὐτοί, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, περιέχουν 12 ζεύγη ἑλληνικῶν γραμμάτων: αω, βψ, γχ, δφ, ευ, ζτ, ησ, θρ, ιπ, κο, λξ, μν. Παρατηροῦμε ὅτι τά ζεύγη ἀποτελοῦνται ἀπό τό πρῶτο (α) καί τό τελευταῖο γράμμα (ω), τό δεύτερο (β) καί τό προτελευταῖο (ψ) κ.ο.κ. μέχρι τά γράμματα μ καί ν πού εἶναι τά μεσαία τῆς ἀλφαβήτου.

Θεωροῦμε τοὺς παραπάνω λόγους ἐπαρκεῖς γιά νά στηρίζουν τήν πατρότητα αὐτῆς τῆς Ὀκτωήχου. Ἄς προσθέσουμε ὁμοίως καί τήν παρατήρηση τοῦ Peyfuss¹¹ ὅτι σ' ἓνα σημεῖο τοῦ βιβλίου φαίνεται ἡ ἰδιόγραφη ὑπογραφή τοῦ λογίου, γεγονός πού ἐνισχύει ἀκόμη περισσότερο τήν παραπάνω ἄποψη.

Υπάρχει ἡ μαρτυρία ὅτι περί τό 1759 ὁ Καβαλλιώτης ἐστειλε μία ἐπιστολή πρὸς τόν ἱεροκήρυκα τῆς Πάτμου Ἰάκωβο. Σ' αὐτήν ἐκφράζει τό θαυμασμό γιά τόν ἱεραποστολικό ζήλο τοῦ παραλήπτη καί τό σεβασμό του στοὺς κανόνες τῆς θρησκευτικῆς ρητορικῆς, πού μελέτησε ἀπό τά προσφερόμενα πρότυπα τοῦ ἀλληλογράφου του¹².

Παραμένει ἀγνωστο ἂν ἡ περαιτέρω ἐρευνα φέρεي στό φῶς νεότερα στοιχεῖα γιά τό συγγραφικό ἔργο τοῦ Καβαλλιώτη καί δείξει ὅτι ὁ ἐπιφανῆς αὐτός πνευματικός ἄνθρωπος εἶχε στό ἐνεργητικό του καί ἄλλα συγγράμματα.

10. Ὁ.π., σ. 21.

11. Ὁ.π., σ. 382.

12. PIPPIDI, δ.π., σ. 418. Τό κείμενό της στοὺ Μ. BEZA, *Bibliotheci manastiresti in Patmos, Academia Romana, memoriile sectiunii literare, Ille serie*, t. VIII, 1936, σσ. 1-6.

ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ

Μέ την παρούσα μελέτη προωθείται ή έρευνα για την καταγωγή, τις σπουδές, την πολυμερή δραστηριότητα και τό συγγραφικό έργο τοῦ «σοφολογιωτάτον και ἰαδεδσμοωτάτου διδασκάλου, ἱεροκήρυκος και πρωτοπαπά Κυρίου Θεοδώρου Αναστασίου Καβαλλιώτου τοῦ Μοσχολίτου».

Ι. Παρά τά ἀνακῦπτοντα, λόγω τῆς σιωπῆς τῶν πηγῶν, προβλήματα, ἡ έρευνα ὀδηγήθηκε για πρώτη φορά στη συστηματική βιογραφική Αποκατάσταση τοῦ Καβαλλιώτη, μέ καθορισμό τῆς περιόδου τῆς ζωῆς του ἀπό τό 1718 μέχρι τό 1789 και τόπο γεννήσεως του τῆ Μοσχόπολη. Ἡ Καβάλα πιθανόν ὑπῆρξε ἡ γενέτειρα τοῦ πατέρα του. Σπούδασε σέ σημαντικά ἑκπαιδευτικά κέντρα τῆς ἑποχῆς (Μοσχόπολη, Ιωάννινα) έχοντας ὡς δασκάλους κορυφαίους διανοητές (Χαλκέα, Λεοντιάδη, Βούλγαρη). Ὁπλισμένος μέ ἑξαιρετική μὀρφωση ἐπέστρεψε στην πατρίδα του περί τό 1746 και δίδαξε στη Νέα Ἀκαδημία. Τό 1748 διαδέχθηκε τό δάσκαλό του Σεβαστό Λεοντιάδη στη διεύθυνση τῆς σχολῆς τῆν ὀποία διεῦθνε περισσότερο ἀπό μία εικοσαετία (1748-1769). Ἡ ἡγετική παρουσία του στη Νέα Ἀκαδημία, σέ ἑποχή κρίσιμων ἰδεολογικών και κοινωνικών ζυμώσεων, ὀδήγησε τῆ σχολή στό ὑψηλότερο σημεῖο τῆς ἑκπαιδευτικῆς τῆς ἀκτινοβολίας και τῆ μετέβαλε σέ προπύργιο ἀντιστάσεως κατά τῆς ὀθωμανικῆς τυραννίας και τῆς ἑτερόδοξης προπαγάνδας. Διά τῶν μαθητῶν τῆς φώτισε ὀχι μόνο τούς βαλκανικούς λαούς ἀλλά συνέβαλε στη θεμελίωση του νεότερου εῦρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Νυμφεύθηκε τῆ Μοσχολίτισσα Κυράννα και ἀπέκτησε ἕνα γιό, τόν Ἀναστάσιο. Χειροτονήθηκε Ιερέας μετά τό 1750 και διορίσθηκε ἱεροκήρυκας τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Πρώτης Ἰου-

στινιανής Ἀχριδών καί Πρωτοπαπᾶς Μοσχοπόλεως. Μετά τήν καταστροφή τῆς Μοσχοπόλεως (1769), πιθανότατα γιά μικρό χρονικό διάστημα παρέμεινε στήν ούγγρική πόλη Τοκαῖα. Τό 1773 ἐπέστρεψε στήν πατρίδα του καί συμερίσθηκε τή βαθμιαία οἰκονομική, κοινωνική καί πνευματική παρακμή της. Ὁ ἴδιος δέν ἀνέστειλε τή δραστηριότητά του ἀλλά συνέχισε τήν ἀκτινοβόλο ἡγετική παρουσία του στά ἑκκλησιαστικά καί ἐκπαιδευτικά γεγονότα. Πέθανε στή Μοσχόπολη στίς 11 Αὐγούστου τοῦ 1789.

II. Τό συγγραφικό ἔργο του ὑπῆρξε γονιμώτατο καί πολυσχιδές. «Λογική πραγματεία», «Φυσική πραγματεία», «Μεταφυσική» (1750-1755), «Εἰσαγωγή γραμματικής» (1760 καί 1774) καί «Πρωτοπειρία» (1770) ἀποτελοῦν τά βασικά ἔργα του. Ἐπιπροσθέτως ἀποδίδονται στόν Καβαλλιώτη ἡ ἐπιμέλεια τοῦ κειμένου μιᾶς Ὀκτωήχου καί ἡ συγγραφή «Ἱστορίας τῆς Ἀκαδημίας τῆς Μοσχοπόλεως», πού δέν σώζεται, ὀρισμένων ἐπὶ ὁμηρική διάλεκτο καί «Ποιητικῆς». Τό σημαντικότερο ἔργο του εἶναι ἡ «Πρωτοπειρία» πού περιλαμβάνει τό τρίγωνο (ἐλληνικό-βλαχικό-άλβανικό) λεξικό. Γι' αὐτό κατατάσσεται μεταξύ τῶν θεμελιωτῶν τῆς ἄλβανικῆς φιλολογίας καί τῶν πρωτεργατῶν τῆς συγκριτικῆς γλωσσολογίας. Στά ἔργα του ἀντικατοπτρίζεται ὁ πραγματοποιούμενος κατά τό 18ο αἰῶνα πολιτισμικός μετασχηματισμός στόν ὅποιο ἡ ἑλληνική παιδεία πρωτοστατοῦσε.

Χειρόγραφα τῶν τριῶν φιλοσοφικῶν ἔργων του (Λογική πραγματεία, Φυσική πραγματεία καί Μεταφυσική), μοναδικά στόν ἑλλαδικό χώρο, ἀνευρέθηκαν στά πλαίσια τῆς παρουσίας ἐρευνας, στή βιβλιοθήκη τοῦ 2ου δημοτικοῦ σχολείου τῆς Σιατίστης. Ἔτσι ἀξήθησαν τά ἤδη ὑπάρχοντα (Τίρανα, Βουκουρέστι) χειρόγραφα τῆς φιλοσοφικῆς «τριλογίας» τοῦ Καβαλλιώτη.

III. Μετά τήν ἀνέυρεση καί ἀξιοποίηση τῶν χειρογράφων τῆς «τριλογίας» τοῦ Καβαλλιώτη ἐνισχύεται ἡ ἀκρίβεια τῶν πληροφοριῶν πού παρέσχε τό 1774 ὁ γερμανός καθηγητής Thunmann στό λακωνικό βιογραφικό σημείωμά του. Ὁ Thunmann ἀναφέρει διότι ὁ Καβαλλιώτης «ἔγραψε γιά δλες σχεδόν τίς φιλοσοφικές ἐπιστήμες, ἀλλά δέν ἐξέδωσε τίποτε», στοιχείο πού ἐπαληθεύθηκε μέ τήν ἀνέυρεση τῶν ἀδημοσίευτων μέχρι σήμερα χειρογράφων. Ἐκεῖ ἀκόμα μνημονεῦνται στοιχεῖα γιά τόν τόπο

καί τό χρόνο γεννήσεως, τούς δασκάλους καί τίς σπουδές τοῦ Καβαλλιώτη.

Ἐπισημαίνεται παράλληλα ἡ λανθασμένη μεταφορά τοῦ σημειώματος τοῦ Thunmann στό βιβλιογραφικό ἔργο του Legrand, ὡστε βιογραφικά στοιχεία πού ἀφοροῦσαν στό χρηματοδότη τῆς «Πρωτοπειρίας» Γεώργιο Τρίκουπα νά ἀποδοθοῦν στόν Καβαλλιώτη. “Ἐτσι ἐπιφέρεται διόρθωση στά βιβλιογραφικά ἔργα τοῦ Legrand, *Bibliographie Hellenique* καί *Bibliographie Albanaise*.

IV. Ὁ Καβαλλιώτης θεωρεῖται ὄχι μόνο μαθητής τοῦ Ἐυγενίου Βούλγαρη ἀλλά καί ἀκόλουθος τῆς δικῆς του κριτικῆς στάσεως ἀπέναντι στά ἐκ τῆς Δύσεως κομιζόμενα νέα φιλοσοφικά καί ἰδεολογικά μηνύματα ἰδιαίτερα δέ στίς νεοφανεῖς διδασκαλίες τοῦ Διαφωτισμοῦ. Δέν ἀρνεῖται τήν ἀριστοτελική σκέψη ἀλλά καί δέν ὑποτάσσεται ἀβασάνιστα σ’ αὐτήν. Ἡ ὀρθόδοξη πίστη καί ἡ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας ἀποτελοῦν τό ὑπέρτατο ἀξιολογικό κριτήριον τοῦ Καβαλλιώτη. Αὐτό ὄχι μόνο τό ἀποθησαυρίζει στό συγγραφικό ἔργο του, ἀλλά προσπαθεῖ νά τό ἐμφυσησει καί στούς μαθητές του. Θέλει νά συνδυάσει ὑψηλό ἐπιστημονικό ἐπίπεδο χωρίς παραθεώρηση τῆς πίστεως. Διαισθάνεται ὅτι ὅποιαδήποτε μονομερῆς πρόοδος οἰκονομική ἢ ἐπιστημονική, χωρίς τήν παράλληλη πνευματική της θεμελίωση, θά ἀποβεῖ μοιραία γιά τόν ἄνθρωπο.

V. Μέσα ἀπό τή ζωή καί τό ἔργο τοῦ Καβαλλιώτη καταδεικνύεται ἡ ὑψηλή στάθμη σπουδῶν στή Νέα Ἀκαδημία, πού ἀποτελεῖ χαρακτηριστικό δείγμα τῆς πνευματικῆς ἀναγεννήσεως στά μέσα τοῦ 18ου αἰώνα. Ὁ ἴδιος ὁ Καβαλλιώτης ἀποτελεῖ ἓνα τυπικό πρότυπο διδασκάλου τοῦ Γένους, ὡς διδάσκαλος τῆς Νέας Ἀκαδημίας, ὡς ἱερέας καί Ἱεροκήρυκας τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας καί ὡς κοινωνικός παράγοντας, πού πρωτοστατεῖ σέ ἔργα φιλαλληλίας καί ἀγάπης.

VI. Τέλος, διερευνᾶται συνολικά ἡ προσωπικότητα τοῦ Καβαλλιώτη καί ἀναθεωροῦνται ἀπόψεις παλαιότερων ἐρευνητῶν, πού τόν θεώρησαν ὡς ρουμάνο ἢ ὡς ἄλβανό ἢ ἄλλοτε ὡς «προπαγανδιστή» τοῦ ἑλληνισμοῦ στήν ὑπηρεσία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Παράλληλα σκιαγραφεῖται ἡ ἐκκλησιαστική, κοινωνική καί παιδαγωγική φυσιογνωμία του, προκειμένου νά ἐπέλθει

έξισορρόπηση στην Ιστορική έρευνα, ή όποια μέχρι σήμερα τόν είχε αξιολογήσει κυρίως ως συγγραφέα του τρίγλωσσου λεξικού, παραθεωρώντας την 'ιερατική και διδασκαλική 'ιδιότητά του, πού είν'αι ή επικρατέστερη.

Βέβαια και μετά τό τέλος τής προσπάθειας αυτής και παρά τό γεγονός ότι 'ερευνήσαμε έπισταμένως όλες τίς υπάρχουσες πηγές και αξιοποιήσαμε τίς υπάρχουσες δυνατότητες, 'εναπόκειται στον 'ιστορικό του μέλλοντος νά συνεχίσει τήν έρευνα πρós ανακάλυψη νέων προσβάσεων. 'Ετσι θά διερευνηθοῦν ακόμη περισσότερο σημαντικά σημεία τής ζωής και τής δράσεως του κορυφαίου αυτού πνευματικού ανθρώπου και διδασκάλου του Γένους μας, ενός από τούς πολλούς φωτισμένους προδρόμους του έθνικού θαύματος του Είκοσιένα.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

ΚΕΙΜΕΝΑ ΑΝΕΚΔΟΤΑ

ΤΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΣΙΑΤΙΣΤΗΣ

Θεωρήσαμε αναγκαίο για την ολοκλήρωση της παρούσης μελέτης να δημοσιεύσουμε για πρώτη φορά ὀρισμένα κείμενα τοῦ Θεοδώρου Καβαλλιώτη, ὡστε να γίνουν προσιτά στην ἔρευνα. Στηριχθήκαμε κυρίως στα κείμενα τοῦ κώδικα πού ἐπισημάναμε στή Σιάτιστα, χωρίς να παραλείψουμε καί τή σύγκριση μέ τά χειρόγραφα τῆς ρουμανικῆς Ἀκαδημίας. Οἱ διαφορές πού παρουσιάσθηκαν ἦσαν ἐποισιῶδεις καί ὀφείλονται κυρίως σέ ἀντιγραφικές διαφοροποιήσεις.

Διορθωτικές παρεμβάσεις ἔγιναν ἐλάχιστες, ὅπου κρίθηκε ἀπολύτως ἀπαραίτητο καί κυρίως στά σοβαρά ὀρθογραφικά λάθη, στή στίξη καί στίς συντομογραφίες. Ἡ ὑπαρξη ἀγκυλῶν, σέ ἐλάχιστα σημεία, ὑποδηλώνει τήν ἀδυναμία τοῦ μελετητή να ἀναγνώσει τό κείμενο.

Παράλληλα κρίναμε ἐπιβεβλημένο να προτάξουμε σύντομη περιγραφή τοῦ ἀνευρεθέντος κώδικα, ἀφοῦ μάλιστα, μέχρι σήμερα, εἶναι μοναδικός στόν ἐλλαδικό χώρο.

Λόγω παντελούς ἐλλείψεως συγγραμμάτων τοῦ Θεοδώρου Καβαλλιώτη ἀπό τίς ἐλληνικές βιβλιοθήκες, πραγματοποιήσαμε, στά πλαίσια τῆς ἐργασίας αὐτῆς, ἐρευνες σέ βιβλιοθήκες τοῦ Ἀγίου Ὀρους καί τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, μέ τήν πεποίθηση δι τῆ ἀνευρίσκονταν χειρόγραφα πού περιείχαν ἔργα του. Ἀξιοποιώντας μία πληροφορία τοῦ Ἀ. Σιγάλα¹ ἐρευνήσαμε τή βιβλιοθήκη τοῦ 2ου δημοτικού σχολείου Σιατίστης (Γερανείων) στίς 9 Ἰουνίου 1987. Μεταξυ τῶν ἄλλων πολυτίμων

1. Ἀπό τήν πνευματικήν ζωὴν τῶν ἐλληνικῶν κοινοτήτων τῆς Μακεδονίας. Α' Ἀρχεὶα καί βιβλιοθήκαι Δυτικῆς Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1939, σ. 125.

έντυπων καί χειρογράφων ανευρέθηκε δερματόδετος τόμος, (βλ. εικόνα ἀριθ. 16) πού περιέχει τὰ τρία φιλοσοφικά ἔργα τοῦ Θεοδώρου Καβαλλιώτη «Λογική πραγματεία», «Φυσική πραγματεία» καί «Μεταφυσική». Μὲ τὴν ἀδεία τοῦ διευθυντῆ τοῦ σχολείου Ἀριστοφάνη Τουλιοπούλου μελετήσαμε τὰ σωζόμενα χειρόγραφα.

Ὁ κώδικας εἶναι χαρτώος καί, δυστυχῶς, Αἰχρονολόγητος. Ἡ μόνη χρονολογικὴ ἐνδειξὴ περιέχεται στὴ μοναδικὴ ἐνθύμησις πού ὑπάρχει στὸ κάτω μέρος τῆς σελίδος 6, ὅπου, μὲ διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο κείμενο γραφικὸ χαρακτῆρα, ἀναγράφονται τὰ ἐξῆς: «Αφιέρωμα τῆς εὐγενοῦς ἀρχ. (οντίσσης) κ. Αικατερίνης Τζεντούρη διὰ τὴν ἐν Γερανίφ ἀλληλοδ. (ἰδακτικὴν) σχολὴν τῆς Σιατίστης.

Βιέννη 1840, Μαΐου 12/24

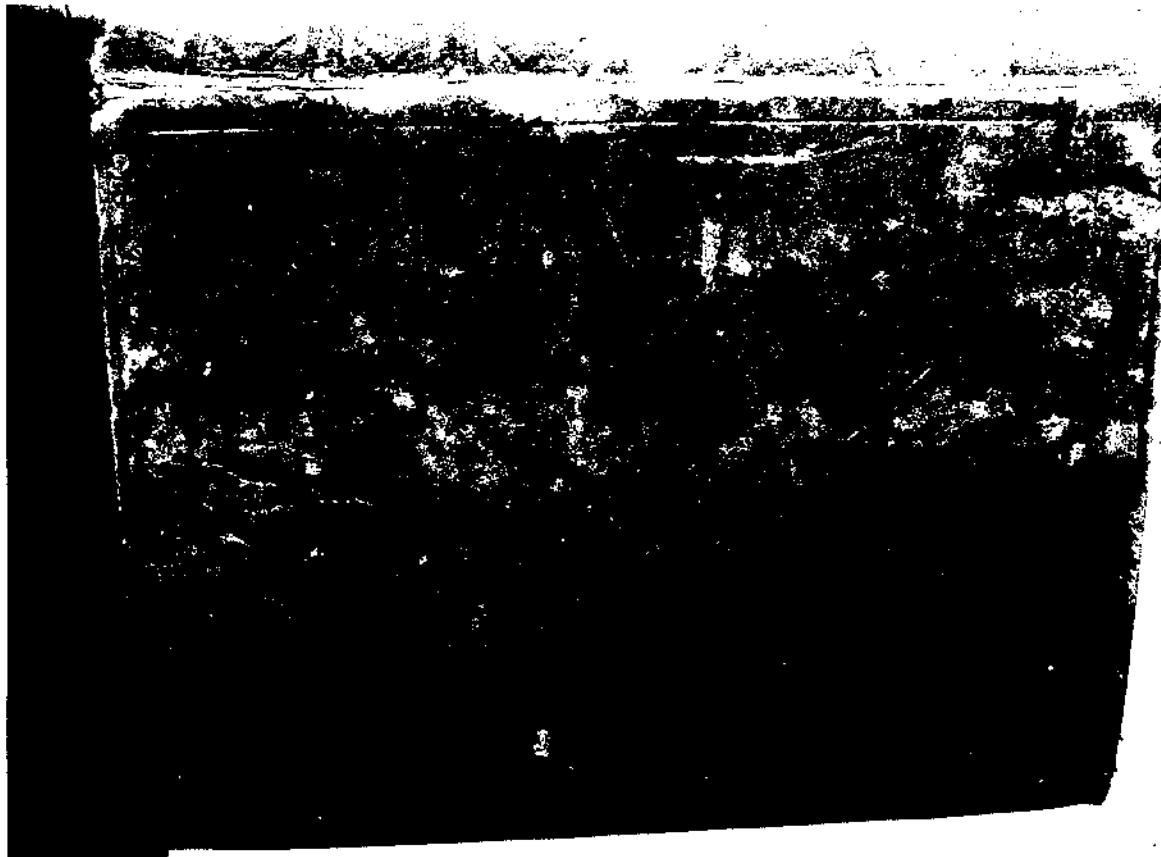
Κωστ. Ν. Ζουπάν (βλ. εικόνα ἀριθ 17)

Ἡ δερμάτινη βιβλιοδεσία του εἶναι ἑξαιρετικῆς ἀντοχῆς καί τέχνης. Ἰδιαίτερα ἡ ράχη εἶναι διακοσμημένη μὲ χρυσότυπες βινιέττες. Στὸ ἑπάνω μέρος τῆς, μέσα σὲ ἐρυθρὸ πλαίσιο, ὑπάρχουν τρεῖς λέξεις μὲ κεφαλαία γράμματα: ΛΟΓΙΚΗ, ΦΥΣΙΚΗ, ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ. Στὴ λέξη «ΛΟΓΙΚΗ» τὸ Γ ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὸ λατινικὸ F ἐνῶ στίς λέξεις «ΦΥΣΙΚΗ» καί «ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ» τὸ Σ ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὸ λατινικὸ S. Ἐνδεικτικὰ σημάδια μῆας βιβλιοδεσίας ξενικῆς προελεύσεως (μᾶλλον αὐστριακῆς).

Οἱ διαστάσεις τοῦ κώδικα εἶναι 25x19 ἑκατοστά. Εἶναι ἀριθμημένος κατὰ φύλλο (ὄχι σελίδα). Ἡ Αἰρίθμηση, προφανῶς μεταγενέστερη, ἔχει γίνῃ μὲ μηχανὴ ἀριθμῆσεως. Περιέχει συνολικὰ 173 φύλλα, ἐνῶ ἀπὸ τὸ τέλος λείπουν, δυστυχῶς, πολλὰ φύλλα (περὶ τὰ 28) πού σχίσθησαν. Δὲ γνωρίζουμε πόσα ἀπ' αὐτὰ ἦσαν γραμμένα. Στὸ ἐσώφυλλο, πού εἶναι πολὺχρωμο, ὑπάρχει ἡ φράσις «ἐκ τῶν τοῦ Δημητρίου Κωνσταντίνου Μπεζούκα» ἐνῶ στὴν πίσω λευκὴ πλευρὰ τοῦ αὐτοῦ φύλλου ὑπάρχει ἡ φράσις «καί τότε πρὸς τοῖς ἄλλοις² ἐκ τῶν τοῦ Δημητρίου Κωνσταντίνου Μπεζούκα».

Στὸ πρῶτο (ἀριθ. 1) ἀπὸ τὰ ἀριθμημένα φύλλα ὑπάρχει ἡ λέξις «Θεέ» Τὰ φύλλα 2,3 καί 4 εἶναι τελείως λευκά. Στὸ φύλλο 5 διασώζεται μισοκατεστραμμένος ὁ τίτλος τοῦ πρῶτου βιβλίου:

2. Ἡ φράσις αὐτή, συνήθης στὰ βιβλία τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἀποτελεῖ κτητορικὸ σῆμα (ex-libris). Βλ. σχετικὰ ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ, *Τὸ ἑλληνικὸ βιβλίον*, σ. 148

Εικόνα 16. Ο τόμος με τη φιλοσοφική τριλογία του Καβαλλιώτη, όπως βρέθηκε στη Σιάτιστα.

Εικόνα 17. 'Η πρώτη σελίδα της «Λογικής πραγματείας». Στο κάτω μέρος ή μοναδική ένθύμηση στα ΧΣ.

«λογική πραγματεία ο
σοφολογιωτάτου ἡμῶν διδα
σκόρου Ἀναστασίου Καββα
Καί παρ' αὐτοῦ»

Τό πρώτο ἔργο τοῦ Καβαλλιώτη ἀρχίζει ἀπό τό φύλλο 6 μέ τόν τίτλο «Λογική πραγματεία συναρμολογηθεῖσα παρὰ τοῦ σοφολογιωτάτου κυρίου κυρίου διδασκάλου ἡμῶν Θεοδώρου Ἀναστασίου Καβαλιώτου καί παρ' αὐτοῦ ἐκδοθεῖσα ἐν τῇ τῆς ἴδιας πατρίδος ἰδρυ(ν)θείσῃ νεωστὶ σχολῇ».

Ὁ τίτλος εἶναι γραμμένος μέ ἐρυθρὰ μελάνη, ὅπως ἐπίσης καί τὰ περισσότερα πρωτογράμματα καί οἱ τίτλοι τῶν κεφαλαίων. Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι τὰ πρωτογράμματα δέν εἶναι ιδιαίτερης τέχνης. Στό κάτω μέρος τοῦ φύλλου αὐτοῦ, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, ὑπάρχει ἀφιερωματική ὑποσημείωση.

Τό φύλλο 6 περιλαμβάνει τό προοίμιο. Ἐάν ληφθεῖ ὑπόψη ἡ διδακτική σκοπιμότητα τοῦ βιβλίου, ἀντιλαμβάνεται κανεὶς ὅτι τό προοίμιο ἐκφράζει, κατὰ κύριο λόγο, τίς ἰδέες τοῦ συγγραφέα. Ἡ «Λογική πραγματεία» τελειώνει στό φύλλο 35 μέ μιὰ εἰσαγωγή στήν ἐπιστημολογία (εἰδική παράγραφος μέ τίτλο «περὶ ἐπιστήμης»), Στό τέλος προστίθεται μέ ἐρυθρὰ μελάνη ἡ φράση «τέλος τῆς λογικῆς πραγματείας καί τῆς Θεοφ ἡμῶν δόξα». Στό ἐπόμενο φύλλο 36 ἀρχίζουν οἱ «θέσεις λογικαί» μέχρι τό φύλλο 54^α, πού ἀποτελοῦν μιὰ ἐναλλαγή ἐνστάσεων καί Αποκρίσεων ὑπό τύπον ἀσκήσεων γιά ἐμπέδωση τῆς διδασχθείσης ὕλης. Τελειώνουν μέ τῆ φράση «τέλος καί τῆς Θεοφ δόξα καί κράτος». Ἀμέσως μετὰ ὑπάρχει ἡ σημείωση «γέγραπται αὕτη ἡ πραγματεία διά τῆς ὄξυγράφου χειρὸς τοῦ Δημητρίου τοῦ Κωνσταντινιάδου Μπεζούκα»⁴. Πρώτος κτήτορας καί ἀντιγραφέας τοῦ τόμου εἶναι τό ἴδιο πρόσωπο.

3. Τό α μετά τόν ἀριθμό ὑποδηλώνει τό πίσω μέρος τοῦ φύλλου.

4. Ἡ οἰκογένεια Μπεζούκα ἢ Μπιζούκα ἦταν εὐπορη Μοσχολιτική οἰκογένεια ἐμπόρων μέ σημαντική κοινωνική παρουσία. Βλ. σχετικὰ **MARTINIANOY**, *Ἡ Μοσχόπολις*, σσ. 118-121 *passim*, τοῦ ἴδιου, *Συμβολαί*, σσ. 54-55, **ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ**, *Μοσχόπολις*, σ. 30. Ἐπίσης ἕνας Δημήτριος Ἰωάννου Μπεζούκας προσυπογράφει διαμαρτυρία ἐναντίον τῆς παροχῆς προνομίων καί ἐλευθεριῶν σέ μέλη τῆς Kirchen-Gemeinde στή Βιέννη. Βλ. **Σ. ΛΑΜΠΡΟΥ**, «Ἐρευναι ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις καί ἀρχείοις Ρώμης, Βενετίας, Βουδαπέστης καί Βιέννης», NE 17 (1923) 120-121. Δέν στάθηκε δυνατό νά ἐξακριβωθεῖ πότε ἀκριβῶς ἐξῆσε ὁ ἀντιγραφέας, ὥστε νά προσδιορισθεῖ μέ βεβαιότητα ἡ χρονολογία τῶν χειρογράφων. Πάν-

Από τό φύλλο 55 μέχρι και τό 61 είναι λευκά. Από τό φύλλο 68 αρχίζει τό δεύτερο βιβλίο μέ τίτλο «Φυσική πραγματεία ζυντεθεισα παρά τοῦ σοφολογιωτάτου διδασκάλου Κυρίου Θεοδώρου Αναστασίου Καβαλλιώτου ἐκ Μοσχοπόλεως και παρ' αὐτοῦ ἐκδοθεισα ἐν τῆς Ἰδίας πατρίδος νεοστί ἰδρυ(ν)θειση σχολή». Ακολουθεῖ τό προοίμιο και τά διάφορα κεφάλαια μέχρι τό φύλλο 134α πού τελειώνει μέ τή φράση «τέλος και τῶ Θεῷ δόξα και κράτος». Στά φύλλα 90 και 91 υπάρχουν δύο σχήματα: τῆς πνευματικῆς μηχανῆς και τοῦ βαρομέτρου. Από τό φύλλο 135 μέχρι και τό 145 είναι λευκά, ἐνώ από τό φύλλο 146 αρχίζει ἡ «Μεταφυσική» μέ πρόταξη πάλι τοῦ προοιμίου. Δυστυχῶς ἡ «Μεταφυσική» είναι κολοβή, γιατί τά φύλλα μετά τό 173α λείπουν. Βέβηλο χέρι ἀπέκοψε τά φύλλα, δπου πιθανότατα νά ὑπῆρχαν και περισσότερες διαφοριστικές πληροφορίες γιά τήν προέλευση τῶν χειρογράφων. Ἐπειδή τά σχισμένα φύλλα ἀναφέρονται σ' ἕνα καίριο γιά τήν ἔποχή ἐκείνη θέμα δπως ἡ μωσαϊκή κοσμολογία, τήν ὁποία δίδασκε δ Καβαλλιώτης, δέν είναι παρακινδυνευμένη ἡ ὑπόθεση, δτι μπορεῖ νά σχίσθηκαν τά φύλλα ἀπό κάποιον διαφωνοῦντα!

Ὁ γραφικός χαρακτήρας είναι ἐνιαῖος γιά τά τρία ἔργα, καλλιγραφικός και εὐανάγνωστος. Ἐπειδή ἡ βιβλιοδέτηση και ἡ κοπή τῶν φύλλων είναι μεταγενέστερη ἀπό τίς προσθήκες πού υπάρχουν στό περιθώριο, ὀρισμένες ἀπ' αὐτές ἔχουν κοπέι. Αὐτό δμως δέν ἀλλοιώνει τό νόημα τοῦ κειμένου. Καί τά τρία βιβλία ἔχουν γραφεῖ μέ μαύρη μελάνη, ἐνώ γιά ὀρισμένους τίτλους και τά περισσότερα πρωτογράμματα ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἐρυθρά. Κι αὐτό μόνο δσον ἀφορᾷ στή «Λογική πραγματεία». Ἡ «Φυσική πραγματεία» και ἡ «Μεταφυσική» είναι ἐξ ὀλοκλήρου γραμμένες μέ μαύρη μελάνη.

Ὁ ἀντιγραφῆας χρησιμοποίησε ὀρισμένες συντομογραφίες και ταχυγραφικές ἀπολήξεις.

Στή συνέχεια παραθέτουμε τά προοίμια τῆς «Λογικῆς πραγματείας» και τῆς «Φυσικῆς πραγματείας» καθῶς και ὀλόκληρο τό βιβλίο τῆς «Μεταφυσικῆς» γιατί παρουσιάζει μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον γιά τήν ἐκκλησιαστική Ἱστορία.

τως είναι προγενεστέρα τῶν χειρογράφων τῆς ρουμανικῆς Ἐκαδημίας, τά ὁποια δταν Ἀντιγράφονται, ὁ Καβαλλιώτης είναι ἤδη πρωτοπαπᾶς. Ἐνώ στά χειρόγραφα Σιατίστης δέν ἀναφέρεται τέτοια ιδιότητα. Ἐπομένως πρέπει νά ἀνήκουν στήν πρώτη γενιά τῶν ἀντιγράφων, δηλαδή γύρω στά 1755 και ἐνωρίτερα (μέχρι 1750).

I. ΠΡΟΟΙΜΙΑ

α) Λογική πραγματεία συναρμολογηθείσα παρά τού σοφολογιώτατου κυρίου κυρίου διδασκάλου ήμών Θεοδώρου Ἀναστασίου Καββαλιώτου καί παρ' αὐτοῦ ἐκδοθεῖσα ἐν τῇ τῆς ἰδίας πατρίδος ἰδρυθείσῃ νεωστὶ σχολῇ¹.

Προίμιον

Ἴνα τῆς δικεῖας τελειότητος ἐγκρατῆς γένηται ἄνθρωπος, γνώμης ὀρθῶς βουλευομένης δεῖται, καί ὑγιᾶς ὀρεγομένης ὀρέξεως². διὰ τούτων γάρ τὸ τῆς εὐδαιμονίας καί εὐζωΐας. ἀλλ' ἔπειδὴ τὸ ἔντελές³ τῆς φιλοσοφίας φύσις δωρεῖσθαι μόνη οὐ πέφυκε διὰ τὴν ἐκ τῆς παρακοῆς καταδίκην, ἐπὶ μὲν γάρ τῇ θεωρίῃ πολλάκις τὴ πρὸς τ' ἀληθές ὁμοιότητα τὸ ψεῦδος ἐγκρίνει, ἐπὶ δὲ τῇ πράξει τὸ μὴ ἀγαθόν, ὡς ἀγαθόν, τφ δοκεῖν, θηρεῖ, ὁ λόγος παρά ταύτης τὰ σπέρματα λαβῶν προάγει καί ἀπαρτίζει, μελέτη καί πάνω καθυπουργούμενος. ἐπινοεῖ γάρ πρὸς τὴν ἀναπλήρωσιν τῆς ἐλλείψεως αὐτῆς ὄργανον ἐπιτηδειότατον τὴν λογικὴν ἐπιστήμην, δι' ἧς εὐμαρῶς ἀμφοῖν καί θεωρητικῶν δηλονότι, καί τοῦ πρακτικῶν, τοῦ τέλους ἐπιτυγχάνομεν. καί τάληθές γάρ ταύτη χειραγωγούμενοι ἀπὸ τοῦ ψεύδους διαγιγνώσκον ὀρθῶς ἔχομεν καί ἀγαθόν ἀπὸ τοῦ κακοῦ, ὥστε τῶν μὲν ἀντέχεσθαι διὰ τὴν σύστασιν, τῶν δὲ ἀπέχεσθαι διὰ τὴν φθορὰν τῆς ἡμετέρας φύσεως. πρὸς ταύτην τὴν διαγνωστικὴν μέθοδον θεῖα εὐδοκία μεταβάντες, ὡ φοιτηταί, ἰκανῶς ἤδη περὶ τὴν ἐγκύκλιον παιδείαν γεγυμνασμένοι, πάσαν μὲν ραστώνην ἀπολίπετε, πάντα δὲ πόνον αἰρεῖσθε ἐν τῇ περὶ ταύτην ἐνασχολήσει, καί διατριβῇ, ὅσον γάρ ἂν φιλοπονίας κατάθεσθε εἰς τὴν ἐπίκτησιν αὐτῆς, τοσοῦτον εὐχερείας προσκτήσεσθε,

1. ΧΣ, φ. 6.

2. «Πάντες οἱ ἄνθρωποι φύσει τοῦ εἶδέναι ὀρέγονται» (Μετά τὰ Φυσικά, Α980 αἰ).

3. Παραλείπεται στὰ ΧΡΑ.

ή νίκα διά τόν τούτη κατορθουμένων ἐς τά τῆς φιλοσοφίας ἀνακτώρια⁴ εἰσάγεσθε, πρό πάντων, τόν τοῦ Θεοῦ φόβον ἐν τοῖς ὑμετέροις στέρνοις φέροντες αἰεὶ, ἀκριβῶς εἰδότες, τό ἀνευ ἐμοῦ οὐδέν δύνασθε ποιεῖν⁵.

β) Φυσική πραγματεία ζυγντεθεῖσα παρά τοῦ σοφολογιωτάτου διδασκάλου κυρίου Θεοδώρου Ἀναστασίου Καββαλιώτου τοῦ ἐκ Μοσχόπολεως καί παρ' αὐτοῦ ἐκδοθεῖσα ἐν Τῆς τῆς ἰδίας πατρίδος νεωστί ἴδρυ(ν)θεισίτι σχολῆ⁶.

Προοίμιον

Οὐδέν τόν ἐν τῷ μετὰ σώματος βίῳ ἄλλο καί εἶναι καί λέγεσθαι ἀγαθόν δίκαιον & ἐν εἴῃ, ὀρθῶς τε καί μάλα σαφῶς τῆς κρίσεως γενομένης διὰ τῆς φιλοσοφίας, ἀδὴ γάρ ἐστὶ καί μόνη τό θεϊότατον ἅμα πάντων καί σωστικώτατον. διὰ ταύτης ἀνθρωποὶ ἐπὶ τοῦ ἀκροτάτου τῶν ἐφετῶν ἀφικούντες, καί τῆς ἐσχάτης εὐδαιμονίας ἐγκρατεῖς ὑπάρχουσιν ὄντες, θείας φύσεως κατὰ τό δυνατόν καί κλήσεως μετασχεῖν κληρωσάμενοι. Ἐκ γάρ μιάς ταύτης οἷα πηγῆς τινός πολυχέυμονος τῆς θεωρίας καί τῆς πράξεως, τῶν ἀρχῶν ἐκπηγαζουσῶν ἢ κατ' ἀνθρώπον ἐνική δύας τυγχάνει ἀνελλιπῶς τῆς ἰδίας τελειότητος γινώσκουσα μετὰ λόγου τά ὄντα καί εἰς τό πράττειν οὐ τάξεως ἀνευ σπεύδουσα. πρὸς τοῦτον οὖν τόν ἀγῶνα ἀποδομένους, χρεῶν ὑμῶς ὑπομνήσαι τινὰ τῶν οὐ μικρόν τό ἐπάναγκες ἐχόντων. ἐν γάρ ἀκραδάντα τῆς πίστεως θεμελίῳ στερεωθέντας, χάριτι Θεοῦ, μὴ πάντας ἀπλῶς τοὺς φιλοσόφους παραδέχεσθαι, μηδ' αἰεὶ, ἀλλὰ τοὺς λόγους ἀναγκαίους ἐπὶ ταῖς ἀποδείξεσι χρωμένους καί ἡνίκα μὴ ἀπάδοντας ἑαυτοὺς παρέχονται τῇ καθολικῇ ἐκκλησίῳ. τοὺς δὲ πιθανῶς λόγῳ παρασύροντας ἐπὶ τό ψεύδος, καί παρά ταύτην κανόνα ἀκριβῆ καί στάθμην τῆς φιλοσοφίας οὐσαν φρονοῦντας καί μισεῖν ὡς ἀπατεώνας καί παντί σθένει πόλεμειν ὡς λυμεῶνας, ὃ δὲ τινες κακῶς ἐθίζουσι φάσκοντες, διὰ τοῦτο κατὰ τὴν φιλοσοφίαν καί τοῦτο κατὰ τὴν πίστιν ὡς ἀντὶ ἄλογον καί γελοῖον ἀποδοκιμάζειν ἢ γάρ φιλοσοφία πρὸς τὴν ἀλήθειαν ἀφορᾷ μίαν καί ἀπλουστάτην οὐσαν. ὕμεις γοῦν οἵτινες πρὸς ταύτην σὺν Θεῷ φιλοσοφίας ἀπτόμενοι, ἐπειγέσθε ■πάσας τὰς δόξας τῶν φιλοσόφων καί ταῦτα τοῦ κορυφαίου πάντων Ἀριστοτέ-

4. Ἐκφραση πού χρησιμοποιεῖ ὁ Θεόφιλος Κορυδαλέας. Βλ. **Ν. ΨΗΜΜΕΝΟΥ**, *Ἡ Ἑλληνικὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὸ 1453 ὡς τὸ 1821*, τ. 1, σ. 255. Δέν ἐπισημάνθηκε ὅμως καμμία ἄλλη ὁμοιότητα, τουλάχιστον ὡς πρὸς τὸ συγγραφικὸ ὕφος.

5. Ἰωάν. 15, 5.

6. ΧΣ, φ. 68.

λους ἐπὶ τὴν ἀλήθειαν ὅσον δυνάμει, λέγω δὴ τὴν χριστιανικὴν πίστιν ἀνάγετε, τὸν ποιητὴν Ἀπάντων τοῦ ἔργου κρηπίδα προθέμενοι, ἀρχὴ τοῦ γὰρ σοφίας φοβεῖσθαι τὸν Κύριον⁷, τοῖς θεοῖς ἀνδράσι εἴρηται. οὐδενὸς μὲν γὰρ ἄλλως τῶν ἐπαινετῶν εἰς τέλος ἔλθεῖν τοῦ κνηγεσίου ἔσται, πολὺ δὲ μᾶλλον τοῦ τῆ Αἰζία καὶ τῆ δυνάμει, ὅτι πλεῖστον πάντων ὑπερέχοντος. ἀλλὰ καὶ τὸ ἡδοναῖς ἀποπτύστοις δουλεῖν μέγας δεσμὸς τῆς ψυχῆς καθέστηκε, φύσεως ἐλευθέρως λαλοῦσης, ἢ δοκεῖ Σωκράτει, τῷ ἤττονι γὰρ ἔφη τὸν ἀπὸ σώματος ἡδονῶν⁸ πάμπαν οὐδεμίαν ἄρε τῆς προσήκειν, ὧν ράστα ἀπαλλαγῆναι δυνήσεται ὁ φιλοσοφίας ἐπιθυμῶν ἕαν τὴν φιλοπονίαν σύνοικον ἑαυτῷ λαβῶν, τοῖς μὲν τῶν μοχθηρῶν καὶ φαύλων ὁμιλίαι ἀπάγηται, τῇ δὲ τῶν ἐνδόξων συνουσίει καὶ τῆς σοφίας λόγον ποιούμενος ἐγκαθισταμένη διὰ θαύματος ἄγων τὸ ἐκείνων μεγαλειῶν καὶ εἰς ζήλον ἀπλέτῳ ἔρωτι τῷ πρὸς φιλοσοφίαν διεγειρόμενος. ἰσχυρότατοι μὲντοι ἔσεσθε πρὸς τὸ παθῶν κατακρατήσαι καὶ κτηνώδους ζωῆς Ἀνώτεροι γενήσεσθε, εἴηε τὸ ὑψηλὸν τῆς ἑαυτῶν φύσεως συνιέντες, τὴν εἰκόνα καθαρῶς αἰδοῦμενοι ἢτε τοῦ ποιήσαντος, καὶ τὸ ταπεινὸν καὶ εὐτελὲς μὴ ὑμᾶς λάθῃ τὴν ἀπὸ τοῦ σώματος τῆς ψυχῆς λύσιν μελέτην Αἰείποιουμένου.

7. Ψαλμ. 110, 10 «ἀρχὴ σοφίας φόβος Κυρίου».

8. Στὸ κείμενο: ἡδονῶν.

II. ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ'

Προοίμιον

(f. 125) Τό τής μεταφυσικής δνομα κατά τήν τών πολλών¹ ιστορίαν εἰληπται ἀπό τοῦ ταύτην μετά τὰ Φυσικά εὔρεθῆναι, καί, τούτοις προστεθῆναι ὑπό τών τοῦ Ἀριστοτέλους ὀπαδῶν, ἢ ὡς φασί τινες ταύτην ἀπό τοῦ μετά τήν φυσικήν παραδοθῆναι. οἱ νεότεροι δέ τήν κλήσιν ταύτην παραδέχονται, μόνον διά τό πράγματα ἀνώτατα τουτέστιν ὑπέρ τήν τών σωμάτων κείμενα φύσιν, διαλαμβάνειν, οἷα τὰ πνευματικά τὰ τής ὕλης πόρρω ὑφιστάμενα, τὰ ὑπέρ τήν ὕλικήν δυνάδα, καί τήν ὕλικήν παχύτητα, διττή δέ ἡ τής ὕλης διαίρεσις, καί ἀφαίρεσις τών πραγμάτων, κατά τήν οἰκείαν δηλαδή φύσιν, οἷαι εἰσίν αἱ πνευματικοί οὐσίαι Θεός, ἄγγελος, νοῦς ἀνθρώπειος. ἢ διά τής τοῦ νοός ἀφαιρέσεως, ὡς δτε τήν κατανόησιν αὐτῶν κατά γένος ἔχομεν, ἤτοι καθόλου τισιν Ἰδέαις. πρώτη οὖν φιλοσοφία ἢ μεταφυσική ἐπιστήμη καί ἐστί, καί λέγεται, ἅτε δῆ ὡς γενικωτάτη τοῦ ἀνθρωπίνου νοός τās ἐννοίας, καί τās ἀρχάς ἐρευνώσα, καί τών ἄλλων ἐπιστημῶν μήτηρ ὑπάρχουσα. πάσας γάρ ἐν ἑαυτῇ περιέχει, καί πάσας τās ἀρχάς ἀπονέμει καί τὰ ἴδια ἐκάστης ἀξιώματα, δι' ὧν τās οικείας ποιῶντας Ἀποδείξεις ζυγοστατεν² ἀνθ' ἑαυτοῦ καί τόν ὀρισμὸν ἐπιδέχεται οὕτως, μεταφυσική ἐστί σοφία, ἢ ἐπιστήμη θεωρητική περί τό δν κατά γένος, καί τās τοῦ δντος διαθέσεις τφ νφ ἀφηρημένας, καί περί τās πνευματικῆς οὐσίας Ἰδίως καθό φυσικφ λόγφ γνωσταί εἰσίν, ἐνασχολουμένη. λέγεται σοφία διτι περί ἀνώτατα, τουτέστι γενικότατα, καί ἐξοχώτατα διά ὑψηλοτάτων Ἀρχῶν, ἢ λόγων, ἐνασχολεῖται, καί γάρ τι τοῦ κατά γένος δντος καθολικώτερον, ἢ τί τοῦ Θεοῦ ἐξοχώτερον, καί

1. Στά ΧΡΑ: «Μεταφυσική συντεθεῖσα παρά τοΟ αὐτοῦ ἱεροκῆρυκος καί πρωτοπαῖ Θεοδώρου Ἀναστασίου Καβαλλιώτου». Τοῦ τίτλου προηγείται ἡ φράση «ὁ Θεός ἡγείσθω». Ἀντίθετα στά ΧΣ τό ἔργο τιλοφορεῖται ἀπλά «Μεταφυσική».

² Ἡ ἀρίθμηση τών φύλλων (f) ἀκολουθεῖ τὰ ΧΡΑ.

τιμώτερον επειδή δέ τά περί τοῦ ὄντος κατά γένος, τά περί Θεοῦ, καί τά περί τοῦ ἀνθρωπίνου νοός κατ' εἶδος ἀτρέπτα εἰσί, καί ἀτρέπτοις λόγοις παρ' αὐτῆς ἀποδείκνυται, τέθεται καί ἐπιστήμη, τουτέστι γνῶσις βεβαία, καί καθαρά πράγματος ἀναγκαίου, καί ἀτρέπτου διά τῶν αὐτοῦ αἰτιῶν, ἢ λόγων, πρόσκειται δέ καί ὡς θεωρητική, διτι οὐδέν περί ταῦτα πράττει, οὐδέ πράττειν διδάσκει, ἀλλά θεωρεῖ μόνον καί τὰς ἀποδείξεις τῶν κατά τήν ἀξίαν ὑπερεχόντων τῶν ἄλλων, καί πρώτα παρὰ τοῦ νοός τὰς ἑαυτοῦ ἐννοίας φυσική τάξει διευθύνοντος ἐπιλαμβανομένων θηρεῦ-ουσα τυγχάνει.

Κεφάλαιον πρῶτον

(Γ. 126) Περὶ τοῦ ὄντος καὶ τοῦ τρόπου, ἤτοι τῆς ἰδιότητος αὐτοῦ κατά γένος.

Διττόν ἔχει τὸ σημαίνονμενον τὸ ὄν, καί τὸ μὲν λέγεται ὄν ὡς μετοχή τοῦ εἰμί ρήματος δι' οὗ ἢ κατά τὸ ἐνεστώς, καί κατ' ἐνεργίαν ἐπισημαίνεται ὑπαρξίς, ἢ τοῦ πράγματος, ἢ τοῦ τρόπου ὅπερ ἐστὶν ὡς τὸ ὑπάρχον, τὸ δέ ὅπερ ὀνόματος μόνον σημαντικόν ἐστί. καί δηλοῖ πράγμα, ἢ οὐσίαν ἢτις ὀπάρχει, ἢ ὑπάρξει δύναται. κατά τοῦτο τὸ σημαίνονμενον παρὰ φιλοσόφους τὸ ὄν λαμβάνεται, καί τούτου οὐδέν ὄλως διαφέρει πράγμα καί οὐσία. εἴτε γάρ ὑπάρχει ἐνεργεῖν, εἴτε μὴ ὁ ἀργυρος, ὁ σίδηρος, ἀληθῶς αἰεὶ ἔχουσιν αἱ προτάσεις ὁ ἀργυρος ἐστὶ ὄν, ὁ σίδηρος ἐστὶν ὄν πράγμα οὐσία.

Τὸ ὄν ὡς μετοχή μὲν λαμβανόμενον, ὀρίζεται οὕτως. ὄν ἐστὶν ὅπερ ὑπάρχει, ὡς ὄνομα δέ οὕτως, ὄν ἐστὶν καθ' αὐτὸ ὑφίσταται οἷον Θεός, ἄγγελος, ἄνθρωπος, λίθος.

Ὁ τρόπος ὄν ἤτοι πράγμα οὐκ ἐστὶν, ἀλλὰ τρόπος τούτου ἤτοι διάθεσις- ἄλλω ὡς ὑποκειμένω ἐνυπάρχουσα οἷον ἢ ἐπίληψις, ἢ ἀνάμνησις τῷ νῶ, τὸ σχῆμα, καί ἢ κίνησις τῶ σώματι. κἀν τούτῳ ἢ διακρίσις τοῦ τρόπου ἤτοι τοῦ συμβεβηκότος ἀπὸ τοῦ ὄντος. διτι τὸ μὲν ὡς ὑποκειμένον ἀνευ σχέσεως ἐπιλαμβάνεται, τὸ δέ ὡς ἐν ὑποκειμένῳ ζῆ ἀνευ τάξεως. τούτου γάρ ἐκτός, φυσικῶς εἶναι ἀμήχανον.

Κυρίως μὲν τὸ ὄν τήν οὐσίαν σημαίνει, καταχρηστικῶς δὲ τὸν τρόπον ἐν τούτοις συνώνυμον οὐκ ἐστὶν. οὐ μὴν δέ ἀλλὰ μῆδ' ἐν τῶ πραγματικῶ ὄντι, καί τῶ κατ' ἐπίνοιαν πολλῶ μάλλον, καί ταῦτα εἴγε τοῦτο ἀντὶ συναθροίσεως ληφθῆ δύο ἢ πολλῶν διαφορίας ζῆ ἀπηλλαγμένον Ἰδεῶν, ὡς δεκτὸς ἐκ τῆς τοῦ νοός, καί τῆς τοῦ σώματος ἰδέας σωματικῶς πλάττεται, καί ἐκ τῆς τοῦ λίθου καί τοῦ ξύλου λίθος ξύλινος, ὄντα γάρ κύκλον τετράγωνον, καί ράβδον ἀνευ ἀκρῶν ἐπιλαβεῖν δύναται, ἀντιφάσει μὴ περιπίπτων.

Τὸ κατ' ἐπίνοιαν ὄν, ἀδύνατον γνωστόν ὀρίζουσιν. δεκτὸς ἐάν ζητῶσι

πότερον τῆ τῆς διανοίας δυνάμει, ἢ τῆ τῆς θελήσεως γίνεται, ἀπαντητέον οὐδετέρως, διτι οὐδέ εἶναι δλωσ, οὐδ' ἐπιληφθῆναι δύναται. ὁ γάρ λίθος καί τὸ ξύλον χωρὶς καθ' ἑν νοεῖσθαι δυνατόν, ἢ δὲ τοῦ ξυλίνου λίθου ιδέα, καί ἐπιληψις ζυντεθῆναι αδύνατον.

Τὸ δν συνωνύμως τῆ θεία φύσει (ἡτις ἐστὶ τὸ κυρίως καί πρώτως δν) καί τῆ κτιστῆ οὐ προσήκει οὐσίφ. "Ὅτε γάρ ἐπιλαμβάνομεν τὸ δν ἀπλῶς ἡτοι τὸ αὐτὸ εἶναι, Γνα οὕτως εἶπω, οὐδέν ἕτερον, εἰμὴ τὸν Θεόν αὐτὸν ἐπιλαμβάνομεν. ὁ μὲν γάρ Θεός ἐστι τὸ αὐτοεῖναι, αἱ δὲ κτισταὶ οὐσίαι οὐκ εἰσὶ τὸ αὐτοεῖναι, ἀλλ' ἔχουσι τὸ εἶναι, ἡτοι μετέχουσι τοῦ εἶναι, καί τοῦ Θεοῦ οὐχ ἦτον διενηνόχασιν ἡπερ ἢ εἰκὼν τοῦ ἀνθρώπου καί ἢ σκιά τοῦ (i. 127) δένδρου.

Ὁ τοίνυν Θεός ἐστὶ κατ' οὐσίαν. αἱ δὲ κτισταὶ οὐσίαι ὄντα κατὰ μετοχήν, τούτου χάριν καί ἀπλῶς κλητέος ὁ ὢν. πηγὴ γάρ ἐστὶ καί πλήρωμα τοῦ δντος παρ' οἱ τὰ ἄλλα τυγχάνει τῆς ὑπάρξεως. Ἐπειδὴ δὲ ἀπείροις τρόποις τὰ τῆς μεταλήψεως δέχεται τὰ κτίσματα, ἢ αὐτοῦ Ἰδέα ἡμῶν οὐκ Αδιαίρετος, ἐστὶν Ἰδέα τοῦ δντος, ἡτις γενικὴ καί πως ἐκτεταμένη, καί Αδιόριστος, καί ἐστὶν ἰδέα τῶν διαφόρων τρόπων καθ' οἷς αὐτοῦ τὰ κτίσματα μετέχει, οἷτινες διαφοραὶ καλοῦνται τοῦ δντος. "Ἄνευ τινός τοῦ Θεοῦ ἰδέας, ἡτοι τοῦ δντος τοῦ ἄκρας τελείου, τοῦ δντος τοῦ Απειροῦ τοῦ Αορίστου τοῦ μὴ συστελλομένου, οὐδεμία ἡμῖν ὑπῆρχεν ἰδέα τοῦ δντος κατὰ γένος, 6 Ἀπὸ πάντων τῶν καθ'" ἑκαστα Αφηρημένων εἶναι λέγεται. Ἡ τοῦ κατὰ γένος δντος ἰδέα, οὐδέν ἕτερον εἶναι δοκεῖ, διτι μὴ τοῦ αὐτοῦ Θεοῦ ἢ Ἰδέα.

Εἶγε τὸ θεῖον ὑπὸ τινων τάττεται ἐν τῇ κατηγορίᾳ, καταχρηστικῶς τοῦτο γενέσθω διὰ τινά² Αναλογίαν μεταξὺ Θεοῦ καί κτίσματος τυγχάνουσιν. οὐ μὴν δὲ κυρίως, πῶς γάρ ἐμπερικλεισθήσεται ὁ ἀπεριόριστος καί Ἄπειρος ἐν πεπερασμένοις, ἀπαγε, οὐδέ γάρ οὐδέ τὸ δν, ὡς εἰπόντες ἐφθήμεν, συνωνύμως Ἀνήκει τφ Θεφ καί τοῖς κτίσμασι. σκιά γάρ τὰ κτιστὰ τφ Θεφ παραβαλλόμενα. Ὅρίζεται τὸ κατὰ γένος ὄν οὕτως. δν ἐστὶ πράγμα τι, ἢ οὐσία, ἢ δν ἐστὶ τὸ καθ' αὐτὸ ὑφιστάμενον³.

Διαιρείται τὸ κατὰ γένος δν εἰς πνεῦμα καί σῶμα. τὸ πνεῦμα ἢ ἐστὶν ὁ Θεός, ἢ ἄγγελος, ἢ ἀνθρώπειος νοῦς, Ἀλλ' Ἀναλόγως, οὐ συνωνύμως, τὸ δὲ σῶμα ἢ ψυχῆς ἄμοιρον ἐστὶν, ὡς ὁ οὐρανός, καί ἢ γῆ, καί ἄλλα, ἢ ἐστὶν ἐμψυχον καί τοῦτο, ἢ οὐκ ἔχει δύναμιν τοῦ βαδίζειν, ὡς τὸ φυτόν, ἢ ἔχει ὡς τὸ ζῶον, δπερ ἢ λόγου ἀμέτοχον ὡς τὸ ἄλογον, ἢ λόγου μέτοχον, ὡς ὁ ἀνθρώπος.

2. Στὸ περιθώριο: καθ' ὃ τὸ θεῖον αἴτιον, τὰ δὲ κτίσματα αἰτιατά.

3. Στὸ περιθώριο: τούτέστι τὸ ὡς δνομα λαμβανόμενον.

Ἐνθεν τοι τρία γένη ὄντων εἰσὶν, ἢ ὅλως πνευματικόν ὡς Θεός καὶ ἄγγελος, ἢ ὅλως σωματικόν ὡς ἀήρ καὶ ὕδωρ, ἢ μικτόν ἐξ ἀμφοτέρων, ὡς ὁ Ἄνθρωπος, ὅστις ἐκ ψυχῆς αἵλου, καὶ σώματος ἐστὶ συγκείμενος.

Τούτοις ἅπασιν τὰ οἰκεία προσήκουσιν οὐσιώδη κατηγορούμενα, ὧν ἀνευ οὐδὲ εἶναι, οὐδὲ νοεῖσθαι δύναται. ταῦτα δὲ εἰσὶ τὸ γένος, τὸ εἶδος, καὶ ἡ διαφορὰ, ὅλον ὁ Θεός. οὐ μόνον ἐστὶ πνεῦμα, οὐ μόνον ἐστὶν οὐσία, οὐ μόνον ὄν, ἀτινα κατηγορούμενα αὐτοῦ γενικὰ ὑπάρχουσιν, ἀλλ' ἐπι ἐστὶν ἀκρως τέλειος, δικαιοτάτος, παντοδύναμος καὶ τ' ἄλλα πάντα ἀριθμὸν νικᾶντα, ἀτινα διαφοραὶ εἰσὶν, ὧν ἀνευ τὸ πανταχόθεν τέλειον ὄν εἶναι οὐκ ἔχει, οὕτως ὁ ἄγγελος ἐστὶ πνεῦμα, ἐστὶν οὐσία καὶ ὄν, ὡσπερ καὶ τὸ ξύλον ἐστὶ σῶμα, ἐστὶν οὐσία καὶ (f. 128) πρᾶγμα, ἀτινα εἰσὶν ἑκατέρου κατηγορούμενα γενικὰ, ἀλλ' ἐπι τούτοις τὰς Ἰδίας αὐτῶν ἔχουσι διαφορὰς τῆ Ἰδίῃ ἐκάστου πρᾶγματος φύσει προσήκουσας, ὁ γὰρ ἄγγελος πνευματικὸς ἐστὶ νοερός, τὸ ξύλον ἐστὶ σωματικόν ἐκτεταμένον. Ταῦτα τὰ οὐσιώδη κατηγορούμενα, βαθμοὶ καλοῦνται μεταφυσικοί, βαθμοὶ μὲν διτι οἱ μὲν ἀνώτεροι, τουτέστι γενικώτεροι, καὶ καθολικώτεροι, οἱ δὲ κατώτεροι καὶ ἐν τοῖς ἀνωτέροις περιεχόμενοι. καὶ γὰρ τὸ εἶναι ὄν πλείουσι προσήκει, ἢ ἢπερ τὸ εἶναι σῶμα, διτι τὸ σῶμα ὑπὸ τὸ ὄν ἐστὶν, ὡσπερ ὑπὸ τὸ σῶμα τὸ ξύλον, ὡστε διὰ τῶν βαθμῶν τούτων ἀπὸ τοῦ κατωτάτου εἶδους πρὸς τὸ ἀνώτατον γένος ἀνάβασις γίνεται καὶ ἀπὸ τοῦ ἀνωτάτου γένους πρὸς τὸ κατώτατον εἶδος κατάβασις, μεταφυσικοὶ δὲ, διτι τῆ διανοίῃ ἀφαιροῦνται. καὶ γὰρ ὡς ἀνωτέρω εἶπωμεν, μεταφυσικόν λέγεται τὸ ἢ κατὰ τὴν ἑαυτοῦ φύσιν πνευματικόν ὑπάρχον ἢ τῆ φύσιν ὅλης ἀφηρημένον καὶ κατὰ γένος ἐπιληφθέν.

Ζήτημα ἐνταῦθα γίνεται, πότερον οἱ τοιοῦτοι βαθμοὶ, ἢτοι τὰ κατηγορούμενα ταῦτα, ἐν τῇ αὐτῇ ἀτόμῳ πραγματικῶς διακρίνονται ἀλλήλων, ἢ οὐ.

Πᾶσι γνωστόν ἐστι, ἐκεῖνα πραγματικῶς διακρίνεσθαι ἀλλήλων, ἀτινα οὐχ ἐν καὶ τὸ αὐτὸ τυγχάνει, ὡστε τοὺς μεταφυσικοὺς βαθμοὺς τῶν πραγμάτων τῶν ἀπλῶς πνευματικῶν ἢ ἀπλῶς σωματικῶν, οὐδ' ἀπ' ἀλλήλων ἀμοιβαίως, οὐδ' ἀπὸ τῶν Ἰδίων ἀτόμων πραγματικῶς διακρίνεσθαι. ἐν γὰρ τῇ Θεῷ ἢ θεότης, ἢ σοφία, ἢ παντοδυναμία καὶ τὰ λοιπὰ οὐσιώδη προσόντα, οὐδ' ἀπ' ἀλλήλων, οὐδ' ἀπὸ Θεοῦ πραγματικῶς διακρίνεται. ὡσαύτως τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, ἢ μιχαηλότης, ἢ οὕτως εἶκω, ἢ ἀγγελικὴ φύσις, καὶ ἢ πνευματικὴ οὐσία οὐδόλως διενηνόχασιν, καὶ τοῦ ξύλου, ἢ ξυλότης οὐδὲν γὰρ ἄλλο ἢ σωματικότης, καὶ ἢ οὐσία τοῦ ξύλου, εἰμὴ αὐτὸ τὸ ξύλον διαφόρως τῆ διανοίῃ θεωρηθέν.

Ἐν τῇ ἀνθρώπῳ τῇ σωματικῇ ὄντι, διακρίνονται πραγματικῶς οἱ πνευματικοὶ βαθμοὶ ἀπὸ τῶν σωματικῶν, ἢ γὰρ σωματικότης, ἢτις ταυτὸν

ἔστί τφ σῶματι, ἢ ἑκτασις, ἢ ἀντιτυπία καί τά λοιπά σωματικά κατηγορούμενα ἀπό τῆς λογικότητος, ἢ πνευματικότητος, ἢ ἐλευθερίας, ἀτίνα ὁ αὐτός νοῦς ὑπάρχει, διήρηται παντάπασι, καί ὁ ἀνθρώπος λέγεται σωματικός, καί ἔκτεταμένος καί πάλιν πνευματικός καί ἐλεύθερος, ὅτι αἱ προσηγορίαι τῶν ὑποστάσεων εἰσὶν ἡτοι τοῦ ὅλου, τό ἐκείνου μὲν σῶμα οὐ πνευματικόν, οὐ δ' ὁ νοῦς σωματικός καί ὅταν φιλόσοφος κατονομάζεται ἢ θεολόγος τφ αὐτφ νφ, οὐχί τφ σῶματι ἐπανήκει, εἰμὴ καθ' ὁ αἱ σωματικοὶ διαθέσεις ἀφορμὴν τοῦ διανοεῖσθαι διδῶσιν.

Ἐάν τινά κατηγορήματα, ὡσιν τότε σῶμα καί τόν νοῦν ἅμα ἐμπερικλείοντα τοῦ ὅλου ταῦτα οὐ διαιρούνται, οἷον ἢ ἀνθρωπότης οὐδέν ἕτερον ἐστίν, εἰμὴ τό σῶμα καί ὁ νοῦς, καθ' ὁ ἅμα ζυνάπτονται καί ὅλον τι συνιστῶσιν. οὐ γάρ μόνον τό σῶμα, οὐδέ μόνος ὁ νοῦς ἐστίν ἢ ἀνθρωπότης, ἀλλ' ὁ νοῦς καί τό σῶμα ἅμα συνημμένα τόν ἀνθρώπον τελειοῦσιν. Λεγομένου τοίνυν τοῦ Θεοῦ ὄντος τελείου, καί τοῦ πνεύματος οὐσίας νοεράς τό γένος, καί ἡ διαφορά (i: 129) οὐδόλως ἀλλήλων πραγματικῶς διακρίνονται, ἀλλ' εἰσὶν ἐν καί τό αὐτό πράγμα διαφόρως θεωρηθέν.

Ὡς ὄν μὲν ἀπλῶς τό θεῖον νοούμενον, τοῖς ὑπ' αὐτοῦ κτιζόμενοις ζυμφωνεῖ τουλάχιστον ἀναλόγως, ὡς ὄν δέ τέλειον τουτωνί πάντη διενήνοχεν. Ἡ μεταφυσική αὐτῆ σύνθεσις ἀπό τῆς ἡμετέρας διανοίας ἔχει τό εἶναι, πεπερασμένη γάρ ἢ ψυχὴ ἡμῶν οὐσα διαφόρους αὐτοῦ ὅψεις, ἡτοι τρόπους ἢ κατηγορούμενα νοεῖ. Οὐδέ τό ἀπλῶς ὄν τοιαύτης ἀμοιρεῖν ἔχει συνθέσεως, καί γάρ ὄν ἐστίν, Ἰδοῦ τό γένος, καί ἀπλοῦν ἐστίν. ἰδοῦ καί ἡ διαφορά.

Ἐν τφ ἀνθρώπῳ τό γένος, καί ἡ διαφορά πραγματικῆ διακρίνονται διαιρέσει καί ἐκ μερῶν γάρ διαφόρων ἐστὶ συγκείμενος, ἢ ζωότης γάρ καί ἡ λογικότης ταυτὸν ἐστὶ τοῖς πραγματικῶς διαιρουμένοις, τουτέστι τφ σῶματι, καί τῆ ψυχῆ. οὐδέν γάρ ἢ ζωότης (ἡτις ἐστὶν ἀρχὴ τῶν ζωτικῶν ἐνεργειῶν, καί συνωνύμως τφ ἀνθρώπῳ, καί τοῖς ἀλόγοις ἀνήκουσα) εἰμὴ τό σῶμα τό ὀργανικόν, καθ' ὃ τῆ τῶν ζωτικῶν πνευμάτων χορηγίφ ἐκτελεῖν τὰς ζωηράς ἐνεργείας δύναται. καί ἡ λογικότης (ἡτις ἐστὶν ἀρχὴ τοῦ συλλογίζεσθαι) οὐδέν ἄλλο, διτι μὴ αὐτός ὁ νοῦς ὁ ἐπιλαμβάνων, κρίνων, συλλογιζόμενος καί διατάττων, καί ὁ ἐν ταῖς ἑαυτοῦ διανοήσεσι τοῦ σῶματος μὴ κρεμάμενος, εἰ καί πολλάκις ἐκ τῶν σωματικῶν κινήσεων ἀφορμὴν τοῦ διανοεῖσθαι λαμβάνει.

Ἐκ τουτων πρόδηλον, διτι οὐδεμία φύσις ὑπάρχει καθόλου ἐν τοῖς πράγμασιν, μία πραγματικῶς οὐσα ἐν τοῖς πολλοῖς, καί ἐπιτηδεῖα πρὸς τό κατά πολλῶν κατηγορεῖσθαι. ἢ γάρ γενική φύσις, οἷον ἢ ζωότης θεωρηθεῖσα, ἢ ἐν τφ Πέτρῳ, ἢ ἐν τφ Παύλῳ, οὐδόλως διαιρεῖται τοῦ σῶματος τοῦ ὀργανικοῦ, καί ἐμψυχοῦ, ἢ τοῦ Πέτρου, ἢ τοῦ Παύλου ὡς

εἴρηται ὡσαύτως ἡ εἰδική φύσις, οἷον ἡ ἀνθρωπότης ἐν τῷ Πέτρῳ τὸ σῶμα ἐστὶ καὶ ὁ νοῦς τοῦ Πέτρου, ἐν τῷ Παύλῳ τὸ σῶμα καὶ ὁ νοῦς τοῦ Παύλου, τὸ σῶμα καὶ ὁ νοῦς τοῦ Πέτρου οὐκ εἰσὶν ἐν καὶ τὸ αὐτὸ τῷ σῶματι καὶ τῷ νῷ τοῦ Παύλου, καὶ ἡνίκα ὁ Πέτρος λέγεται ἀνθρώπος, καὶ ὁ Παῦλος ἀνθρώπος, οὐχ ὁ αὐτὸς κατ' ἀμφοτέρων κατηγορεῖται, ἀλλ' ἄλλος, καὶ ἄλλος, οὐ μὴν δέ, ἀλλ' οὐδέ ἐν τῷ νῷ ἡ καθόλου φύσις ὑπάρχει. καθόλου γὰρ λέγεται ἡ δυναμένη πολλοῖς ἐνυπάρχειν, καὶ κατὰ πολλῶν κατηγορεῖσθαι, ἡ δὲ κατὰ τὸ ἀντικείμενον ἰδέα τοιαύτη οὐκ ἔστιν, ἀλλὰ παριστάναι μόνον δύναται, πολλὰ εἶδη, γενική οὐσα, καὶ πολλὰ άτομα, εἰδική τυγχάνουσα.

Ἡνίκα ὁ Πέτρος, καὶ ὁ Παῦλος τοῦ αὐτοῦ εἶδους λέγονται, οὐ νοητέον κοινήν τούτοις ἐνυπάρχειν φύσιν. ἀλλὰ φύσεις ὁμοίας, αἰτινες τῷ αὐτῷ παραδειγματικῷ, ἥτοι τῇ τοῦ Θεοῦ ζυμωνοῦσιν ἰδέα.

Ἡ ὁμοιότης αὕτη τῆς φύσεως οὐδαμῶς ἐνόητος ρητέα, εἴ μὴ καταχρηστικῶς αὕτη ληφθῆι ἀντὶ ὁμοιότητος. ὁ γὰρ λίθος καὶ ὁ ἀγγελος οὐ τ' αὐτά, ἀλλ' ὁμοία, δύναται δὲ καλεῖσθαι ἐν οὐχί τῷ εἶδει, ἀλλὰ τῷ γένει, οὐχί τῷ πρόσεχει, ἀλλὰ τῷ πόρρῳ, καὶ γὰρ τῇ αὐτῇ γενικῇ ἰδέῳ ὀρθῶς παρίσταται, καὶ τῷ αὐτῷ ἐκδηλοῦται ὀνόματι.

Ἐνστασις

(ἴ. 130) Οὐδέν ἐν τῇ τῶν δυνάμεων φύσει καθόλου ρηθῆναι δύναται.

Ἀπόκρισις

Τρία εἰσὶ τὰ καθόλου, ὁ Θεός ἐν τῷ ἐνεργεῖν, διὰ τὰ πάντα ἐν πᾶσιν ἐνεργεῖ, ἡ ἰδέα ἐν τῷ παριστάναι, διὰ πολλὰ παρίστησι καὶ τὸ δνομα τὸ κοινόν ἐν τῷ σημαίνειν, διὰ πολλὰ σημαίνει, οἷον ἡ ἰδέα τοῦ σχήματος, πάντα τὰ σχήματα παρίστησι, καὶ ἡ ἰδέα τοῦ κύκλου πάντα τούς κύκλους, τοῖς αὐτοῖς προφερομένοις ὀνόμασιν.

Ὁ τρόπος τοῦ δντος, ἡ πνευματικὸς ἐστίν, ἡ σωματικὸς, καὶ ἡ τοῦ αὐτοῦ εἶδους ἐστίν, οἷον δύο ἀνάμνησις, δύο στρογγυλότητες, ἡ διαφόρου εἶδους, καὶ εἴγε διαφόρου εἶδους, ἡ τοῦ αὐτοῦ ἐστὶ γένους, ὡς ἡ στρογγυλότης, καὶ ἡ τετραγωνία ἡ διαφόρου, ὡς ἡ στρογγυλότης καὶ ἡ ἀνάμνησις.

Ἐκάστου τοίνυν τρόπου, ἡ συμβεβηκότης τὸ γένος, τὸ εἶδος καὶ ἡ διαφορὰ καταφάσκεισθαι οὐκ ἀδύνατον, οἷον ἡ τετραγωνία σχῆμα ἐστίν, ἡ τετραγωνία τρόπος ἐστίν, ἡ ἀνάμνησις ἐννοια ἐστίν, ἡ ἀνάμνησις τρόπος ἐστίν, καὶ ἡ ἀνάμνησις πνευματικὴ ἐστὶ, καὶ ἡ ἀνάμνησις σωματικὴ ἐστίν.

Κεφάλαιον δεύτερον

Περί τῶν κοινῶν κατηγοριῶν τοῦ ὄντος καὶ τῶν τρόπων αὐτοῦ.

Διαβατικά, πάντες καλοῦσιν, ὅσα τῶν ὄντων καὶ τοῖς τούτου τρόποις, ἀνήκει κατηγορήματα, διὰ ἐπὶ πάντα τὰ γένη, τουτέστιν ἐπὶ πάσας τὰς κατηγορίας τοῦ τε ὄντος, ἢτοι τῆς οὐσίας καὶ ἐκάστου συμβεβηκότος, ἢτοι τρόπου διαβαίνουσιν. περιοχὴν δὲ οὐκ ἔχουσιν κατὰ τὰς οὐσιώδεις κατηγορίας, τὰ γὰρ οὐσιώδη ἐκάστης οὐσίας κατηγοροῦνται, τουτέστι τὸ γένος αὐτῆς, τὸ εἶδος, καὶ ἡ διαφορά, ἐξω τῆς κατηγορίας τῆς οὐσίας οὐ πλανῶνται. τὰ δὲ κατηγορούμενα ἐκάστου τρόπου, οἷον τῆς κινήσεως, τοῦ σχήματος, ἐξω τῆς κατηγορίας τούτου τοῦ τρόπου οὐ γίνονται.

Ἡ φύσις γενικῶς ληφθεῖσα, τουτέστιν κατὰ τὴν ἑαυτῆς κλήσιν τε καὶ ἔννοιαν, τῆ τε οὐσίᾳ καὶ τῶν συμβεβηκότων προσήκει, καὶ γὰρ λέγεται φύσις τοῦ πράγματος, ἢτοι τῆς οὐσίας καὶ φύσις τοῦ τρόπου, ἢτοι τοῦ συμβεβηκότος. ὁθεν ὥσπερ τὰ ὀνόματα τοῦ γένους, τοῦ εἶδους, καὶ τῶν λοιπῶν λέγεται, οὕτω καὶ τὸ τῆς φύσεως ὄνομα, ἢτοι ἡ φύσις γενικῶς ρηθῆναι δύναται ὄρος ἢ κατηγορία οὐκ ἐκτὸς διαβάσεως. παραπλησίως καὶ ἡ ὑπαρξίς κατὰ τοῦ ὄντος, καὶ τοῦ τρόπου τοῦ ὄντος λέγεται. Ὁ μὲν τῆς φύσεως ὀρισμὸς οὕτως τυγχάνει⁴ γὰρ ὡς φύσις ἐστὶν ἐκεῖνο ὅπερ ἐστὶ τὸ πρᾶγμα, τουτέστιν ὁ πρῶτον ἐν τῶν πράγματι ἐπινοεῖται, ἢ ἐκεῖνο φησὶ ἀποκρινόμεθα ἐρωτηθέντες τι ἐστὶ τὸ πρᾶγμα, οἷον ἐάν ζητηθῆ τί ἐστὶν ἄνθρωπος, δίδεται ἀπόκρισις, διὰ οὐσία ἐκ ψυχῆς, καὶ σώματος φυσικῶς ἠνωμένων συγκείμενη. Ὁ δὲ τῆς ὑπάρξεως οὕτως, ὑπαρξίς ἐστὶν ἐκεῖνο καθ' ὃ τὸ πρᾶγμα ἐνεργεῖ ἐστίν, οἷον ὁ ἄνθρωπος διὰ τῆς ὑπάρξεως ἐνεργεῖ ἐν τοῖς πράγμασιν εἶναι λέγεται.

(i. 131) Ἐκατέρω δὲ ἡ ὄντοτης ἀνήκει, ἢτις ἐστὶ τοῦ αὐτοῦ ὄντος πραγματικότης, τουτέστιν ἢ τοῦ πράγματος οὐσία καὶ ἵνα σαφέστερον εἶπω τὸ αὐτὸ πρᾶγμα.

Ταῦτα τὰ τρία ὄντοτης, φύσις καὶ ὑπαρξίς ἐν εἰσὶ καὶ ταῦ τὸν, ἀλλὰ διαφόρῳ λόγῳ θεωρούμενον, οἷον ἡ ὄντοτης, ἢ ἡ οὐσία, ἢ ἡ πραγματικότης τινὸς ἀνθρώπου ἐστὶ, ὁ νοῦς ἐστὶ καὶ τὸ σῶμα ἐκείνου. -ἢ φύσις αὐθις ἐν τῶν σώματι, καὶ τῶν νῶν τῆς περιοχῆς εἴληχε, καὶ ἡ ὑπαρξίς οὐδὲν ἕτερον ἐστίν, εἰμὴ ὁ αὐτὸς ἄνθρωπος καθ' ὃ ὑπάρχει, τὸ σῶμα δηλαδὴ καὶ ὁ νοῦς ἄτινα ἠνωμένα ὑπάρχουσιν. ἢ δὲ ἐνικότης δι' ἢς πράγματι ἐνικόν καὶ ἄτομον νοεῖται, τῆς ὑπάρξεως πραγματικῶς οὐ διαιρεῖται, οὐδὲν γὰρ ἄλλο ἢ ἐνικότης ἐστίν, διὰ μὴ τὸ πρᾶγμα, ἢτοι ἡ οὐσία, ἢ ἡ ὄντοτης, ἢτις καθ' ὃ ὑπάρχει, ἐστὶν ἢ αὐτὴ τῶν ἀριθμῶν καὶ οὐκ ἄλλη.

4. Στά ΧΡΑ: ὑπάρχει.

ἐάν δέ περί τοῦ τρόπου τῶν δυνάμεων ὁ λόγος ἴσῃ, ἐνικότης τοῦ τρόπου, ὁ αὐτός τρόπος ἐστίν, ὅστις καθ' ὃν ὑπάρχει ἐνικός ἐστίν.

Ἡ φύσις τοίνυν τοῦ πράγματος, ἢ τοῦ τρόπου ἐκεῖνο ἐστίν ὁ ἀνευ, οὐδέ εἶναι, οὐδέ ἐπιληφθῆναι δύναται ὁ τρόπος, ἢ τό πράγμα, ἢ τῶν εἰδῶν τι. ἀνθ' ὅτου καθόσον τό πράγμα, ἢτοι τό εἶδος μένει, κατά τοσοῦτον ἀτρεπτος ἢ τούτου φύσις τυγχάνει, καθάπερ γάρ ἀριθμός προσθεθείσης ἢ ἀφαιρεθείσης μονάδος οὐκ ἐστίν ὁ αὐτός, οὕτω καί ἡ φύσις ἐκ τῆς ἀφαιρέσεως καί τῆς προσθέσεως ἢ αὐτή οὐ διαμένει, ἢ ὄντοτης δέ οὐχ οὕτω, μένει γάρ ἢ αὐτή τοῦ πράγματος ἀλλοιούμενου, ὡς διαφθορῆτος τοῦ καρποῦ πάσα ἢ τούτου διαμένει ὄντοτης, οὐ γάρ εἰς τό μή ὄν καταντά, ἀλλά φθείρεται μόνον, καί νέα εἶδη περιβάλλεται.

Ἐἴη φύσει καί τῶν εἰδῶν τὰ τῆς φθορᾶς οὐκ ἀποτιθεμένοις συνδιαφθείρεται καί τὰ τῆς ὑπάρξεως, οὐ μὴν δέ τῆ ὄντοτητι, οὐ γάρ ἐστίν ἀντιτοιαύτη, ἢ γάρ ὄντοτης φερ' εἰπεῖν τοῦ ξύλου, εἴτε διακαυθεῖ τοῦτο, εἰς σποδόν τε καί καπνόν διαλνθή, εἴτε εἰς γῆν, ἢ τυχόν εἰς δένδρον ἐπαναστραφή ἀεί τῆς ὑπάρξεως εὐμοιρεῖ. μηδέποτε εἰς τό μή ὄν κατανήσει δυναμένη εἰμὴ τῆ βουλήσει ἐκείνου παρ' οὗ ἐκ τοῦ μηδενός εἰς τό εἶναι παρήχθη.

Αἱ οὐσίαι, καί αἱ τῶν πραγμάτων φύσεις ἀτρεπτοι πάντως εἰσὶ μεταφυσικῶς τῆς τούτων θεωρίας τουτέστι καθ' ὃν τινί γένει, καί τινί φθορᾷ ἀναγκαίως περιέχονται, οὐ μὴν δέ φυσικῶς καί αἰσθητῶς. τὰ φυσικά γάρ εἶδη τῆν σύστασιν ἐκ τῆς τῶν συμβεβηκότων ἐπισωρεύσεως ἐσχηκότα διὰ τῆν ἐν τούτοις ἀλλοίωσιν φθορᾶς ἐλάττω τυγχάνει.

Ἡ φύσις καί ἡ ὑπαρξις ἀλλήλαις εἰσίν, ὡς δύναμις, καί ἐνέργεια. δύναμις νοεῖται ἐνταῦθα οὐ ἢ τοῦ ἐνεργεῖν ἐξίς⁵, ἀλλ' ἢ τοῦ πάσχειν ἢτοι ἢ τοῦ δέχεσθαι ἐπιτηδειότης. ὁθεν πᾶν τό παρ' ἑτέρον, ἢ πραγματικῶς, ἢ νοερώς κατά τόν ἡμέτερον τοῦ ἐπιλαμβάνειν τρόπον τελειούμενον δυνάμει ὡς πρὸς ἐκεῖνα λέγεται εἶναι, καθάπερ ἢ φύσις, ἢτις δυνάμει ἐστίν ὡς πρὸς τῆν ὑπαρξιν, καί ἢ ὄντοτης, ὡς πρὸς τόν τρόπον, καί τό γένος ὡς πρὸς τῆν διαφοράν, καί γάρ ἢ μὲν φύσις τελειοῦσθαι λέγεται διὰ τῆς ὑπάρξεως, ἢ δέ ὄντοτης διὰ τοῦ τρόπου φ (i. 132) διατίθεται, τό δέ γένος διὰ τῆς διαφορᾶς, καί ἢ ὅλη διὰ τοῦ εἶδους.

Ἡ ἐνέργεια δέ τελειότης ὀρίζεται τοῦ πράγματος, οἷον ἢ ὑπαρξις τελειότης ἐστίν, καί ἐνέργεια τῆς οὐσίας, ἢ διαφορά τελειότης τοῦ γένους, καί τό εἶδος τῆς ὕλης, διττῆ ἀντιφυσική, καί μεταφυσική.

Ἐνέργεια μεταφυσική ἐστίν ἢ τό ὑποκείμενον παρονομάζουσα μόνου καί φυσικῶς μὴ διατιθεμένη, οἷα ἐστίν ἢ πνευματικότης, ἢτοι ἢ λογικό-

5. ΧΡΑ: ὑπαρξις.

της ὡς πρὸς τὸν νοῦν, ἢ ἀνθρωπότης ὡς πρὸς τὸν ἄνθρωπον, καὶ αὕτη ἢ ἐνέργεια τῆς αὐτῆς δυνάμεως, ἢτοι τοῦ ὑποκειμένου, ὃ τελειοῖ πραγματικός, οὐ διακρίνεται.

Ἐνέργεια φυσική ἐστὶν ἢ τὸ ὑποκείμενον φυσικῶς διατιθεμένη, ὡσπερ ἢ νόησις τὸν νοῦν, καὶ τὸ σχῆμα διατίθεται τὸ σῶμα. ταῦτ' ἄρα ὁ φυσικός τρόπος λέγεται φυσική ἐνέργεια ὡς πρὸς τὴν ὄντοτητα, ἢτοι τὸ ὑποκείμενον οὔτινος ἐστὶ τρόπος.

Διττὴ δ' αὖθις ἢ φυσική ἐνέργεια, ἢ μὲν γὰρ πρώτη, τουτέστιν ἢ τοῦ ἐνεργεῖν, ἢ τοῦ πάσχειν, ἢτοι τοῦ δέχεσθαι δύναμις, οἷον ἢ θέλησις, καὶ ἢ διάνοια, ἢ δὲ δευτέρα, τουτέστιν ἢ ἐνέργεια, ἢτοι τὸ πάθος, ἢ ἢ διάθεσις, οἷον τὸ θέλειν, καὶ τὸ νοεῖν, ἅτινα καὶ θέλησις εἶωθε λέγεσθαι καὶ νόησις.

Ἐπεὶ δὲ αἰσθητικαὶ ἐνέργειαι ἀτελεῖς εἰσὶν, καὶ τῆς πλείονος τελειότητος δεκτικαί, μία ἐστὶν ἢ ἐνέργεια, ἢ τελειότης, ἢτινι οὐδεμία ζυμβαίνει τελειότης νεωστὶ ἐπεισερχομένης (οὔτος ἐστὶν ὁ Θεὸς ὁ ἀνώτατος κατὰ πάντα, ὃ ὕψιστος, ὁ κάλλους μέτρον ἅπαν ὑπερβαίνων) καὶ διὰ τοῦτο ἐνέργεια ἀπλουστάτη ὀνομάζεται.

Πάντα τὰ κατηγορούμενα κοινὰ τυγχάνει γε δντα καὶ τοῖς τρόποις καὶ τῇ οὐσίῳ ἢτοι τῷ δντι, πλὴν τῆς ὄντοτητος μάλλον ἀπονεμομένης ταύτη, ἢπερ ἐκείνοις. καὶ γὰρ τὰ συμβεβηκότα παραπλησίως τῇ οὐσίῳ τῆς Ἰδίας εὐμοιρεῖ φύσεως, ὀπάρξεως, καὶ ἐνικότητος, ἢτις ἐν ἀμφοῖν τῆς ὑπάρξεως ἐκπηγάξει. οὔτε γὰρ τὸ πράγμα, οὔτε ὁ τρόπος ὑπάρξει δύναται, εἴγε ἐνικότητος μὴ ὦσιν, καὶ ἀτομότητος, ὡς αἰτιατὸν κατὰ τὴν οἰκείαν αὐτῶν ὄπαρξιν. καὶ οἱ λέγοντες δὲ τὸ πράγμα, καὶ τὸν τρόπον ἐκ μόνης τῆς ὕλης γίνεσθαι ἐνικόν, οὐκ ἐκτὸς ἀπάτης εἰσὶ. καὶ γὰρ ἵνα μὴδὲν περὶ ὕλης γίνεσθαι ἐνικόν, οὐκ ἐκτὸς ἀπάτης εἰσὶ. καὶ γὰρ Γνα μὴδὲν περὶ κινήσεως εἶπω τῆς ἐν τῇ αὐτῇ ὕλη πολλαπλῆς κατὰ διαδοχὴν γινομένης, διαμενούσης τῆς αὐτῆς τοῦ δακτύλου ὕλης, μία τῷ ἀριθμῷ ἢ κλήσις, τρις, ἢ τετράκις τοῦ δακτύλου, καμπυλότητα δεχομένου, καὶ εὐθύτητα.

Ἐκτὸς τῶν εἰρημένων, καὶ ἄλλα διαβατικά εἰσὶν κατηγορούμενα τῷ δντι καὶ τοῖς τρόποις αὐτοῦ, κοινὰ πεφυκότα, οἷον τὸ ἐν, τὸ ἀληθές, τὸ ἀγαθόν, ἢ διαμονή, ἢ τάξις, ἢ σχέσις, ἢ ἀναφορά, ἢ Ἀναλογία, καὶ ὅσα τοιαῦτα. Τὸ ἐν ἐστὶν κατηγορηματικὸν διαβατικόν δι' οὐ τὸ δν, καὶ ὁ τρόπος αὐτοῦ λέγεται ἐν, τουτέστιν ἐν ἑαυτῷ ἀτομον, καὶ παντὸς ἄλλου διηρημένον. Ὅριζται τὸ ἐν καὶ ἄλλως, ἐν ἐστὶ ἀδιαιρέσιον τοῦ πράγματος ἐν ἑαυτῷ καὶ διαιρέσις τούτου ἀπὸ παντὸς ἄλλου πράγματος, (i. 133)

Τῷ ἐνί ἢτοι τῇ ἐνότητι ἀντίκειται ἢ διαιρέσις δι' ἢς νοοῦμεν τινὰ μὴ ταυτὸν εἶναι, καὶ ὀρίζεται οὕτως. Διαιρέσις ἐστὶν ἀπόφασις ταυτότητος. Διαφέρει ἢ τμήσις τῆς διαιρέσεως, διὰ πάντα τὰ τετμημένα, ἢτοι τὰ

διακεχωρισμένα εἰσὶ διηρημένα, ο ὁ μὴν δὲ καὶ ἐναλλάξ, οἷον δύο ἡμίσεα σφαίρας εἰσὶ πάντως διηρημένα, ἀλλ' οὐ διὰ τοῦτο, καὶ τετμημένα, πρὸς δὲ εἰσὶ τι να, ἀπερ λέγεται μὲν τετμημένα, οὐκ ἔχουσι δὲ διαφορὰν, οἷον ὁ Πέτρος, καὶ ὁ Ἰωάννης τετμημένοι εἰσὶ, καὶ διακεχωρισμένοι, ἀλλ' οὐχὶ καὶ διάφοροι, διτι ὁμοίων, καὶ οὐ διαφόρων γεγόνασι φύσεων, ὁ Πέτρος δὲ καὶ ὁ Βουκέφαλος, καὶ διηρημένοι εἰσὶ καὶ τετμημένοι, καὶ διάφοροι, διττὴ ἐστὶν ἡ διαίρεσις, ἢ μὲν πραγματικὴ, ἢ δὲ τοῦ λόγου, ἦτοι λογικὴ.

Διαίρεσις τοῦ λόγου λέγεται, ἢ τῶν θεωρουμένη ἐν τοῖς πραγματικῶς ἀδιαιρέτοις, διττῶς δ' αὐτῆ ὑποδιαιρεῖται, ἢ μὲν γὰρ λέγεται διαίρεσις τοῦ λόγου τοῦ συλλογίζοντος, ἢ δὲ τοῦ λόγου τοῦ συλλογιζομένου, διαίρεσις μὲν τοῦ λόγου συλλογίζοντος ἐστὶν ἡ πλαττομένη ἀνευ θεμελίου ἐν τῶ πράγματι, οἷα ἐστὶν ἡ μεταξὺ τοῦ ἱματίου, καὶ ἐνδύματος, καὶ ἡ μεταξὺ τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Σταγειρίτου, διαίρεσις δὲ τοῦ λόγου τοῦ συλλογιζομένου ἐστὶν ἡ μεταξὺ τινός θεμελίου, καὶ ἀφορμῆς γιγνομένης, οἷα ἡ μεταξὺ τοῦ ὄντος, καὶ τῶν ἐκείνου κατηγοριῶν, καὶ ἡ μεταξὺ τῶν τοῦ ὄντος κατηγοριῶν, καὶ τῶν σχέσεων, οἷον μεταξὺ τῆς εὐσπλαχνίας, καὶ τῆς δικαιοσύνης τοῦ Θεοῦ, αἴτινες διὰ τὰ διάφορα ὧν ἔγκρατεῖς εἰσὶν, ἀποτελέσματα, μετὰ νομίμου θεμέθλου, καὶ εὐλογοφανοῦς ἀφορμῆς διαφορῆς ἀντιλαμβάνεται ἐπιλήψεσι, καὶ μεταξὺ ἀνθρώπου, καὶ τῆς πατρότητος, ἢ ὁμοιότητος, ἢ ἰσότητος, ἢ καὶ τῶν παραπλήσιων⁶.

Λέγεται ἢ δυνάμει διαίρεσις, δι' ἧς τὸ αὐτὸ ὡς πολλὰ δυνάμει ἐπιλαμβάνεται, οἷον ἡ αὐτὴ θερμότης, καὶ ὡς δυνάμεις τοῦ σκληρύνειν, καὶ ὡς δυνάμεις τοῦ μαλάσσειν. σκληρύνει μὲν γὰρ τὸν πηλόν, μαλάσσει δὲ τὸν κηρόν, τουτ' αὐτὸ καὶ περὶ τῆς εὐσπλαχνίας καὶ δικαιοσύνης, καὶ τῶν ἄλλων τοῦ Θεοῦ κατηγοριῶν, πρὸς δὲ καὶ περὶ τῆς διανοίας, καὶ θελήσεως τοῦ ἡμετέρου νοός θεωρητέον.

Ἡ μεταξὺ τῶν κατηγοριῶν διαίρεσις, διὰ τὸ εἶναι ταύτας ἐιδικότη-
τας τινος, ἢ τελειότητος, καὶ ἐνεργείας, καλεῖται ἐιδικὴ, οἷον ἡ τοῦ Θεοῦ εὐσπλαχνία, καὶ δικαιοσύνη, αὐτῆ δὲ οὐκ ἐστὶ κατ' ἐνεργείαν, ἀλλὰ κατὰ δυνάμιν, τουτέστιν καθ' ὃ ὁ αὐτὸς Θεὸς διάφορα ἀποτελέσματα ποιεῖ, οὐ μὴν δὲ καθ' ὃ ἄλλη ἐστὶ μηδαμῶς διὰ τοῦ νοός οὕτως ἐπιλαμβανομένη. Πραγματικὴ διαίρεσις λέγεται ἐκείνη δι' ἧς πολλὰ ἐνεργεῖα μηδενός νοοῦντος οὐκ εἰσὶν ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πράγμα, καὶ διαιρεῖται αὐτῆ εἰς διαίρεσιν πραγματικὴν μείζονα, καὶ διαίρεσιν πραγματικὴν ἐλάσσονα.

6. Στο περιθώριο τῶν ΧΣ: ἡγουν τῶν σχέσεων ὧν ἔχει πρὸς ἄλλο τι.

Διαιρέσεις πραγματική μείζων θεωρηθῆναι δύναται ἢ ἐν τῷ θεῷ, οἷα ἐστὶν ἢ μεταξύ (ἴ. 134) τῶν τριῶν ὑποστάσεων, ἢ ἐν τοῖς κτίσμασιν οἷα ἐστὶν ἢ τῶν κεχωρισμένων δηλονότι ἢ μεταξύ τῶν δύο ἡμισφαιρίων τῆς αὐτῆς σφαίρας. Εἰσὶ τινὰ ἀναμφιβόλως διαιρεῖσθαι, καὶ χωρίζεσθαι δυνάμενα, τούτων γὰρ τὸ ἔν ἄνευ τοῦ ἑτέρου οὕτως ἐπιλαμβάνεται, ὥστε τὴν τοῦ νοῦς ἰδέαν θετικῶς καὶ ὀλοσχερῶς ἀποκλείειν, ὡς ἢ τοῦ νοῦς ἰδέα θετικῶς, καὶ ὀλοσχερῶς ἀποπέμπει ἐαυτῆς τὴν τοῦ σώματος, καὶ ἐναλλάξ. "Ὀλοῦ μὲν ἄφ' ὀλοῦ διαιρέσεις γίνεται ἢ καλουμένη ὀλόκληρος διαιρέσεις, ὄλου δὲ ἀπὸ οἰκείου μέρους, ὡς τοῦ Πέτρου, τοῦ Παύλου διαιρεῖται, ἢ μὴ ὀλόκληρος ὡς ὁ Πέτρος τοῦ νοῦς. Διαιρέσεις πραγματική ἐλάσσων ἐστὶν ἢ μεταξύ τοῦ πράγματος, καὶ τοῦ τρόπου, οἷον ἢ τοῦ δακτύλου τῆς κλήσεως, ταῦτα τοι καὶ τροπικὴ ἤκουσεν, ἢς τινὲς τὸ πραγματικὸν ἐξορίζουσι.

Ἀλήθεια διαβατική, καὶ μεταφυσικὴ ἐστὶ κατηγορημα διαβατικόν, δι' οὗ τὸ πρᾶγμα, καὶ τοῦ πράγματος ὁ τρόπος, τῷ οἰκείῳ παραδειγματικῷ, ἢτοι τῇ θείῳ ἰδέῳ ξυμφωνεῖ. Διαφέρει ταύτης κατὰ τὴν ἰδέαν καὶ τὴν κρίσιν. λογικὴ γὰρ αὕτη λέγεται ἀλήθεια. τὸ πρᾶγμα τοίνυν λέγεται ἀληθές τῷ οἰκείῳ ξυνάδον παραδειγματικῷ, οἷον ὁ χρυσὸς ἀληθές, διὰ τὴν τοῦ Θεοῦ ξυμφωνεῖ ἰδέῳ. τοιαύτη γὰρ ἢ φύσις αὐτοῦ, οἷα ἐν τῷ Θείῳ νῶ. οὐδὲν ἄρα ψευδές, οὔτε ὄν, οὔτε τρόπος, ἢτοι συμβεβηκός, εἰ μὴγε ὡς πρὸς ἡμᾶς, οἷον ὁ ὀρείχαλκος ἀληθής ὀρείχαλκος, ἀλλὰ καθ' ὃ τὴν ἑαυτοῦ μορφήν χρυσὸς δοκεῖ καὶ ἡμᾶς εἰς ψευδὴ κατεπέγει κρίσιν, ψευδὴς χρυσὸς λέγεται.

Ἀγαθότης μεταφυσικὴ, καὶ διαβατικὴ ἐστὶν τοῦ πράγματος καὶ τοῦ τρόπου τελειότης, ἢτοι κατηγορημα διαβατικόν οὕτινος ἐν τῷ οἰκείῳ γένει τέλειον λέγεται, διενήνοχεν αὕτη τῆς ἠθικῆς τῆς τῶν ἡθῶν καλουμένης εὐκοσμίας. παῦν οὖν τοιγαροῦν ἢ Θεός ἐστὶν, καὶ κατ' οὐσίαν πέφυκεν ἀγαθός, καὶ παντέλειος, ἢ παρὰ Θεοῦ ἔχει τὸ εἶναι, καὶ οὕτως αὐθις ἀγαθόν ἐστὶν, καθ' ὃ δηλαδὴ τοῦ ἀνωτάτου γένους μετέχει, ὃ δὲ τρόπος τοῦ ὄντος ἀγαθόν ἐστὶν, τέλειος ὢν τῷ λόγῳ καθ' ὃν δύναται γενέσθαι.

Διαμονὴ ἐστὶν κατηγορημα, φ τὸ ὄν, ἢ τοῦ ὄντος ὁ τρόπος ἐν τῷ εἶναι διαμένει ν λέγεται, αὕτη δὲ ἀρχή, καὶ τέλους ἀμοιροῦσα, καὶ ἅμα πάσα ὑπάρχουσα μόνῃ τῷ Θεῷ προσήκει, καὶ λέγεται αἰώνιό της. εἴαν δὲ ἔχει ἀρχὴν, καὶ μηδέποτε τέλος ἔξουσα ἢ, τοῖς πνευματικοῖς οἷον τοῖς ἀγγέλοις, ἢ καὶ τῷ παντός συντάγματι. εἰδέγε ἀμφοῖν μετέχει, τοῖς ἐνικοῖς πράγμασι, τοῖς σωματικοῖς, τοῖς συνθέτοις, καὶ φθοράς ἤττοσιν ἐστὶν ἀποδοτέα, ὃ καλεῖται χρόνος.

Τάξις ἐστὶν κατηγορημα τῇ οὐσίῳ ἅμα καὶ τῷ συμβεβηκῶτι κοινόν, καθ' ὃ πρότερα καὶ ὑστερα προηγούμενα, καὶ συνεπόμενα, ἢ ἅμα κείμενα

λέγονται. Πρώτερα καὶ ὕστερα, ἢ ἅμα κείμενα κατὰ πέντε τρόπους λέγεται. τῷ χρόνῳ, ἴτοι τῇ διαμονῇ, οἷον ὁ Ἀδάμ πρότερος τοῦ Ἄβελ, ὁ Δαβὶδ τοῦ Σολομώντος, τῇ φύσει, οἷον τὸ γένος τοῦ εἴδους, τῇ τάξει, ἴτοι τῇ θέσει, οἷον τὸ προοίμιον πρότερον τῆς διηγήσεως, τῇ ἀξίῳ οἷον ὁ δεσπότης πρότερος τοῦ δούλου, καὶ χρόνῳ, φύσει, τάξει, καὶ ἀξίῳ, οἷον ἢ αἰτία προτέρα τοῦ αἰτιατοῦ.

(i. 135) Ἡ σχέσις ἐστὶ κατηγορημα διαβατικόν πάσι τοῖς οὔσι, καὶ τούτων τοῖς τρόποις ἀνήκον. ὀρίζεται δὲ αὕτη τάξις, ἴτοι ἀναφορά ἐνός πρὸς τὸ ἕτερον, ἢ πράγματος δηλαδὴ πρὸς πράγμα, καὶ τρόπον, ἢ τρόπον πρὸς τρόπον, καὶ πράγμα, καὶ ἢ μὲν ἐστὶν οὐσιώδης, ἢ δὲ κατὰ συμβεβηκός. σχέσις οὐσιώδης ἐκείνη λέγεται, ἣς ἀνευ οὐδὲ εἶναι, οὐδὲ ἐπιληφθῆναι τὸ πράγμα, καὶ ὁ τρόπος ἔχει, οἷον ἢ σχέσις τῆς κτιστῆς οὐσίας πρὸς τὸν κτίστην ἐστὶν οὐσιώδης, διὰ ἢ κτιστὴ ἐξ οικείας φύσεως ἐστὶν ὃν ἀφ' ἑτέρου ἔχον τὸ εἶναι, ὃν κατὰ μετοχὴν ἀπὸ τοῦ ἄκρου ὄντος παρηγγέμενον. παραπλησίως δὲ καὶ ἢ σχέσις τοῦ τρόπου πρὸς τὸ ὑποκείμενον ἐστὶν οὐσιώδης. καὶ γὰρ εἴτε πνευματικὸς εἶη ὁδοῦ ὡς ἢ νόησις, εἴτε σωματικὸς ὡς ἢ κίνησις, οὐδέποτε νοηθῆναι δύναται ἀνευ τινὸς σχέσεως πρὸς τὸ ὅπερ ἐνυπάρχει, καὶ ἐπεὶ ὁ τρόπος συσσημαίνει, ἴτοι ἀφορᾷ τὸ ὑποκείμενον, ἢ σχέσις καλεῖται συσσημασία.

Εἰσὶ τινες τρόποι, οἵτινες οὐ μόνον οὐσιώδη πρὸς τὸ ὑποκείμενον σχέσιν ἔχουσιν, ἀλλ' ἐτι καὶ πρὸς τὸ ἐξωτερικόν. ὡσπερ ἢ ἐπιστήμη οὐ μόνον πρὸς τὸ ὑποκείμενον φ ἐνυπάρχει ἀναφέρεται, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ ἀντικείμενον οὐπερ τυγχάνει, τουτέστι πρὸς τὸ ἐπιστητόν. σχέσις δὲ κατὰ συμβεβηκός, ἢ τῷ ὄντι ἐστὶν, ἢ τῷ τρόπῳ διότι συμβεβηκός ἐπισυμβαίνουσα. καὶ οὐ ἀνευ τὸ ὄν, ἢ ὁ τρόπος ἀπολύτως ἔχει καὶ νοεῖσθαι καὶ ὑφίστασθαι. τρία δὲ τινὰ θεωρητέα ἐν τῶν αὐτῶν σχέσεσι, τὸ ὑποκείμενον, τὸ πρὸς ἕτερόν τι ἀναφερόμενον, ὁ ὁδὸς πρὸς ὃν ἢ σχέσις γίνονται, καὶ ἢ βάσις, ὁ λόγος δηλαδὴ ὃν τὸ ὑποκείμενον πρὸς τὸν ὄν Ἀνάγεται, οἷον ὁ Σωκράτης πρὸς τὸν Πλάτωνα ἀναφέρεται, καὶ ἐναλλάξ διὰ τὴν φιλοσοφίαν ἀμφοτέροις ἐνοῦσαν, ἣς ἀνευ ἐκάτερος ἀν ὑποσταίη, καὶ αὐθις ὁ πατήρ ἀναφέρεται πρὸς τὸν υἱόν, διὰ ἔτεκεν αὐτόν δυνάμενος μὴ τεκεῖν. καὶ ὁ υἱὸς ἀνάγεται πρὸς τὸν πατέρα, διὰ ἐτέχθη ὑπ' αὐτοῦ δυνάμενος μὴ τεχθῆναι. τὰ εἰς ἀλλήλα τοῖνον ἀναφερόμενα, σχετικὰ λέγεται ἢ οὐ σχετικὰ λέγεται ἢ οὐ σχετικὰ μᾶλλον, ἢ γὰρ σχέσις αἰεὶ Ἀμοιβαία τε καὶ Ἀντίστροφος, ἐνθεν τοῖ ἅμα τῇ φύσει, καὶ τῇ γνώσει τὰ πρὸς τι λέγεται, ἕτερον γὰρ εἰς ἕτερον ἐπιφέρεται, καὶ ἐναλλάξ, οἷον ἐστὶ πατήρ, ἐστὶ καὶ υἱὸς ἐξ ἀνάγκης. ἐστὶ δεσπότης, ἐστὶ καὶ δούλος, ταῦτα δὲ καὶ αὐτῷ χαίρει ὀνόματι καὶ διαφόρῳ. αἱ βάσεις δὲ τῶν σχέσεων λαμβάνονται ἐξ ἀπασῶν τῶν κατηγοριῶν.

Ἐν μὲν γὰρ τῇ οὐσίῳ θεμελιῶνται αἱ τῆς συμφωνίας καὶ διαφορᾶς

ἐν τῇ φύσει σχέσεις, οἷον δύο χερουβίμ, ἤτοι ταυτότητος. δύο ἄνθρωποι, δύο λέοντες ἔχουσι τὴν πρὸς ἀλλήλους κατὰ φύσιν, ἤτοι κατ' οὐσίαν συμφωνίαν καὶ ὁμοιότητα. χερουβίμ δὲ καὶ ἀρχάγγελος, ἄνθρωπος καὶ λέων, διαφωνίαν καὶ ἀνομοιότητα, ἐν δὲ τῇ ποσότητι αἱ τῆς ἰσότητος, καὶ ἀνισότητος, οἷον τὸ ἴσον ἴσῳ ἐστὶν ἴσον, καὶ τὸ ἀνισον μεῖζον ἐστὶν ἐτέρου, καὶ ἴσον ἐτέρῳ, οὐ μὴν δὲ ἀλλὰ καὶ ἡ τοῦ δλου πρὸς τὸ μέρος, τοῦ περιέχοντος πρὸς τὸ περιεχόμενον, καὶ τοῦ τόπου πρὸς τὸν ἐντοπιζόμενον, καὶ ἐναλλάξ. τὸ γὰρ ὅλον μεῖζον τοῦ οικείου μέρους, τὸ περιέχον τοῦ περιεχομένου, καὶ ὁ τόπος τοῦ ἐντοπιζομένου. ἐν δὲ τῇ ποιότητι τῇ πάντας τοὺς τρόπους, ἤτοι τὰ συμβεβηκότα ἐναγκαλιζομένη, αἱ τῆς ὁμοιότητος (i. 136) καὶ ἀνομοιότητος κατὰ συμβεβηκός. οἷον ὁ Πλάτων ἀνάγειται πρὸς τὸν Σωκράτην διὰ τὴν φιλοσοφίαν, ὁ Αἰθίοψ πρὸς τὸν Αἰθίοπα διὰ τὴν μελανίαν, παραπλήσιους καὶ ἐν τῇ κινήσει ἤρε μ ἰα τε σχήματι καὶ θέσει, ἐν δὲ τῷ ἐνεργεῖν καὶ πάσχειν αἱ τῆς αἰτίας πρὸς τὸ ἀποτελεσμα, καὶ τοῦ ἀποτελέσματος πρὸς τὴν αἰτίαν, οἷα εἰσὶν ἡ τοῦ Θεοῦ πρὸς τὰ κτίσματα, ἡ τοῦ σημείου πρὸς τὸ σημαινόμενον, καὶ ἡ τῶν προκειμένων πρὸς τὸ συμπέρασμα, ἐν δὲ τῷ ποῦ αἱ τῆς γεινιότητος, καὶ τοῦ διαστήματος, ἐν δὲ τῷ ποτέ αἱ τῆς ἡλικίας, οἷα ἐστὶν ἡ τῆς νεότητος πρὸς τὸ γήρας καὶ ἄλλαι. ἐν δὲ τῷ κεῖσθαι οἷα αἱ τῆς θέσεως, οἷον αἱ τῆς ὀρθότητος τὸ πρὸς ὀρθότητα, αἱ τῆς πλαγιότητος πρὸς πλαγιότητα, καὶ ἐν τῷ ἔχειν καὶ ἴσασιν τοῖς προκειμένοις κτήμασι, καὶ τοῖς λοιποῖς διάφοροι, οἷα εἰσὶν αἱ τῶν κρασπεδοφόρων, τῶν ὀλοφοδῶρων καὶ τῶν πλουσίων.

Ταῦτα οὖν καθ' ἐν τὰ τῶν σχέσεων ἐξαριθμησάσι θεμέθλα⁷ ἀμήχανον, ταῦτα μέντοι δπου κείνται διαγνώσασιν εὐμαρέστατον.

Ἡ σχέσις εἴτε οὐσιώδης ἐστίν, εἴτε κατὰ συμβεβηκός πάσαις ταῖς οὐσίαις καὶ τοῖς συμβεβηκόσι κοινή ἐστίν, οὐ μόνον γὰρ οἱ τρόποι οὐσιωδῶς πρὸς τὸ οἰκεῖον ἀνάγονται ὑποκείμενον, ἀλλ' ἐτι καὶ αἱ κτισταὶ οὐσίαι πρὸς τὸν κτίστην οὐσιώδη τὴν σχέσιν ἔχουσιν, ἐτι δὲ καὶ αἱ κατὰ συμβεβηκός σχέσεις, πάσαις δύνανται ἐνυπάρχειν ταῖς οὐσίαις, καὶ τοῖς συμβεβηκόσι. καὶ τούτων μὴ εἶναι, οἷον ὁ Θεός σχέσιν ἔχει κτίστου πρὸς τὰ κτίσματα, & μὴ παραγαγεῖν εἰς τὸ εἶναι ἡδύνατο, οἱ ἄγγελοι ἔχουσι τινὰς σχέσεις ἀλλήλοις ἀμοιβαίαις καὶ διανοήσεων τινῶν, ἡ ἐνεργειῶν, ἡ διαθέσεων, οἷον Αγάπης, χαράς, καὶ ἄλλων, καὶ οἱ ἄνθρωποι ὁμοίως, καὶ τὰ σωματικὰ πάντα ἔχουσι σχέσεις ὁμοιότητος, ἰσότητος καὶ ἄλλων ὧν ὑπερεῖσθαι δύνανται. οἷον ὁ ὁμοιος ἄλλοις κύκλοις κύ-

7. Θέμεθλον= ρίζα, θεμέλιο, τὸ βαθύτερο καὶ ἐνδότερο μέρος.

κλος ἡδύνατο ἀφαιρεῖν τήν κατά τοῦτο πρὸς ἀλλήλους σχέσιν, ἑαυτὸν μηδενός ἐν τῇ φύσει παρά τοῦτο, κύκλου ὑπάρχοντος, αἰεὶ ἀρα διαβατικοὶ αἱ σχέσεις, εἴτε οὐσιώδεις, εἴτε κατά συμβεβηκός. Ἐκ τῆς σχέσεως, καὶ συγκρίσεως τινῶν πρὸς ἀλλήλα γίνεται ἡ ἀναλογία, ἣτις ἐστὶ τῶν τοιούτων λόγων, ἦτοι συγκρίσεων ἰσότης.

Τῶν σχετικῶν οὐκ ἐκτός καὶ τὰ λεγόμενα προσεχέστατα, ἦτοι αἱ περιστάσεις (νόησον περιστάσεις τὸ ποῦ καὶ τὸ πότε)⁸ καὶ τὰ συγγενῆ καλούμενα, ἀτι να ἀλλήλοις πῶς ζυμφωνοῦσιν, εἴτε ἐν τῷ γένει, εἴτε ἐν τῷ εἶδει, εἴτε ἐν τῇ ποσότητι, ποιότητι καὶ τοῖς λοιποῖς κατηγορουμένοις.

Ἀντίθεσις ἐστὶ μάχη δύο δντων, ἢ τρόπων, καθ' ἣν ἀλλήλοις ἀντίκεινται. Ἀντίθετα λέγεται τὰ πρὸς ἀλλήλα οὕτω μαχόμενα, ὥστε πρὸς ἀλλήλα τῷ αὐτῷ μὴ μάχεσθαι τρόπον, καὶ κατά τοῦτο τῶν διαφορῶν διενηνόχασι. ταῦτα γάρ τήν αὐτὴν πρὸς ἀλλήλα μάχην ποιοῦνται, ἢνπερ καὶ πρὸς τᾶλλα⁹, οἷον ὁ ἵππος ὡσπερ καὶ τήν ἑαυτοῦ φύσιν ἵππῳ ἀντίκειται, οὕτω καὶ τῷ κύκνῳ), καὶ τῷ ἀετῷ καὶ τῷ λέοντι.

Τῶν ἀντιθέσεων¹⁰ τὰ γένη τέσσαρα, σχετικὰ τὰ πρὸς ἀλλήλα ἀμοιβαίως ἀναγόμενα, ἐναντία τὰ ὑπὸ τὸ αὐτὸ γένος τῆς ποιότητος κείμενα, καὶ λίαν ἑαυτῶν διϊστάμενα, (i. 137) (διὲν ἡ οὐσία πάντας τοὺς τρόπους ἦτοι τὰ συμβεβηκῶτα περιέχειν δοκεῖ)¹¹ ἢ γάρ οὐσία οὐδὲν ἔχει ἐναντίον καθ' αὐτήν, οὐ τε μὴν τῷ λόγῳ τῆς ποσότητος, ἀλλὰ μόνον τῷ τῆς ποιότητος αἰεὶ διατίθεται τῆς τὸ θετικόν οὐκ ἀποβαλλούσης, οἷον ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ φαυλότης, αὐταὶ γάρ εἰσὶ θετικαί. στερητικά, οἷον ἡμέρα, νύξ, δρασις, καὶ τυφλότης, καὶ ἀντιφατικά τὰ μαχόμενα ἀλλήλοις ὡς δν, καὶ μὴ δν, οἷον ἄνθρωπος οὐκ ἄνθρωπος.

Ἡ ἀντιφατικὴ ἀντίθεσις μεγίστη πασῶν ὑπάρχει. Ταύτης γάρ ἡ ὁμοιότης καὶ ἡ ἰσότης ἀπεσι, καὶ τὸ ἔν τῷ ὑποκειμένῳ συνέρχεσθαι ὡς τὸ εἶδος, καὶ ἡ στέρησις, ἢ ἐν τῷ γένει ὡς τάναντία, καὶ τὸ μηδὲν τρίτον, ἦτοι μέσον δίδοσθαι. Ἐστι γάρ ἀκρα οἷς μέσον δίδοται κατά μετοχήν καὶ κατά ἀπόκλεισιν, οἷον ἡ προβεβηκεία ἡλικία, νεότητι, καὶ γήρα. ὁ ἄνθρωπος σωματικοῖς, καὶ πνευματικοῖς, καὶ ἡ ἀρετὴ δυοὶ κακίαις. μεταξὺ δὲ τοῦ εἶναι καὶ μὴ εἶναι οὐδὲν ἐστὶ κατά μετοχήν, οὐτε κατά ἀπόκλεισιν μέσον, εἰ καὶ μεταξὺ τοῦ δντος, καὶ τοῦ μηδενός ὑπάρχει τὸ μέσον, ὁ τρόπος τοῦ δντος, δστις οὐδέ δν ἐστιν, οὐτε οὐδὲν, ἀνθ'

8. Ἡ φράση παραλείπεται στὰ ΧΡΑ.

9. Λείπουν ἀπὸ τὰ ΧΡΑ.

10. Ἐκ παραδρομῆς στὰ ΧΡΑ: τῶν αἰσθήσεων.

11. Ἡ φράση παραλείπεται στὰ ΧΡΑ.

δου τό δν κυρίως, καί τό μηδέν οὐκ εἰσὶν ἀντιφατικά, ὅτι ἀντίφασις ἐστὶ κατὰφασις καί ἀπόφασις τοῦ αὐτοῦ κατὰ τὰ αὐτά. τό μηδέν οὖν οὐκ ἐστὶν ἀπόφασις μόνου τοῦ δντος, ἀλλά καί τοῦ τρόπου τοῦ δντος, τό δέ δν, καί τό μή δν, ἢ ὁ τρόπος τοῦ δντος, καί μή ὁ τρόπος τοῦ δντος, καταφάσεις εἰσὶν καί Ἀποφάσεις τοῦ αὐτοῦ κατὰ τὰ αὐτά, οὐ μὴν δέ τό δν, καί τό μηδέν, διτι μᾶλλον ἀποφάσκει τό μηδέν, ἢ τό δν καταφάσκει, καί γάρ τό μηδέν οὐ μόνον ἀποφάσκει τό δν, ἀλλά καί τόν τρόπον αὐτοῦ.

Κεφάλαιον τρίτον

Περὶ τῶν κατηγορουμένων μόνω τῶν ὄντι, ἤτοι τῆ οὐσία ἀνηκόντων.

Ἡ οὐσία ἐστὶν δν καθ' αὐτό υφιστάμενον ἢ συνελόντι φᾶναι ἐστὶν δν, καί γάρ τό καθ' αὐτό μή υφιστάμενον κυρίως δν οὐκ ἐστὶν, ἀλλά τρόπος, ἢ διάθεσις τοῦ δντος. Ἡ οὐσία ἢ ἐστὶν μέρος, ὡσπερ ἢ κεφαλή, ἢ χεῖρ¹², ὁ ποῦς καί τό σῶμα, καί ἢ ψυχὴ ἰδιοσυστάως, ἢ ἐστὶν δλον τι, καί πεπληρωμένον, καί αὐθις τό πλήρωμα τοῦτο ἢ ἐν λόγῳ φύσεως τηγάνει, ἢ ἐν λόγῳ ὑποστάσεως, ἤτοι προσώπου. Ἡ ὑπόστασις τοίνυν παρά τοῖς ἀρχαίοις ἀντί τῆς ἐνικῆς ἐλαμβάνετο οὐσία, καί ταύτης¹³ οὐδέ λόγῳ, οὐδέ πράγματι διεκρίνετο, οἱ νεώτεροι δ' ἄνω, ἵνα τήν ὑγιᾶ τ<δν πατέρων διδασκαλίαν περὶ τῶν τῆς τριάδος καί τῆς ἐνσαρκώσεως μυστηρίων ἀναπτύσσωσι, τήν φύσιν καί τήν οὐσίαν διακρίνουσιν τῆς ὑποστάσεως, ὅθεν καί πολυτρόπως ταύτην υπογράφουσιν, καί ὀρίζουσιν. Ὑπόστασις λέγεται ὁ τρόπος καθ' ὃν ἐκάστη οὐσία εἴτε ὀλόκληρος ὡς ἄνθρωπος, εἴτε μερικὴ ὡς κεφαλή, χεῖρες, καί πόδες, ὑπάρχει καθ' ἃ καί ἢ ἐνύπαρξις, τουτέστιν ἢ ἐν ἄλλο) ὑπαρξις ἢ τρόποις πεφυκεῖα, καθ' ὃν Ἄπαν συμβεβηκός ὑπάρχει.

(ἰ. 138) Ὑπόστασις εἰδικώτερον ἐστὶν τρόπος καθ' ὃν οὐσία τις ἐνικὴ ὀλόκληρος καί πεπληρωμένη υφίσταται. Ὑπόστασις ἐστὶν ἐσχάτον τῆς οὐσίας συμπλήρωμα, ταύτην Ἰδίαν ἀποκαθιστάμενον, τουτέστιν ἀκοινώνητον ἐτέρῳ ὡς ὑποστάσει, οἷον ὁ Σωκράτης ἐστὶν ὑπόστασις, καί οὐχ ὁ τοῦ Σωκράτους νοῦς, οὐδέ τό αὐτοῦ σῶμα μεμερισμένως, διτι ὁ Σωκράτης ἐστὶν ἀρχὴ ὀλόκληρος, καί πεπληρωμένη¹⁴ τῶν ἰδίων ἐνεργειῶν, οὐ μὴν δέ τό σῶμα καί ὁ νοῦς ἀλλήλων κεχωρισμένα. Ἡ ὑπόστασις λόγου μετεσχηκεῖα, πρόσωπον ἤκουσεν, ὃ δὴ καί ὀρίζεται λογικῆς

12. Παραλείπεται στά ΧΡΑ.

13. Ἀντί «ταύτης» στά ΧΡΑ: «ταυτότητος».

14. Στά ΧΡΑ: «πεπερασμένη».

φύσεως οὐσία¹⁵ άτομος ἐπὶ τριῶν λεγόμενον, οἷον πρόσωπον Θεοῦ, πρόσωπον ἀνθρώπου, πρόσωπον Ἀγγέλου, οὐ μὴν δὲ φυτοῦ, οὐδ' ἵππου, διὰ λογικῆς ταῦτα, ἴητοι διανοητικῆς φύσεως οὐκ ἔστιν, Ἀνθ' ἄτου πρόσωπον καὶ ὑπόστασις κατὰ τοῦτο μόνον διενηνόχασι, διὰ πᾶν πρόσωπον ρηθῆναι δύναται ὑπόστασις, οὐ μὴν δὲ πάσα ὑπόστασις καὶ πρόσωπον.

Ἐκ τοῦ μὴ διακριθῆναι ταῦτα εἰσεφθάρη τὸ πάλαι ἀσέβεια, καὶ πλῆθος αἱρέσεων τῆ καθαρῶς ἐκκλησίᾳ (Σαβέλλιος), ἄλλοι μὲν γὰρ οὐδέπως, ἀλόγως, καὶ Ἀκρίτως κατὰ τῆς Ἀλήθειας συνελλογίζετο. ἡ φύσις καὶ τὸ πρόσωπον, οὐδ' ὅλως ἀλλήλων διαιρούνται, ἀλλὰ μία ἐστίν· ἐν τῷ Θεῷ φύσις, ἄρ' ἐν καὶ τὸ πρόσωπον (Ἰ. Ἀρειος). ἄλλοι δὲ μετὰ τὴν αὐτὴν μείζονα ὑπήγαγον ταύτην τὴν ἐλάσσονα. Ἀλλὰ τρία εἰσὶν ἐν τῷ Θεῷ πρόσωπα καὶ κακῶς συνεπέρινον, ἄρα τρεῖς καὶ αἱ φύσεις. ἄλλοι δὲ οὕτω περὶ τὴν σάρκωσιν ἐπλανώοντο (Νεστόριος), ἡ φύσις καὶ τὸ πρόσωπον ἔν εἰσὶ καὶ ταυτὸν (Εὐτυχής), Ἀλλ' ἐν τῷ Χριστῷ εἰσὶ δύο φύσεις ἄρα καὶ δύο πρόσωπα. Καὶ ἄλλοι διὰ τῆς μείζονος, μετέβαινον ἐπὶ τοιαύτην ἐλάττονα. ἀλλ' ἐν ἐστίν ἐν τῷ Χριστῷ πρόσωπον καὶ ἐξώκελλον ἐπὶ τοιοῦτον συμπέρασμα, ἄρα καὶ μία φύσις.

Φύσις τοιγαροῦν ὑπόστασις, καὶ πρόσωπον οὐκ Ἀπλῶς ληπτέα Ἀνθ' ἐνός, καὶ γὰρ εἰ τῷ Θεῷ μία μὲν ἐστὶ φύσις, μία θεότης, ἀλλὰ τρεῖς ὑποστάσεις, τρία πρόσωπα ἐν τῇ αὐτῇ φύσει, ἴητοι ὄναι. ὑφιστάμενα, καὶ ἐν τῷ θεανθρώπῳ Ἰησοῦ δύο φύσεις, θεία δηλονότι καὶ Ἀνθρώπινη, ἀλλ' ἡ φύσις ἡ ἀνθρώπινη, ἴητοι ἡ Ἀνθρωπότης ἡ ἐκ ψυχῆς καὶ σώματος συγκειμένη οὕτω παρὰ τοῦ Θεοῦ λόγου προσελήφθη, ὥστε αὐτῷ ὑποστατικῶς, ἴητοι προσωπικῶς ἠνώσθη.

Ἐκ τῆς ὑποστατικῆς ἐνώσεως προέρχεται ἡ κοινωνία τῶν ιδιομάτων, ἴητοι τῶν ιδιοτήτων ἀμφοτέρων τῶν φύσεων τῆς θείας δηλαδή καὶ Ἀνθρώπινης τῶν καὶ κατ' ἀλλήλων συγκεκριμένως κατηγορουμένων οἷον ὁ Θεός ἐστὶ ἄνθρωπος, ὁ ἄνθρωπος ἐστὶ Θεός, καὶ κατὰ τὰς ιδιότητας ὁ Θεός ἐστὶ θνητός, ὁ ἄνθρωπος ἐστὶν αἰώνιος, αἵτινες καὶ κατ' αὐτῆς λέγονται τῆς ὑποστάσεως οἷον ὁ Χριστός ἐστὶν Ἀθάνατος, ὁ Χριστός συνελήφθη ἐκ (ἴ. 139) πνεύματος ἁγίου καὶ ἐτέχθη ἐκ Μαρίας τῆς Παρθένου. Σημειώσατε διὰ ἀφηρημένως οὐ; λέγεται ἡ Ἀνθρωπότης ἐν τῷ Χριστῷ ἐστὶ θεότης καὶ ἡ θεότης ἐν τῷ Χριστῷ ἐστὶν Ἀνθρωπότης. Ἡ Ἀνθρωπότης ἴητοι ἡ ἀνθρώπειος φύσις ἐν τῷ Χριστῷ εὐμοιρεῖ τῆς οικείας ὑπάρξεως καὶ τῷ λόγῳ τῆς φύσεως ἐστὶ τελεία, οὐκ ἔχει μέντοι τὴν Ἰδιάν¹⁶ ὑπόστασιν, διὰ οὐκ ἐστὶν ἑαυτῆς ἴητοι οὐκ ἐστὶν Ἀρχὴ ὀλόκληρος,

15. Ἡ λέξις «οὐσία» παραλείπεται στὰ ΧΡΑ.

16. Στὰ ΧΡΑ: οἰκείαν.

καί πεπληρωμένη τών ενεργειών αὐτοῦ προερχομένων ἀπό τόν λόγον καί τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως τῆς ὑποστατικῆς ἠνωμένης τῷ λόγῳ, ὡς ἀφ' ἑνὸς προσώπου, οὐ χάριν, καί θεανδρικαί ἀκούουσιν.

Ἡ ὑπόστασις οὐκ ἐστὶ θετικὴ τῆς ὀντότητος πραγματικῶς τῆς φύσεως διηρημένη, οὐδενὸς γάρ δει τῆ Χριστοῦ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καί τὸ κωλύον οὐδέν, ταύτην εἶναι πρόσωπον. εἰμὴ τὸ ὑποστατικῶς τῆ θεῖα ἠνώσθαι λόγῳ, δθεν εἶγε τοῦτο ἀπολυθὴ παρανίκα ἀνευ προσθήκης τινὸς ὀντότητος λόγον ἀν σχοίη προσώπου, ὡπερ καί ὁ βραχίον τοῦ σώματος διαχωρισθεῖς δλον ἀποτελεῖται καί ἡ ὑπόστασις μηδεμαζ' ὀντότητος προσιθέμενης¹⁷ τῆς οικείας ὀντότητος ἀφίσταται τοῦ εἶναι δλον, καί μέρος αὐτοῦ γίνεταί. "Ὁλον δέ ἐκεῖνο λέγεται δπερ ἑαυτοῦ ἐστὶ, καί τοῦτο ἡ ἀπλοῦν ἐστὶ ἐκ μερῶν ἐστέρηται οἷον ὁ Θεός, ὁ ἄγγελος, ἡ σύνθετον καί μερῶν οὐκ ἀμοιρεῖ οἷον ὁ ἀνθρωπος καί τὰ σωματικά πάντα, τοῦτο δ' αὐθις ἡ δλον ἐνεργεῖ λέγεται, καί ἐνικόν ἡ δλον δυνάμει καί καθόλου. "Ὁλον ἐνεργεῖ. καλεῖται τὸ ἔχειν μέρη ἐν ἑαυτῷ ἀτι να ἡ εἰσὶν οὐσιώδη δτε τούτων ἀνευ τὸ δλον οὐ δύναται εἶναι, οὐδ' ἐπιληφθῆναι οἷον τὸ σῶμα, καί ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου ἡ εἰσὶν ὀλοκληροῦντα οἷον ἐστὶ τὸ στήθος, ἡ κεφαλὴ, ὁ ποῦς, ἡ χεῖρ, καί τὰ ἐξῆς. δλον δυνάμει ἡτοι καθόλου λέγεται τὸ μέρη ὑφ' αὐτὸ ἔχον, ὡς τὸ γένος, τὰ εἶδη, καί τὰ εἶδη τὰ άτομα. Ἡ ἐνικὴ οὐσία εἴτε δλον ἡ, εἴτε μέρος οὐ μόνον καθ' αὐτὸ ὑφίσταται, ἀλλὰ πᾶσιν ἐτι τοῖς συμβεβηκόσιν, ἡτοι τοῖς τρόποις ὑπόκειται καί τούτων ὑποκείμενον κατονομάζεται.

Πολλαπλή ἡ τοῦ ὑποκειμένου λήψις, λέγεται γάρ καί ὑποκείμενον ἐνυπάρξεως, ἐν φ δηλαδή τὸ συμβεβηκὸς ἔχει τὸ εἶναι (δπερ διττόν τυγχάνει) πόρρω ἡτοι δ, καί προσεχῆς ἡτοι φ τὸ μὲν λέγεται ὑπόστασις δεχομένη τὸ συμβεβηκὸς, ἡτοι τὸν τρόπον οὐκ ἀνευ μέσου, οἷον ὁ ἀνθρωπος δέχεται τὴν φιλοσοφίαν, διὰ τοῦ νοῦς, τὸ δέ φ ὑποκείμενον ἀμέσως τὸ συμβεβηκὸς εἰσδεχόμενον οἷον ὁ νοῦς τὴν φιλοσοφίαν, καί ὑποκείμενον παρωνυμίας τὸ ἀπὸ τίνος εἶδους, ἡ τελειότητος, ἡ ἐλαττώματος, ἡ ἐνεργείας, ἡ διαθέσεως παρονομαζόμενον, οἷον ὁ ἀνθρωπος παρονομάζεται φιλόσοφος ἀπὸ τῆς φιλοσοφίας, τυφλὸς ἀπὸ τῆς τυφλότητος, ἐνεργὸν ἀπὸ τῆς ἐνεργείας, αἱ γάρ κλήσεις εἰσὶ τῶν ὑποστάσεων, καί ὑποκείμενον εἰδοποιήσεως τὸ εἶδος οὐσιώδες εἰσδεχόμενον πρὸς τὸ εἰδοποιεῖσθαι καί δλον τι φυσικὸν συνίστασθαι, (i. 140) οἷον τὸ ἀνθρώπινον σῶμα ὑποκείμενον λέγεται εἰδοποιήσεως ὡς πρὸς τὴν λογικὴν ψυχὴν ἐξ ἧς τελειοῦται. καί ὑποκείμενον ἀποδόσεως ἡ ὕλη ἡ τινὶ ἐπι-

17. Στά ΧΡΑ ἀκολουθεῖ ἡ φράσις: τούμπαιιν σταγών ὕδατος τῆ ὠκεανφ εἴσρνεῖσα φυλαττομένης τῆς οικείας ὀντότητος...

στήμη ὑποκείμενη ἢ πάντα τὰ ἐν ἑκείνῃ τῇ ἐπιστήμῃ διδασκόμενα ἀπο-
νέμονται.

Τῶν οὐσιῶν αἱ μὲν λέγονται αἰτίαι, αἱ δὲ αἰτιατὰ ἴτοι ἀποτελέσματα.
'Ορίζεται ἡ αἰτία ἀρχὴ ἄλλῃ ἐκβλύζουσα τὸ εἶναι, τὸ μὲν τῆς ἀρχῆς
ὄνομα ὡς γένος λαμβάνεται, καὶ γὰρ παρ' ἡμῖν πάσα μὲν αἰτία ἐστὶν
ἀρχή, οἱ δὲ πάσα δὲ ἀρχὴ ἐστὶ καὶ αἰτία, τὸ δὲ ἐκβλύζουσα τὸ εἶναι ἄλλῃ
τουτέστιν ἄλλῃ φύσει πρόκειται διὰ τὸ διαιρεῖσθαι ταύτην τουλάχιστον
τῷ ἀριθμῷ, οἷον ὁ πατήρ αἰτία τοῦ υἱοῦ, οὐχ ἡ αὐτὴ γὰρ ἐστὶν ἡ φύσις
αὐτῶν, ἴτοι ἡ ἀνθρωπότης ἄλλο δὲ καὶ ἄλλο σῶμα καὶ νοῦν ἑκάτεροι
ἔχουσιν.

Σημειώσατε ὅτι ἐν τῇ ἁγίᾳ Τριάδι τὸ τῆς αἰτίας ὄνομα σημαίνει
μόνον τὸ εἶναι αἰτίαν τοῦ εἶναι ἐν ἄλλῃ προσώπῳ, οὐ μὴν δὲ ἄλλῃ
φύσει τῷ ἀριθμῷ διαιρετῆ οἷον ὁ πατήρ λέγεται ἀρχὴ καὶ αἰτία τοῦ υἱοῦ,
ὅπου γε ἡ αὐτὴ ἐστὶ τοῦ πατρός καὶ τοῦ υἱοῦ φύσις τε καὶ θεότης, καὶ
ὁ υἱὸς ἄλλος μὲν τοῦ πατρός, τουτέστιν ἄλλῃ ὑπόστασιν δύναται ρηθῆ-
ναι, ἄλλο δὲ τουτέστιν ἄλλῃ φύσιν οὐδαμῶς. οὐδὲ γὰρ ἀποτέλεσμα τοῦ
πατρός, καὶ παρ' αὐτοῦ κρεμώμενον, ἀλλ' ὁμοούσιος αὐτῷ καὶ συναΐδιος
πέφυκεν, ἐνὶ λόγῳ ὁ αὐτὸς Θεός, καὶ αὐτὸς ὁ πατήρ ἀρχὴ ἐστὶ καὶ αἰτία
τοῦ πνεύματος, ἀλλὰ τὸ πνεῦμα οὐ διήρηται τοῦ πατρός τὴν φύσιν τὴν
αὐτὴν ἔχον οὐσίαν τῷ πατρί, καὶ τῷ υἱῷ.

Τέσσαρες κοινῶς ἀριθμοῦνται αἰτίαι^{TM}, διαφόρους αἰτιότητος, ἴτοι
τρόπους τοῦ εἶναι αἰτίας ἔχουσαι, αἰτία τελικὴ (ἣτις λέγεται τοῦ οὐ
ἐνεκα) αἰτία ποιητικὴ, τὸ ἀφ' οὗ τὸ ἀποτέλεσμα, ἀμφὼ δὲ καλοῦνται
ἐξωτερικαί ὡς ἐξω τοῦ πράγματος κείμεναι, αἰτία ὑλική, τὸ ἐξ οὗ καὶ
εἰδική τὸ φεῖν πράγμα συνίσταται, αὗται δὲ ἐσωτερικαί ἤκουσαν, ἐντὸς τοῦ
παραγομένου διαμένουσαι, προστιθέασιν τινές καὶ πέμπτην αἰτίαν παρα-
δειγματικὴν λεγομένην, ἣτις ἐστὶ τὸ καθ' ὃ, τουτέστιν ἐκεῖνο καθ' οὗ
τὴν ὁμοίωσιν τὸ ἀποτέλεσμα γίνεταί.

Τὸν λόγον καὶ τὸ ὄνομα τῆς φυσικῆς αἰτίας μόνῃ ἢ ποιητικῇ αἰτίᾳ
ἐαυτῇ οἰκείουται, καὶ γὰρ ἡ τελικὴ αἰτία ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐν τῷ νφ
ὑπάρχει ἐν ἄλλῳ. ὁθεν καὶ ἀντικειμένην αἰτίαν καλεῖσθαι χρεῶν, ὡς μὴ
κινούσαν μηδὲ διορίζουσαν τὴν ποιητικὴν, ἀλλὰ τῷ νφ μόνον ἀντικειμέ-
νως ἐπιλαμβανόμενων οἷον ἡ ὑγεία οὐ κινεῖ πρὸς τὴν τοῦ φαρμάκου
μετάληψιν ὅτι μὴ καθ' ὃ παρά τοῦ νοός ὡς ἀντικείμενόν τι ἀγαθόν
ἐπιλαμβάνεται. ἡ δὲ ὑλικὴ καὶ εἰδικὴ μάλλον εἰσὶ μέρη τοῦ πράγματος

18. Ὁ Καβαλλιώτης ἀναφέρεται στὰ «τέσσαρα αἰτία» τοῦ Ἀριστο-
τέλη. Βλ. Κ. ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ, Ἀριστοτέλης ὁ Σταγίριτης, Θεσσαλονίκη
1962, σ. 208.

ἡπερ ἀρχαί ἦτοι αἰτία συνθετικά, καί ἡ παραδειγματική οὐ ποιεῖ, ἀλλά τό μμεῖσθαι τῆ ποιητική παρέχει αἰτίφ, ἥτις πολυειδῆς τυγχάνει (f. 141) γε οὔσα.

Ἔστι γάρ αἰτία λογική ἦτοι μεταφυσική, ἡ ἀληθής ὡς πρὸς τὴν ἡμετέραν γνώσιν οἷον ὁ νοῦς θεωρεῖται αἰτία τῆς διανοίας καί τῆς θελήσεως καίτοι μηδαμῶς τούτων πραγματικῶς διακρινόμενος. γεωμέτρην αἰ πολλαί διαθέσεις καί ἡ φύσις τῶν σχημάτων ὡς αἰτία διηρημένη ἀποδεικνύουσι, καίτοι μόνω τφ νφ, καί λογικῶς ἦτοι μεταφυσικῶς, οὐ πραγματικῶς καί φυσικῶς τούτων διακρινόμενοι, καί ἡ τῶν μερῶν διάταξις λέγεται μὲν τῆς ἀντιτυπίας, ἡ τοῦ διαφανοῦς, ἡ τῶν ἄλλων φυσικῶν ιδιοτήτων αἰτία, οὐ χωρίζεται δὲ τούτων ἐν τῆ τῶν μερῶν θέσει ὑφίσταμένων. αἰτία ἠθική ἡ τό ἀποτέλεσμα μὴ φυσικῶς, ἀλλὰ κατὰ τό ἦθος, καί τὴν ὑπόληψιν τῶν ἀνθρώπων παράγουσα οἷον ὁ ἐπιτάσων ἀνθρωποκτονίαν λέγεται τοῦ φόνου αἰτία καί ὁ ὑποβάλλον πῦρ τφ οἴκφ αἰτία τοῦ ἐμπρημοῦ. καί αἰτία φυσική, ἥτις διττή ἐστίν, ἡ ἀφορμή, ἡ πραγματικῶς ποιητική ἀφορμή ἐστίν ἡ τινί τῶν Αποτελεσμάτων ἀφορμὴν παρεχόμενη διὰ τὸν νόμον τὸν παρά τοῦ δημιουργοῦ τῆς φύσεως διορισθέντα, οἷον ἡ τῆς ἀνθρωπίνης θελήσεως ἐνέργεια ἀφορμή ἐστὶ δι' ἣν ὁ βραχίων κινεῖται, καί ἡ κίνησις τῶν ζωτικῶν πνευμάτων ἀφορμή καθίσταται πολλῶν διανοήσεων ὧν ἐν τφ νφ ἔχομεν. τὸν αὐτὸν τρόπον καί ὁ τοῦ Ναυῆ Ἰησοῦς τὸν ἥλιον, ὡς ἀφορμή, Ἀκίνητον διαμεῖναι ἐποίησατο, διὰ τὴν τοῦ κτίστου θέλησιν, πρὸς δὲ καί ὁ ἱερεὺς ἀφορμή τοῦ ἀγιασμοῦ καί τῆς μεταβολῆς τῶν τιμῶν δώρων λέγεται, ἀλλὰ καί τὰ σώματα ὑπὸ τῶν πνευμάτων κινούμενα, οὐκ ἀνευ τινός διορισμοῦ παρά τοῦ δντος τῆς πνευματικῆς θελήσεως, καί τῆς σωματικῆς κινήσεως κινεῖται. Τοῦτ' αὐτό ρητέον καί περὶ τῶν κινήσεων τῶν ζυμβαίνουσῶν τοῖς σώμασιν ἐκ τούτων ἄλλων σωμάτων συγκρουσμοῦ καί οὔτος γάρ οὐκ ἐστιν αἰτία κυρίως, ἀλλ' ἀφορμή τῆς κινήσεως, μόνον δὲ τό θεῖον κυρίως πασῶν τῶν κινήσεων, καί τῶν πραγμάτων πέφυκεν αἰτίον ὡς πού καί Ἀριστοτέλης τῆς δόξης ταύτης καθάπτεται, οὐδὲν σώμα ἑαυτό κινεῖ φάσκων, ἀλλὰ πᾶν τό κινούμενον 'νφ' ἑτέρου κινεῖται, ἥτινι στηριχθέντες ρᾶστα ἀποδείξαι δυνησόμεθα τὴν τοῦ πρώτου κινουῦντος ὑπαρξίν τοῦ τὰ πάντα ἐν πᾶσιν ἐνεργοῦντος, καί πάσας τὰς κινήσεις παρέχοντος, τοῦ περιβάλλοντος τὸν οὐρανὸν ἐν νεφέλαις, τοῦ ἐτοιμάζοντος τὴ γῆ ὑετόν¹⁹, τοῦ ἐξανατέλλοντος ἐν δρεσι χόρτον, καί χλόην τῆ δουλεία τῶν ἀνθρώπων²⁰, τοῦ πάση σαρκὶ τροφήν διδόντος, καί πραγματικῶς ποιητικῆ κυ-

19. Ψαλμ. 146,8.

20. Ψαλμ. 103, 14. Ὁ Καβαλλιώτης γράφει «ἐνόρεσι» ἀντὶ «τοῖς κτήνεσι».

ρίως μόνος ὁ Θεός πέφυκεν, οὐδέν γάρ τῶν κτιστῶν κυρίως ἐνεργεῖ, ἐξαιρουμένης τῆς θελήσεως τῆς πρὸς τὸ ἐνεργεῖν ἐαυτὴν διοριζούσης, καὶ ἀληθῶς ἐνεργούσης.

Τούτων οὕτως ἀκριβῶς εἰρημένων, εἰς πρώτην καὶ δευτέραν διαιρείται ἡ ποιητικὴ (i. 142) αἰτία κατὰ τὴν κοινὴν ὑπόληψιν. πρώτη μὲν οὖν λέγεται ἡ παρ' οὐδενός πρὸς τὸ ἐνεργεῖν κινουμένη καὶ ἡ αἰ ἄλλαι ὑπόκεινται, ἐστὶ δὲ μόνος ὁ Θεός. δευτέρα ἡ τῆς πρώτης ἐξηρητημένη ἐν ταῖς οἰκείαις ἐνεργείαις οἷα αἰ πάντα τὰ κτίσματα καὶ εἰς γενικὴν ὑποδιαιρουμένην καὶ μερικὴν, γενικὴ μὲν ἐστὶν ἡ πολλὰ καὶ διάφορα προάγονσα ἀποτελέσματα ὡς ὁ ἥλιος, μερικὴ δὲ ἡ πρὸς τι Ἀποτελέσματος εἶδος μόνον συστέλλομένη, καὶ ἡ μὲν διὰ τῶν διαφορῶν Ἀποτελεσμάτων γενέσθαι ὁμώνυμος ἤκουσεν, ἡ δὲ συνώνυμος, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον.

Ἔστι καὶ ἄλλη αἰτία παρά ταύτας ἀρχουσα καλουμένη, ἣτις ἰδίῃ δυνάμει ἐνεργεῖν λέγεται, καὶ ἄλλη ὀργανικὴ λεγόμενη ἡ ἢ τι νι ἐν τῷ ἐνεργεῖν ἡ κυρία ἦτοι ἡ ἀρχουσα χρᾶται. Ἡ ἀρχουσα ὀποδιαιρεῖται εἰς καθ' αὐτὴν καὶ κατὰ συμβεβηκός. καθ' αὐτὴν μὲν ἐστὶν ἡ ἐξ οἰκείας φύσεως πρὸς τὸ παραγαγεῖν τι Ἀποτέλεσμα διαταττομένη οἷον ὁ Ἀετός πρὸς τὸ γεννᾶν ἀετόν, πρὸς δὲ -καὶ ἡ μεταβολῆς καὶ σκοποῦ ἐνεργοῦσα, κατὰ συμβεβηκός δὲ ἡ παρά σκοπὸν ἀποτελέσματι παράγουσα, διττὴ δὲ αὕτη ἡ τύχη καὶ τὸ ἀντόματον ἡ μὲν τοῖς εὐτυχέσι, τὸ δὲ τοῖς δυστυχέσιν, ἡ τοῖς ἀδιαφόροις Ἀπονέμεται, οἷον θησαυρὸς μὲν τινός παρ' ἐλπίδα τυχόντος²¹ τὸ εὖρημα τῆς τύχης λέγεται, κεραμίδος δὲ πεσοῦσης καὶ τὴν κάραν συνθλασάσης τοῦ ταυτομάτου τὸ γενόμενον.

Σημειώσατε ὅτι ἡ τύχη, ἡ εἰμαρμένη καὶ τὸ ταυτόματον Ἀνθ' ἑνός πολλάκις λαμβάνονται. καὶ ἡ τύχη καὶ τὸ ταυτόματον εἰσὶ τε καὶ λέγονται ὡς πρὸς τὴν ἡμέτεραν μόνον γνώσιν, ὅσα γὰρ τελοῦντας ταῦτα ἐξ ἴδιας, καὶ διορισμένης αἰτίας ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον παρ' ἡμῶν μὴ γινωσκομένης γίνονται, οἷον τὸ ἐπὶ τῆς δέ, ἡ τῆς δὲ εἶναι ἔδρας τὸν κύβον ἐκ τοῦ διορισμοῦ καθέστηκεν τῆς ρίψεως τοσοῦτον δυνάμεως ἐχούσης, ὥστε ἀρκεῖν πρὸς τοιόνδε διαθέσεως, ἡ ἐκ τῶν μορίων τῶν ἐν τῇ ἐπιφανείῃ τοῦ ἐφ' ᾧ ἐστήκεν, ἡ καὶ ἐξ ἄλλων τινῶν συνηθροισμένων αἰτιῶν.

Κεφάλαιον τέταρτον

Περὶ τῶν πρώτων Ἀξιωματῶν τῶν σνστάσεως εἰληχότων ἐκ τοῦ ὄντος καὶ τῶν τρόπων αὐτοῦ γενικῶς, καὶ ἐκ τῶν ἰδίων τῶν κοινῶν τούτοις κατηγορουμένων.

Ἐπόμενον ἐστὶ μετὰ τὴν τοῦ ὄντος, καὶ τῶν αὐτοῦ τρόπων θεωρίαν,

21. Στά ΧΡΑ: περιτυχόντος.

καί τῶν κοινόν τούτοις καί ἰδίων κατηγορουμένων ἐξαριθμησιν, καί ἐπί τὰς πρώτας ἐννοίας ἦτοι τὰ ἀξιώματα ὧν ἐκ τῶν ἰδίων αὐτῶν ἢ ἀνάπτουζις μεταβῆναι. ἔσσονται δέ ταῦτα πρὸς τὰ ἐν ταῖς ἄλλαις τῶν ἐπιστημῶν ὡς πηγή πρὸς τοὺς ρύακας, καί στέλεχος πρὸς κλάδους, διὰ τοῦτο γάρ ἡ μήτηρ τῶν ἄλλων ἢ πρώτη αὕτη φιλοσοφία καί γενικὴ (i. 143) ἐπιστήμη εἴρηται, ἀφ' ἧς αἱ λοιπαὶ τὸ οἰκεῖον εἶναι ἔχουσι ζῦν πάση σαφήνεια καί καθαρότητι, καί βεβαιότητι.

Ἄξιωμα ἐστὶν ἀπόφανσις κοινὴ γνώριμος παντὶ τῷ προσέχοντι, οἷον τὸ ἀδύνατον ἐστὶ τὸ αὐτὸ ἅμα εἶναι, κς! μὴ εἶναι. Τοσαύτη ἐστὶν ἡ τῶν τοιοῦτων προτάσεων καθαρότης, καί ἡ τοῦ κατηγορουμένου μετὰ τοῦ ὑποκειμένου διακεκριμένη συνάφεια, ὥστε μηδὲ τὸν ἀδρανέστατον νοῦν ἐς τῆς ἀληθείας τὴν στέρησιν ἐμπεσεῖν ἔχειν. τοῦτο κοινόν ἰδίωμα τοῖς ἀξιώμασι πάσι τυγχάνει, τὸ τὴν ἀλήθειαν καθ' αὐτὸ πῶς φαίνειν, καί καθαρὰς προὔπτον γενέσθαι. τὸ πρῶτον κριτήριον, ἦτοι ἡ πρώτιστη ἀρχὴ τῆς βεβαίας γνώσεως, ἢ καθαρότης ἐστὶ τῶν ιδεῶν, καί ἡ διάκρισις.

Ἄξιωμα πρῶτον: ἦτοι πρώτη ἀρχὴ τῆς βεβαίας γνώσεως.

"Ὅ,τι ἂν ἐν τῇ καθαρῇ, καί διακεκριμένῃ τίνος πράγματος Ἰδέφ ἐμπεριέχεται τοῦτο κατ' ἐκείνου λέγεσθαι βεβαίως δύναται.

Δειξις²²

Ἐκεῖνο ἐστὶ πρῶτον ἀξίωμα, ὅπερ οὕτω καθαρὸν ἐστὶ καθ' αὐτό, ὥστε μὴ δύνασθαι δι' ἄλλου ἀποδειχθῆναι, ἀλλὰ δι' αὐτοῦ τὰ λοιπὰ δεῖκνυσθαι, ἀλλὰ τοῦ τι τὸ ἀξίωμα καί καθαρὸν ἐστὶ καθ' αὐτό, ὡς ἐν τῷ αὐτῷ τῆς ἀληθείας φωτὶ, τουτέστιν ἐν τῇ καθαρότητι, καί διακρίσει τῶν ιδεῶν ὑφιστάμενον καί δειχθῆναι οὐ δύναται δι' ἄλλης ἀρχῆς μηδενὸς ἄλλου ὑπὲρ τοῦτο δντος ἀξιώματος καί δι' αὐτοῦ τὰ λοιπὰ τῆς ἀποδείξεως εὐμοιροῦσιν, ὡς ἐκ τῆς ἐπαγωγῆς ἐκάστου πρόδηλον, τίνος γάρ οὕτω βεβαίως καί στερρῶς καταφάσεως εἴληχε, τὸ ἀδύνατον τὸ αὐτὸ ἅμα εἶναι καί μὴ εἶναι, εἰμὴ δι' ἐν τῇ καθαρῇ καί διακεκριμένῃ ιδέει τοῦ πράγματος τοῦ ἐνεργεῖν ὑπάρχοντος ἐμπεριέχεται τὸ ἀδύνατον τοῦ ἅμα μὴ ὑπάρχειν, καί αὐθις τοῦ χάριν μεῖζον τὸ δλον τοῦ οικείου μέρους εἶναι διαβεβαιούται, εἰμὴ δι' ἐν τῇ καθαρῇ καί διακεκριμένῃ ιδέει τοῦ δλον νοεῖται τὸ μέρος περιεχόμενον, κατὰ τὸν αὐτὸν λόγον καί τὸ δ σύμμετρως ἐτέρῳ μὴ ποιήσ²³, καί τὸ τάναντία τοῖς ἐναντίοις ἰάματα τῆς

22. Δειξις = τρόπος ἀποδείξεως.

23. Τωβίτ 4,15. «Ὁ μισεῖς μηδενὶ ποιήστις».

βεβαιότητα γίνονται. δι τὸ μὲν ἐν τῇ καθαρῇ καὶ διακεκριμένῃ ἰδέᾳ τῆς φυσικῆς ἰσότητος ἢ δικαιοσύνης περιέχεται, δι δηλαδὴ τὸν νόμον ὃν τις πρὸς ἄλλον ἔθετο καὶ ἑαυτῷ τιθέναι χρεῶν, καὶ μηδαμῶς χρήσθαι οἷς τισὶν ἄλλοις χρωμένους ἀποστρέφεται, τὸ δὲ δι ἐν τῇ ἰδέᾳ τοῦ ἐναντίου ἢ δύναμις τοῦ τὸ ἕτερον τῶν ἐναντίων ἐξωθεῖν περιέχεται. καὶ γὰρ τῷ μὲν δι' ὑπερβολὴν ἀναγνώσεως τεταλαιπωρημένους τοὺς ὀφθαλμοὺς ἔχοντι ἰάμα γίνεται ἢ τῶν πόνων ἀνεσις τε καὶ ὕφαισις, τῷ δὲ πέρα μέτρου γαστρί ὑπουργήσαντι, καὶ διὰ τοῦτο περιττὸν αἷμα, καὶ χυμοὺς λοιμώδεις συνηθροικῶσι, ἢ τῆς βρώσεως καὶ πόσεως (ἰ. 144) ἔνδεια.

Αρ: Τοῦτο ἐστὶ τὸ πρῶτον Αἰζίωμα.

Τοῦτο τὸ αἰζίωμα πρὸς τὴν τοῦ πράγματος ἐπανάκει οὐσίαν, οὐ μὴν δὲ πρὸς τὴν ὕπαρξιν. εἰμὴ ἐπειδὴν ἢ ὑπαρξίς ἐστὶν οὐσιώδης τῷ πράγματι, τουτέστιν ἡνίκα ἢ ὑπαρξίς ἐν τῇ καθαρῇ καὶ διακεκριμένῃ ἰδέᾳ τοῦ πράγματος περιέχεται οὕτως ὥστε τῆς ἐπιλήψεως τούτου χωρισθῆναι μὴ δύνασθαι. Ἡ κατ' ἐνέργειαν ὑπαρξίς ἢ τελειότητος οὐκ ἐκτὸς πεφυκεία περιεχομένη ἐν τῇ καθαρῇ καὶ διακεκριμένῃ ἰδέᾳ τοῦ Θεοῦ τοῦ ἄκρως τελείου ὄντος, δύναται κατὰ τούτου βεβαίως λέγεσθαι, οἷον ὁ Θεός, ἦτοι τὸ παντέλειον ὃν, ἐνεργεῖν ὑπάρχει. Ἡ κατ' ἐνέργειαν ὑπαρξίς μὴ ἀναγκαίως τῇ καθαρῇ καὶ διακεκριμένῃ ἰδέᾳ τῶν κτισμάτων ἐμπερικλειομένη διὰ τὸ μὴ εἶναι ὄντα ἄκρως τέλεια, καὶ ἀφ' ἑαυτῶν ὑπάρχοντα, ἐνδεχομένως μόνον καταφάσκεισθαι ἔχει κατὰ τούτων. Ἡ κατὰ δύναμιν ὑπαρξίς περὶ τῶν καθαρῶς, καὶ διακεκριμένως γνωσκομένων τὴν βεβαιωτάτην κατάφασιν οὐκ ἀπαναίεται. καὶ γὰρ τὸ καθαρῶς, καὶ διακεκριμένως ἐπιλαμβανόμενον οὐκ Ἀδυνατεῖ ὑπάρχειν. Ὁ ἡμέτερος νοῦς διττῶς εὐμοιρεῖ τῆς τοῦ ὑπάρχειν βεβαιότητος, ὁ γὰρ διανοούμενος ζήνοιδεν ἑαυτῷ ὑπάρχειν, μηδὲν ἄλλως περὶ τῆς οικείας ὑπάρξεως ἀμφιγνοεῖν δυνάμενος (ἢ τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ νοός ὑπαρξίς ἀδύνατον ἀμφιγνοεῖσι παντοίας ὑποθέσεως γενομένης)²⁴ καὶ ἐν τῇ καθαρῇ, καὶ διακεκριμένῃ αὐτοῦ ἰδέᾳ ἀπερικλειστος οὐ κατανοεῖται αὐτῇ.

Τὰ πνευματικὰ πάντα, καὶ τὰ σωματικὰ, πλὴν τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ νοός δι' ἐντυπώσεων τινῶν ἐν τοῖς τῶν αἰσθήσεων ὀργάνοις, καὶ ἐν τῷ ἡμετέρῳ νοῦ ἡγενομένων ἡμῶν ἀρίδηλα ὑπάρχειν, αὐταὶ δὲ ἐξεργεῖσθαι ἐν ἡμῖν δι' ὄλου τοῦ βίου οὐκ ἔαν εἶχον, τῶν πραγμάτων μὴ ὑπαρχόντων, δι' ὧν τῆς Αφορμῆς τοῦτ' αὐτὸ ποιήσειεν ἂν, καὶ γὰρ ἄλλως ἀπατάσθαι φαινοίμεθα ἂν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, ὅπερ πάντῃ Ἀλλότριον τῆς καθαρᾶς, καὶ διακεκριμένης Ἰδέας τοῦ ὄντος τοῦ ἄκρως τελείου. Ἡ τῶν σωματικῶν

24. Στὰ ΧΡΑ παραλείπεται δλη ἢ φράση.

ὑπαρξίς διὰ τῆς ζώσης καὶ σταθερῶς ἀισθήσεως γινώσκειται ἡμῖν ὑποθέσεως γενομένης ὅτι ὑπάρχει ὁ Θεὸς ἀκρῶς ἀληθής, ἀκρῶς ἀγαθός.

Ἐνστασις πρώτη

Ἡ τῆς βεβαι'ας γνώσεως πρώτη ἀρχὴ βεβαιότατη ἐστίν.
 Ἀλλ' ἢ ὅτι ἀν' ἐν τῇ καθαρῇ ἀρχῇ βεβαιότατη οὐκ ἐστίν.
 "Ἄρα οὐκ ἐστὶ πρώτη τῆς βεβαίως γνώσεως ἀρχή.

Ἀπόκρισις

Ἐπισημασθῆναι ἐπιθυμῶμεν ὅτι ἐκείνη γὰρ ἐστὶ βεβαιοτάτη ἀρχή, ἀφ' ἧς πᾶσα βεβαιότης φυσικῆ, αὕτη δὲ οὐδαμῶθεν, εἰμὴ ἐκ τῆς καθαρᾶς, καὶ διακεκριμένης ἰδέας προέρχεται, οἷον πᾶς κύκλος ἐστὶ στρογγύλος, ὅτι ἢ στρογγυλότης ἐν τῇ καθαρᾷ, καὶ (i. 145) διακεκριμένη ἰδέᾳ τοῦ κύκλου καθαρῶτάτως περιέχεται θεωρεῖται.

Δεῖξις τῆς ἐλάττονος

Ἐκείνη οὐκ ἐστὶ βεβαιοτάτη, ἥτις παρά τισιν ἐν ἀμφιβολίᾳ ἐστίν, ἢ καὶ ἀποφάσκειται. Ἄλλως ἢ ἀρχὴ αὕτη παρά τισιν ἀμφιβάλλεται, μάλιστα δὲ καὶ ἀποφάσκειται. *Ἄρα οὐκ ἐστὶ βεβαιοτάτη.

Ἀπόκρισις

Διαιρῶ τὴν μείζονα, ἐκείνη ἢ ἀρχὴ οὐκ ἐστὶ βεβαιοτάτη ἢ παρά τισιν ἀμφιβαλλομένη ἢ καὶ ἀποφασκομένη καλῶς καὶ μετ' εὐλογητοῦ ἀφορμῆς ζυμῶ. κακῶς, καὶ ἀλόγως ἀποφ. γίνεται γὰρ τοῦτο ἀνευ λόγου, καὶ μετὰ λόγου, μετὰ λόγου ἢνίκα προσεχῶς ἐπιληφθέν ἀκριβῶς τε καὶ ἀπρολήπτως ἀμφίβολον, ἢ ψευδές εἶναι κατανοεῖται, ἀνευ λόγου, ἥτοι ἀνευ αἰτίας ἐπειδὴν μετὰ προλήψεως ἢ τολμῆς, ἢ ἀνευ τῆς ὀφειλομένης προσοχῆς ἀμφίβολον, ἢ ψευδές εἶναι λέγεται.

Ἐνστασις δευτέρα

Ἡ ἀρχὴ ἢ ὅτι ἂν ἐν τῇ καθαρῇ δύναται ἀποφάσκεισθαι, ἢ ἀμφιγνωεῖσθαι καλῶς καὶ μετὰ λόγου. "Ἄρα οὐκ ἐστὶ βεβαιοτάτη.

Ἀπόκρισις

Ἐπισημασθῆναι ἐπιθυμῶμεν ὅτι ἐκείνη γὰρ ἐστὶ βεβαιοτάτη ἀρχή, ἀφ' ἧς πᾶσα βεβαιότης φυσικῆ, αὕτη δὲ οὐδαμῶθεν, εἰμὴ ἐκ τῆς καθαρᾶς, καὶ διακεκριμένης ἰδέας προέρχεται, οἷον πᾶς κύκλος ἐστὶ στρογγύλος, ὅτι ἢ στρογγυλότης ἐν τῇ καθαρᾷ, καὶ (i. 145) διακεκριμένη ἰδέᾳ τοῦ κύκλου καθαρῶτάτως περιέχεται θεωρεῖται.

Δειξις τού προηγουμένου

Ἐκείνη ἀρχή ἀποφάσκεισθαι, ἢ ἀμφιγνοεῖσθαι οὐκ ἄνευ λόγου δύναται, ἡτις πλάνη ἐστίν ὑποκειμένη. ἀλλά ἢ δι' ἂν ἐν τῇ καθαρῷ ἀρχῇ πλάνη ὑπόκειται. Ἄρα ἀποφάσκεισθαι δύναται, καί ἀμφιγνοεῖσθαι οὐκ ἄνευ λόγου.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφημι τὴν ἐλάσσονα, αὕτη γάρ ἡ ἀρχή κριτήριον ἀψευδές δι' οὗ τ' ἀληθές τοῦ ψεύδους διακρίνεται, οὕσα, ἀπάτη οὐχ ὑπόκειται, ἀλλά διὰ μόνης ταύτης μηδενός ἄλλου εὐποροῦντες λόγου, δυνάμεθα τάληθές καὶ τὸ ψεύδος ἀλλήλων διακρίνειν.

Δειξις τῆς ἐλάττονος

Ἐκείνη ἡ ἀρχή ἀπάτη ὑπόκειται, δι' ἧς οἱ πλεῖστοι ἀπατώνται. Ἀλλά διὰ τῆς καθαρᾶς, καὶ διακεκριμένης Ἰδέας οἱ πλεῖστοι ἀπατώνται. Ἄρα ἀπάτη ὑπόκειται αὕτη.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφημι τὴν ἐλάσσονα, εἰ γάρ ἡ ἀρχή αὕτη τοὺς ἀνθρώπους ἡπάτα, οὐδεμία ἂν ἦν κατάφρασις βέβαιά, οὗ τε ἡ πᾶν τρίγωνον τρισὶν γραμμαῖς περιέχεται, οὔτε ἡ ὀ (ί. 146) νοῦς ἐστίν οὐσία νοουμένη²⁵, οὔτε ἡ τὰ δίς δύο τέτταρα ἀποτελοῦσιν.

Δειξις τῆς ἐλάττονος

Πολλοὶ εἰσὶν οἱ ὄνειροις περιπίπτοντες, καὶ παραλογισμῶ, οὐ μὴν δέ ἀλλά καὶ φρενήρεις. Ἀλλά οὗτοι διὰ τῆς καθαρᾶς ἰδέας καὶ διακεκριμένης ἐς ταῦτ' ἀπάτης κατανώσιν. Ἄρα πολλοὶ διὰ τῆς καθαρᾶς καὶ διακεκριμένης ἰδέας ἀπατώνται.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφημι τὴν ἐλάσσονα, οἱ μὲν γάρ φρενήρεις μόλις τινός εὐμοιροῦσιν καθαρᾶς τε καὶ διακεκριμένης ἰδέας, καὶ τὰ τῆς βλάβης δέ αὐτοῖς τοῦτο ἐστίν ἡ ἀσαφής καὶ ἀτακτος ἰδέα. τῶν δέ ὑπνούτων, καὶ πυρετῶ πασχόντων αἱ ἰδέαι συγκεχυμένοι εἰσὶν, ἅτε δὴ ἐξ ἀφορμῆς τῆς συγκεχυμένης τῶν ζωτικῶν πνευμάτων κινήσεως ἐξεγείρονται διὰ τοῦ νόμου ὃν τὸ θεῖον ἔθετο μεταξύ τῶν διανοήσεων τοῦ νοός, καὶ τῶν κινήσεων τοῦ σώματος, οἱ δέ παραλογισμῶ ἀπατόμενοι, ἢ ἀποροῦντες καθαρᾶς καὶ

25. Στά ΧΡΑ: διανοοῦμενη.

διακεκριμένης τῶν πραγμάτων Ἰδέας, πάσχουσι τοῦτο, ἢ κακῶς ἐπάγοντες ἐκ τῶν προκειμένων τό συμπέρασμα.

Ἐνστασις τρίτη

Ὁ πλανώμενος παραλογισμὸς οἶεται καθαρὸν, καὶ διακεκριμένην ἰδέαν ἔχειν, ἀρα ὁ οἰόμενος καθαρὸν τε καὶ διακεκριμένην εἶναι Ἰδέαν πολλακίς ἀπατάτῃ.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφημι τό προηγούμενον. οἱ γάρ παραλογισμὸς ἀπατώμενοι οὐκ αἰεὶ ἐν ταῖς ἰδέαις τὴν τοῦ ἀπατάσθαι Αφορμὴν ἔχουσι, Ἀλλ' ἐστὶν ὅτε πλανῶνται ἐκ τοῦ συμπεράσματα ἐπισημολογῆ ἐκ καθαρὸν τε καὶ βεβαίων Ἀρχῶν συνεπαγαγεῖν, οὐ μὴν δὲ ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς φαντασίας, ἥνικα δηλονότι τοῖς τῆς φανταστικῆς δυνάμεως εἰδώλοις τὰ πάντα βουληθῶσι νοῆσαι.

Ἐρεῖ²⁶

Εἰ οὕτως ἔχει τό πράγμα, οὐκ ἐστὶν εἰδέναι τὸν καθαρὸν καὶ διακεκριμένην ἰδέαν ἔχοντα, εἴγε Ἀληθῶς ταύτην ἔχει, ἢ Ἀπατάται. Ἀρα τουλάχιστον Ἀμφίβολος ἢ ἡμετέρα ἐστὶ Ἀρχή.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφημι τό προηγούμενον, πολλάι γάρ εἰσὶν ἰδέαι παρά πάντων Ἀνθρώπων καθαρῶς τε καὶ διακεκριμένως νοούμεναι οἷαι αἱ τοῦ ὄντος, τοῦ χρόνου, τῆς ἐνότητος, τοῦ ἀριθμοῦ, καὶ τῶν παραπλήσιων, αἱ γάρ μὴ πάσι δοκοῦσαι καθαρὰ καὶ διακεκριμένα Ἀκριβεστάτη προσοχή ζητητέαι, οἷαι εἰσὶν αἱ τῶν φυσικῶν τῶν δι' αἰσθήσεων, ἢ δι' Αφορμῆς ἐκ τούτων εἰσιόντων²⁷, ὧν αἱ πλείους συγκεχυμένοι, τῶν γάρ (ἰ. 147) φυσικῶν τὰ πλείστα ἡμᾶς λανθάνει, ὅσα δὲ καθαρῶς ἐπιλαμβάνομεν μεταφυσικοῖς ζυγνῆται, ἢ μαθηματικοῖς, καὶ τούτων ἐκτός πιθανότης, καὶ ὁμοιότης, οὐ μὴν δὲ ἐντελής βεβαιότης.

Ἄπορία

Τίνι τρόπῳ βεβαίως ἐπιστάμεθα συγκεκριεῖσθαι ἡμῖν τῶν μεταφυσικῶν καὶ μαθηματικῶν καθαρῶς, καὶ διακεκριμένως Ἰδέας.

Λύσις

Φύσει γίγνεται ἡμῶν τουτί γνωστόν, καὶ ἐνδοτάτη τινὶ αἰσθήσει. αἱ

26. Στά ΧΡΑ παραλείπεται.

27. Στά ΧΣ: εἰσιόντων.

γάρ τοιαῦται Ἰδέαι οὕτω καθ' αὐτάς ἐκλάμπουσιν, ὥστε πάντας Ἀνθρώπους τῆ φωτὶ τούτῳ) διατίθεσθαι.

Ἔνστασις τετάρτη

Ὁ παρών βίος τῶν μέλλοντι παραβαλλόμενος ὡς ἐνύπνιον ἐστίν. Ἄρα ὥσπερ ἐν τῷ ἐνυπνίῳ αἱ καθαραὶ δοκοῦσαι ἰδέαι τοῖς γρηγοροῦσι συγκεχυμένοι τυγχάνουσιν, οὕτως αἱ ἐνταῦθα ἰδέαι, καίτοι ἡμῖν καθαραὶ δοκοῦσαι, ἐκεῖσε μέντοι συγκεχυμένοι φανήσονται.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφημι τὸ προηγούμενον. τῆς γὰρ μετὰ τούτων ζωῆς, ὅτι πλεῖστον τὴν παροῦσαν ὑπερβαινούσης, καὶ φωτὶ καθαρωτέρῳ λαμπρυνομένης, οὐ διὰ τοῦτο νομιστέον ταύτην διηλεκτῶς δίκην ἐνυπνίου. ἄλλως γὰρ αἱ τῶν ἐνυπνιόντων εἴτε ὑπὲρ φύσιν, εἴτε συνήθεις ἰδέαι, καθαραὶ εἰσὶν καὶ διακεκριμένοι, καὶ τὰ ἐκ τούτων ἐπαγόμενα συμπεράσματα τοῖς τῶν συλλογισμῶν κανόσι ζυμφωνεῖ, ἀτάκτου, τῶν ζωτικῶν πνευμάτων κινήσεως ἀπάσης, ἐντεῦθεν γὰρ, ὡς εἶπομεν, αἱ ἐν τοῖς ὕπνοις ἀνακόπτονται διανοήσεις, μὴ στερραῖ τινὶ τάξει συνημμένοι, οὐ γὰρ ἐστὶν οὐκ ἐστὶν ἀποφᾶναι τῶν κύκλων τὴν στρογγυλότητα, εἴτε ἐν ὕπνῳ, εἴτε ἐν γρηγορήσει τούτων ἐπιλαμβάνονται, διὰ τὸ καθαρῶς, καὶ διακεκριμένως αὐτῶν ἐμπεριέχεσθαι καὶ οὐδενὶ λόγῳ δύνασθαι χωρισθῆναι.

Σημειώσατε ἐνταῦθι ὅτι ὁ ὕπνος οὐκ ἀφαιρεῖται τῆς ψυχῆς τὴν τοῦ αἰσθάνεσθαι, ἢ νοεῖν δύναμιν, καὶ γὰρ τὰς εἰκόνας τῶν αἰσθητῶν σώζει ἐν τῷ αὐτῷ ὁμοιότητι, ὥστε ἐν ταυτῷ διακρίνεσθαι²⁸, ἦτον τῶν ἐργηγορῶτων ἀληθεύομεν, οἷον ἐὰν διαλέγεσθαι δοκῶμεν καὶ ἀληθεῖς ἐπόμεθα ἀποδείξει, πάντως μανθάνομεν τι, καὶ αἱ αὐταὶ ἡμῖν ἐπιμένουσιν ἀποδείξεις, εἴ καὶ ψευδῆς εὐρεθῆ ὁ τόπος, τὸ πρόσωπον καὶ τ' ἄλλα, ἀτίνα παριπέουσιν ὡς μηδὲν τὸ αἰδίον τῆς παρουσίας τῶν Ἀληθῶν κεκτημένα λόγων.

Ἔνστασις πέμπτη

Ἡ ἐξαρτωμένη ἄλλης, πρώτη Ἀρχὴ τῆς γνώσεως οὐκ ἐστίν.

Ἄλλ' ἢ ὁ,τι ἂν ἐν τῇ καθαρᾷ (i. 148) Ἀρχῇ ἄλλης ἐξαρτάται. ἀρ' οὐκ ἐστὶ πρώτη τῆς βεβαίας γνώσεως Ἀρχή.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφημι τὴν ἐλάσσονα. ἢ γὰρ ἀρχὴ αὕτη οὐ κρέμαται ἄλλης, μηδεμίαν ἑαυτῆς προτέραν ἐπιγινώσκουσα.

28. Στὰ ΧΡΑ ακολουθεῖ ἡ φράσις: μὴ ἔχειν ὧν εἰσὶν ὁμοιότητες, καὶ νοοῦντες.

Δειξίς τῆς ἐλάσσονος

Ἐκείνη ἡ ἀρχή ἐξαρτάται ἀλλῆς, ἥτις ἐξαρτάται τῆς γνώσεως ταύτης, οἷον ὁ Θεός ὑπάρχει. ἀλλ' ἡ ὅτι ἐν τῇ καθαρᾷ ἀρχῇ τῆς γνώσεως ταύτης, ὁ Θεός ὑπάρχει κρεμάται: ἀρ' ἀλλῆς ἐξαρτάται.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφημι τὴν ἐλάσσονα. ἡ γὰρ ὅτι ἐν τῇ καθαρῇ ἀρχῇ οὐκ ἐξαρτάται, ἀλλὰ θεμέλιον ἐστὶ ταύτης τῆς γνώσεως. ὁ Θεός ὑπάρχει, διὰ γὰρ τοῦτο πεπεῖσμεθα τὸν Θεόν ὑπάρχειν, διὰ τὴν καθαρῆν καὶ διακεκριμένην ἰδέαν τοῦ Θεοῦ τοῦ ὄντος τοῦ ἀκρῶς τελείου τὴν ὑπαρξίν ἀναγκαίως κατανοοῦμεν ἐμπερικλείεσθαι.

Δειξίς αὐθις τῆς αὐτῆς ἐλάττονος

Ἐκείνης τῆς ἀρχῆς ἐξαρτάται πάσα ἀρχή, δι' ἧς μόνως ἀπατάσθαι οὐ δυνάμεθα, ἐν τοῖς καθαρῶς καὶ διακεκριμένως παρ' ἡμῶν ἐπιλαμβανόμενοις. Ἀλλὰ διὰ τῆς ἀρχῆς ταύτης ὁ Θεός ὑπάρχει οὐ δυνάμεθα ἀπατάσθαι ἐν οἷς καθαρῶς καὶ διακεκριμένως ἐπιλαμβάνομεν. τοσαύτη γὰρ ἐστὶν ἡ αὐτοῦ ἀγαθότης, ὥστε ἐν ταῖς καθαρᾷς καὶ διακεκριμέναις ἐπιλήψεσιν ἡ μᾶς ἀπατάσθαι μὴ ἐάν. Ἄρα καὶ ἡ δ,τι ἐν τῇ καθαρῇ ἀρχῇ ταύτης τῆς γνώσεως ἐξαρτάται.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφημι τὴν ἐλάσσονα, οὐ γὰρ ἐκ τῆς γνώσεως ταύτης ὁ Θεός ὑπάρχει τοῦ μὴ ἀπατάσθαι ἐν οἷς καθαρῶς καὶ διακεκριμένως ἐπιλαμβάνομεν ἡμῖν ζυμβαίνει, ἀλλὰ μάλλον ταύτης τῆς γνώσεως εὐμοιροῦμεν, διὰ τὴν καθαρῆν καὶ διακεκριμένην ἰδέαν τοῦ Θεοῦ, τοῦ τελειοτάτου δηλ. ὄντος τὴν κατ' ἐνέργειαν ὑπαρξίν τελειότητα τινα τυγχάνουσαν περιέχεσθαι κατανοοῦμεν.

Ἦνίκα ὁ λόγος περὶ τῆς ὑπάρξεως ἢ τῶν ἐνδεχομένων, οἷον τῶν σωματίων τῶν δυναμένων ὑπάρχειν, καὶ μὴ τῆνικαῦτα πάντως γε οὐδὲν βέβαιον διορίσασθαι ἔχομεν, πρότερον γνόντες τὸν Θεόν ὑπάρχειν τὸν μηδαμῶς περὶ τῶν τοιούτων ὑπάρξεως ἡμᾶς ἀπάτη καθυποβάλλοντα, ἢ καὶ Πλάτων φησὶν τό θειον οὐδ' ἀπάτα, οὐδ' ἀπατάται, οὐθ' ὑπαρ, οὐ τ' ὄναρ. γνόντες τοίνυν διὰ τὸ Θεός ὑπάρχει, καταφάσκομεν βεβαίως διὰ τὴν ζώσῃ αἰσθήσει, καὶ τῷ αὐτῷ αἰεὶ λόγῳ δι' ὅλου τοῦ βίου ἐπιλαμβάνομεν, ἐνεργεῖν ὑπάρχει.

(f. 149) Ἡ δ,τι ἐν τῇ καθαρῇ ἀρχῇ πρὸς τὴν οὐσίαν ἀνήκει, οὐ πρὸς τὴν ὑπαρξίν εἰ μὴγε ἢ ὑπαρξίς οὐσιώδης εἶη τῷ πράγματι, ὥς ἐν τῷ Θεῷ ἐν τῇ οὐσίᾳ τοίνυν καθαρῶς τε καὶ διακεκριμένως ἐπιληφθεῖση

άπατηθήναι οὐκ ἔχομεν, ἐπιλαμβάνοντας γάρ κύκλον ἀνάγκη ἐστί σχῆμα ἡμέκς ἐπιλαβεῖν, φ ἀναγκαίως προσήκει ἢ στρογγυλότης. ταῦτα γάρ οὐσιώδεις ἀρχαί ἐξ ὧν τῆς συστάσεως εὐμοιρεῖ, καί οὔτε ὁ τῆς γνώσεως τοῦ θεοῦ ὑστερημένος, οὔτε ὁ πονηροῦ δαίμονι κατεστημένος ἄλλης ἐπιλήψεως γένοιτο. οὐ γάρ ἐστί μὴ εἶναι στρογγύλον τὸν ἐπιλαμβανόμενον κύκλον, καί τὸ νοούμενον ὅλον μεῖζον τοῦ οικείου μέρους, ἄλλως τὸ ἐπιλαμβανόμενον, οὐ τ' ἂν ἦν κύκλος, οὔθ' ὄλον, καί ξυνήπτετο ἂν τὰ ἀντιφατικῶς μαχόμενα ὄλον, καί οὐχ ὄλον, κύκλος καί οὐ κύκλος, δπερ ἀτοπον. καί οὔτε Θεός, οὔτε φύσις δύναται ποιῆσαι.

Οἱ λέγοντες δι τὰ οὐσίαι, καί αἱ πρώται ἐννοιαί καί τὰ Αξιώματα ἐκ μόνης τῆς θελήσεως κρεμάμενα οὐκ ἀδυνατοῦσι τροπῆν²⁹ ὑπομένειν, ψεύδος λέγουσι τῷ λόγῳ Αντικείμενοι, τῆς ὑπάρξεως ἐστί τοῦτο, οὐ μὴν δέ τῶν οὐσιῶν τῶν τοῦ Θεοῦ ἀτρέπτων ιδεῶν ἐξαρτωμένων, ὅθεν ὁ κύκλος ὑπάρχειν δύναται, ἢ μὴ ὑπάρχειν, ἀλλ' ὑποθέσεως γενομένης, δι τὴν ὑπάρχει ἀναγκαίως στρογγύλοις ἐστί τῷ θεῷ ἀρχετύπῳ, τῷ ἀτρέπτῳ πεφυκότι ξυνάδων. τοῦτ' αὐτὸ ρητέον καί περὶ τῶν πρώτων ἐννοιῶν, ἥτοι ἀξιωμάτων. ἐν οἷς ἢ τοῦ κατηγορουμένου ἰδέα ἐν τῇ Ἰδέῃ τοῦ ὑποκειμένου ἀναγκαίως ἐμπεριέχεται.

Ἐρεῖ τις

Εἰ οὕτως εἶχε ταῦτα, ἢ τῶν πραγμάτων Ἀλήθεια ἐκ τῶν ἡμετέρων ιδεῶν εὐμοιρεῖ ἂν τῆς ἐξαρτήσεως, Ἀλλὰ ψευδές τὸ συνεπόμενον, ἀρα καί τὸ προηγούμενον.

Ἀπόκρισις

Διαιρετέον τὸ συνεπόμενον τῆς μείζονος, ἢ τῶν πραγμάτων ἀλήθεια ἐκ τῶν ἡμετέρων ιδεῶν εὐμοιρεῖ ἂν τῆς ἐξαρτήσεως πρὸς τὸ παρ' ἡμῶν γινώσκεισθαι ξυμφ: πρὸς τὸ ἐνυπάρχειν τοῖς πράγμασιν ἀπὸ φ: παραπλήσιους δέ διαιρεῖται καί ἢ ἐλάσσων, ψευδές ἐστί τὸ συνεπόμενον, τουτέστι τὴν τῶν πραγμάτων ἀλήθειαν τῶν ἡμετέρων Ἰδεῶν ἐξαρτῆσθαι πρὸς τὸ εἶναι ἐν αὐτοῖς τοῖς πράγμασι. ξυμφ: διὰ γάρ τὴν ἐμὴν νόησιν οὐδὲν ἐν τοῖς πράγμασι πρὸς τὸ παρ' ἡμῶν γινώσκεισθαι ἀπὸ φ: ἢ γάρ τῶν πραγμάτων Ἀλήθεια οὐκ ἄλλως, εἰμὴ διὰ τῶν ἡμετέρων Ἰδεῶν γινώσκειται. ἢ δέ τῶν πραγμάτων ἀλήθεια λέγεται προτέρα τῆς ἀληθείας τῶν Ἰδεῶν ὡς πρὸς τὰ αὐτὰ πράγματα, οὐ μὴν δέ ὡς πρὸς τὴν ἡμετέραν γνώσιν.

Οὐκ ἐκτός Ατοπίας φασὶν οἱ λέγοντες δι τὴν ἡμετέρα Ἀρχὴν οὐκ ἔστιν ἐναργιστάτη, ὡς μὴ ἐξ ὄρων συγκειμένη ἐναργῶν. οἱ γάρ ὄροι οὐκ εἰσὶν

29. Στά ΧΡΑ: τροφήν.

ἄλλοι ἐναργέστεροι, (f. 150) ἢ Ἀσαφέστεροι■ παραπλησίως καί αἱ σημαντικοί ἐναρθροὶ φωναί.

Ἀπορία

Πότερον δύναται ρηθῆναι πρώτη ἀρχή τῆς βεβαίας ἢ νοῶ, ἄρα ὑπάρχω, ἢ οὐ³⁰.

Λύσις

Εἰ μὲν ἂντι πρώτης ἀρχῆς τῆς βεβαίας γνώσεως τὴν πρώτην νοήσης βεβαίαν γνώσιν ἤπερ ἐντυγχάνει ὁ τὴν Ἀλήθειαν ζητῶν φυσικὴ τάξει περὶ τὴν τῶν πραγμάτων ὑπαρξιν, οὐκ Ἀδύνατον ρηθῆναι. καὶ γὰρ περὶ τῶν ἄλλων ἀμφιγνοῆσαι δυνάμενος, περὶ ἑαυτοῦ οὐ δύναται. πρὸς δὲ καὶ ἐνδοτάτη τινὶ αἰσθήσει ζῦνοιδεν ἑαυτῷ ὑπάρχειν, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ καθαρῇ ιδέᾳ τοῦ ἀμφιβάλλοντος ἢ τοῦ ὑπάρχοντος ἐμπερικλείεται. εἰ δὲ Ἀντί πρώτης τῆς βεβαίας γνώσεως ἀρχῆς κανὼν τις σημαίνεται γενικός δι' οὗ πᾶσαι αἱ κρίσεις, αἱ περὶ τὴν οὐσίαν, καὶ περὶ τὴν ὑπαρξιν τῶν ἐκτός³¹ ἡμῶν αἰσθήσει ζῶση τε καὶ στερρῶς ἐπερήδεται, ὑποθέσεως γεγρονείας ὅτι ὁ Θεὸς ὑπάρχει, ὥστε καὶ τῆς τοιαύτης κρίσεως, περὶ ὑπάρξεως λόγου τοῦ ὄντος, ἢ τῆς κρίσεως τῆς τῶν πραγμάτων οὐσίας, τὴν Ἀρχὴν εἶναι κανόνα γενικώτατον, ὁ,τι ἂν ἐν τῇ καθαρᾷ.

Ἀξίωμα δευτερον

"Ὅ,τι ἂν καθαρῶς καὶ διακεκριμένως ἐπιλαμβάνεται, τοῦτο ὑπάρχει, ἢ ὑπάρξει δύναται. τὸ γὰρ καθαρῶς καὶ διακεκριμένως ἐπιλαμβανόμενον, ἢ ἐστὶν ὄν παντέλειον, καὶ οὕτω τὴν κατ' ἐνέργειαν ὑπαρξιν, ἢ τις ἐστὶ τελειότης, Ἀναγκαίους ἐμπερικλείει, ἢ ἐστὶν ὄν ἀτελές, καὶ εἴγε τοῦτο, ἢ ἐστὶν ὁ αὐτὸς νοῦς ὁ διανοῶν, ὁ ἐν τούτῳ ὑπάρχειν μὴ δυνάμενος, ἢ ἐστὶν ἕτερόν τι, τοῦτο δὲ ὅποιον ἂν ἢ, ἐπειδὴν καθαρῶς τε καὶ διακεκριμένως ἐπιλαμβάνεται, ἐκ τοῦ Θεοῦ δύναται δημιουργηθῆναι, τὴν κατὰ δύναμιν δηλονότι, τουλάχιστον ὑπαρξιν ἐμπερικλείει, μόνον γὰρ τὸ μηδενὶ τρόπῳ ἐπιληφθῆναι δυνάμενον ὑπάρχειν μὴ δύνασθαι κρίνομεν, τουτέστιν οὐ τὸ κατηγορούμενον ἀντιφάσκει τῷ ὑποκειμένῳ. οἷον λίθον ζῦλινον καὶ κύκλον τετράγωνον.

Σημειώσατε διὰ τὸ Ἀξίωμα τοῦτο νοεῖται περὶ τοῦ ὄντος, οὐ μὴν δὲ

30. Ἄξιο παρατηρήσεως εἶναι διὰ τὸ Καβαλλιώτης σχολιάζει ἐδῶ τὸ Καρτεσιανό: cogito, ergo sum.

31. Στά ΧΡΑ: ἐξῶ.

περί τοῦ τρόπου αὐτοῦ. καί οὗτος σχέσιν ἐσηκῶς οὐσιώδη πρὸς τὴν οὐσίαν, ἀνευ ταύτης οὐδόλως καθαρῶς τε καί διακεκριμένως ἐπιλαμβάνεται καί περί τῆς πεπληρωμένης φύσεως, ἤτοι περί τοῦ εἶδους, οὐ μὴν δὲ περί τοῦ μέρους τῆς οὐσίας, οἷον περί τοῦ γένους, καί τῆς διαφοράς, ὅτι τὸ τῆς οὐσίας μέρος χωρὶς τοῦ ἑτέρου καθαρῶς καί διακεκριμένως οὐδόλως ἐπιλαμβάνεται, οἷον τὸ ζῶον γενικῶς, καί τὸ σχῆμα ἢ ἀφηρημένον παντός εἶδους οὐδὲν διακεκριμένον τῷ νῦν παρίστησιν. (i. 151)

Ἄξιωμα τρίτον

Τὸ οὐδέν, οὐδενός πράγματος αἰτία εἶναι δύναται.

Ἄξιωμα τέταρτον

Οὐδεμία οὐσία ἢ τελειότης, ὑπάρχουσα τὸ οὐδέν ἔχειν δύναται. τουτέστι τὸ μὴ ὑπάρχον ἀντί τῆς ἐξ ἧς ὑπάρχει αἰτίας.

Ἄξιωμα πέμπτον

"Ὅ,τι ἂν τελειότητος ἐν τινι πράγματι ἦ, τοῦτο ἐν τῇ πρώτῃ καί ὀλοκλήρῳ αὐτοῦ αἰτίῃ εἰδικῶς ἢ ἐξόχως ἐμπεριέχεται.

Ἄξιωμα ἕκτον³²

Πᾶν σῶμα οὐδ' ἑαυτό, οὐδ' ἕτερόν τι σῶμα κινήσῃ δύναται, εἰμὴ παρ' ἄλλου πρότερον κινήθῃ. τὸ γὰρ σῶμα καθ' αὐτό, οὐδ' εἰδικῶς, οὐδ' ἐξόχως περιέχει τὴν κίνησιν.

Ἄξιωμα ἑβδομον

Καί πρὸς τὴν διατήρησιν καί πρὸς τὴν παραγωγὴν τοῦ πράγματος ἐπίσης αἰτία ἐπιζητεῖται.

Ἄξιωμα ὄγδοον

Ἡ δύναμις τῆς ἐνεργείας, καί καθαρότητος οὐ μόνον τ' ἀληθῆς ἐκδηλοῖ, ἀλλὰ καί τὸ ψευδές διὰ τοῦ φωτός τῆς ἀληθείας ἐκκαλύπτει.

Κεφάλαιον πέμπτον

Περὶ Θεοῦ ὀνόματος καί τῆς παρ' ἡμῶν αὐτοῦ γνώσεως.

Προτεθείσθω βέβαια, καί ἀναμφίβολος ἢ πρότασις αὕτη ἐν τῇ φύσει τῶν ὄντων πνεύματα ὑπάρχουσι. Τὸ πνεῦμα ἢ Θεός ἐστὶν ἢ ἄγγελος ἢ νοῦς ἀνθρώπειος καί ὀρίζεται οὐσία διανοοῦσα. Ἡ τοῦ Θεοῦ τοῖνον ἐπίλημις, ἤτοι ἰδέα παρὰ πάσι τοῖς εἰλικρινῶς τὸ νοούμενον προφορικῶς

32. Στὰ ΧΡΑ τὰ ἀξιώματα στ' καί ζ' παραλείπονται.

λόγω διενσημήναι ἐθέλουσιν ἢ αὐτή. οὐδεὶς γάρ ὁ μὴ καθομολογῶν, οὐσίαν νοεῖν πνευματικὴν, καὶ ἀπλουστάτην ἀφ' ἑαυτῆς ὑπάρχουσαν, αἰώνιον, ἀόριστον, ἀπειρον, παντοδύναμον, πάντα γινώσκουσαν, πάντα περιέχουσαν, διακυβερνῶσαν, κινουῦσαν, καὶ πάσαν τελειότητα πληρῆ-στάτως πλουτοῦσαν, οὐ μὴν δὲ ἀλλὰ καὶ οἱ ἀθεῖαν νοσοῦντες, οἷος ἦν ὁ Σπινόζας ὁ ἄθεος, ὁ Πρωταγόρας, καὶ Διαγόρας, καὶ οἱ περὶ τὸν Ἐπίκουρον τοῦ τ' αὐτό ἀποφάσκουσιν, τῆς αὐτῆς ἰδέας μὴ ἀποικιζόμενοι.

Θεῖσις³³

Ἡ τοῦ Θεοῦ ἰδέα ἐμφυτὸς ἡμῖν.

Δεῖξις πρώτη

Ἐχοντες ἰδέαν ὄντος ἀκρῶς τελείου, οὐκ ἀμοιροῦμεν τῆς τοῦ Θεοῦ ἰδέας. κατὰ τοῦτο γάρ καὶ ἀτελεῖς ἡμᾶς αὐτοὺς εἶναι φαμέν, καθ' ὃ τῆς ἰδέας τοῦ ἀκρῶς τελείου ὄντος κατώτεροι εἶναι συλλογιζόμεθα, ἡτις ἐμφυτῶς ἡμῖν ἐνυπάρχειν δεῖκνυται. ἐκείνη γάρ Ἰδέα ἐστὶν ἔμφυτος, ἡτις οὔτε ἐπίσακτος, οὔτε πεποιμένη ὑπάρχει.

Ἀλλὰ ἢ τοῦ Θεοῦ ἰδέα οὔτε ἐπίσακτος ἐστίν, οὐ γάρ ἐκ τῶν αἰσθήσεων ἔχει τὸ εἶναι, οὐδὲ ἐκ τῆς ἐπιλήψεως τῶν αἰσθητῶν ἡμῶν ἐγγίγνεται, οὔτε χρωματιστοῦ, οὔτε γευστοῦ, οὔτε ἀκουστοῦ, οὔτε ὄσφρησει ἢ ἀφῆ Ἀντικειμένου πεφυκότος, καὶ τὰ Ἀτελῆ ὄντα, οἷα ἐστὶ τὰ αἰσθητὰ τὴν τοῦ τελειοτάτου ἰδέαν ἡμῖν ἐμποιῆσαι οὐκ ἔχουσιν, οὔτε πεποιμένη, Ἀπλή γάρ οὐσα ἐξ ἑτέρων οὐ σύγκεται, καὶ ἀπασαί αἱ τῶν ἄλλων Ἰδέαι ἅμα συνηγμέναι τέλειόν τι (ἰ. 152) ἐκτελέσαι οὐ δύναται, Ἀλλ' οὐδὲ πρόσθεσις ἢ Αφαιρέσις αὐτῆ ἐπετᾷ. ἀρ' ἢ τοῦ Θεοῦ ἰδέα ἐστὶν ἐμφυτος.

Δεῖξις δευτέρα

Ἐκείνη ἢ ἰδέα ἐστὶν ἐμφυτος ἡμῖν ἡτις ἀπὸ γενέσεως ἐγκατεσπαρμένη δεδῶρηται. ἀλλ' ἢ τοῦ Θεοῦ ἀπὸ γενέσεως ἡμῖν φυσικῶς ἐγκατεσπαρμένη δεδῶρηται, τουτέστιν αὐτός ὁ Θεός, καθ' ὃ τῆ ἡμετέρῃ διανοίῃ ἑαυτὸν λίαν ἀμωδρῶς δίδωσιν ἐννοεῖν, ἀδύνατον γάρ τὸ κτιστὸν Ἀτελές ὑπάρχον, τὴν τελειοτάτην ἡμῖν ἐντυπῶσαι ἰδέαν, ἀρ' ἢ τοῦ Θεοῦ ἰδέα ἐμφυτος.

Ἐνστασις πρώτη

Ἐκείνη ἢ Ἰδέα οὐκ ἔστιν ἐμφυτος, ἡτις ἡμῖν διὰ τῶν αἰσθήσεων ἐγγίγνεται. ἀλλ' ἢ τοῦ Θεοῦ ἰδέα διὰ τῶν αἰσθήσεων ἡμῖν ἐγγίγνεται, τουτέστιν ἐκ τῆς τοῦ παντός θεωρίας, τὰ γάρ Ἀόρατα αὐτοῦ, καθ' ὃ

33. Στὰ ΧΡΑ παραλείπεται.

φησὶν καὶ ὁ οὐρανοβάμων³⁴, ἀπὸ κτίσεως κόσμου νοούμενα τοῖς ποιήμασι καθαραῖται. &ρ' ἡ τοῦ Θεοῦ ἰδέα οὐκ ἐστὶν ἡμῖν ἐμφυτος.

Ἀπόκρισις

Ἐπισημασθῆναι τὴν ἐλάσσονα, εἴ γάρ ἐκ τῆς τῶν αισθητῶν ἐπιλήψεως τὴν τοῦ Θεοῦ Ἰδέαν εἶχομεν, ἐκ τῶν ἐνυπαρχουσῶν τούτοις τελειοτήτων, ταύτης ἂν ἐποιούμεθα τὴν σύνθεσιν, οἷον ἐκ τῆς λαμπρότητος τοῦ ἡλίου, καὶ τῶν ἀστέρων, ἐκ τῆς θερμότητος τοῦ πυρός, ἐκ τῆς ψυχρότητος τῆς χαλάζης, καὶ ἐκ τῆς λευκότητος τῆς χιόνος, ὥστε τὸν Θεόν ἐπιλαμβάνειν λαμπρόν ὡς ἡλίον, θερμόν ὡς πῦρ, ψυχρόν ὡς χάλαζαν, καὶ λευκόν ὡς χιόνα, ὅπερ τῶν ἀτοποτάτων ἐστὶ νοεῖν καὶ λέγειν. ἀλλ' οὐδέ ἐκ τῶν αισθήσεων διὰ συνθέσεως, καὶ συντάξεως πολλῶν Ἰδεῶν ἅμα οὐκ ἐκφύεται αὐτῇ, ὡς τινὲς λέγουσιν, οὔτε μὴν δι' αὐξήσεως, ἢ ἐλάττωσεως, ἢ διὰ μεταθέσεως, καὶ προσοικειώσεως. πολλαὶ μὲν γὰρ ἀτελεῖς Ἰδέαι, ὡς εἰπόντες ἐφθήμεν, τέλειόν τι παραστήσαι οὐκ ἔχουσιν, ἐλάττωσιν δὲ ἢ αὐξήσιν αισχρόν ἐστὶ καὶ λέγειν. οὐ γὰρ ἐκτεταμένος ὁ Θεός, οὐδέ σῶμα, ἀλλὰ πνεῦμα τυχάνει γε ὧν, ἄλλως οὐκ ἂν ἢ ν ἄκρως τέλειον, καὶ μεταθέσεως ἢ προσοικειώσεως. οὐδέ μνησθῆναι χρεῶν ἐνταῦθα. τίς γὰρ τοῦ σωματικοῦ σχέσις πρὸς τὸ πνευματικόν καὶ τοῦ ἀτελοῦς πρὸς τὸ ἐντελές; τὰ δὲ ἄορατα αὐτοῦ ἀπὸ κτίσεως κόσμου, τουτέστιν εἴτε ἀπὸ τῶν πνευματικῶν, οἷα ἐστὶν ἡ ἡμετέρα ψυχὴ, εἴτε ἀπὸ τῶν σωματικῶν οἷος ἐστὶν ὁ οὐρανός καὶ τὰ ἄλλα νοούμενα, ὡς δι' ἀφορμῶν τὴν ἐμφυτον ἡμῖν ἰδέαν ἐπεχειρουσῶν καθαραῖται, οὐ μὴν δὲ ὡς δι' αἰτίων ταύτης παρεκτικῶν. οὐδέ γὰρ ἀφορμὴν παρεῖχον ἡμῖν τὰ κτίσματα νοῆσαι τὸν Θεόν, εἴγε μὴ ἐγκεκολλημένη ἢ τοῦ Θεοῦ ἰδέα ταῖς ἡμῶν διανοίαις παρὰ τοῦ δημιουργοῦ εἴη.

Ἐρεῖ τις

Ὁ Θεός κοινῶς ἐπιλαμβάνεται γέροντος δίκην, ὡς περ ὁ ἄγγελος νεανίσκου, (ἰ 153) ἀλλ' ἡ τοιαύτη ἰδέα τὴν ἀρχὴν ἔχει παρὰ τῶν αισθησεων. Ἄρ' ἡ τοῦ Θεοῦ ἰδέα τὴν ἀρχὴν παρὰ τῶν αισθησεων ἔχει.

Ἀπόκρισις

Διαιρώ τὴν μείζονα κοινῶς ἐπιλαμβάνεται ὁ Θεός γέροντος δίκην, ἐπιλήψει ἀτόπῳ καὶ ψευδῶς ζύμφ. ἐπιλήψει ἀληθεῖ ἀπὸ φ: οὔτε γὰρ σωματικός ὁ Θεός, οὔτε ἐκ μερῶν συνίσταται, ἀλλ' ἄκρως πνευματικός, πανταχοῦ παρών, παντοδύναμος, πάντα ἀκινήτως κινῶν, οὐδέποτε γηρά-

34. Ὁ οὐρανοβάμων Ἄποστολος Παῦλος, Ρωμ. 1,20.

σκων καὶ οὐδέποτε ἀνανεούμενος, ἀλλὰ τὰ πάντα ἀνανεών, αἰώνιος, ἀπειρος, καὶ ἐνὶ λόγῳ ὄν πανταχόθεν ὀπερτέλειον, μηδεμιᾷ φαντασίῳ ἐξεικονίζεσθαι δυνάμενον. παραπλησίως δὲ καὶ ὁ ἄγγελος οὐκ ἐπιληπτός νεοῦ δίκην πτερωτού, ἄλλ' ὡς οὐσία νοερά, ἦν νοῆσαι μὲν δυνάμεως εὐμοιροῦμεν, φαντασθῆναι δὲ οὐδόλως.

Ἀντίστασις

Οὐδεμία ἐν ταῖς ἡμετέραις διανοίαις ὑπάρχει τοῦ Θεοῦ ἰδέα εἰμὴ τοῦτον διὰ τίνος σωματικῶς εἰκόνας ἑαυτοῖς παραστήσαιμεν. ἀλλ' οὐδεμία αὐτοῦ δύναται εἶναι εἰκὼν, εἰμὴ γέροντος. ἀρα ὁ Θεός ἐπιληπτός δίκην γέροντος.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφημι τὴν μείζονα. ἐκεῖνα γὰρ μόνον διὰ σωματικῆς τινός εἰκόνας ἐπιλαμβάνομεν, ἀτινα αἰσθητὰ καὶ σωματικὰ πέφυκε, οὐ μὴν δὲ τὰ πνευματικά, καὶ πάσης ὑλικῆς διαθέσεως ἀμοιροῦντα, οἷον κατὰ γένος τό αὐτοεῖναι, τὴν ἀλήθειαν, τό κάλλος, τὴν τελειότητα, καὶ ἕτερα τοιαῦτα καθαρῶς, καὶ διακεκριμένως ἐπιλαμβάνομεν, μηδαμῶς σωματικῆς εἰκόσι χαραχθῆναι δυνάμενα.

Ἐρεῖ τις

Αἰ μὴ τελειότητες αἰ τῆ αἰσθήσει ἐπιλαμβανόμεναι διδῶσιν ἡμῖν τὴν τοῦ Θεοῦ γνώσιν, ὡς δντος ἀκρως τελείου, ἀρ: ἡ τοῦ Θεοῦ γνώσις ἐκ τῶν αἰσθήσεων ἀρχεται.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφημι τό προηγούμενον. διτι παῖν ἀτελές διὰ τοῦτο γινώσκομεν τοιοῦτον εἶναι, διτι τῆς ἐμφύτου ἰδέας τῆς τελειότητος πόρρω ἀφίστασθαι κατανοοῦμεν, καὶ ὡσπερ διὰ τὸν ἡμέτερον νοῦν ἀτελή πάντα εἶναι λέγομεν, οὕτω διὰ τὸν Θεόν τὰ σύμπαντα.

Ἀντίστασις

Εἰ οὕτως εἶχε τό πρᾶγμα οὐδαμῆ οὐδέποτε' ἂν ἦσαν ἄθεοι.

Ἀπόκρισις

Οὐκ ἂν ἦσαν ἄθεοι εἴγε τῆ ἐνυπαρχούση αὐτοῖς ἐκ φύσεως ἰδέσι προσέχειν βούλοιντο ζῆμφ. ἀλλως ἀπόφ. οὐδέν γάρ ἔθνος οὕτω θηριώδες, καὶ ἀπηνές, οὐ τὸν νοῦν ἢ θεότητος ἐπίληψις οἷ φωτίζει καὶ πολλοὶ περὶ Θεοῦ άτοπα λέγουσι, τὴν γε μὴν θείαν φύσιν καὶ δύναμιν, πάντες ὑπάρχειν καθομολογοῦσι. καὶ γε ἡ τῶν Ἀπάντων ἐθνῶν ζυμφωνία ὡς

νόμος τῆς φύσεως παραδεκτέα³⁵. (i. 154)

Ἐνστασις δευτέρα

Οὐδεμία ἐν ἡμῖν ἐνυπάρχει ἰδέα ὄντος ἀπειρου, ἀλλ' ὁ Θεός ἐστὶν ἀπειρος. Ἀρ' οὐδεμία ἡμῖν ἐνυπάρχει Θεοῦ ἰδέα.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφημι τὴν μείζονα. τὸ γὰρ ἀπειρον ἦτοι τὸ πέρασ μὴ ἔχειν καθαρῶς καὶ διακεκριμένως γινώσκωμεν. οὐδὲν γὰρ τοῦτο ἄλλο, διὰ μὴ τὸ ὄν τὸ ἀπλῶς τέλειον, φτίνι οὐδὲν ὄλως προστεθῆναι ἔξεστιν, ὡσπερ καὶ τὸ πεπερασμένον. οὐδὲν γὰρ καὶ τοῦτο ἄλλο, εἰμὴ τὸ μὴ ὑπερτέλειον, φτίνι διανοήσεως ἀείποτε προστεθῆναι τί δυνάμεθα.

Ἐρεῖς

Τὸ Ἀπειρον γινώσκεται διὰ τινα τοῦ ὀρισμένου ἀπόφασιν, τουτέστιν ἡνίκα τινός πράγματος οὐχ ὀρώμεν τὸ πέρασ, τῆνικαὶτα τοῦτο προσαγορεύομεν ἀπειρον, ἀρα καθαρῶς καὶ διακεκριμένως τὸ ἀπειρον οὐ γινώσκεται.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφημι τὸ προηγούμενον. οὐ γὰρ δι' ἀπόφασιν τοῦ πεπερασμένου τὸ ἀπειρον γινώσκεται, ἐκείνου διὰ τινα τούτου ἐλάττωσιν ἐπιλαμβανόμενου καὶ γὰρ τὸ πεπερασμένον μέρος τοῦ κατὰ γένος ὄντος θεωρεῖται, καὶ τὴ τάξει ὕστερον τοῦ ἀπειρου.

Ἐνστασις τρίτη

Εἴγε εἶχομεν ἰδέαν ἐγινώσκομεν Ἄν τί ἐστὶ Θεός. ἀλλ' οὐ γινώσκομεν τί ἐστὶ Θεός, ἀρ' οὐδεμίαν ἔχομεν τοῦ Θεοῦ ἰδέαν.

Ἀπόκρισις

Διαιρώ τὴν ἐλάσσονα, οὐ γινώσκομεν ἐντελῶς τί ἐστὶ Θεός ζυμφ: ἀτελῶς ἀπόφ: ἢ ἐνυπάρχουσα τοίνυν τοῦ Θεοῦ ἡμῖν ἰδέα καθαρὰ, καὶ διακεκριμένη οὔσα διὰ τὸ περιέχειν³⁶ τὰ μόνω τῶ Θεῶ ἀνήκοντα κατηγορήματα, ἀτελής τε καὶ ἐλλειπῆς τυγχάνει, οὐ μόνον διὰ τὸ μὴ παριστάναι τὴν τριάδα τῶν ὑποστάσεων, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸ τῆς μιάς φύσεως τοῦ πληρώματος, καὶ τῆς τελειότητος οὐ μισηρᾶς ἀνευ ἐλλείψεως καθάπε-

35. Σαφῆς ὑπαινιγμός τῆς «ιστορικής ἀποδείξεως» περὶ ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ. Περισσότερα στό **Θ. ΒΟΡΕΑ**, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν φιλοσοφίαν*², τ. 3, Ἀθήναι 1972, σ. 380.

36. Στά ΧΡΑ: παρέχειν.

σθαι, ἀνθ' ὅτου μᾶλλον τί οὐκ ἔστιν, ἢπερ τί ἐστίν τὸ θεῖον ἐπιλαμβάνεται, οἷον οὐκ ἔστι γῆ, οὐ θάλασσα, οὐ τὰ ἐν αὐταῖς, οὐκ ἀήρ, οὐ τὰ ἐν αὐτῷ, οὐκ οὐρανός, οὐκ ἥλιος, οὐ σελήνη, οὐκ ἀστέρες, οὐκ ἄγγελοι, οὐ δυνάμεις, οὐ κυριότητες, οὐκ Ἀρχάγγελοι, οὐ θρόνοι, οὐκ ἀρχαί, οὐ τε ἐξουσίαι.

Σημειώσατε, διὰ εἶγε τὸ ἀτρεπτον ἀγαθὸν οὐκ ἐγινώσκομεν, οὐδενὸς ἂν τρεπτοῦ προυτιθέμεθα, καὶ διὰ τὸ θεῖον οὐ μόνον ἀποφατικῶς, ἀλλὰ καὶ θετικῶς γινώσκεται³⁷, εἰ καὶ ἀτελῶς, ἢ δηλ.: ὃν ἐστὶ παντέλειον, πάντων αἰτία κατὰ τὴν παραγωγὴν καὶ διατήρησιν. τὸ γὰρ εἶδέναι τί οὐκ ἔστι, τί οὐκ ἔστι τοῦτο εἶδέναι. οἷον γινώσκουσι πολλοὶ τί οὐκ ἔστι φῶς, ἢ βαρύτης, καὶ ἀντιτυπία, ἀλλ' οὐ διὰ τοῦτο τὴν βαρύτητα, τὸ φῶς, καὶ τὴν ἀντιτυπίαν εἶδέναι λέγονται.

Κεφάλαιον ἕκτον

Περὶ τῆς Θεοῦ ὑπάρξεως

Ἐμφυτος ἡμῖν ἄπασιν ἀνθρώποις ἢ τοῦ Θεοῦ ἰδέα ἐνυπάρχει, καὶ τὸ περὶ τῆς τοῦτου (ἰ. 155) ὑπάρξεως λέγειν περιττόν, οὐδεμία γὰρ ἀμφιγνήσις, ἀλλ' ἐπειδὴ εἶπεν ἀφρον ἐν καρδίᾳ αὐτοῦ οὐκ ἔστι Θεός³⁸, ἵνα τῆς ἐς τοσοῦτον μανίας, καὶ ἀσεβείας καταπτώσεως ἀναστήσωμεν τὸ τοιοῦτον, ρητέον καὶ περὶ ταύτης, καὶ προσενεκτέον αὐτῷ τὰ αὐτοῦ ἐκ τῶν αὐτοῦ.

Θέσις

Ὁ Θεός ὑπάρχει. δείκνυται.

Τὸ αἶτιον ὑπάρχοντος ὑπάρχει. ἀλλ' ὁ Θεός αἴτιος ἐστὶ τῆς ἐν ἡμῖν τοῦ Θεοῦ, ἦτοι τοῦ ὄντος τοῦ ἄκρως τελείου ὑπαρχούσης ἰδέας τῆς διακριτικῆς τῶν τιμιωτέρων ἀπὸ τῶν κατωτέρων δι' οικειότητα, καὶ ἀλλοτριώσιν³⁹, οὐ γὰρ ἡμεῖς ταύτης αἴτιοι, οὐθ' οἱ γονεῖς, οὐθ' οἱ διδάσκαλοι, ἢ τὰ δρόμενα μηδαμῶς ἡμῖν, καὶ τούτοις τῆς ἰδέας τῆς ἄκρας τελειότητος, ἐμπεριεχομένης κατὰ τὸ διὰ τὴν ἀντελειότητα ἐν τινὶ ἴ, τοῦτο ἐν τῇ πρώτῃ καὶ ὀλοκλήρῳ αἰτίῳ, καὶ εἰδικῶς, ἢ ἐξόχως ἐμπεριέχεται. ἀρ.: ὁ Θεός ὑπάρχει.

37. Διάκριση ἀποφατικῆς καὶ καταφατικῆς θεολογίας.

38. Λουκ. 12, 16-21.

39. Ἐπισημαίνεται καὶ ἐδῶ ἡ χρῆσις τοῦ ὄρου «ἀλλοτριώσις» (=ἀποξένωσις) ἀπὸ τὸν Καβαλλιώτη.

Ἄλλως

Τά ἀτελή ἑλαττώσει τελείου λέγεται εἶναι ἀτελή. ἀλλ': τὰ ὄντα εἰσὶν ἀτελή μᾶλλον γάρ καί ἤττον μετέχει τελειότητος, οἷα τὰ ἐμψυχα κρείττονα τῶν ἀψύχων πέφυκε, καί τὰ αἰσθητικά τῶν ἀναισθητῶν, τὰ ἀσώματα τῶν σωματικῶν, ἀρ: τὰ δντα ἑλαττώσει τελείου λέγεται εἶναι ἀτελή, δπερ ἐστὶν αὐτό δὴ τό Θειον, τό ἀφ' ἑαυτοῦ τήν ὕπαρξιν ἔχον, τό αἰώνιον, τό ἀπειρον καί ἀόριστον.

Ἐρεῖς

Τό δν τό ἀκρως τέλειον καί ἀκρως ἀγαθόν οὐδέν κακόν⁴⁰ συγχωρεῖ γενέσθαι, ἀλλ' ὁ Θεός πολλά τῶν κακῶν γενέσθαι συγχωρεῖ, ἀρ: οὐκ ἐστὶν ἀκρως τέλειον καί ἀκρως ἀγαθόν.

Ἀπόκρισις

Διαιρώ τήν ἐλάσσονα, ὁ Θεός πολλά τῶν κακῶν γενέσθαι συγχωρεῖ, ἵνα ἐξ αὐτῶν ἀγαθὰ μίζω ἐπαγάγη ζυμοφ: ἄλλως ἀπόφ:

Ἀντίστασις

Ὁ Θεός ἢ ἀφαιρεῖν τὰ κακά δύναται, καί οὐ βούλεται, ἢ βούλεται καί οὐ δύναται, εἰ μὲν τό πρῶτον δοθεῖ ἄδικος ἐστὶν, εἰ δέ τό δεύτερον ἐλλειπής, καί ἐπομένως, οὐχί Θεός.

Ἀπόκρισις

Ὁ Θεός δύναται ἀπολελυμένως πάντα τὰ κακά ἀφελέσθαι βουληθείς, ἀλλά συγχωρεῖ ταῦτα, ἵνα μίζονα ἐκ τούτων συνάγη ἀγαθὰ. τὰ δέ χτίσματα ἐλεύθερα ἐπὶ τήν ἀγαθὴν καί τήν ἀντικειμένην μερίδα ρέποντα δημιουργήσαι οὐδεμιᾶς ἀτοπίας ἔχεται, ὧν τινῶν τῆς αὐτεξουσιότητος τό, μὲν ἀγαθόν ἀμείβει, τό δέ κακόν⁴¹ κολάζει.

Ἄλλως

"Ὅτι ἂν ἐν τῇ καθαρῇ καί διακεκριμένῃ Ἰδέσι τοῦ πράγματος περιέχεται, τοῦτο κατ' αὐτοῦ βεβαιοτάτως δύναται καταφάσκεισθαι, ἀλλ' ἢ κατ' ἐνέργειαν ὕπαρξις περιέχεται ἐν τῇ καθαρῇ καί διακεκριμένῃ Ἰδέφ τοῦ Θεοῦ, ἤτοι τοῦ δντος τοῦ ἀκρως τελείου, τῇ ἐμφύτῳ ἡμῖν οὔσῃ, καί ἀληθεῖ, καί πραγματικῇ, ὡς τελειότης ἢς ἀνευ τοῦτο (ί. 156) ἐπιληφθῆναι οὐκ ἔχει. ἄρ' ἢ κατ' ἐνέργειαν ὕπαρξις βεβαιοτάτως τοῦ Θεοῦ κατηγορεῖσθαι δύναται.

40. Στά ΧΡΑ: τῶν κακῶν.

41. Στά ΧΡΑ: πονηρόν.

Ἐρεῖς

Ἐκ τοῦ ἐπιλαμβάνειν ἀναγκαίως τόν κύκλον εἶναι στρογγύλον οὐχ ἔπεται ἐν τῇ φύσει τῶν ὄντων ὑπάρχειν. ἀρ: καί ἐκ τοῦ ἐμπεριέχεσθαι τήν ὑπαρξίν ἐν τῇ τοῦ ἀκρως τελείου ὄντος ἰδέα οὐχ ἔπεται τόν Θεόν ὑπάρχειν.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφημι τήν ὁμοίωσιν. καί γάρ ὡσπερ ἐστίν ἡ στρογγυλότης ὡς πρὸς τόν κύκλον, οὕτως ἐστίν ἡ ὑπαρξις ὡς πρὸς τόν Θεόν.

Ἀντίστασις

Εἴγε οὕτως ἔχει, ἔπεται τόν Θεόν μὴ ὑπάρχειν ἀπολελυμένως, ἀλλ' ἐξ ὑποθέσεως, διὰ ὑπάρχει, ἀναγκαίως ὑπάρχειν, ὡσπερ ὁ κύκλος ἀναγκαίως ἐστὶ στρογγύλος ὑπάρχειν υποτεθείς.

Ἀπόκρισις

Θετέα ἡ σύγκρισις μεταξύ τῆς ὑπάρξεως ὡς πρὸς τὸ ὄν τὸ ἀκρως τέλειον, καί τῆς στρογγυλότητος, ὡς πρὸς τόν κύκλον οὐ μὴν δ' ἀπλῶς. ἡ γάρ ὑπαρξις ἐν μὲν τῇ τοῦ Θεοῦ ἰδέει ἀναγκαίως, ἐν δὲ τῇ τοῦ κύκλου ἐνδεχομένως ἐμπεριέχεται. ρητέον οὖν ὡσπερ ἡ στρογγυλότης ἀπὸ τοῦ κύκλου χωρισθῆναι οὐ δύναται, οὕτως ἡ ὑπαρξις τοῦ Θεοῦ ἀπομακρυνθῆναι οὐκ ἔχει, οὐ μὴν δὲ ὡσπερ ὁ κύκλος ἐξ ὑποθέσεως διὰ ὑπάρχει ἀναγκαίως ἐστὶ στρογγύλος, οὕτως ὁ Θεός ἐξ ὑποθέσεως διὰ ὑπάρχει ἀναγκαίως ὑπάρχει.

Ἐρεῖς

Ἀπὸ τῆς τάξεως τῆς ἐν τῇ ἰδέῃ πρὸς τήν ἐν τοῖς πράγμασιν οὐχ ὑγιῶς συμπεραίνεται, ὅσον ἐπανάκει πρὸς τήν τοῦ πράγματος ὑπαρξίν, ἀλλὰ μόνον ὅσον πρὸς τήν οὐσίαν. ἄλλως γάρ ὅτι ἂν ἐπιλάβοιμεν ὑπαρχοὶ ἂν, ὅπερ ἀδύνατον. ἀρ: εἰ καὶ ἡ ἀναγκαία ὑπαρξις ἐν τῇ ἰδέῃ τοῦ ὄντος τοῦ ἀκρως τελείου ἐμπεριέχοιτο, συμπερανθῆναι οὐ δυνατόν τοῦτο ὑπάρχειν.

Ἀπόκρισις

Διαιρώ τὸ προηγούμενον, οὐχ ὑγιῶς συμπεραίνεται, ἐάν ὁ λόγος ἡ περὶ τῆς κατὰ δύναμιν, ἤτοι τῆς ἐνδεχομένης ὑπάρξεως ζυμφ: ἐάν ὁ λόγος ff περὶ τῆς Ἀναγκαίας ὑπάρξεως ἀπόφ:

Ἡ πρότασις αὕτη, ὁ Θεός ὑπάρχει, οὐ μόνον καθ' αὐτήν ἐστὶ γνωστή, ὡς πρὸς ἑαυτήν, ἀλλ' ἔτι καθ' αὐτήν ἐστὶ γνωστή, καί ὡς πρὸς ἡμᾶς. ἐάν γάρ προσέχειν ἐθέλωμεν τῇ τοῦ Θεοῦ ἰδέει ἤτοι τοῦ ἀκρως

τελείου δντος, τὸ κατηγορούμενον ταύτης ἀναγκαίως συνήφθαι τφ ὑποκειμένῳ καὶ τὸ αὐτὸ εἶναι ἀτελὸς καὶ οὐκ ἐντελὸς, ὡς εἰπόντες ἐφθήμεν⁴².

Ἄλλως

Ἡ πάντα εἰσὶν ἐνδεχόμενα, ἢ δίδοται τι δν ἀπλῶς ἀναγκαῖον. ἀλλὰ (ί. 157) πάντα οὐ δύναται εἶναι ἐνδεχόμενα, ἀφ' ἑαυτῶν γάρ ἂν εἶχε τὴν ὑπαρξίν, ὅπερ ἀδύνατον, ἐνδεχόμενα γάρ ἂν εἶη καὶ μὴ ἐνδεχόμενα, ἄρα ἐστὶ τί δν ἀπλῶς ἀναγκαῖον μηδενὸς ἐξηρημένον, καὶ ὡς πλήρωμα παντὸς τοῦ εἶναι, τῶν ἄλλων τῆς ὑπάρξεως αἴτιον ὅπερ ἐστὶν ὁ Θεός.

Ἐρεῖς

Ἀπὸ τοῦ διανεμητικοῦ πρὸς τὸ συλλεκτικόν, τουτέστιν ἀφ' ἐκάστου τῶν μερῶν πρὸς τὸ ὅλον οὐχ ὑγιῶς συμπεραίνεται. ἄρ: ἐκάστου τῶν πραγμάτων ἐνδεχομένου δντος οὐκ ἐστὶ, καὶ ἅπαν τὸ τῶν δντων ἀθροισμα ἐνδεχόμενον, ἀλλ' ἀναγκαῖον, οὐδ' ἕτερόν τι δν ἀναγκαῖον παρά ταύτην τὴν τῶν δντων συλλογὴν δοθῆναι ἀνάγκη⁴³.

Ἀπόκρισις

Διαιρῶ τὸ προηγούμενον: συμπεραίνεται οὐχ ὑγιῶς ἀφ' ἐκάστου τῶν μερῶν πρὸς ὅλον τὸ ἀθροισμα, δετε ἢ ἐπαρίθμησις οὐκ ἐστὶ τελεία, καὶ τὸ κατηγορούμενον οὐσιωδῶς τφ ὑποκειμένῳ οὐ προσήκει ζυμφ: δετε ἢ ἐπαρίθμησις ἐντελής ἐστὶ, καὶ τὸ κατηγορούμενον οὐσιωδῶς προσήκει τφ ὑποκειμένῳ ἀπόφ:

Ἀντίστασις

Τὰ δυνατὰ πάντα ἐνεργεῖφ ὑπάρχειν οὐ δύναται ὑποτεθῆναι. ἄρ: οὐδέ πάντα τὰ ἐνδεχομένως ὑπάρχοντα μὴ ὑπάρχειν.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφημι τὴν ὁμοίωσιν δετι τὰ δυνατὰ πάντα δυνάμει μόνον ὑπάρχουσι, καὶ οὐκ ἐνεργεῖφ, τὰ δέ ἐνδεχομένως ὑπάρχοντα, καὶ ὡς ὑπάρχοντα ἐνεργεία, καὶ ὡς μὴ ὑπάρχοντα θεωρηθῆναι δύναται.

42. Στὸ περιθώριο σημειώνεται: «Κακῶς συμπεραῖνουσι δεσοὶ λέγουσιν δετι ἢ ὑπαρξίς τοῦ Θεοῦ παρά τῆς ἡμῶν ἐξαρτᾶται Ἰδέας». Καταφέρεται κατὰ τῆς ὄντολογικῆς ἀποδείξεως περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ. Περισσότερα στοῦ **BOPEA**, δ.π., σ. 379.

43. Στὸ περιθώριο σημειώνεται: νόει ἐκαστον ἐνταῦθα δετομον.

"Άλλως

Τά σώματα καθ' αὐτά μὲν, τουτέστιν ὡς ποιητικά, καί κυρίως αἷτια οὔτε λύπην, οὔθ' ἡδονήν ἐν ταῖς ἡμετέραις ψυχαῖς ἐπεγεῖραι δύναται, διὰ καθ' αὐτά ἀδρανῆ τυγχάνει γε ὄντα καί οὐδεμία φυσική σχέσις εἰσχωρεῖ μεταξὺ τῶν σωματικῶν κινήσεων καί τῆς ἡδονῆς, ἢ τῆς λύπης τοῦ ἡμέτερου νοός, ὡς ἀφορμαί δέ καί μάλα διὰ τὸν νόμον τὸν μεταξὺ τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, καί τῆς λογικῆς ψυχῆς. Οὗτος δὲ ὁ γενικός, καί πάσι κοινός τοῖς ἀνθρώποις ἀπ' ἄλλου διορισθῆναι οὐ δύναται, εἰμὴ παρά τοῦ τὰ πάντα περιέχοντος, ἅμα δημιουργός καί συνέχοντος, καί τῶν νοῶν, καί τῶν σωμάτων δεσπόζοντος, ἄρα ὁ τῶν Ἀπάντων δημιουργός, καί διατηρητής, καί πρῦτανις ὑπάρχει, ἄρα ὁ Θεός ὑπάρχει.

"Άλλως

Κίνησιν βεβαίως τοῖς φυσικοῖς σώμασι ἐνυπάρχειν οὐδεὶς ὁ ἀμφιγυῶν. ἄλλ: ἢ κίνησις αὐτῆ ἀπὸ μόνου τοῦ πρώτου κινουμένου ἀναγκαίως προέρχεται, τὸ γὰρ σῶμα εἴτε μέγα, εἴτε μικρόν, εἴτ' ἄλλης τινός καταστάσεως καθ' αὐτό καί τῷ οἰκείῳ λόγῳ φυσικῷ, ἐπιληφθὲν νοεῖται πάντῃ ἀδρανές, καί κινῆσαι οὐ δύναται, εἰ μὴ ὡς ἀφορμῇ. ἀρ: τὸ πρώτον κινουῖν ὁ Θεός δηλ: ὑπάρχει, παρ' οὐ τὰ σώματα⁴⁴ τῆς οἰκείας εὐμοιρεῖ κινήσεως, καί δι' οὐ ἀείποτε διατηρεῖται, ἀτοπώτατον ἄρα τὸ Ἐπικούρφ πλατόμενον, (i. 158) τὸ τὰ σώματα δηλονότι ἀφ' ἑαυτῶν ἔχειν τὴν κίνησιν, καί τινα ὑπάρχειν δραστικά καί ἐνεργά άτομα ἐξ ὧν ἀπὸ τῆς τυχαίας συνδρομῆς πάντα παραγωγῆς εἰληθέναι, καί ἐν τῇ συμπλοκῇ ἀλλήλων ἡρεμεῖν, καί συνεχῶς ὀλισθαίνειν, διεξόδου δὲ δοθείσης κινήθηναι κατεπεύγεσθαι, εἰ γὰρ τί ἄτομον ὁρμῆν τινά ἢ κίνησιν ἔχει, πυνθάνομαι πρὸς τι μέρος κινήθηναι ἐπιέγεται, ἀδύνατον γὰρ ἐπὶ πάντα, ἄλλ' εἶγε πρὸς τοῦτο μᾶλλον, ἢ περ ἐκείνο, ἐπιζητώ, τοῦ χάριν μᾶλλον καί ἥττον γίγνεται δεκτικόν, ἢ γὰρ ἀπλή ὄντοτις οἷον τὸ σωματίον ἐκεῖνο πλάττεται πρὸς ἕκαστον τοῦ παντός μέρος δοκεῖ ἀδιάφορον, κἀν ἀπαξ ἡρεμῆση οὐδαμῶς αὐτῷ τὴν κίνησιν ἀνακτήσασθαι ἔχειν κατανοεῖται, ἄλλ' αἰωνίως⁴⁵ ὡς ἐν ἡρεμίῳ διαμένον ἐπιλαμβάνεται, εἰμὴ παρά τίνος ἄλλου κινήθει.

Άλλως

Αἱ ἐνεργοῦσαι αἷτια, καί τινα παράγειν Ἀποτελέσματα ἐν τῇ φύσει τῶν αἰσθητῶν καθορόμεναι ἀπὸ τίνος αιτίας τὴν βοήθειαν λαμβάνουσι,

44. Στά ΧΡΑ: τὰ πάντα.

45. Ἐδῶ ὁ Καβαλλιώτης αναπτύσσει τὴν ἀριστοτελικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ Θεό, βλ. ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ, Ἄριστοτέλης ὁ Σταγίριτης, σ. 210.

οἷον ὁ ἄνθρωπος ὑπ' ἀνθρώπου, ὁ ἀετός ὑπ' ἀετοῦ, οὐ γὰρ αὐτός καθ' αὐτόν αἴτιος καὶ τοῦ καθ' αὐτόν, καὶ τὴν κτίσιν, καὶ τὰς δυνάμεις καὶ τὸν τῶν ὀργάνων σχηματισμόν, παντάπασιν ἀγνοῶν ἐξαρτῶνται. ἄρα τὰ αἰτία ἀλλήλων πρὸς ἀποτελέσματα, καὶ οὕτως ἐπ' ἀπειρον ἢ πρόοδος, ἀλλ' ἀδτη οὐ δίδεται, καὶ ταῦτα ἐν ταῖς ὁμωνύμοις αἰτίαις (αἰτινες, ἐξαιρουμένης τῆς ἐσχάτης, διάφοροι εἰσὶ τοῦ ἀποτελέσματος, καὶ οὕτως ὑποτεταγμένοι εἰσίν, ὥστε μηδέποτε τούτων τὴν κατωτέραν, ἀνευ τῆς ἀνωτέρας ἀποτελέσαι τί δύνασθαι), μηδεμίαν γὰρ οὔσης πρώτης κινητικῆς αἰτίας, οὐδεμία ἂν ἦν δευτέρα, οὐ τρίτη* οὐδ' ἐσχάτη, καὶ οὕτως οὐδὲν ἂν ἐγίγνετο ἀποτελεσμα. ἐπὶ δὲ πῶς ἂν ἡ θαυμασία τοῦ ἐμφύχου σώματος καὶ μάλιστα τοῦ ἀνθρωπείου κατασκευὴ ἐκ τῆς ὕλης γίγνοιτο; ἢ πῶς ὁ νοῦς ὁ διανοήσεως μετέχων ἐκ τῆς ἀδρανοῦς ὕλης, ἀλλὰ καὶ ἐν ταῖς συνωνύμοις τὸ ἀδύνατον τοῦτο καταφαίνεται, εἰ γὰρ ἀπειροὶ αἱ τῶν ἀνθρώπων γενέσεις, οὐδεὶς ἂν εἶη πρῶτος ἀνθρώπων πατήρ, κἀντεῦθεν ἀκολουθήσειε τὰς ἀπ' αἰῶνος παρελθούσας ἡμέρας καὶ τοὺς γενηθέντας ἀνθρώπους, πεπερασμένους εἶναι, διὰ τὸ αἰεὶ τὸν ἀριθμὸν αὔξεσθαι, καὶ ἀπείρους, διὰ τὸ μηδαμῶς ἀπὸ ἀπείρου πεπερασμένον, θεωρεῖσθαι ἔχειν, ἄπερ ἀντιφάσεως ἐστὶ, καὶ τῷ λόγῳ μαχόμενον, ἀρ' ἀνάγκη ἐντινὶ τῶν ἀπάντων πρώτῃ στήναι, ἀρ' ὁ Θεὸς ὑπάρχει.

Ἄλλως

Τὰ ἐν τῷ δὲ παντὶ δρώμενα πρὸς τινὰ βέβαια τέλη αἰετοτε κατεπείγεσθαι θεωρεῖται, ἀλλὰ τὰ μηδεμίαν γνώσεως μέτοχα εἰς τινὰ βέβαια τέλη διὰ τῆς ἐνεργείας αὐτῶν οὐκ ἔχει κατεπείγεσθαι, εἰ μὴ διὰ τίνος ὁδηγοῦ σοφωτάτου κινοῖντο, καὶ διευθύνονται, ἄρα ὑπάρχει ὁ διοικητὴς ἐκεῖνος, καὶ διευθυντὴς, καὶ πρύτανις (ἰ. 159) τοῦ κόσμου, ὃν Θεὸν ὀνομάζομεν.

Ἄλλως

Εἰ τις γυμνάσιον, ἢ ἀγοράν, ἢ πόλιν εὐκτιστον ὀρόν, οὐκ ἂν ἔχη ταῦτα, αἰτίας ἀνευ κρῖναι γενέσθαι, πόσῳ μάλλον ἐν τοσαύταις κινήσει, καὶ τάξει τὸν προεστώτα, καὶ διευθυντὴν οὐ κατανοήση, τοσαύτην ἀναλογίαν, καὶ ποικιλότητα πραγμάτων καθορῶν, ἄρα ὁ Θεὸς ὑπάρχει.

Ἄλλως

Οὐδὲν μὲν ἀνώτερον ἀνθρώπου, τὸ δὲ ποιοῦν ἄπερ οὗτος οὐ δύναται κρεῖσσον αὐτοῦ ὑπάρχειν. ἀλλὰ τὰ οὐράνια, καὶ τὰ ἄλλα ὧν ἡ τάξις

46. Στὰ ΧΡΑ παραλείπεται.

αἰδῖος, ὕπ' ἀνθρώπου ποιηθῆναι ἀδύνατον, ἀρα ἐστί τό ποιῶν ταῦτα, διά τοῦτο κρεῖσσον ὑπάρχον, ἀρα ὑπάρχει τό ἀνώτατον πάντων, ἀρ: ὑπάρχει ὁ Θεός.

Ἄλλως

Εἶγε ὁ κόσμος ἦν ἀπειρος, οὐκ ἂν ἦν πρώτη αἰτία, ἀλλ' οὗτος οὐκ ἐστὶν ἀπ' αἰῶνος, πῶς γάρ ἢ τοῦ πλέειν⁴⁷ ναυτική τέχνη, ἢ τυπογραφική, ἢ τῶν μυλῶνων, καί ἄλλαι ἀναγκαῖαι δι' ὅλου τοῦ αἰῶνος ἐκρύπτεται τοῦ χάριν Ἱστοριῶν ὑπομνήματα ἐπέκεινα τῶν ἐπτὰ χιλιάδων, καί διακοσίων χρόνων, οὐκ ἐκτείνονται, οὐδ' ἄλλοι ἄνθρωποι, ἢ ποιηταί, ἢ πόλεμοι ἢ ἄλλα τινα παρά ταῦτα ἐν τούτοις μνημονεύονται, ἀρα ἐστί πρώτη αἰτία, ἀρα ὁ παντοδύναμος Θεός ὑπάρχει⁴⁸.

Ἄλλως

Ἐκείνοι εἰσὶ οἱ ἀφρονέστατοι, οἵτινες τὴν ἑαυτῶν σωτηρίαν εἰς προφανέστατον τίθενται κίνδυνον, ἀνευ τινός ἐλπίδος κέρδους, ἢ ὠφελείας. ἀλλ' οἱ ἀλόγως τὴν ἔμφυτον πᾶσιν ιδέαν τῆς τοῦ Θεοῦ ὑπάρξεως ἀποφάσκοντες, ἢ ἐν ἀμφιβολίῃ ἔχοντες τὴν ἑαυτῶν σωτηρίαν ἀνευ τινός κέρδους εἰς προφανέστατον τιθέασιν κίνδυνον, εἰ μὲν γάρ, ὡς οὔτοι ἀφρονεστάτως οἴονται, Θεόν οὐχ ὑπάρχειν, πάντως οἱ ἀγαθοὶ τῶν Ἀνθρώπων, οὐδὲν δειλιώσι τῆς ὁμολογίας ταύτης μετὰ θάνατον παραβλάψαι μὴ δυναμένης. εἰ δὲ ὁ Θεός ὑπάρχει, ὡσπερ ἢ φυσική ἐκείνη τῶν μετὰ βίων μέριμνα, ὡσπερ ἢ ἐν τοῖς ἀνιανοῖς χειρῶν τε καὶ ὀφθαλμῶν εἰς οὐρανόν ἄρσις, ὡς εἰς καταφύγιον, καὶ ὡσπερ ἢ φύσις ἅπασα κηρύττει καὶ ὡς εἰπεῖν, ὑψηλὴ τῆ φωνῆ ἐκβοά, καὶ τὸν ἑαυτῆς δημιουργὸν πανταχοῦ διηγείται μαρτυρουμένη, φρικτῶς οἱ ἄθεοι τῆ γεένη ἔσονται ὑπεύθυνοι, εἰσοδον ἐν τῇ ἀγνώμονι αὐτῶν ψυχῇ, τῆς ἀληθείας ταύτης ἐάσαι ἀπαναινόμενοι. ἀρα οἱ τὴν ἔμφυτον ιδέαν τῆς τοῦ Θεοῦ ὑπάρξεως ἀποσοβοῦντες⁴⁹, ἀφρονέστατοι, καὶ θρήνου διὰ πλείστου ἄξιοι, εἰ μήγε πρὸς ἑαυτοὺς ἐπιστρέψωσι, καὶ ἀπὸ τῆς ἀλόγου, καὶ θηριώδους ταύτης ἀπάτης ἀνανήψωσιν.

47. Στά ΧΡΑ παραλείπεται. ■

48. Στὸ περιθώριο τῶν ΧΣ προστίθεται: Ἐεὶ τέχνηαι κοιναὶ γίνονται καὶ προστίθενται.

49. Στά ΧΡΑ: ὑποσοβοδντες.

Κεφάλαιον ἑβδομον

Περὶ τῶν κριωτέρων τοῦ Θεοῦ προσόντων, καὶ μάλιστα περὶ τοῦ ἀμέτρου, καὶ τῆς αἰωνιότητος.

Τριῶν οὐσῶν τῶν ὑποστάσεων τῆ μιζὶ φύσει, ὡς τὰ τῆς ἀποκαλύψεως ἡμῖν βέβαιοί, διττὰ τὰ προσόντα, τὰ μὲν ἴδια, τὰ δὲ οὐσιώδη καὶ κοινά, οὐσιώδη δὲ ταῦτα (i. 160) λέγονται, ὅτι πρὸς τὴν θεῖαν οὐσίαν ἀνήκουσι, καὶ ἐν τῇ καθαρῇ, καὶ διακεκριμένῃ τοῦ Θεοῦ, ἦτοι τοῦ τελειοτάτου ὄντος ἰδέφ περιέχεται.

Νοουμένου τοίνυν τοῦ Θεοῦ ὄντος ἄκρως τελείου, ἐπάγεται, καὶ τὸ ὑπάρχειν ὄν ἀφ' ἑαυτοῦ, ὄν ἀναγκαίως ὑπάρχον καὶ τὰ ἐπόμυνα. τοῦτο γὰρ ἐστὶν ἡ οὐσιώδης αὐτοῦ διαφορά, ἅτε δὴ καὶ τῶν ἄλλων ἐν ταύτῃ περιεχομένων, οὐ γὰρ ἐν τῇ ἀφ' ἑαυτότητι ἡ θεία φύσις οὔτε ἐν τῇ τοῦ ὑπάρχειν ἀναγκαιότητι, ἀλλὰ ταῦτα καὶ ἡ σοφία καὶ ἡ δικαιοσύνη, καὶ ἡ γνώσις, καὶ ἡ πρόνοια, καὶ τ' ἄλλα ἐν τῇ ἄκρῃ, καὶ ἀπλουστάτῃ τελειότητι καθαρῶς ἐπιλαμβάνεται.

Θέσις

Ἡ οὐσιώδης καὶ συστατικὴ τοῦ Θεοῦ διαφορά ἡ ἄκρα ἐστὶ τελειότης⁵⁰.

Δεῖξις

Ἐκείνη ἐστὶν οὐσιώδης, καὶ συστατικὴ διαφορά τοῦ Θεοῦ, ἣτις μόνη τὴν καθαρὰν, καὶ διακεκριμένην τοῦ Θεοῦ ἐκδηλοῖ ἰδέαν, καὶ τοῦτον ἀπὸ παντός ἄλλου ὄντος οὕτω διαιρεῖ, ὥστε πάντα ὄσα προσόντα αὐτῷ γινώσκωμεν, ἐν ἑαυτῇ καθαρῶτάτῃ ἐμπεριέχειν. ἀλλὰ μόνη ἡ ἄκρα τελειότης τὴν καθαρὰν καὶ διακεκριμένην τοῦ Θεοῦ ἐννοιαν παρίστησι, καὶ τοῦτον ἀπὸ παντός ἄλλου οὕτω διαιρεῖ, ὥστε πάντα τὰ γινώσκόμενα αὐτοῦ κατηγορούμενα ἐν ἑαυτῇ περιέχειν, καὶ γὰρ λεγόμενον τὸ θεῖον ὄν ἄκρως τέλειον, ὀρθῶς κατανοεῖται ὑπάρχειν ὄν καθ' αὐτό, ὄν ἀναγκαῖον, ὄν πανάγαθον, πάνσοφον, παντοδυνάμενον, αἰώνιον, ἀπειρον, καὶ τὰ λοιπά, οὐ μὴν δὲ ὄν ἀφ' ἑαυτοῦ ἢ ἀναγκαίως ὑπάρχον. ἀρα ἡ διαφορά τοῦ Θεοῦ ἢ οὐσιώδης, καὶ συστατικὴ, ἢ ἄκρα ἐστὶ, καὶ ἀπλουστάτη τελειότης. Αἱ κατὰ Θεοῦ λεγόμεναι τελειότητες, οἷον ἡ σοφία, ἡ δικαιοσύνη, καὶ αἱ λοιπαὶ προσόντα μάλλον ρητέαι, καὶ χάριτες, καὶ ιδιότητες, ἢπερ τελειότητες, καὶ γὰρ ἡ τελειότης ἀπόλυτιν, καὶ ἀποπλήρωσιν σημαίνει ἐξ ἧς τι πεπληρωμένον, καὶ πάντη ἐστὶν ἀπόλυτον, ὥστε μηδεμίαν

50. Στά ΧΡΑ δλόκληρη ἢ «θέσις»

τούτῳ ἔλλειπιν, ἢ προσθήκην θεωρηθῆναι δύνασθαι⁵¹.

Ἦκονσαν μέντοι ταυτί τελειότητες, οὐδὲ διὰ τὴν ἐμπεριοχὴν ἀπάντων, ἀλλὰ διὰ τὸ μὴ σθένειν τὸν ἡμέτερον νοῦν τὴν ἀπλουστάτην, καὶ Ἀπειρον τελειότητα μὴ θεωρῆναι θεάσασθαι, καὶ διὰ τοῦτο εἰς πολλά μέρη ταύτην διαιρεῖν, καὶ κατὰ διαφοροὺς ὄψεις, καὶ σχέσεις διασκέπτεσθαι, θεωροῦντα τὸν αὐτὸν Θεὸν νῦν μὲν ὡς σοφόν, νῦν δὲ ὡς δίκαιον, καὶ παντοδυνάμενον, καὶ ὅσα ἀποτελεῖ· αἱ χάριτες δὲ αὐταί, ἦτοι ιδιότητες, καὶ τελειότητες, οὐκ εἰσὶ πραγματικῶς διακρινόμεναι, ὡς συμβεβηκότα τῇ θεῷ φύσει προσερχόμενα.

Ἡ τελειότης διαιρεῖται εἰς ἀπλῶς τοιαύτην, καὶ εἰς κατὰ τι. ἀπλῶς μὲν οὖν τοιαύτη ἐστὶν ἢ προσκειμένη μὴ ἔχουσα ἔλλειπιν, οὔτε ἀντίθεσιν μετὰ ἄλλης τελειότητος (ἰ. 161) ἴσης ἢ μείζονος, ἥτις κρείττων ἐστὶν αὐτῇ, ἢ οὐχὶ αὐτῇ τουτέστιν ἥτις ἀμείνων, ἢ ἢ ταύτης ἀπόφασις, ἢτοι στέρησις, οἷα ἐστὶν ἢ σοφία τοῦ Θεοῦ, ἢ δικαιοσύνη, ἢ πρόνοια, ἢ παντοδυναμία, καὶ αἱ ἐξῆς. κατὰ δὲ, ἢτοι κατὰ τινα μόνον τρόπον προσκειμένην ἔχουσα ἔλλειπιν, καὶ ἢ μείζονι τελειότητι ἀντικείμενη, οἷα ἢ δύναμις τοῦ συλλογίζεσθαι τουτέστιν ἢ πρόβασις ἀπὸ τῶν σαφεστέρων καὶ γνωριμωτέρων ἐπὶ τὰ ἥττον σαφῆ, καὶ γνώριμα, ἥτις ἀντίκειται τῇ τοῦ Θεοῦ ἀκρῶς ἀπλουστάτῃ νοήσει, καὶ πᾶσαι αἱ σωματικοὶ ποιότητες Ἄλλαις ὑψηλοτέραις ἀντικείμεναι. τούτων οὖν αἱ μὲν εἰδικῶς τῷ Θεῷ ἐνυπάρχουσιν, τουτέστι κατὰ τὸ αὐτοῦ εἶδος, μορφὴν, καὶ λόγον, αἱ δὲ ἐξόχως εἰσὶν ἐν αὐτῷ, τουτέστι κατὰ τινα τιμιώτερον, καὶ ὑψηλότερον λόγον, ἢ ἢ ἐν τοῖς κτίσμασιν, ἢ καὶ δυνάμει, καθ' ὃ δηλοῦντι ὁ Θεὸς εὐμοιρεῖ δυνάμει ταύταις παραγαγεῖν ἐν τοῖς κτίσμασιν.

Σημειώσατε ὅτι τὰ προσωπικὰ ἰδιώματα, οἷον αἱ σχέσεις τελειότητες ἀπλῶς ἀπλῶς προσωπικοὶ λέγονται, οὐ μὴν δὲ οὐσιώδεις, καὶ ἀντίκεινται θάτερα θατέρῳ οὐχ ὡς μείζονι, ἢ ἐλάσσονι, ἀλλ' ὡς ὁμοίᾳ, οἷον ἢ πατρότης τῇ υἰότητι, καὶ ἐναλλάξ.

Θέσις

Εἰς ἐστὶν ὁ Θεός.

Δειξις

Τὸ δνομα Θεός δν ἀκρῶς τέλειον παρίστησιν ἡμῖν. ἀλλὰ τὸ δν τὸ ἀκρῶς τέλειον ἐν. τοῦτο γάρ ἀνώτατον ὑπάρχον, καὶ τἄλλα πάντα ὑπερκεβαῖνον, οὐδὲν ὁμοιον ἑαυτῷ δύναται εχειν. Εἴτα εἶγε δύο ἐτύγγανον

51. Στὸ περιθώριο τῶν ΧΣ: ἢ γάρ τελειότης πάντα τὰ προσόντα ἐμπεριέχει.

πάντως διέφερον ἂν ἀλλήλοις, καὶ διαφορῶν Ἰδιοτήτων μετεῖχεν ἑκάτερον, καὶ ἐστέρητο. ἄρ' εἰς ὁ Θεὸς οὐ δύο, οὐδὲ πολλοί, ὅσον γὰρ πλείονες, τοσοῦτον ἦττονες, καὶ πῶς ἀλλήλοις ζυμφώνως ἂν ἔχειεν."

Θέσις

Ὁ Θεὸς ἐστὶν ἀπλούστατος, πνευματικός, ἀμετάτρεπτος, Ἀληθέστατος, πανάγαθος, δικαιοτάτος, εὐσπλαχνικώτατος καὶ τὰ ἐξῆς.

Δειξις

Ὁ Θεὸς ἄκρως ἐστὶ τέλειον, ὅπερ οὐδεὶς ἀποφάσκει. ἀλλὰ τὸ ὄν τὸ Ἄκρως τέλειον ἀπλούστατον, πνευματικόν, ἀμετάτρεπτον, ἀληθέστατον, πανάγαθον, καὶ τὰ ἐξῆς. ἀπλούστατον μὲν γὰρ, ὅτι οὐκ ἐκ διαφορῶν μερῶν σύγκειται. ταῦτα γὰρ ἢ τοιαῦτα οὐκ ἂν ἦσαν ἐντελή, ἀλλ' ἀμοιβαίως ἂν τὸ ἓν ἐκ τοῦ ἑτέρου ἐτελειοῦτο, καὶ οὕτω τὸ παντέλειον ὄν ἐξ ἀτελών συνεστηκός εἶη ὅπερ οὐδ' ἐπιλαβεῖν ἐστι. πνευματικόν δέ, καὶ οὐ σωματικόν, ὅτι τὸ σῶμα πολλῶν ἔνεκα ἐστὶν ἀτελές, καὶ τῆς τοῦ πνεύματος ἁξίας πολὺ ἀτελέστερον. ἀμετάτρεπτον δέ, ὅτι τελειότητος τοῦτο, καὶ ἐστερεῖσθαι ταύτης τὸ παντέλειον ὄν ἀδύνατον, καὶ πανάγαθον, καὶ ἀληθέστατον διὰ τὸν αὐτὸν λόγον. (i. 162) ἄρα ὁ Θεὸς ἐστὶν ἀπλούστατος, πνευματικός, Ἀτρεπτος, πανάγαθος, καὶ τὰ ἐξῆς.

Σύνθεσις οὐδεμία φυσικὴ τῷ Θεῷ ὡς ἀπλουστάτως ζυμφορητέα, ἀλλὰ μεταφυσικὴ, διὰ τὴν τοῦ ἡμετέρου νοῦς ἀσθένειαν, καὶ αὐτῆς ἀπλῶς μὴ δυναμένου ἐπιλαβεῖν τὴν ἀπλουστάτην οὐσίαν, καὶ διὰ τοῦτο διαφοροῖς ἐπιλήψεσιν ἐπιλαμβάνοντος. νοεῖται μὲν γὰρ παρ' ἡμῶν ὁ Θεὸς ὄν καθ' ὃ κατὰ τινὰ ἀναλογίαν τοῖς παρ' αὐτοῦ τὸ εἶναι λαβοῦσι ζυμφονεῖ, ἐπινοεῖται δέ ἄκρως τέλειον, καθ' ὃ τῶν ἄλλων πάντῃ διενήνοχεν, ἀλλὰ καὶ τὴν τελειότητα τὴν ἀπλουστάτην διαφορᾶν ὁ πεπερασμένος νοῦς διαιρεῖ, εἰς ἀλήθειαν, δικαιοσύνην, ἀγαθότητα, καὶ τὰ λοιπὰ προσόντα.

Θέσις

Ὁ Θεὸς ἐστὶν ἀμετρος καὶ αἰώνιος.

Δειξις

Ὁ Θεὸς ἐστὶν ὄν ἄκρως τέλειον, ἀλλὰ τὸ ὄν τὸ ἄκρως τέλειον, ἀμετρον εἶναι χρεόν, καὶ αἰώνιον, τοιούτῳ παρεῖναι πανταχοῦ διὰ τῆς αὐτοῦ ἀμετρίας, καὶ παντὶ χρόνῳ διὰ τῆς αὐτοῦ αἰωνιότητος. ἄρα ὁ Θεὸς ἐστὶν Ἄμετρος, καὶ αἰώνιος.

Ἐρώτησις

"Ἄραγε ὁ Θεὸς διὰ τῆς αὐτοῦ ἀμετρίας, καὶ ἀοριστίας, ἐστὶ καὶ ἐν τοῖς ἔκτός τοῦ κόσμου διαστήμασιν, ἅτινα πάντες ἀπειρώς ἐκτεταμένα φαντάζονται.

Απόκρισις

Ὁ Θεός πανταχοῦ παρών ἐστί, καί οὐδένα τρόπον περιορίζεται. Ἀν-
λός γάρ &ν, καί ἀπερίγραπτος ἐν τόπῳ οὐκ ἐστίν. αὐτός γάρ ἑαυτοῦ
τόπος ἐστί τὰ πάντα πληρών, καί ὑπέρ τὰ πάντα ὢν, καί αὐτός συνέχων
τὰ πάντα. Ἰστέον δι τὸν τόπον τοῦ Θεοῦ λέγεται ἐνθα ἐκδηλός ἢ ἐνέργεια
αὐτοῦ γίνεταί, καί πανταχοῦ ὁ Θεός λέγεται, δι πανταχοῦ νοεῖ τῇ
ἀκείρῳ αὐτοῦ διανοίῃ, καί πανταχοῦ θέλει τῇ παντοδυνάμει αὐτοῦ θελή-
σει.

Ἐρώτησις

Τί ἐστὶν αἰωνιότης;

Απόκρισις

Αἰωνιότης ἐστὶ ζωὴ πάσα ἅμα, καί ἀπέραντος, καί παντέλειος. ἀπέ-
ραντος μὲν οὖν λέγεται ὡς πάντη τέλος ἀμοιροῦσα, ἅμα δὲ πάσα, καί
οὐ κατὰ διαδοχὴν, ὡς μηδὲν παρφημένον μήτε μέλλον, ἀλλ' ἐνεστώτα
κεκτημένη ἅπαντα, τὰς δὲ ὑπὸ τοῦ νοῦς διὰ τὴν στενότητα προλαβοῦσας,
καί συνεπομένας στιγμάς ἐν αὐτῇ ἐπιλαμβανομένας, οὐ κατ' ἐνέργειαν
νοητέον, τουτέστιν ἐνεργεῖα διηρημένας, ἀλλὰ κατὰ δύναμιν, καθ' ὃ δη-
λονότι αὐτῇ ἢ ἐν τῇ πλατυτάτῃ περιοχῇ πάντα χρόνον ἐμπερικλείουσα
δυνάμει εὐμοιρεῖ ἐκάστη τῆς κατὰ διαδοχὴν διαμονῆς, ἥτοι τοῦ χρόνου
στιγμὴ ἀνταποκρίνεσθαι ἀδιαίρετος τυγχάνουσα. ὁ τοίνυν Θεός τῇ εἰ-
αυτοῦ ἀπεράντῳ αἰωνιότητι τὰ πάντα γινώσκει μᾶλλον, (i. 163) ἢ προγινώ-
σκει. οὐδὲν γάρ παρωχηκός, οὐδέ μέλλον, ἀλλὰ τὰ πάντα παρόντα, καί
πρὸ ὀφθαλμῶν ἔχει, καί τὸ αὐτοῦ σήμερον οὐχ ὑπέκει τῷ αὔριον, οὔτε
διαδέχεται τὸ χθές, ἀλλ' αἰωνιότης ἐστὶν ἐν φ καί τὸν συναῖδιον υἱὸν
γεγέννηκεν⁵².

Κεφάλαιον ὄγδοον

Περὶ τῆς τοῦ Θεοῦ ἀπειρότητος.

Διτῶς λέγεται τὸ ἀπειρον, ἐνεργεία (ὃ καί κυρίως λέγεται, ἅτε δὴ
οὐδενὶ πέρατι, καί ὄρω περιγραπτὸν πεφυκός, μηδὲ περαιτέρω τελειωθή-
ναι ἔχον) καί ἀπειρον δυνάμει (ὃ καί καταχρηστικῶς λέγεται) τὸ μὲν
ἀπειρον κατηγορηματικὸν ἀκούει, τὸ δὲ ἀπειρον συγκατηγορηματικόν,
δι τὸ μὲν προσθήκης, καί ἀυξήσεως δεκτικόν, τὸ δ' οὐ.

52. Στὸ περιθώριο τῶν ΧΡΑ καὶ ΧΣ: σήμερον γεγέννηκά σε. ♦

Θέσις

Ὁ Θεός ἐστίν ενεργεῖς καί κατηγορηματικές ἀπειρος.

Δειξις

Τό ὄν πεφυκός ἀκρως τέλειον, ἐνεργεία, καί κατηγορηματικός ἐστίν ἀπειρον, ἀλλ' ὁ Θεός ὄν πέφυκεν ἀκρως τέλειον, καί μηδεμίαν τελειότητος δεόμενον. ἀρα ὁ Θεός ἐνεργεία, καί κατηγορηματικός ἐστίν ἀπειρος.

Θέσις

Οὐδεμία κτιστή οὐσία ἀπείρως τελεία δύναται εἶναι.

Δειξις

Κτίσμα ἀπείρως τέλειον ἐκεῖνο ἀν ἦν, οὗ τελειότητος οὐδενί δρω, ἢ πέρα τι, ἐμπερικλείονται. ἀλλ' οὐδέν κτίσμα τοιοῦτον δύναται εἶναι, αἰεὶ γάρ ἐλλιπές τό εἶναι ἀφ' ἑαυτοῦ ἔχει, καί οὐ δύναται τοσαύταις παρὰ Θεοῦ τελειότησι κεκοσμηθῆναι, ὡς μὴ πλείονας αἰεὶ ἐπ' ἀπειρον λαβεῖν δύνασθαι. ἀρ' οὐδεμία κτιστή οὐσία ἀπείρως τελεία δύναται εἶναι.

Ἐνστασις πρώτη

Ἡ αἰτία ἀπείρως τελεία παραγαγεῖν δύναται ἀποτέλεσμα ἀπείρως τέλειον, ἀρα δύναται εἶναι κτιστή οὐσία ἀπείρως τελεία.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφημι τό προηγούμενον. καί γάρ ἡ αἰτία ἢ ἀπείρως τελεία ἀνεξάντλητον ἔχει τόν θησαυρόν τῶν τελειότητων, καί πέρας εὑρεῖν οὐ δύναται. εἴτα εἶγε τό ἀποτέλεσμα τῆς ἀπείρον αἰτίας, ἀπείρως ἦν τέλειον, οὐδόλως ἀν αὐτῆς διέφερε, καί εἶη ἀν ἀφ' ἑαυτοῦ, καί οὐκ ἀφ' ἑαυτοῦ, δπερ ἀντιφάσει πίπτει, καί τφ λόγφ ἀντίκειται.

Ἐρεῖς

Ἡ παντοδυναμία τῆς ἀπείρον αἰτίας γνωσθῆναι ἄλλως οὐ δύναται, εἰμή διά τοῦ δύνασθαι ἀποτέλεσμα ἀπείρως τέλειον κτίζειν.

Ἀπόκρισις

(i. 164) Ἡ παντοδυναμία τοῦ Θεοῦ, τουτέστιν ἡ ἀπείρος δύναμις ἐκ τοῦ τελειότερα ἐπ' ἀπειρον κτίσματα παραγαγεῖν δύνασθαι, ἢ τούτοις πλείονας ἐπ' ἀπειρον τελειότητας προσθεῖναι, γινώσκεται, καί μάλιστα ἐκ τοῦ παραγαγεῖν τά πάντα ἐκ τοῦ μηδενός, μόνον γάρ τό ἀπειρον δν, δπερ ἐστί τό αὐτοεῖναι παρασχεῖν τήν ὑπαρξιν δύναται τφ μηδέν δντι.

Ἀντίστας

Τῆ πρώτῃ ἐνεργείῳ, ἥτοι τῆ ποιητικῆ δυνάμει ἀνταποκρίνεσθαι χρή τὴν δευτέραν ἐνέργειαν τοῦτέστι τὸ Ἀποτέλεσμα, ἀρ: εἶγε ἡ δύναμις ἐστὶν ἀπειρος, ἀπειρον εἶναι χρή, καὶ τὸ ἀποτέλεσμα.

Ἀπόκρισις

Διαιρώ τὸ προηγούμενον τῆ πρώτῃ ἐνεργείᾳ ἀνταποκρίνεσθαι χρή τὴν δευτέραν. εἶγε ἀντί ταύτης τὴν ἐνέργειαν ἐννοεῖς ζυμφ: εἶγε τὸ ἀποτέλεσμα. ἀπόφ: ὅθεν καὶ ἡ συνέπεια ἀποφάσκειται.

Ἀπόκρισις δευτέρα

Διαιρώ τὸ συνεπόμενον, εἶγε ἡ δύναμις ἐστὶν ἀπειρος, ἀπειρον εἶναι χρή καὶ τὸ ἀποτέλεσμα ἀπειρον συγκατηγορηματικῶς ζύμφ: ἀπειρον κατηγορηματικῶς ἀπόφ:

Ἐρεῖς

Εἶγε ὁ Θεός ἀναγκαίως ἐξω ἑαυτοῦ ἐνήργει, ἐδημιούργει ἀν ἀπείρως τέλειον ἀποτέλεσμα. ἀρα δύναται τοῦτο ποιῆσαι εἰ καὶ ἐλευθέρως ἐνεργεῖ.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφῃμι τὸ προηγούμενον. οὐδέποτε γάρ τῳ κτίσματι τὸ Ἀνεξάρτητον ἠδύνατο παρασχεῖν. Σημειώσατε ὅτι ἡ αἰτία, τῆνικαῦτα τοσοῦτον τελειότερον ἀποτέλεσμα ποιῆσαι, δύναται, ὅσον τελειότερα ἐστίν, ἠνίκα δυνατὸν, καὶ μὴ ἀντιφάσει ὑποπίπτον εἶη⁵³.

Ἐρεῖς

Ὁ Θεός ἐν τῇ συλλογῇ πάντων τῶν δυνατῶν πραγμάτων ὁρᾷ τὸ τελειότατον ὅπερ ἐπέκεινα συγκρίσεως τῆς πρὸς τὰ ἄλλα.

53. Στὸ περιθώριο τῶν ΧΣ σημειώνει:

Ἐάν γάρ τὸ ἀποτέλεσμα ἀνταποκρίνεσθαι, ἥτοι ὅμοιον εἶναι λέγεται τῆ ἐνεργούσῃ δυνάμει ὑπάρχον ὁ Θεός πνευματικός καὶ ἀπειρος, οὐδέποτε ἀν ἠδύνατο παραγαγεῖν ἀποτελέσματα σωματικά, καὶ πεπερασμένα, ὅπερ ἄτοπον, ἀλλὰ καὶ ἡ τοῦ Θεοῦ ἐνέργεια ἀποτέλεσμα παράγουσα πεπερασμένου τῆ αὐτοῦ ἀπείρῃ δυνάμει ὅλως ἀνταποκρίνεσθαι οὐκ ἀδύνατος ρηθῆναι. ἐστὶ γάρ ἀπειρος οὐ τῷ λόγῳ τοῦ δρου, ἥτοι τοῦ ἀποτελέσματος, ἀλλὰ τῷ λόγῳ τῆς ἀρχῆς ὅτι ὁ τρόπος τοῦ ἐνεργεῖν, ἥτοι ἡ ἐνέργεια κατὰ τὸν ἐνεργοῦντα.

Ἀπόκρισις

Ὁ Θεός τά δυνατά ἐν ταῖς ἑαυτοῦ θεωρεῖ ιδέαις, τουτέστιν ἐν τῇ αὐτοῦ φύσει, καθ' ἃ ταῦτα, κατὰ τινὰ ὁμοιώσεως τρόπον μετασχεῖν τούτω τοῦ εἶναι δύναται, ἀπειρους δὲ τρόπους ταύτης μεταληφθῆναι δυναμένης, ἀπειρα εἶναι θεωρεῖ, καὶ τουτωνί τὰ εἶδη, ὧν καὶ ἄλλα τελειότερα Ἀπ' ἀπειρον δύνασθαι εἶναι, καὶ ἐπομένως οὐκ ἔχει ἐπ' ἐκεῖνο ἀφικέσθαι τό εἶδος οὐ τελειότερον δημιουργῆσαι ἀδυνατεῖ, καὶ τό πάντων τελειότατον οὐχ ὄρα.

Ἐρεῖς

Ὁ Θεός θεωρεῖ πάντα τὰ κτίσματα τὰ δυνατά, γινώσκει ἄρα τό τελειότατον Ἀπάντων.

Ἀπόκρισις

Διαιρώ τό προηγούμενον. ὁ Θεός ὄρα πάντα τὰ δυνατά κτίσματα ἐν ταῖς ἀπλαῖς αὐτοῦ Ἰδέαις. ζύμφ: ἐν τῇ αὐτῶν συλλογῇ, ὥστε ὄραν τι ἐν τοῖς λοιποῖς ἄλλα πάντα (f. 165) ὑπερεκβαῖνον. ἀποφ: οὔτε τοίνυν εἶδη, οὔτε άτομα ὄρα, οὕτως ἐντελή, ὥστε ἐντελέστερα, καὶ πλείονα ἐπ' ἀπειρον μὴ δύνασθαι παραγαγεῖν.

Ἐρεῖς

Τό κτίσμα τό τελειότατον παντός ἄλλου πεπερασμένου δυνατοῦ κτίσματος ἦν ἂν ἀπείρως τέλειον, ἀλλά ὁ Θεός γινώσκει τό κτίσμα τό τελειότατον παντός ἄλλου δυνατοῦ κτίσματος πεπερασμένου, ἄρα γινώσκει τό ἀπειρον, καὶ δύναται τοῦτο ποιῆσαι.

Ἀπόκρισις πρώτη

Ἀπόφημι τὴν μείζονα. ἵνα γάρ τί τελειότατον παντός πεπερασμένου δυνατοῦ ἢ, οὐκ ἀναγκαίως τό εἶναι ἀπειρον ζητεῖται.

Ἀπόκρισις δευτέρα

Διαιρώ τὴν ἐλάσσονα. ὁ Θεός γινώσκει τό κτίσμα τό τελειότατον παντός ἄλλου κτίσματος πεπερασμένου δυνατοῦ ἐν νοήματι διανεμητικῆ ζύμφ: ἐν νοήματι συλλεκτικῆ ἀποφ: ἀμφοτέρων ἐνεκα, διτι παντός τοῦ δοθέντος, αἰεὶ τελειότερον δοθῆναι δύναται, καὶ διτι τοῦ ληφθῆναι οὐ δύναται ἢ τῶν δυνατῶν πραγμάτων συλλογῇ■ ὁ γάρ Θεός ἐς τοῦτο οὐκ ἀφικνεῖτο, ὥστε παρά τὰ δημιουργηθέντα τούτω, καὶ ἕτερα περαιτέρω τελειότερα ἐπ' ἀπειρον μὴ δύνασθαι δημιουργηθῆναι.

Θέσις

Οὐδέν πλήθος, ἢ μέγεθος, ἢ ποιότης ἐνεργείῳ Ἄπειρος παραχθῆναι δύναται.

Δείκνυται

Ἐκεῖνο ἄπειρον λέγεται ὅπερ οὐδεμιᾶς προσθήκης, καί αὐξήσεως δεκτικόν, ἀλλ' οὐδέν πλήθος, ἢ μέγεθος, ἢ ποιότης ἐστὶν αὐξήσιν, καί προσθήκην μὴ δεχόμενον. ἀρα οὐδέν πλήθος, ἢ μέγεθος, ἢ ποιότης ἐνεργείῳ ἄπειρος παραχθῆναι δύναται.

Ἐνστασις πρώτη

Τὸ ἄπειρον πλήθος ἐστὶ δυνατόν, ἀρα ὑπάρξει δύναται.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφημι τὸ προηγούμενον. τὸ γὰρ ἄπειρον πλήθος οὐκ ἐστὶ δυνατόν ἀντιφάσει ὑποπίπτον. ἦν γὰρ ἄπειρον ἐξ ὑποθέσεως, καὶ οὐκ ἄπειρον διὰ τὸ μὴ εἶναι ἄκρον, καὶ ἀνώτερον ἑαυτοῦ ἔχειν. οἷον ἂν ὑποτεθῶσιν ἄπειροι τῷ ἀριθμῷ ἄνθρωποι ὑπάρχειν, ὁ ἀριθμὸς τῶν ὀφθαλμῶν διπλοῦς ἂν ἦν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀνθρώπων.

Δειξις τοῦ προηγούμενου

Παραχθῆναι παρά τοῦ Θεοῦ οὐκ ἀδύνατον ἀείρους ἀνθρώπους, ἀείρους λέοντας, καὶ ἄλλα. ἀρα τὸ ἄπειρον πλήθος ἐστὶ δυνατόν.

Ἀπόκρισις

Διαιρῶ τὸ προηγ. παραχθῆναι παρά Θεοῦ οὐκ ἀδύνατον ἀείρους ἀνθρώπους, καὶ ἄλλα ἐν νοήματι διανεμητικῷ ζυμφ: ἐν νοήματι συλλετικῷ ἀπόφ: ὅθεν ἀποφάσκεται ἡ συνέπεια, (i. 166)

Ἐρεῖς

Τὰ δυνατὰ ὄντα πλασθῆναι δύναται ὡς ὑπάρχοντα. ἀρ: οἱ ἄπειροι ἀνθρωποὶ ἐὰν χωρὶς ληφθῶσι, δυνατοὶ παραχθῆναι δύναται ὡς ὑπάρχοντα.

Ἀπόκρισις

Διαιρῶ τὸ προηγούμενον. τὰ δυνατὰ ὄντα πλασθῆναι δύναται, ὡς ὑπάρχοντα, ὅν τρόπον εἰσὶ δυνατὰ ζυμφ: ὅν τρόπον οὐκ εἰσὶ δυνατὰ ἀπόφ: ὅθεν ἀποφάσκεται ἡ συνέπεια, οἱ τοίνυν ἄπειροι ἀνθρωποὶ, δυνατοὶ μόνον εἰσὶν, ἐν νοήματι διανεμητικῷ οὐκ ἐν νοήματι συλλετικῷ.

Ἄντιστοιχίαι

Τοῦ δυνατοῦ εἰς ἐνέργειαν ὑποτεθέντος οὐδέν ἐπιτελεῖται ἀποπῶν. ἀρα εἴγε ἀπειροὶ ἄνθρωποι εἰσὶ δυνατοὶ δύναται πλασθῆναι καὶ ὡς ὑπάρχοντες.

Ἀποκρίσεις

Διαίρω τὸ προηγούμενον. τοῦ δυνατοῦ εἰς ἐνέργειαν ὑποτεθέντος, οὐδέν ἐπιτελεῖται ἀποπῶν, δὲν τρόπον ἐστὶ δυνατόν τουτέστι διανεμητικῶς ζυμῶν: ἄλλως τουτέστι συλλεκτικῶς ἀποπῶν:

Ἐρεῖς

Ὁ Θεὸς γινώσκει ἐν ταῖς αὐτοῦ Ἰδέαις, τουτέστιν ἐν τῇ αὐτοῦ φύσει, καθ' ἃ παρά τῶν κτισμάτων ἐστὶ μεταληπτὴ πάντα ὅσα παραγαγεῖν δύναται, ὡσπερ καὶ πάσας τὰς τῶν ἀγγέλων ἐπιθυμίας τὰς δι' ὅλης τῆς αἰωνιότητος ἐσομένας. ἐν ἐκείνῃ δηλαδὴ τῇ ἀποφάσει, ἐν ἧ διαοριστὸν παρασχέιν τοῖς ἀναγκαίαν τὴν βοήθειαν πρὸς τὴν τούτων παραγωγὴν, ἀρα δύναται ὁ Θεὸς πάντα τὰ δυνατὰ κτίσματα παραγαγεῖν, καὶ οὕτως ἀπειρον εἶσται πλήθος.

Ἀποκρίσεις

Διαίρω τὸ προηγούμενον. ὁ Θεὸς γινώσκει ἐν ταῖς αὐτοῦ Ἰδέαις τὰ δυνατὰ πάντα ἐν νοήματι διανεμητικῶν, καθ' ἃ οὐχ ἅμα παραχθῆναι δύναται ζυμῶν: ἐν νοήματι συλλεκτικῶν, καθ' ἃ ἅμα ἀποπῶν:

Σαφῶς ἀντιφάσει πίπτει, καὶ τὸ τὴν θεῖαν παντοδυναμίαν ἀπειρον οὖσαν δι' ἀποτελέσματος ἀπειροῦ ἐκκενωθῆναι δύνασθαι. ἢ γὰρ δύναμις τοῦ κτίζειν ἀπειρος οὖσα, περαιτέρω ἀφικέσθαι εἰς τὸ κτίζειν μὴ δυναμένη διὰ τὴν ἐκκένωσιν οὐκ ἂν εἶη ἀπειρος, ἀλλὰ καὶ οἱ λέγοντες τὸν ἀπειρον ἀριθμὸν, καὶ ἐν ταῖς τοῦ Θεοῦ τελειότησι δίδοσθαι, οὐδεμίαν ἀληθείαν ἔχοντες, οὐ γὰρ εἰσὶν ἄδαι τῶν ἀριθμῶν διηρημένοι τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ἢ μία τοῦ Θεοῦ, καὶ ἀπλουστάτη φύσις, τελειοτάτη οὖσα ἀπειροῖς ἰσοδυναμεῖ τελειότησι, καὶ διαφόρως παρ' ἡμῶν ἐπιλαμβάνονται.

Ἐνστασις δευτέρα

Τὸ ἀπειρον μέγεθος, ἦτοι τὸ ἀπειρον σῶμα οὐκ ἀντιφάσκει, οὔτε ἐκ μέρους τοῦ Θεοῦ, οὔτε ἐξ ἑαυτοῦ. ἀρα παραχθῆναι δύναται.

Ἀποκρίσεις

Ἀπόφ: τὸ προηγούμενον καὶ ἐκ μέρους γὰρ τοῦ Θεοῦ ἀντιφάσκει, τῆς δυνάμεως τούτου ἐκκενωθῆναι μηδέποτε ἐχούσης, καὶ ἐξ αὐτοῦ, τοῦ σωματικοῦ μεγέθους (f. 167) δυνάμει ἀπειροῦ δντος, καὶ οὐκ ἐνεργεῖσι.

Ἀντίστασις

Ὁ Θεός δύναται ἐνεργῆσαι ὅπου ἐστί διὰ τῆς αὐτοῦ ἀμετρίας. ἀλλ' ἀμετρος ὢν ὁ Θεός ἐστί πανταχοῦ, ἄρα δύναται πανταχοῦ ἐνεργῆσαι.

Ἀπόκρισις

Διαιρώ τὴν μείζονα. ὁ Θεός ἐνεργῆσαι δύναται ὅπου ἐστί διὰ τῆς αὐτοῦ ἀμετρίας, ἐν νοήματι διανεμητικῆ ζυμῆ: ἐν νοήματι συλλεκτικῆ ἀποφ:

Κεφάλαιον ἕνατον

Περὶ γνώσεως, θελήσεως, παντοδυναμίας, ἐλευθερίας, καὶ τῶν θείων κριμάτων.

Γνώσις ἐστὶν αὐτός ὁ Θεός, καθ' ὃ καὶ ἑαυτὸν, καὶ τὰ ἑαυτοῦ ἐκτός ἐπιλαμβάνει. διττῶς δὲ ταῦτα, ἢ γὰρ τὴν τούτων οὐσίαν, καὶ τοὺς τρόπους πάντας καθ' οὓς δύναται γενέσθαι, νοεῖ, ἢ τὴν ὑπαρξίν. τὴν μὲν οὖν οὐσίαν τῶν δυνατῶν ἀπάντων, καὶ τοὺς τρόπους τῆς παραγωγῆς ἐν ταῖς αὐτοῦ ἰδέαις, τὴν δὲ ὑπαρξίν ἐν τοῖς αὐτοῦ κρίμασιν. διὰ γὰρ τοῦτο τὰ πάντα ὑπάρξεως εὐμοιροῦσιν, ἢ ὑπῆρξαν, ἢ ὑπάρξουσιν, διὸ ὁ Θεός τὴν ὑπαρξίν αὐτοῖς παρασχεῖν διορίσατο.

Τὰς κινήσεις τῆς κτιστῆς θελήσεως, ἐν μὲν τῇ καθαρῇ τῆς φύσεως καταστάσει γιγνώσκει ἐν τῇ ἑαυτῆς διορισμῶ, πρὸς δὲ ἤ ἐδεῖτο προκινήσεως γενικῆς, οὐ μὴν δὲ εἰδικῆς, καὶ ἐν τῇ τάξει τῆς φύσεως, καὶ ἐν τῇ τάξει τῆς χάριτος, ἐν δὲ τῇ καταστάσει τῆς φύσεως διὰ τῆς παρακοῆς ἐκπεπτοκείας, τὰς μὲν ἀγαθὰς, καὶ ὑπὲρ φύσιν ἐν ταῖς αὐτοῦ ἀποφάσεσι ταῖς προσδιοριζούσαις, τὰς δὲ φυσικὰς, ἢ καὶ πονηρὰς ἐν τῇ μέλλοντι αὐτῆς διορισμῶ τῷ ἀπ' αἰῶνος αὐτῶ παρόντι, καὶ μόνῃς τῆς γενικῆς δεομένῃ κινήσεως.

Ἡ οὐσία τοιγαροῦν τῶν δυνατῶν ἀπάντων ἐν τῇ θεῖᾳ ἰδέῃ, ὡς ἐν παραδειγματικῇ, ἥτοι ἀρχετύπῳ ἐμπεριέχεται, ἥτις ἢ αὐτὴ θεία ἐστὶν οὐσία, καθ' ὃ κατὰ τινὰ τρόπον τοῖς κτίσμασιν ἐστί μεθεκτικῆ⁵⁴, ἢ θέλησις δὲ τοῦ Θεοῦ ὑπ' αὐτῆς διευθύνεται, πρὸς τὴν τῶν κτισμάτων παραγωγὴν. δυνάμενος γὰρ ὁ Θεός τὰ δυνατὰ παραγαγεῖν, καὶ μὴ παραγαγεῖν, ὅταν θελήσῃ ταῦτα παραγαγεῖν ἀναγκαίως κατὰ τὴν ἀμετάτρεπτον αὐτοῦ ἰδέαν παράγει⁵⁵, ἥτις λέγεται γνώσις ἀπλῆς νοήσεως, καὶ γνώσις πραγμα-

54. Στά ΧΡΑ: μεθεκτῆ.

55. Στό περιθώριον τῶν ΧΣ: διὰ τοῦτο ὑπαρξίς ἐνδεχομένη καὶ οὐσία ἀναγκαία.

τική, ὡς προηγούμενη τῆς ἀποφάσεως, τῆς τῶν πραγμάτων παραγωγῆς, καί τὴν θειαν' θέλησιν πρὸς ταύτην διευθύνουσα, ἢ μὲν γὰρ τοῦ Θεοῦ γνώσις διευθύνει, ἢ δὲ θέλησις διορίζει, καί ἡ παντοδυναμία εἰς ἔργον τίθησιν.

Ἐκ τοῦ θεωρεῖν τὸν Θεὸν ἐν τῇ αὐτοῦ ἀποφάσει τὰ δυνατὰ ὡς παρόντα, τουτέστιν (i. 168) ἐν τῇ αὐτοῦ αἰωνιότητι συνυπάρχοντα, ἀναθεωρεῖ ἢ καλουμένη γνώσις ὁράσεως, ἣτις καὶ πρακτικὴ ἐστὶ καὶ θεωρητικὴ, πρακτικὴ μὲν ἐστὶ καθ' ὃ τὴν ἀπόφασιν τῆς θείας θελήσεως συνημμένην ἔχει, καὶ πρὸς τὸ ἔργον κατεπείγεται, ἦτοι μετὰ τῆς θείας ἀποφάσεως τὰ πράγματα, ἢ τοὺς τῶν πραγμάτων τρόπους παράγει, οἷον ἢ γνώσις ἢ ὁ Θεὸς γινώσκει, τοῦ δρωμένου κόσμου τὸ σύστημα πρὸ τοῦ δημιουργηθῆναι, ἢ τὰς ἀγαθὰς καὶ ὑπὲρ φύσιν πράξεις τῶν κτιστῶν θελήσεων, θεωρητικὴ δὲ ἢ αὐτὴ καθ' ὃ τὰ πράγματα καὶ τοὺς τρόπους τούτων θεωρεῖ, ὡς ἤδη υπάρχοντα. ἐστὶ δὲ γνώσις δοκιμασίας, ἢ ἐτι καὶ ἀδοκιμασίας. δοκιμασίας μὲν γνώσις ἢ ἀναγομένη ἐπὶ τὰ κτισθέντα, οὐδὲν γὰρ μισεῖ ὁ Θεὸς ὧν ἐποίησεν, ἀδοκιμασίας δὲ ἢ θεωροῦσα τὰ συγκεκριμένα, καὶ οὐ πεποιημένα. τίνα δὲ ταῦτα τὰ πονηρά, καθ' ὃ ὁ Θεὸς μετὰ τῶν δευτέρων αἰτίων πρὸς τὰ ταῦτα παραχθῆναι ζυντρέχει, οὐ μέντοι ἐιδικῆ κινήσει τὰς αἰτίας⁵⁶ ἐκείνας προσδιορίζει⁵⁷.

Περὶ μὲν τῆς πρακτικῆς γνώσεως τοῦτο λεκτέον, ὅτι τὰ πράγματα διὰ τοῦτο εἰσὶν, ὅτι ταῦτα ὁ Θεὸς γινώσκει. περὶ δὲ τῆς θεωρητικῆς, ὅτι οὐ διὰ τοῦτο ἐστὶ τι ὅτι τοῦτο γινώσκει ὁ Θεὸς ἐσόμενον, ἀλλ' ἐπειδὴ τοῦτο ἐστὶ, παρά τοῦ Θεοῦ προγινώσκεται. ἣτις κατὰ τὸν ἡμέτερον τοῦ νοεῖν τρόπον ὑστέρᾳ ἐστὶν ἐκείνων, ἅτινα ὡς μέλλοντα προθεωροῦνται, καὶ οὐ μόνον τὸ ἀγαθόν, ἀλλ' ἐτι καὶ τὸ πονηρόν θεωρεῖ.

Τὰ ἐνδεχόμενα μέλλοντα διττά, τὰ μὲν γὰρ ἀπολελυμένα, οἷα ἐστὶν ἢ ἐν τῇ δευτέρῃ παρουσίᾳ κρίσις, τὰ δὲ ἐν ὑποθέσει, ἢς δλωσ πρὸς τὸ γενέσθαι, ἢ μὴ ἐξήρηται. αὕτη ἢ παρά Θεοῦ, ἢ τὴν διωρισμένην αὐτῶν φυσικῶν αἰτιῶν τάξιν δετε βούλεται μετατίθησιν, ἢ παρά τοῦ ἐλευθέρου τῆς κτιστῆς θελήσεως διορισμοῦ λαμβάνεται, καὶ τὰ μὲν ἐπὶ τὴν γνώσιν τῆς ὁράσεως ἀνάγεται, τὰ δ' ἐπ' Ἄλλην τρίτην τινά, κατὰ τινος, τὴν καὶ μέσσην λεγομένην, ἅτε δὴ μεταξύ κειμένην τῆς γνώσεως τῆς ἀπλῆς νοήσεως, καὶ τῆς γνώσεως τῆς ὁράσεως. οἱ γὰρ πλείονες ταύτην ἀποβάλλοντες, τὰ ἐν ὑποθέσει πρὸς τὴν γνώσιν τῆς ἀπλῆς νοήσεως, ἢ πρὸς τὴν γνώσιν τῆς ὁράσεως ἐπανάγουσιν. Σημειώσατε ὅτι ἢ γνώσις τῶν ἐξ ὑποθέσεως μελλόντων οὐκ αἰεὶ διορίζεται, ἀλλ' ἐσθ' ὅτε μόνη ἢ

56. Στά ΧΡΑ παραλείπεται.

57. Στό περιθώριο τῶν ΧΣ σημειώνεται: ἀλλαχού τὰ αὐτά.

συνάφεια ἢ ἐν ταῖς τῶν πραγμάτων εἰσχωρούσα αἰτίαις, οἷον μεταξύ τῆς ἀξίας, καί τοῦ μισθοῦ, μεταξύ τῶν κολάσεων, καί τῶν ἁμαρτιῶν.

Θέσις

Ὁ Θεός πάντα τὰ μέλλοντα βεβαιωτάτως γινώσκει, καί προγινώσκει.

Δειῖξις

Ὁ πάντα τὰ ἐνεστώτα, τὰ παρωχημένα, καί τὰ μέλλοντα ὡς παρόντα, ἴτοι ὑπάρχοντα (ἰ. 169) θεωρῶν, πάντα τὰ μέλλοντα βεβαιωτάτως γινώσκει, καί προγινώσκει. ἀλλ' ὁ Θεός πάντα τὰ ἐνεστώτα, τὰ παρωχημένα, καί τὰ μέλλοντα, ὡς παρόντα θεωρεῖ, ἄλλως γάρ οὐκ ἂν ἦν ἄκρως τέλειον, μὴ ἔχων ἐν τῇ αὐτοῦ αἰωνιότητι, τὰ πάντα παρόντα ὄν τρόπον εἰσὶ γνωστά, εἴτε ἐν ἑαυτῷ, εἴτε ἐν αὐτοῖς, ἀρ: ὁ Θεός πάντα τὰ μέλλοντα βεβαιωτάτως γινώσκει, καί προγινώσκει.

Ἐνστασις πρώτη

Εἶγε ὁ Θεός τὰ μέλλοντα πάντα γινώσκει οὐδεμία ἡμῖν ἐπιμένει ἐκλογῆς ἐλευθερία, τουτέστιν οὐκ ἔχομεν δύναμιν τοῦ ἐνεργεῖν, καί μὴ, ἴτοι τὴν ἕξιν τοῦ κατ' Ἀρέσκειαν προελέσθαι θάτερον θατέρου. ἀλλὰ ψευδές τὸ συνεπόμενον. ἀρα καί τὸ προηγούμενον.

Ἀπόφημι τὴν μείζονα, καί γάρ εἴτε ὁ λόγος ἢ περὶ τῶν πράξεων τῶν ἀγαθῶν, καί ὑπὲρ φύσιν τῆς κτιστῆς θελήσεως, ἐφ' ἧς ὁ Θεός ταύτην διὰ τῆς ἐιδικῆς κινήσεως, ἴτοι τῆς χάριτος διορίζει, ἐν ταῖς τοιαύταις πράξεσι ἀφήσιν ἀεὶ τῇ κτιστῇ θελήσει τὴν πρὸς τὸ ἐναντίον δύναμιν³⁸.

Εἴτε περὶ τῶν τὰς τῆς φύσεως δυνάμεις μηδὲν ὑπερπαιουσῶν, εἴτε περὶ τῶν πονηρῶν, ἢ τοῦ Θεοῦ γνώσις οὐδαμοῦ ἀνάγκην ἐπάγει.

Δειῖξις τῆς μείζονος

Εἶγε ὁ Θεός τὰ μέλλοντα πάντα γινώσκει, ἀναγκαίως πάντα συμβαίνει. ἀρα οὐδεμία ἐν ἡμῖν διαμένει ἐκλογῆς ἐλευθερία.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφημι τὸ προηγούμενον. ἢ γάρ τοῦ Θεοῦ γνώσις οὐδεμίαν ἀνάγκην ταῖς ἐλευθέραις ἐπάγει θελήσει, καί οὕτω τὰ πράγματα μέλλοντα ὄρα, ὄν τρόπον εἰσὶ μέλλοντα.

"Ὅσπερ γάρ ἢ γνώσις τῶν παρόντων οὐδεμίαν τοῖς γινομένοις οὕτως ἢ πρόγνωσις τῶν μελλόντων τοῖς μέλλουσιν ἀνάγκην ἐπάγει⁵⁹.

58. Ὁλόκληρη ἡ φράση παραλείπεται στὰ ΧΡΑ.

59. Στὰ ΧΡΑ παραλείπεται ὁλόκληρη ἡ φράση.

Δείξεις τοῦ προηγουμένου

Εἶγε ὁ Θεός πάντα τὰ μέλλοντα γινώσκει, πάντα βεβαίως τε, καί διωρισμένως εἰσὶ μέλλοντα, ἀρα ἀναγκαίως ζυμβαίνει.

Ἀπόκρισις

Ὁμολογήσας τὸ προηγούμενον, ἀπόφ. τὴν συνέπειαν, ἄλλο γάρ ἐστὶ τὸ βεβαίως, καί διωρισμένως ὑπάρχειν τι μέλλον, καὶ ἄλλο τὸ ἀναγκαίως εἶναι μέλλον, τὸ γάρ ἀναγκαίως μέλλον, οὕτως ἐστὶ μέλλον, ὥστε μὴ δύνασθαι μὴ εἶναι μέλλον, τὸ δὲ βεβαίως, καί διωρισμένως, πραγματικῶς, καὶ ἀληθῶς δὴν μέλλον, δύναται καὶ μὴ εἶναι μέλλον.

Δείξεις τῆς συνεπειᾶς

Ἐκεῖνο ἐστὶν ἀναγκαίως μέλλον διπερ οὐ δύναται μὴ ζυμβῆναι. ἀλλὰ τὸ διωρισμένως καὶ βεβαίως μέλλον οὐ δύναται μὴ ζυμβῆναι, ἀρ: ἀναγκαίως ἐστὶ μέλλον.

Ἀπόκρισις πρώτη

Ἀπόφῃμ τὴν ἐλάσσονα. ἐκεῖνο γάρ δύναται μὴ ζυμβῆναι, δ δύναται γενέσθαι, καὶ μὴ γενέσθαι. ἀλλὰ τὸ βεβαίως καί διωρισμένως ἀπὸ ἐλευθέρας ἐνεργείας⁶⁰ κρεμάμενον δύναται γενέσθαι, καὶ μὴ γενέσθαι, οἷον τὸ γε νῦν ἔχον δύναμει γράψαι, (i. 170) καὶ μὴ, εἴ καὶ τὴν χθές βεβαίως εἶπεῖν περὶ τοῦ κόσμου τίς ἠδύνατο, δι τὴν σήμερον γράψω, ἀρα τὸ βεβαίως καὶ διωρισμένως μέλλον, ἐνίστε δύναται ἀπολελυμένως μὴ ζυμβῆναι.

Ἀπόκρισις δευτέρα

Διαιρώ τὸ συνεπόμενον. τὸ βεβαίως καί διωρισμένως μέλλον οὐ δύναται μὴ ζυμβῆναι, ὑποθέσεως γενομένης, δι ἐστὶ μέλλον ζυμφ: ἀπολελυμένως ἀνευ ὑποθέσεως ἀποφ: διττὴ γάρ ἡ ἀνάγκη δοποθετικὴ καὶ ἀπολελυμένη.

Ἐρεῖς

Εἰ τὸ διωρισμένον μέλλον ἠδύνατο μὴ εἶναι μέλλον, ἀπατηθῆναι ἠδύνατο ἢ θεῖα πρόγνωσις. ἀλλὰ ἀτοπον τὸ συνεπόμενον. καὶ ἀρα τὸ προηγούμενον.

Ἀπόκρισις

Διαιρώ τὴν μείζονα. εἴ τὸ διωρισμένως μέλλον ἠδύνατο μὴ εἶναι μέλλον ἐν νοήματι συνθέφ, καὶ ὑποθέσεως γινομένης, δι προέγνωσται

60. Στά ΧΡΑ: θελήσεως.

παρά τοῦ Θεοῦ, ὡς μέλλον, ἀπατηθῆναι ἠδύνατο ἢ θεία πρόγνωσις ζυμφ: εἰ τό διωρισμένως ἠδύνατο εἶναι μέλλον ἐν νοήματι διηρημένω, καί ἀπολελυμένως, ἀπατηθῆναι ἠδύνατο ἢ θεία πρόγνωσις ἀποφ: προηγείται ἢ πρόγνωσις τοῦ Θεοῦ τοῦ τῆς θελήσεως διορισμοῦ ὡς παρόντος, οὐχ ὡς μέλλοντος⁶¹:

Ἄντίστασις

Ἡ θεία πρόγνωσις ὑστέρα τοῦ διορισμοῦ τῆς θελήσεως τῆς ἀνθρωπίνης τουλάχιστον ὡς μέλλοντος, εἰ δέ τοῦτο εἶπετο ἂν τὴν θεϊαν πρόγνωσιν τοῦ διορισμοῦ τῆς ἀνθρωπίνης θελήσεως ἐξηρητῆσθαι, δπερ άτοπον.

Ἀπόκρισις

Εἶπετο ἂν τὴν θεϊαν πρόγνωσιν τοῦ διορισμοῦ τῆς ἀνθρωπίνης ἐξηρητῆσθαι θελήσεως ὡς ἐξ ἀντικειμένου ζυμφ: ὡς ἐξ αἰτίας ἀποφ: οὐκ ἔστι δέ άτοπον τό τὴν θεϊαν πρόγνωσιν ἐξαρτάσθαι τοῦ διορισμοῦ τῆς ἀνθρωπείου θελήσεως, ὡς ἐξ ἀντικειμένου, διτὴ ἢ γνώσις οὐκ ἔστι τοῦ μηδενός, ἀλλὰ τίνος ἀντικειμένου γνώσις. οὐδεμίαν οὖν ἀτέλειαν τῆς Θεοφ ἐπιφέρει του τί. ἢ γάρ τοιαυτὴ ἐξάρτησις συναφείας μόνον ἔστιν οὐκ ἀντιώσεως, ἦτοι αἰτίας ἐξάρτησις.

"Ὡσπερ ἢ τοῦ Θεοῦ διάνοια οὐδέν ἕτερον, διτὴ μὴ ὁ αὐτός ἀπλούστατος Θεός, καθ' ὃ νοεῖ θεωρηθεῖς, οὕτω καὶ ἢ αὐτοῦ θέλησις οὐδέν ἕτερον εἰμὴ ἢ θεία οὐσία καθ' ὃ θέλει, ἦτις πολλαπλῶς φιλεῖ διααιρεῖσθαι διὰ τὴν τοῦ ἡμετέρου νοός στενότητα, διαιρεῖται γάρ εἰς γενικὴν, καὶ ἐιδικὴν. καὶ θέλησις γενικὴ τοῦ Θεοῦ ἐκείνη ἔστιν ἦτις γενικὴν τινα τάξιν ἐν τοῖς πράγμασι διορίζει, καὶ αἰεὶ θεωρεῖται, εἰμὴ εἰδικαί τινές ἀντιτεθῶσιν αἰτίαι. οἷον διωρίσατο πάσαν σωματικὴν κίνησιν κατ' εὐθεῖαν γραμμὴν, ὡς ἀπλουστάτην οὐσαν, καὶ συντομωτέραν αἰεὶ διευθύνεσθαι, εἰμὴ τὰ περιστώτα κωλύουσι σώματα, ὡσαύτως ἐκτίσατο πάντας τοὺς ἀνθρώπους δι' αὐτόν, τοῦτο γάρ ἢ τάξις ἐπιζητεῖ. ὁθεν καὶ πάντας θέλει σωθῆναι, καὶ μακαρίους γενέσθαι⁶² (i. 171) ἀλλ' ἢ τούτων πονηριά τῆ -αὐτοῦ ἀγαθότητι πολλάκις Ἀντιβαίνει, θέλησις δέ ἐιδικὴ ἦτοι μερικὴ ἐκείνη ἔστι καθ' ἣν ὁ Θεός ψηφίζεται τι ἐιδικῶς τε καὶ διωρισμένως, ἦτις καὶ ὑποδιαιρεῖται, εἰς θέλησιν εὐδοκίας, καὶ εἰς θέλησιν σημείου, θέλησις εὐδοκίας ἐκείνη ἔστι καθ' ἣν ἀρέσκει τι καὶ εὐδοκεῖ τῆ Θεοφ εἶναι, τουτέστιν ἐνεργεῖ ἢ ὁ Θεός θέλει ἀγαθόν τι γενέσθαι διτὴ αὐτῆ ἀρέσκει, οἷον θέλει θελήσει εὐδοκίας τὸν παρ' αὐτοῦ δημιουργηθέντα κόσμον

61. Στά ΧΡΑ παραλείπεται ὁλόκληρη ἢ φράση.

62. Στά ΧΡΑ παραλείπεται.

διατηρήσαι, ἢ δὲ τοῦ σημείου θέλησις κυρίως οὐκ ἔστιν ἐν τῷ Θεῷ, ἀλλ' ἔστιν ἐξωτερικόν σημεῖον φτίνι ὁ Θεός ἑαυτοῦ τί θέλειν ἐπισημαίνειν, καί τὸ σημεῖον τῆς θελήσεως ὀνομάζεται θέλησις, ὡπερ τὸ τῆς ἀγάπης ἀποτέλεσμα ἀγάπη⁶³ πανταχῶς δὲ τοῦτο, κάλυσις, καὶ συγχώρησις, ὡς πρὸς τὸν πονηρὸν, ἐντολή, συμβουλή, καὶ ἐργασία ὡς πρὸς τὸ ἀγαθόν.

Ὁ τοίνυν Θεός ἀγαθὸν τι ἐντελλόμενος, συμβουλευόμενος, θέλει δραστηκῶς τι δηλαδὴ τὸ σημεῖον, ἴτοι τὴν ἐντολήν, ἢ τὴν συμβουλήν, ἀλλ' οὐ θέλει ἀεὶ δραστηκῶς⁶⁴ τὸ πρᾶγμα δπερ ἐντέλλεται, ἢ συμβουλεύει, ὡσαύτως συγχωρεῖ, καὶ θέλει συγχωρήσαι τὴν ἁμαρτίαν οὐ μέντοι θέλει τὴν αὐτὴν ἁμαρτίαν. ἀλλὰ καὶ κωλύει αὐτήν, οὐ συνδρομῆς ἀνευ μετὰ τοῦ ἀνθρώπου τοῦ αὐτὴν ἐργαζομένου.

Σημειώσατε διὰ τὴν γενικὴν θέλησιν, καὶ πρώτην, καὶ προηγουμένην ἡκουσεν ἡτις καθ' αὐτὸ τι θεωρούμενον θέλει ἀνευ τινῶν προσκειμένων, ἴτοι περιστάσεων, καὶ ἢ εἰδικὴν δευτέρα καὶ ἐπομένην μηδὲν ἀνευ τῶν προσκειμένων ἐθέλουσα. δσα μὲν οὖν ἠθέλησεν ὁ Θεός θελήσει εἰδική, ἐπομένη, ἀπολελυμένη, καὶ δραστηκῆ, πεποίηκε, οὐχ δσα δὲ ἠθέλησε θελήσει γενικὴ, προηγουμένη, ὑποθετικὴ, καὶ μὴ δραστηκῆ.

Παντοδυναμία Θεοῦ δύναμις ἐστὶ τοῦ ποιῆσαι δυνατὰ, ἐστὶ δὲ δυνατόν πᾶν τὸ τῆ σοφίᾳ, καὶ ταῖς τοῦ Θεοῦ ἰδέαις μὴ ἀντιφάσκον.

Ἡ δύναμις αὕτη ἐν τῷ Θεῷ μὴ πεφικεία πρᾶγματι, ἢ ὄντοτης ἀπὸ τῆς τούτου οὐσίας, σοφίας τε καὶ θελήσεως διακεκριμένη, διαιρείται εἰς ἀπολελυμένην, καὶ διακεκριμένην, καὶ ἀπολελυμένην, μὲν ἐστὶν ἢ καθ' αὐτὴν θεωρηθεῖσα, δι' ἣς μηδαμῶς τῶν λοιπῶν θεωρημένων προσόντων, καὶ ψηφισμάτων, ποιῆσαι δύναται, δσα εἰσὶ δυνατὰ, διατεταγμένη δὲ ἢ θεωρουμένη, καθ' ἃ, εἰς ἔργον τίθησιν ὁ Θεός, δσα ἂν ἢ δεσποτεία τῆς δικαίας αὐτοῦ θελήσεως διωρίσατο ἐν τῇ τοιαύτῃ τῶν πραγμάτων τάξει, ἢ ἢ αὐτοῦ διέθετο πρόνοια, τῆ μὲν οὖν ἀπολελυμένην πολλὰ τὸ Θεῖον ποιῆσαι δύναται, καὶ οὐ ποιεῖ, τῆ δὲ διατεταγμένην, πᾶν δπερ ἐγνω ποιῆσειν, ἀσφαλῶς ποιῆσεται.

Ὁ πάσης ἀνάγκης, εἴτε τῆς ἐντός, εἴτε τῆς ἐκτός ἀνεπίδεκτος ὁ Θεός ὢν, ἐλεύθερος λέγεται, παντοδύναμος γάρ ὑπάρχων, οὐδεμίαν δύναμιν κατὰ τῆς ἑαυτοῦ φύσεως ἐπαχθεῖσαν (βία λέγεται αὕτη)⁶⁵ ἐπιδέχεται,

63. Στὰ ΧΡΑ παρεμβάλλεται ἡ φράσις: Θεός ἀπ' αἰῶνος διώρισται πρὸς τὸ δημιουργῆσαι τὸν κόσμον, ἀρα οὐδέποτε ὑπῆρξεν Θεός.

64. Στὸ περιθώριον τῶν ΧΣ: ἢ προηγουμένη θέλησις οὐκ ἀεὶ πληροῦται, ἢ δὲ τῆς εὐδοξίας νῆ ἀεὶ.

65. Στὸ περιθώριον τῶν ΧΣ: αὕτη ἢ θέλησις οὐ πρὸς τί ἐνικὸν ἀνήκει ἀλλὰ παῖν ἀδιαφόρως κοινή.

καί τοῦ δρου τῶν ἐνεργειῶν ἐκτός αὐτοῦ δντος (i. 172) οὐδ' ἐσωθεν ἐπί τοῦτο ἐνεργεῖν βιάζεται, διττός γάρ θεωροῦνται αἱ ἐνεργεῖαι, ἄλλαι ὧν ὁ δρος ἐντός ἐστί τοῦ Θεοῦ, καί λέγονται ἐμμένουσαι, καί ἄλλαι ὧν ὁ δρος ἐκτός αὐτοῦ, καί λέγονται διαβαίνουσαι.

Ἐρεῖς

Ὁ Θεός ἀπ' αἰῶνος διώρισται πρὸς τὸ δημιουργῆσαι τὸν κόσμον, καί αἰεὶ ἐσχῆκε τὴν πρὸς τούναντίον δύναμιν, τουτέστι τὴν πρὸς τὸ μὴ δημιουργῆσαι αὐτὸν ζυμφ: ἄλλως ἀπόφ:

Ἐνθεν τοι καί ἡ ὁ Θεός διώρισται πρὸς τὴν τοῦ παντός διατήρησιν⁶⁶ πρότασις, διαιρετέα τφδε τφ τρόπφ, τφ λόγφ τῆς ἐνεργείας ζυμφ: τφ λόγφ τῆς δυνάμεως ἀπόφ: καί αὐθις, ἐξ ὑποθέσεως δι τοῦτον διατηρησασθαι ἐψηφίσαστο ζυμφ: ἀπολελυμένως καί ἀνευ τινός ὑποθέσεως ἀπόφ: διττός ὁ διορισμός κατ' ἐνεργεῖαν, ὁ μὴ ἐπάγων ἀνάγκην, καί κατὰ δύναμιν ὁ ταύτης οὐκ ἀποκικισμένος.

Ἄντίστασις

Οὐδέποτε ὁ Θεός ὑπῆρξεν ἀδιάφορος πρὸς τὸ δημιουργῆσαι, καί διατηρῆσαι τόνδε τὸν κόσμον, ἀρα οὐδέποτε ὑπῆρξεν ἐλεύθερος ἐλευθερίῳ ἐκλογῆς πρὸς τὸ δημιουργῆσαι τὸν κόσμον.

Ἀπόκρισις

Διαιρώ, τὸ προηγούμενον. οὐδέποτε ὁ Θεός ὑπῆρξεν ἀδιάφορος πρὸς τὸ δημιουργῆσαι, καί διατηρῆσαι τὸν κόσμον ἀδιαφορίφ ἀπλῶς ἀποφατική, ἥτις ἐστί τελεία στέρησις παντός διορισμοῦ ζυμφ: οὐδέποτε ὑπῆρξεν ἀδιάφορος ἀδιαφορίζε θετική, ἀπόφ: ἥτις οὐδέν ἄλλο ἐστίν, εἰμὴ ἐλευθερία τις ἐξίς καί δύναμις τοῦ ἐνεργεῖν, καί μὴ ἐνεργεῖν ἀπόφ:

Τοῦ Θεοῦ τὰ ψηφίσματα, καί αἱ ἀποφάσεις, ἀτινα καί κρίματα λέγεται, ἐνεργεῖαι εἰσὶ τῆς θείας θελήσεως, αἷς ποιήσῃν τι, ἢ ζυγχωρήσῃν διωρίσαστο.

Κεφάλαιον δέκατον

Περὶ δημιουργίας

Εἰδώς ἀπ' αἰῶνος ὁ Θεός πάσας τὸν δυνατῶν κτισμάτων τὰς οὐσίας ἐν ταῖς αὐτοῦ Ἰδέαις τῆ γνώσει τῆς ἀπλής νοήσεως ἀριθμόν τινὰ τούτων κατὰ τὰς αἰῶνας τε καί ἀμετατρέπτους αὐτοῦ Ἰδέας δημιουργῆσαι ἐκρινε,

66. Στὸ περιθώριο τῶν ΧΣ: ἡ ἀγάπη ἡμῶν ἐφεσιν μόνον εχει, ἢ δέ τοΟ ΘεοΟ δργον καί παραγωγὴν.

καί οὕτως ἡ πρώτη ἐνέργεια ἢ τῆ Θεοῦ ὡς πρώτη τῶν δυνάμεων ἀπονεμομένη αἰτία ἢ κτίσις, ἐστὶ δι' ἧς ἅπασιν τὴν ὑπαρξίν χορηγεῖ, ὀρίζεται δὲ αὐτὴ κοινῶς παραγωγή τοῦ δυνάμεως ἐκ τοῦ μὴ δυνάμεως, ἢ καὶ οὕτω, παραγωγή τοῦ πράγματος ἐκ τοῦ ἑαυτοῦ μηδενός, καὶ ἐκ τοῦ μηδενός τοῦ ὑποκειμένου, οἷον ὁ νοῦς παράγεται παρά τοῦ Θεοῦ, καὶ ἐκ τοῦ μηδενός τοῦ ὑποκειμένου, διὰ οὗ γίνεται ἐκ τίνος προϋπάρχοντος ὑποκειμένου, (i. 173) ὡς περὶ τὸ δένδρον ἐκ τῆς ὕλης.

Ταύτην τὴν ἐνέργειαν ἴσως τὴν κτίσιν, καὶ παραγωγήν ἐκ τοῦ μὴ δυνάμεως, εἰς τὸ εἶναι ἠγνόουν ὁ τε Ἀριστοτέλης, καὶ οἱ περὶ τὸν Ἐπίκουρον μηδὲν τῆς ἰδέας τοῦ δυνάμεως τοῦ ἀκρῶς τελείου προσέχοντες, τοῦτο γὰρ τὸ κατ' οὐσίαν, καὶ παντέλειον δυνάμεως τοῖς λοιποῖς οὐσίαις κατὰ μετοχήν, καὶ ἀτελέσει τὴν ὑπαρξίν ἐνεῖμε, καὶ οὐδὲν ὄν ἀφ' ἑαυτοῦ εἶναι δύναται, πλὴν τοῦ ἀπείρως τελείου δυνάμεως, ἢ ὕλη δὲ ἀτελής οὐσα πάντη, καὶ ἀδρανής, ἀφ' ἑαυτῆς ὑπάρχειν οὐδὲν ἔχει. ὅθεν καὶ ψευδὲς τὸ διατεθρυλλημένον ἐκεῖνο ἀζώωμα, μηδὲν ἐκ μηδενός, καὶ μηδὲν εἰς τὸ μηδὲν καταστήσει.

Θέσις

Μόνος ὁ Θεός δύναται εἶναι ἀκτιστος, αἰώνιος, καὶ ἀφ' ἑαυτοῦ, τὰ δὲ λοιπὰ ἐξ αὐτοῦ παρήχθαι ἀνάγκη.

Δείξις

Ἐκεῖνο μόνον τὸ ὄν ἐστὶν αἰώνιον, ἀκτιστόν, καὶ ἀφ' ἑαυτοῦ, ὅπερ ἐστὶν ἀκρῶς τελείον, δυνάμεως ἀναγκαῖον, δυνάμεως κατ' οὐσίαν, τὸ αὐτοεῖναι. ἀλλὰ μόνος ὁ Θεός δυνάμεως ἀκρῶς τελείον, δυνάμεως ἀναγκαῖον, δυνάμεως κατ' οὐσίαν τὸ αὐτοεῖναι, τὰ δὲ λοιπὰ ἀτελή, καὶ ἐνδεχόμενα. ἀρα μόνος ὁ Θεός δύναται εἶναι ἀκτιστος, αἰώνιος, καὶ ἀφ' ἑαυτοῦ. τὰ δὲ λοιπὰ ἐξ αὐτοῦ παρήχθαι ἀνάγκη.

Ἐνστασις πρώτη

"Ὅτι ἐστὶ τὸ ὄν, αἰώνιον, καὶ ἀναγκαῖον, οὐ διὰ τοῦτο καὶ ἀκρῶς τελείον ἐστὶ. ἀρα οὐδὲν κωλύει τὸ παρά τὸν Θεόν δοθῆναι τι δυνάμεως αἰώνιον.

Ἀπόκρισις^{βτ}

Ἀπόφημι τὸ προηγούμενον. τὸ γὰρ ὄν τὸ αἰώνιον, καὶ ἀναγκαῖον, δυνάμεως ἐστὶ μὴ ἐξηρημένον, ὄν ἀφ' ἑαυτοῦ, ἴσως δυνάμεως αὐτὸ ἑαυτῶ τὸ εἶναι παρέχον. ἀλλὰ τὸ ἀφ' ἑαυτοῦ τὸ ἴδιον εἶναι κεκτημένον, ἀκρῶς τελείον

67. Στά ΧΡΑ: ἀπόφημι.

ανάγκη είναι, ὑπάρχον γάρ αἰτία, ὡς οὕτως εἰπεῖν τοῦ ἰδίου εἶναι, πάσας ἐτι ἑαυτῶ τὰς δυνατὰς τελειότητας χαρίσασθαι δύναται. ἐστι γάρ εὐκολώτερον τὰ προσόντα, ἢτοι τὰς τελειότητας ἑαυτῶ παρασχεῖν, ἢ τὸ αὐτοεῖναι. ἀρα τὸ δν τὸ αἰώνιον ἐστι καὶ ἀκρως τέλειον.

Ἀντίστασις

(i. 174) Εἰ ὁ κόσμος ἐκτίσθη εἶχομεν ἄν φυσικῶ λόγῳ κατανοήσαι καὶ ἀποδείξει τοῦτο. ἀλλὰ φυσικῶ λόγῳ οὐ κατανοεῖται οὐδ' ἀποδείκνυται τοῦτο. ἀρα οὐκ ἐκτίσθη καὶ ἐπομένῳ αἰώνιος.

Ἀπόκρισις

Διαιρώ τὴν ἐλάσσονα. φυσικῶ λόγῳ οὐ κατανοεῖται, οὐδ' ἀποδείκνυται τοῦτο κατὰ τὸν χρόνον, καὶ τὸν τρόπον τῆς κτίσεως ζῆνφ: κατὰ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα ἀπόφ:

Ἐνοστασις δευτέρα

Τουλάχιστον ὁ Θεός ἠδύνατο τὸν κόσμον ἀπ' αἰώνος δημιουργήσαι. ἀρα οὐ μόνῳ τῷ Θεῷ οὕτως ἢ αἰωνιότης ἀρμόζει, ὥστε παρ' αὐτοῦ τῷ κόσμῳ χαρισθῆναι μὴ δεδυνήσθαι.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφῃμ τὸ προηγούμενον. οὐ γάρ ἠδύνατο ὁ Θεός ἀπ' αἰώνος δημιουργήσαι τὸν κόσμον, εἴγε πᾶν κτιστὸν ἀρχὴν μὴ εἶχειν οὐ δύναται, ἀδύνατον γάρ μὴ δοθῆναι στιγμὴν τινα ἐν ἢ τὸ κτιστὸν κέκτισται.

Ἀντίστασις

Οὕτως ὁ Θεός ἠδύνατο τὸν κόσμον ἀπ' αἰώνος δημιουργήσαι, ὡσπερ ὁ ἥλιος τὴν λάμπην ἐκχέειν, εἴγε ἦν ἀπ' αἰώνος. ἀλλ' εἴγε ὁ ἥλιος ἦν ἀπ' αἰώνος, ἀπ' αἰώνος ἂν τὸ φῶς ἂν ἐκχέαι⁶⁸...

"Ἀρα ὁ Θεός τὸν κόσμον ἀπ' αἰώνος ἠδύνατο δημιουργήσαι.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφῃμ τὴν ὁμοίωσιν. τὸ μὲν γάρ φῶς ἀποτέλεσμα οὐκ ἐστι τοῦ ἡλίου, ἀλλὰ λεπτή ὕλη παρ' αὐτοῦ ἐξωθουμένη, ὁ δὲ κόσμος αἰτιατὸν τοῦ Θεοῦ τυγχάνει γε ὄν.

68. Ἐδώ τελειώνουν τὰ ΧΣ. Τὰ ὑπόλοιπα φύλλα, δπως προαναφέρθηκε, ἔχουν σχισθεῖ. Τὸ κείμενο στή συνέχεια δημοσιεύεται βάσει τῶν ΧΡΑ.

Ένστασις τρίτη

Τό σώμα τό κινητόν ήτοι τό φυσικόν γενέσει ούκ ήδύνατο όρμή διά κινήσεως. άρα ή κίνησις ύπήρξε πρό τοῦ κινητοῦ, εί μή τό κινητόν ήν άπ' αἰώνος, άλλ' ή κίνησις ούκ ήδύνατο είναι πρό τοῦ κινητοῦ, άρα τό κινητόν ήν άπ' αἰώνος, καί επομένως ό κόσμος, ή κίνησις, καί ό χρόνος άπ' αἰώνος...

Απόκρισις

Διαιρώ τήν πρώτην πρότασιν, τό κινητόν γενέσθαι ούκ ήδύνατο, εί μή διά κινήσεως, ε'ίγε τό κινητόν, γενητόν ή ζυμφ: ε'ίγε κτιστόν από φ:...

Αντίστασις

(ί. 175) Ε'ίγε πράγματα κεκτισμένα ήσαν έν χρόνω. τό πρότερον ούκ άν ήν χρόνος, άλλά τό πρότερον ού δύναται είναι άνευ χρόνου, άρα τά πράγματα έν χρόνω ούκ έκτίσθησαν άλλ' είσίν άπ' αἰώνος.

Απόκρισις

Διαιρώ τήν έλάσσονα, τό πρότερον τό κατ' ένεργειαν ήδύνατο είναι άνευ χρόνου, ζυμφ: τό πρότερον τό καί δυναμιν άπόφ:

Θέσις

Τό κτίσμα δύναται είναι αίτία όργανική τής κτίσεως.

Ηνίκα αύτή όργανικώς ή αίτία ή κατ' άφορμήν καθ[.::]

Δειξις

Έκείνο δύναται είναι αίτία κατ' άφορμήν τής κτίσεως ό διορίσας δύναται τόν Θεόν πρός τό κτίσαι, ώς άφορμή. άλλ: τό κτίσμα δύναται διορίσαι τόν Θεόν πρός τό κτίσαι ώς άφορμή. άρα τό κτίσμα δύναται είναι αίτία όργανική τής κτίσεως, εἴγε αντί αίτίας όργανικής νοηθεί η τό κατ' άφορμήν αίτιον, εί δέ γε έτερόν τι τής κατ' άφορμήν αίτίας νοηθεί διάφορον, τουτέστιν όργανον καί φτινι ό Θεός χρφτο, ώς ό τέκτων τφ πρίονι, άπίθανον δλωσ έστί τό κτίσμα ώδί πως συντρέχειν δύνασθαι πρός τήν κτίσιν, ούδέν καί έχει έν έαυτφ Ικανόν πρός τοιαύτην ένεργειαν, ού δύναται εις τό μηδέν ένεργήσαι, άλλ' είς τό προϋποκειμένον.

Αλλότριον τοῦ λόγου δοκεῖ τό δύνασθαι κτίζειν τό κτίσμα ώς αίτιαν άρχικήν, καί κυρίαν, ιδίφ ένεργοῦσα δυνάμει. Ό μηδενί δυνάμενον παρασχεῖν τήν ὕπαρξιν, πράγμα τι ούκ έχει κτίσαι ώς αίτία άρχική. κτίσις γε έστί παραγωγή τινός εκ τοῦ μηδενός.

Αλλά ούδενί τό κτίσμα παρασχεῖν δύναται τό είναι, τοῦτο γάρ τφ

κατ' οὐσίαν, οὐ τῷ κατὰ μετοχήν ἀνήκει δντι. ἀλλ' οὐδόλως τό κτίσμα κτίσαι τί δύναται, ὡς αἰτία ἀρχική, καί κυρία. Ὁ λόγος δι' οὐ δέικνυται τό κτίσμα μὴ δύνασθαι κτίζειν ὡς αἰτίαν ἀρχικήν (i. 176) ἐστὶ τό πρότον τό κτίζον δύναμιν ἀπειρον ἀπαιτεῖσθαι. ἀλλά καί ἂν ζητεῖται δύναμις ἀπειρος πρὸς τό κτίζειν, οὐ γάρ ἐστὶ διάστημα ἀπειρον μεταξύ τοῦ κτιστοῦ δντος, καί τοῦ μὴ κτιστοῦ δντος. ἀρα δύναται δοθῆναι κτίσμα κτίζειν ἀπὸ τοῦ μὴ δντος, ὡς ἀρχική δηλαδή αἰτία.

Ἀπόφ: τὴν ἐλάσσονα. καί γε ἀπειρος δύναμις πρὸς τό κτίσαι τι ἀναγκαίως ἐπιζητεῖται. καί ἡ ἐπαγομένη αἰτία οὐχ ἰκανῶς ἔχει. μεταξύ μὲν γάρ τοῦ ἀπειρου δντος, καί τοῦ μηδενός δίδεται ἀπειρον διάστημα, μεταξύ δὲ τοῦ πεπερασμένου καί μηδενός οὐδαμῶς. Ἡ διατήρησις συνεχῆς τις, καί ἀδιάκοπος ἐστὶ κτίσις, ἢ μάλλον εἰπεῖν ἡ αὐτὴ τῆς κτίσεως ἐνέργεια, καθ' ἃ ὁ Θεός οὐ μόνον ἐν τῇ πρώτῃ στιγμῇ, ἀλλά καί ἐν τοῖς ἐφεξῆς χρόνοις ἐνεργεῖ.

Ζητεῖ δὲ αὕτη, ἢ μὲν εὐθεΐα, ἢ δὲ πλαγία, διατήρησις μὲν εὐθεΐα ἢ συνεχῆς, καί ἀδιάκοπος ἐστὶ κτίσις. διατήρησις δὲ πλαγία ὁ ἀποσχοινισμός πάντων τῶν τό πράγμα παραβλάψαι δυναμένων.

Ἀντίστασις

Τό μηδὲν ἕτερον δν, εἴ μὴ ἡ αὐτὴ κτίσις συνεχῆς καί διαμένουσα οὐκ ἐστὶν ἐνέργεια διηρημένη τῆς κτίσεως, ἀλλά ἡ εὐθεΐα διατήρησις οὐδὲν ἕτερον ἐστίν, εἴ μὴ ἡ αὐτὴ κτίσις συνεχῆς, καί διαμένουσα. ἀρα ἡ εὐθεΐα διατήρησις οὐκ ἐνέργειά τις διηρημένη τῆς κτίσεως.

Τὰ ἔχοντα διαφόρους ὁρισμούς, διάφορα τυγχάνει γε δντα. ἀλλ' ἡ κτίσις, καί ἡ διατήρησις, διαφόρων εὐμοιροῦσιν ὁρισμῶν. ἀρα ἡ κτίσις, καί ἡ διατήρησις διάφορα τυγχάνουσιν.

Ἀπόκρισις

Διαιρῶ τὴν ἐλάσσονα. ἡ κτίσις, καί διατήρησις διαφόρων εὐμοιροῦσιν ὁρισμῶν, καί εἰσὶ διάφοροι ἐνέργειαι καί τὴν διάφορον σχέσιν, καί συστήμασι ζυμφ: καί τό διάφορον (Τ. 177) πράγμα ἀπόφ: Ἡ κτίσις ἐν ἀκαρεῖ ἐκτελεῖται, ἢ δὲ διατήρησις ἐπὶ πολὺ διαμένει.

Ἀπόκρισις

Διαιρῶ τὴν πρότασιν, ἡ κτίσις ἐν ἀκαρεῖ ἐκτελεῖται καθ' ἃ πρότον τὰ πράγματα τίθησιν ἐν τῷ εἶναι ζυμφ: καθ' ἃ ταῦτα ἐν τῷ αὐτῷ εἶναι διατηρεῖ ἀπόφ:

Θέσις

Πάντα τὰ κτίσματα τῆς εὐθείας δέονται τοῦ Θεοῦ διατηρήσεως. Τὰ μὴ δυνάμενα ἐν ὑπάρξει διαμένειν ἀνευ τῆς τοῦ Θεοῦ συνεχοῦς, καὶ ἀδιαλείπτου κτίσεως, ταῦτα τῆς διηγεκούς τοῦ Θεοῦ διατηρήσεως δεῖται. Ἀλλὰ τὰ κτίσματα οὐ δύναται ἐν ὑπάρξει διαμένειν ἀνευ τῆς συνεχοῦς τοῦ Θεοῦ, καὶ ἀδιαλείπτου κτίσεως, ἀνευ τῆς διαμενούσης τοῦ Θεοῦ θελήσεως, τοῦ ταῦτα ἐν τῷ εἶναι διαφυλάττειν, καὶ οὐκ ἔστιν ὑπαρξίς, εἶγε μὴ συνεχῶς διοθεῖται ὑπαρξίς. ἄρα τὰ κτίσματα τῆς συνεχοῦς τοῦ Θεοῦ χρῆζουσι διατηρήσεως.

Ἐνστασις πρώτη

Τὸ τεχνητόν διαμένει ἀνευ τεχνίτου, ἄρα καὶ τὸ φυσικόν ὑποστήναι ἔχει ἀνευ τῆς ἀδιαλείπτου τοῦ δημιουργοῦ συνδρομῆς.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφ: τὴν συνέπειαν, καὶ τὴν ὁμοίωσιν. τὸ μὲν γὰρ τεχνητόν οὐκ ἔχει τὸ ἀπλῶς εἶναι, ἦτοι δλον τὸ εἶναι παρὰ τοῦ τεχνίτου, ἀλλὰ μόνον τὸ τοιόνδε εἶναι, τουτέστι τὴν τοῦ μορίου διάθεσιν, τὰ δὲ κτίσματα κατὰ τὸ ἀπλῶς εἶναι τῆς τοῦ κτίστου ἐξαρτώνται θελήσεως.

Ἐνστασις δευτέρα

Τὸ ἀπαξ τὸ εἶναι λαβόν, οὐ δύναται τοῦ εἶναι παύσασθαι. ἀλλὰ τὰ κτίσματα ἐν τῇ αὐτῶν κτίσει τὸ εἶναι εἰλήφασιν. ἄρ: οὐκ ἔχει τοῦ εἶναι παύσασθαι. Διαιρώ τὴν μείζονα, τὸ ἀπαξ τὸ εἶναι λαβόν οὐ δύναται τοῦ εἶναι παύσασθαι καθ' αὐτό. ζυμφ: καὶ τὴν καταπάουσιν καὶ ἐγκατάλειψιν τῆς συνδρομῆς ἀφ' ἧς λαβόν ἔχει τὸ (ἰ. 178) εἶναι ἀπόφ: Οἱ ἄγγελοι, καὶ ὁ ἀνθρώπιος νοῦς οὐσαι ἀκήρατοι οὐσίαι, ἐσωτερικῆς μὲν, καὶ καθ' αὐτάς φθαρήναι οὐκ ἔχουσιν, ἐξωτερικῶς δὲ τοῦ εἶναι παύσασθαι, οὐκ ἀδυνατοῦσιν, ὄντα γε οὐσαι κατὰ μετοχὴν, εἶγε ὁ Θεός τὴν αὐτοῦ συνδρομὴν μὴ χαρίσατο, τοῦ εἶναι οὐκ ἂν μετασχοῖεν, ἀλλ' εἶη τὸ μὴ δν καταντήσαι ἂν. Ἐκεῖ τὸ σῶμα ὑπάρχει, ὅπου ἂν τὸ θεῖον βούληται. καὶ γὰρ τοῦτο τὸ σῶμα ὃ νῦν ἐν Μοσχοπόλει ὑπάρχει, Θεοῦ θελήσαντος, ἐν τῷ ἐπομένῳ ἀκαρεῖ ἐν Ἀλεξανδρείῳ ὑπάρξει δύναται μηδὲν τὸν κατὰ τὸ μέσον διελθόν τόπων ἢ γὰρ τῆς θείας θελήσεως ἐνέργεια ἦτινι τὰ πράγματα κτίζονται, καὶ ἀδιαλείπτως διατηροῦνται οὐδενὶ τόπω ξυνδέδεται.

Ποιήσας_ οὖν ὁ Θεός δσα ἠθέλησε, πάντα διατηρεῖ ἐν πάσῃ καταστάσει, καὶ τρόπον, καθ' ὃν ὑπάρχουσιν, καὶ τῇ ἑαυτοῦ προνοίᾳ διευθύνει καὶ διοικεῖ, τί δὲ ἐστὶν αὕτη; πρόνοια ἐστὶν αἰώνιος τις διάθεσις, καὶ λόγος καθ' ὃν ἕκαστον πρὸς τὸ αὐτοῦ μερικόν τέλος καὶ πάντα ἅμα πρὸς τὸ καθόλου τέλος, ταῦτα πρὸς τὴν τοῦ Θεοῦ δόξαν διευθύνονται.

Τῶν κτιστῶν τὰ μὴ ἐλευθέρως ἑαυτὰ κινεῖ, καὶ τῆς γενικῆς μόνον χορηγίας τε καὶ συνδρομῆς τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸ ποιεῖν δεῖται, οἷα τὰ πνεύματα, τὰ δὲ ἑαυτὰ κινήσαι μὴ δυνάμενα, παρὰ Θεοῦ κινούνται, καὶ διορίζονται κατὰ τοὺς παρ' αὐτοῦ διορισθέντας νόμους, οὓς ὑπερβῆναι ἀδύνατον, εἰ μὴ τοῦ Θεοῦ βουλομένου, πλούτεϊ γε ἐν ἑαυτοῖς διαθέσιν τινα δι' ἧς ἡ πρόνοια ταῖς Ἰδίαις συνδέει τάξεις, τουτέστιν βεβαίαν τινά, καὶ εὐτακτον πασῶν τῶν κινήσεων διανομήν, τῶν σωματικῶν δηλαδή δι' ἧς πρὸς τὰ διορισμένα ἐκάστω τέλη προάγεται,

Κεφάλαιον ἐνδέκατον

Περὶ κινήσεως, καὶ συνδρομῆς τοῦ Θεοῦ

Ἐκαστον τῶν κτισμάτων, ἵνα πρὸς τὸ οἰκεῖον ἀφίκετο τέλος τῆς αἰδίου χρήσουσι τοῦ Θεοῦ ἀναγκαίως βοήθειας, ἧς ἀνευ ἀδρανῆ ἀν ἦσαν, καὶ πάσης κινήσεως, καὶ ἐνεργείας ἐστερημένα. ἀλλὰ ἐπειδὴ διὰ τὸ γένος ὑπάρχει τὰ κτίσματα, διττῶς καὶ ταῖς τῆς ἐνεργείας παρὰ τοῦ κτίστου ἐκλαμβάνουσιν. τὰ μὲν γὰρ πνευματικὰ τῆ παρ' αὐτοῦ δυνάμει ἑαυτὰ ἐχουσι κινήσαι, τὰ δὲ σωματικὰ κινήθηναι μόνον δύναται. οὐ μὴν δὲ ἑαυτὰ κινήσαι.

Κίνησις, προκίνησις, καὶ προσδιορισμός τὸ αὐτὸ σημαίνουσι. (ί. 179) ὁ γὰρ κινῶν προκινεῖ, καὶ προσδιορίζει, ὀρίζεται αὐτῇ προηγουμένη ἐνέργεια, καὶ εἰσροῇ τινός αιτίας εἰς τί, ἢ τοῦτο πρὸς ἐνέργειαν, ἢ κίνησιν διορίζεται.

Ἡ κίνησις ἢ πρὸς τὰ πνευματικὰ ἐστίν, ἢ πρὸς τὰ σωματικά, ἢ πρὸς τὰ σώματα ἢ ἐν τῷ Θεῷ θεωρεῖται, ἢ ἐν ταῖς δευτέραις αἰτίαις. ἢ μὲν τῶν σωμάτων κίνησις ἐν τῷ Θεῷ συνεχῆς, ὀρίζεται, τῶν σωμάτων κτίσις, ἢτοι διατήρησις ἐν διαφόροις τόποις κατὰ διαδοχὴν, ἢ δὲ τῶν σωμάτων κίνησις ἐν ταῖς δευτέραις αἰτίαις εἴτε πνευματικαῖς, εἴτε σωματικαῖς, ἐνέργεια τῆς δευτέρας αιτίας, δι' ἧς ὡς δι' ἀφορμῆς τὰ σώματα μεταφέρονται ἀπὸ τόπου εἰς τόπον, ἢτοι εἰς διαφόρους κατὰ διαδοχὴν τόπους διατηροῦνται, οἷον ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἐνεργείας τῆς ἐμῆς θελήσεως μέρος τι ὀργανικόν τοῦ ἐμοῦ σώματος ἐν διαφόροις τόποις κατὰ διαδοχὴν διατηρεῖται καὶ ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἐξώσεως τινός σώματος τοῦ ἀνέμου φέρ' εἰπεῖν, ἕτερον σῶμα ἀπὸ τόπου εἰς τόπον μετατίθεται, ἢ ἄλλῳ τινὶ σώματι προσαρμόζεται, ἢ δὲ πρὸς πνεύματα κίνησις, ἢ ἐν τῷ Θεῷ θεωρεῖται καὶ αὐτῇ, ἢ ἐν ταῖς δευτέραις αἰτίαις, ἢ μὲν τῶν πνευμάτων κίνησις ἐν τῷ Θεῷ θεωρηθεῖσα, ἢ γενικὴ ἐστίν, ἢ ἐιδική, καὶ ἢ μὲν γενικὴ ἐντύπωσις ὀρίζεται, κλίσις, καὶ ροπή παρὰ τοῦ δημιουργοῦ τῆς φύσεως πᾶσι τοῖς πνεύμασι διὰ τῆς δημιουργίας ἐμφυτος, καὶ διὰ τῆς διατηρή-

σεως ἀδιαλείπτως διασωζομένη, δι' ἧς πρὸς τὸ ἀγαθόν, ἴτοι πρὸς τὴν εὐδαιμονίαν καὶ τὰ γένη ἀείποτε φέρονται, καὶ διαπαντός τὸ κακόν, ἴτοι τὴν κακοδαιμονίαν ἀποτρέπονται. οἷον ἡ ἀνθρωπίνη θέλησις, κατὰ γένος τὸ πονηρόν διαφεύγει, καὶ τῷ ἀγαθῷ κατὰ γένος ἔπεται, εἰ καὶ τοῦτο ἔσθ' ὅτε ἐκζητεῖται, ἐν οἷς οὐ τίθεται, ἡ δὲ ἐιδικὴ κίνησις, δι' ἧς δευτέρα αἰτία πνευματικὴ πρὸς τινὰ ἐιδικὴν ἐνέργειαν παρὰ Θεοῦ κινεῖται, ἡ ἐξεγείρεται. διττὴ δὲ καὶ αὐτὴ φυσικὴ, καὶ ἠθικὴ, προκίνησις μὲν φυσικὴ ἐιδική, ἐκεῖνη ἐστὶν δι' ἧς ἡ δευτέρα αἰτία φυσικῶς τε καὶ δραστικῶς πρὸς τὴν ἐνέργειαν, ἴτοι τὴν κίνησιν τὴν ἐιδικὴν παρὰ Θεοῦ διορίζεται, θεωρηθῆναι δὲ αὕτη δύναται, ἡ πρὸς τὴν διάνοιαν, ἡ ὡς πρὸς τὴν θέλησιν. προκίνησις μὲν οὖν φυσικὴ ἐιδικὴ ὡς πρὸς τὴν κτιστὴν διάνοιαν ἐστὶν ὁ φωτισμός τῆς αὐτῆς διανοίας, δι' ἧς ταῖς τῶν πραγμάτων ἰδέαις παρὰ Θεοῦ μορφοῦται, (i. 180) καὶ ταῦτα μεταλαμβάνει, καὶ ἡ συναίσθησις τῶν ἐν ἡμῖν, οἷον τῆς χαρᾶς, τῆς ἀθυμίας, καὶ τῶν ἄλλων, προκίνησις δὲ φυσικὴ ἐιδικὴ ὡς πρὸς τὴν θέλησιν τὴν κτιστὴν, ἐνέργεια ἐστὶ τοῦ Θεοῦ, δι' ἧς ἡ κτιστὴ θέλησις πρὸς τὴν ἐιδικὴν ἀγαθὸν διορίζεται, καὶ ἐπομένως τοῦ πονηροῦ ἀποσχοινίζεται. προκίνησις δὲ ἠθικὴ ἐξεγερσις τίς ἐστὶ τῆς κτιστῆς θελήσεως γινομένη καὶ τὸ ἀνθρώπειον ἔθος, τουτέστιν ἐξω τελικῶς καθηδύκνουσα, παρακαλοῦσα, ἀπειλοῦσα, φρίκην ἐπάγουσα, ἢ ἄλλον τινα τρόπον τὴν θέλησιν πείθουσα. ἴτις καθ' αὐτὴν οὐ νικεῖ τὴν τῆς κτιστῆς θελήσεως ἀντίστασιν, ἀλλὰ ταύτην μόνον ἐξεγείρει.

Ἡ συνάλληλος καλουμένη συνδρομὴ ὀρίζεται ἐνέργεια θατέρως αἰτίας ξανθατέρῳ πρὸς τὴν παραγωγὴν τοῦ αὐτοῦ Αποτελέσματος, ὡς δτε δύο φορτηγοὶ τὸ αὐτὸ φορεῖον κομίζουσι. Τούτων τὸν τρόπον ὁ Θεός οὐ ζυντρέχει τῇ κτιστῇ θελήσει, οὐδὲ γάρ τὸ ὑποκεῖσθαι, οὔτε μὴν τὸ ἐξαρτάσθαι οὕτως ἄν εἴη, ἀλλὰ μόνον τὸ συμβοηθεῖσθαι, ἀπερ ἀναγκαίως ἐν τῇ θεῖᾳ συνδρομῇ ζητεῖται, καὶ γάρ ἡ κτιστὴ θέλησις ἐν τῷ Θεῷ ὡς ὑποκειμένη, καὶ ἐξηρημένη ἐστὶ πρὸς τὸ ἐνεργῆσαι.

Θέσις

Ὁ Θεός πάντα τὰ σώματα φυσικῶς κινεῖ, ἴτοι προκινεῖ.

Δειξις

Ὁ πάσαν κίνησιν παρέχων τοῖς σώμασιν, πάντα τὰ σώματα φυσικῶς κινεῖ ἴτοι προκινεῖ. ἀλλ: ὁ Θεός πάσαν κίνησιν παρέχει τοῖς σώμασιν, ἕκαστον γάρ τῶν σωμάτων πάσης ἐνεργείας, καὶ κινήσεως ἄμοιρον ἐκλαμβάνεται, καθ' αὐτὸ καὶ οὐδαμῶς κινήθηναι δύναται, μὴ παρ' ἄλλου κινήθην, ὃ ἐστὶ τὸ πρότον κινούν, τῆς ἐπ' ἀπειρον προόδου μὴ ζυγωρομένη. ἀρὰ ὁ Θεός πάντα τὰ σώματα φυσικῶς κινεῖ τε, καὶ προκινεῖ.

Ἐρεῖς

Ὁ Θεός τοῖς σώμασιν δύνάμιν τινά ἐδωρήσατο, δι' ἧς κινῶνται, οἷον τοῖς βάροις εὐμοιροῦσιν, πρὸς τὰ κάτω φέρεσθαι, τοῖς φυτοῖς, καὶ τοῖς ἐμψύχοις αὐξάνεσθαι. καὶ ἑαυτὰ κινεῖν. καὶ τοῖς ζώοις πάντα τὰ ἑαυτῶν μέλη κινεῖν, καὶ τὴν ἐκ τόπου εἰς τόπον ποιήσασθαι μετάβασιν. ἄρ: τὰ σώματα οὐ προκινεῖται φυσικῶς, καὶ ἀμέσως παρά Θεοῦ (i. 181) ἀλλὰ μόνον κατ' ἀδειαν, καὶ ἐμμέσως.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφ: τὸ προηγουμένον, τὰ γάρ σώματα πάντα καθ' ἑαυτὰ ἀδρανῆ, καὶ οὐδόλως ἐνεργά ὄντα, παρά Θεοῦ δυνάμεως οὐκ εἰσὶν εἰληχότα ἑαυτοῖς τὴν κίνησιν παρασχέσθαι μηδαμῶς ἐν τῇ ἡρεμίᾳ εἰς κίνησιν ἐξεργερούμενα, εἴγε μὴ παρ' ἄλλον τουτὶ πάθαιεν.

Θέσις

Ἡ κίνησις ἢτοι ἢ προκίνησις τοῦ σώματος παρά Θεοῦ οὐκ ἔστιν ἐνέργεια τῆς δημιουργίας, καὶ διατηρήσεως τοῦ σώματος πραγματικῶς διακεκριμένη.

Δειξις

Ἐκείνη ἢ ἐνέργεια οὐκ ἔστι τῆς δημιουργίας, καὶ διατηρήσεως τοῦ σώματος διηρημένη, ἢτις οὐδὲν ἔστιν ἕτερον, εἰ μὴ ἢ συνεχῆς τοῦ σώματος δημιουργία, ἢτοι ἢ κατὰ διαδοχὴν τούτου ἐν διαφόροις τόποις διατήρησις. ἀλλ' ἢ κίνησις τοῦ σώματος παρά Θεοῦ οὐδὲν ἕτερον ἔστιν, εἰ μὴ ἢ συνεχῆς τοῦ σώματος δημιουργία, ἢτοι ἢ κατὰ διαδοχὴν τούτου ἐν διαφόροις τόποις διατήρησις. τότε γάρ τὸ σῶμα δημιουργεῖσθαι νοεῖται, ὅτε ἐξω τοῦ οὐδενός τίθεται, καὶ τῆνικαῦτα διατηρεῖσθαι νοεῖται, ἢνίκα συνεχῶς δημιουργεῖται, τούτο δέ ἢ ἐν τῷ αὐτῷ τρόπῳ γίγνεται, καὶ τότε ἡρεμεῖν τὸ σῶμα λέγεται, ἢ ἐν διαφόροις τόποις μετάστασιν διαδοχῆς καὶ χρόνου, καὶ κινεῖσθαι ἐκλαμβάνεται. ἄρ: ἢ κίνησις, ἢτοι ἢ προκίνησις τοῦ σώματος παρά τοῦ Θεοῦ οὐκ ἔστιν ἐνέργεια τῆς δημιουργίας τε, καὶ διατηρήσεως πραγματικῶς διακεκριμένη.

Σημειώσατε, διτι τὸ πλῆθος τῶν τόπων ἐν οἷς ὁ Θεός τὸ πρᾶγμα κινεῖ, ἢτοι δημιουργεῖ καὶ διατηρεῖ ἐνέργειαν τινά τῷ εἶδει διάφορον τῆς διατηρήσεως οὐκ ἐπιζητεῖ, τὰς ἐπομένας ταῦτα τὰ δύο, οὐχὶ φυσικῶς, καὶ τῷ πρᾶγματι, ἀλλὰ μεταφυσικῶς μόνον ἢτοι εἰδικῶς, καὶ κατὰ τὴν διάφορον συσσημασίαν, ἢτοι σχέσιν διακρίνονται, μὴ καὶ τῇ αὐτῇ ἐνεργείᾳ τὸ σῶμα παρά τοῦ Θεοῦ δημιουργεῖσθαι, διατηρεῖσθαι, καὶ κινεῖσθαι.

Ἐντίστασις

Ἡ κίνησις ὑστέρα ἐστὶ τῆς δημιουργίας, ὅτι οὐδὲν κινεῖται, εἰ μὴ τὸ πρότερον δεδημιουργημένον. (i. 182)

Ἀπόκρισις

Διαιρώ τὴν πρότασιν, ἢ κίνησις ἐστὶν ὑστέρα τῆς δημιουργίας, ληφθεῖσης ἀντὶ τῆς ἐνεργείας, ὑφ' ἧς πρότερον τὸ σῶμα ἢ ὑπαρξίς δέδοται ζύμφῃ: ἢ κίνησις ἐστὶν ὑστέρα τῆς δημιουργίας, θεωρηθείσης καθ' ἃ ἐστὶ συνεχῆς, καὶ διαμένουσα τοῦ σώματος, ἐν διαφόροις τόποις παραγωγῇ.

Θέσις

Ὁ Θεὸς τὴν κτιστὴν διάνοιαν φυσικῶς κινεῖ, καὶ προκινεῖ καθ' ἃ ταύτην ἀδιαλείπτως φωτίζει.

Δειξις

Κίνησις τῆς κτιστῆς διανοίας ἐστὶν ἡ πρὸς τὸ νοεῖν, ἥτοι ἀντιλαμβάνειν διορισμὸς, ἀλλ': ὁ Θεὸς τοῦτον τὸν διορισμὸν ποιεῖ, καθ' ἃ ταύτην ἀδιαλείπτως φωτίζει, καὶ τὰς τῶν πραγμάτων Ἰδέας αὐτῇ παρίστησιν, εἴτε ἀφ' ἑαυτοῦ μόνον ἀνευ τινὸς ἀφορμῆς, εἴτε ἐξ ἀφορμῆς τῆς κινήσεως τῶν ζωτικῶν πνευμάτων, κατὰ τὸν νόμον ὃν μεταξὺ ψυχῆς, καὶ σώματος ἔθετο. ἀρ' ὁ Θεὸς τὴν κτιστὴν διάνοιαν κινεῖ, καὶ προκινεῖ καθ' ἃ ταύτην φωτίζει.

Θέσις

Ὁ Θεὸς τὴν κτιστὴν θέλησιν φυσικῶς κινεῖ, καὶ προκινεῖ τὴ γενικὴ προκινήσει.

Δειξις

Γενικὴ προκίνησις ἐστὶν ἐντύπωσις, ἢ κλίσις τις, καὶ ῥοπή παρὰ τοῦ δημιουργοῦ τῆς φύσεως τῇ θελήσει διὰ τῆς κλίσεως ἐμφύτως, καὶ διὰ τῆς διατηρήσεως ἀδιαλείπτως σωζομένη, δι' ἧς ἢ θέλησις πρὸς τὸ ἀγαθόν, ἥτοι πρὸς τὴν εὐδαιμονίαν κατὰ γένος ἀείποτε σπεύδει, ἀλλὰ ταύτη τὴ κινήσει τὴν κτιστὴν θέλησιν φυσικῶς κινεῖ τε, καὶ προκινεῖ, τὸ γὰρ κτίσμα οὐδὲν ἀφ' ἑαυτοῦ κέκτηται, καὶ ὃ παρὰ τοῦ ἀγαθοῦ λαμβάνει ἀγαθόν. ἀρα ὁ Θεὸς τὴν κτιστὴν θέλησιν φυσικῶς κινεῖ τε καὶ προκινεῖ τὴ γενικὴ προκινήσει. ὁ Θεὸς οὐ μόνον τὴ γενικὴ κινήσει φυσικῶς κινεῖ τὴν ἀνθρώπειον θέλησιν ἀλλὰ καὶ τὴ ἐιδικὴ διὰ τῆς χάριτος πρὸς τὰς ἀγαθὰς, τὰς ὑπὲρ φύσιν πράξεις, καὶ τὴ ἠθικὴ νῦν μὲν τὴ αὐτοῦ δικαίει ἐκδικήσει, νῦν δὲ τὴ ἀπάτω αὐτοῦ μακροθυμίᾳ (f. 183)

καί τῃ ἔρῳ τῶν διδασκάλων κηρύγματι, ἀπό τῶν πονηρῶν ἀφελκόμενοι ἐπί τὰ ἀγαθὰ ἐκκαλούμεθα.

Θέσις

Ὁ Θεός συντρέχει τῇ κτιστῇ θελήσει πρὸς πάσαν αὐτῆς ἐνέργειαν.

Δειξις

Ὁ συνεργὸν τῇ κτιστῇ θελήσει κατὰ τὴν αὐτῆς χρείαν εἰς ἐκάστην αὐτῆς πράξιν ζυντρέχει αὐτῇ πρὸς πάσαν ἐνέργειαν. ἀλλ' ὁ Θεός τῇ κτιστῇ θελήσει ζυντρέγει κατὰ τὴν αὐτῆς χρείαν εἰς ἐκάστην αὐτῆς πράξιν, καὶ γὰρ ἀκαταπαύστως ταυτηνὶ οὐ μόνον ἑαυτῷ εἶναι ἀπλῶς διατηρεῖ, ἀλλὰ δὴ καὶ ἐν τῷ τοιῷδε εἶναι τουτέστιν ἐν τῷ εἶναι τοῦ ἐνεργοῦντος, ἢ τοῦ θέλοντος, καὶ κατὰ τὴν αὐτῆς βούλησιν τὰ σωματικά ὄργανα διατιθῆσιν, ἵνα ταύτη ὑπέικωσιν.

Ἄρ' ὁ Θεός ζυντρέχει τῇ κτιστῇ θελήσει πρὸς πάσαν αὐτῆς ἐνέργειαν. Ἡ τοῦ Θεοῦ συνδρομὴ τῆς συνεχούς τοῦ πράγματος δημιουργίας, ἢ διατηρήσεως διακρίνεσθαι οὐδόλως δοκεῖ. οὐδὲν γὰρ ἄλλο ἐστίν, ὅτι μὴ συνεχῆς τοῦ πράγματος παραγωγή, ἢτοι διατήρησις οὐ μόνον ἐν τῷ ἀπλῶς εἶναι, ἀλλὰ δὴ καὶ ἐν τῷ τοιῷδε εἶναι, τουτέστιν ἐν τῷ εἶναι τοῦ ἐνεργοῦντος, ἢ θέλοντος, ἢ ἀποβάλλοντος, καὶ τοῦτο οὐκ ἄνευ τῆς τοῦ πράγματος χρείας, κατὰ τό, ὅ τό εἶναι δούς, καὶ τὰ ἐπόμενα τῷ εἶναι παρέχει. Θεός οὐ μόνον ζυντρέχει τῇ ἀνθρωπίνῃ θελήσει, καθ' ἃ ταύτην ἐν τῷ ἀπλῶς εἶναι, καὶ ἐν τῷ τοιῷδε εἶναι διατηρεῖ, ἀλλὰ καὶ καθ' ἃ κατὰ τὸν νόμον δὲν διωρισάτο τὰ ἡμέτερα μέλη, τοὺς βραχίονας φέρ' εἰπεῖν, καὶ τοὺς πόδας ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἡμέτερας ἐφέσεως κινεῖ τε, καὶ ἐξωθεῖ.

Συντρέχει ὁ Θεός πᾶσι τοῖς σώμασι καθ' ἃ ταῦτα οὐ μόνον ἐν τῷ ἀπλῶς εἶναι ἀλλὰ δὴ καὶ ἐν τῷ τοιῷδε εἶναι, οἷον ἐν κινήσει κατὰ τὴν τῶν δευτέρων αἰτίων χρείαν, καὶ τὰς συμβαινούσας τῶν πραγμάτων ἀφορμὰς διασώζει, καὶ γὰρ εἰ τῆς ἐν ἐπιρρεπεῖ τῷ τῷ τεθεῖ σφαίρα παραχρήμα ταύτη ζυντρέχει ὁ Θεός, ἵνα κατὰ τό πρᾶνές ἐξολισθήσῃ, ταύτην ἀμέλει ἐν πᾶσι τοῦ πρᾶνοῦς τόποις κατὰ διαδοχὴν δημιουργεῖν καὶ διατηρεῖν πᾶσι πρὸς τοῦτο ἐξ ἀφορμῆς τοῦ παντός, (ἰ. 184) καὶ κατὰ τοὺς παρ' αὐτοῦ τεθειμένους νόμους διορισθεῖσαν.

Ἡ κτιστὴ συνδρομὴ πολὺ ἀσθενεστέρα τῆς θείας, τὴν αἰτίαν ἢ συμβοηθεῖ οὐκ ἐν τῷ εἶναι διατηρούσα, ἀλλὰ μόνον αὐτῇ πρὸς τό αὐτό ἀποτέλεσμα συνεργούσα, ἢ γὰρ θεία ταῖς δευτέραις αἰτίαις οὐ μόνον πρὸς τό ἐνεργεῖν βοηθεῖ, ἀλλὰ ταύταις ἐτι καὶ ἐν τῷ εἶναι, ἢτοι ἐν τῇ καταφάσει τῆς ἐνεργείας διατηρεῖ, καὶ πᾶση διανέμει, ἢς ἄμοιροῦσιν, ὡς εἴρηται, συνίστησιν.

Ἔνστασις πρώτη

Τά ἐνεργητικά τῶν σωμάτων ὡς τό πῦρ, καί ἄλλα τοιαῦτα τήν τοῦ ἐνεργεῖν δύναμιν ὀλόκληρον ἔχουσιν. ἀρα οὐδεμίαν τοῦ Θεοῦ συνδρομῆς δεόνται πρὸς τό ἐνεργεῖν.

Ἀπόκρισις πρώτη

Ἀπόφημι τό προηγούμενον: τά γάρ σώματα καθ' αὐτά οὐδόλως ἐνεργήσαι ἰσχύουσιν, εἰ μή παρά Θεοῦ κινηθῶσιν.

Ἀπόκρισις δευτέρα

Διαιρώ τό προηγούμενον: τά ἐνεργητικά τῶν σωμάτων ὡς τό πῦρ καί ἄλλα τοιαῦτα ἔχονσι πεπληρωμένην, καί ὀλόκληρον τήν τοῦ ἐνεργεῖν δύναμιν ἐξηρητημένην τῆς θείας αἰτίας ζυμφ: μή ἐξηρητημένην ἀπόφ: ἡ γάρ δευτέρα αἰτία, ὡς εἰπόντες ἔφθημεν, οὐ μόνον ἐν τῷ ἀπλῶς εἶναι, ἀλλά δὴ καί ἐν τῷ τοιφδε εἶναι, τουτέστι ν ἐν τῷ εἶναι τοῦ ἐνεργοῦντος παρά Θεοῦ ἐξήρηται, ταῦτα ἀρα, καί τῆς ἀδιαλείπτου ἐκείνου πρὸς τό ἐνεργεῖν δεῖται βοήθειας.

Ἔνστασις δευτέρα

Εἶγε ὁ Θεός ἀμέσως ζυνέτρεχε πρὸς πάσας τὰς ἐνεργείας τῆς ἀνθρωπίνης θελήσεως, ζυνέτρεχε πρὸς τήν πράξιν τῆς ἁμαρτίας, ζυνέτρεχε δὲ εἰδῶς, καί θέλων. ἀλλ' ὁ Θεός τῷδε τῷ τρόπῳ οὐ ζυντρέχει πρὸς τήν πράξιν τῆς ἁμαρτίας, ἄλλως ὑπαίτιος ἂν καί ἐνοχος τῇ ἁμαρτίῳ, ὡς εἰδῶς τε, καί βουλόμενος συντρέχειν πρὸς τό πονηρόν, ὃ τῷ Θεῷ ἀπονεῖμαι ἀλλότριον. ἀρ: ὁ Θεός οὐ συντρέχει ἀμέσως τῇ κτιστῇ θελήσει πρὸς ἐνεργεῖν.

Ἀπόκρισις πρώτη

Διαιρώ τήν μείζονα. ζυντρέχει πρὸς τήν πράξιν τῆς ἁμαρτίας ὑλικῶς ληφθεῖσαν, τοντέστιν πρὸς τήν οὐσίαν τῆς ἁμαρτίας, ἡτις οὐκ ἔστι τι διακεκριμένον (i. 185) τοῦ ἐνεργοῦντος, καί τοῦ δρου, ἡτοι τοῦ ἀντικειμένου ζυμφ: συνέτρεχε πρὸς τήν πράξιν τῆς ἁμαρτίας ληφθεῖσαν εἰδικῶς, τουτέστι πρὸς τήν μοχθηρίαν τῆς πράξεως, τῷ ὀρθῷ λόγῳ ἀντιπίπτουσα.

Ἀπόκρισις δευτέρα

Διαιρώ τήν ἐλάσσονα, ἐνοχος ἔστιν ὁ εἰδῶς, καί βουλόμενος ζυντρέχειν πρὸς τήν πράξιν τῆς ἁμαρτίας ὡς αἰτία μερικῆ ἐξ Ἰδίας ἐκλογῆς, καί διορισμοῦ ζύμφ. ὁ συντρέχων ὡς αἰτία καθόλου δι' ἐνεργείας οὐδόλως τῆς δημιουργίας τε καί διατηρήσεως διακεκριμένης ἀπόφ:

Ἐν τῇ πράξει τοιγαροῦν τῆς ἁμαρτίας δύο τινα θεωρητέα ὑλικόν,

καί ειδικόν, ὑλικόν μὲν ἐστίν ἢ οὐσία τῆς ἐνεργείας, ἥτις καί φυσικόν τε καί πραγματικόν ὑπάρχει, καί οὐκ ἐστίν ὄντοτης, ἢ πράγμα ἀπό τοῦ ἐνεργονῆτος, καί τοῦ δρου, ἥτοι τοῦ ἀντικειμένον διακεκριμένον. Εἰδικόν δέ λέγεται ἢ μοχθηρία τῆς ἐνεργείας, ἥτις τηνικαῦτα λέγεται γενέσθαι, ἠνίκα τίς ἐν τῷ κτίσματι κατὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγον, καί τῆς τάξεως Αναπαύεται, καί οὐ σπεύδει πρὸς τὸν Θεόν, πρὸν δν, ὡς πρὸς ἐσχατον τέλος πάσαι αἱ τῆς ἡμετέρας θελήσεως κινήσεις, καί ἐνέργειαι ὀφείλουσι φέρεσθαι...

Ἡ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ κινῶντος, ἢ συντρέχοντος, καί τῆς δευτέρας αἰτίας τῆς ἐνεργοῦσης οὐκ ἐστίν ἢ αὐτή. θεωρουμένη κατ' ἀρχὴν. τῷ γὰρ λόγῳ τῆς ἐνεργείας οὐκ ἐστὶν πράγμα, ἢ ὄντοτης τοῦ ἐνεργονῆτος διηρημένη, ὅπου δὲ δύο ἐνεργονῆτα, δύο ἐνεργείας εἶναι φυσικῶς ἀνάγκη, οὐ μὴν δὲ θεωρουμένη τῷ λόγῳ τοῦ Αποτελέσματος, ἥτοι τοῦ δρου.

Θέσις

Ὁ Θεός οὐ προκινεῖ φυσικῶς τὴν εἰδικήν προκινήσει τὴν κτιστὴν θέλησιν ἐν ταῖς ἐλευθέραις. ἥτοι βεβουλεμέναις ἐνεργείαις ταῖς τὰς δυνάμεις τῆς φύσεως μὴ ὑπερπαιούσαις μάλιστα δὲ ἐν ταῖς κακαῖς. (1. 186)

Δείξις

Ὁ Θεός οὐ προκινεῖ προκινήσει εἰδικήν ἐν ταῖς ἐνεργείαις ταῖς βεβουλεμέναις ταῖς τὰς τῆς φύσεως μὴ ὑπερπαιούσαις δυνάμεις, τὴν δυνάμιν ἢ ἐνεργητικὴν ἐδημιούργησε, καί τῶν οικείων ἐνεργειῶν ἡγεμονεύουσα. ἀλλ' ὁ Θεός τὴν ἀνθρωπίνην θέλησιν ἐδημιούργησεν ἐνεργητικὴν, καί τῶν αὐτῆς ἐνεργειῶν δέσποιναν, δυναμένην ταύτας τιθέναί, ἢ μὴ κατ' Ἀρέσκειαν, ἀρα ὁ Θεός οὐ προκινεῖ φυσικῶς προκινήσει εἰδικήν τὴν ἀνθρωπίνην θέλησιν ἐν ταῖς βεβουλεμέναις ἐνεργείαις, καί πράξεσιν, αἵτινες τὰς τῆς φύσεως δυνάμεις οὐδόλωζ ὑπερεκβαίνουσιν.

Ἄλλως

Εἶγε ὁ Θεός φυσικῶς προεκίνει εἰδικήν τὴν κτιστὴν θέλησιν ἐν πάσαις ταῖς αὐτῆς βεβουλεμέναις ἐνεργείαις, αἵτινες τὰς δυνάμεις τῆς φύσεως οὐχ' ὑπερπαιούσαι, καί πρὸς τὴν ἐνέργειαν τῆς Ἀμαρτίας διορίσειεν ἂν, καί ἐξώσειε, καί κινήσειεν. ἀτε δὴ ἀνευ τῆς φυσικῆς εἰδικῆς προκινήσεως πρὸς τὴν ἐνέργειαν ταύτης, σπάσαι μὴ δυναμένης. ἀλλ' ὁ Θεός τὴν κτιστὴν θέλησιν πρὸς τὴν Ἀμαρτίαν οὐ διορίζει, οὐδέ κινεῖ, ἐν τῇ αὐτοῦ ἰδέα τῆς ἀκρας ἀγαθότητος ἐμπεριεχομένης. ἀρ' ὁ Θεός τὴν κτιστὴν θέλησιν ἐν ταῖς ἐλευθέραις πράξεσι ταῖς τὰς δυνάμεις τῆς φύσεως μὴ ὑπερεκβαίνουσαις, μάλιστα δὲ ἐν ταῖς πονηραῖς εἰδικήν φυσικὴν κινή-

σει οὐ προκινεῖ. Ἰστέον δτι τῆς εἰδικῆς προκινήσεως, καί τῆς συνδρομῆς οὐκ ὀλίγον τό διάφορον, διά μέν γάρ τῆς συνδρομῆς, ὁ Θεός οὐ διορίζει τήν κτιστήν θέλησιν, ἀλλά παρ' αὐτῆς διορίζεται, καθ' ἃ αὐτη ἐπιζητεῖ, ἵνα παρά Θεοῦ ἐν τῷ τοιφθε εἶναι διατηρηθῇ. διά δέ τῆς εἰδικῆς προκινήσεως διορίζει, καί οὐ διορίζεται.

Ἐνστασις πρώτη

Ἐκεῖνο ἀναγκαίως ἐστὶ ζυγωρητέον, οὐ ἄνευ τῶν ταῖς δευτέρας αἰτίας τῆς πρώτης ἐξηρηθῆσθαι οὐ κατανοεῖται. ἀλλ' ἄνευ τῆς φυσικῆς εἰδικῆς κινήσεως πρὸς ἐκάστην τῆς θελήσεως πράξιν τό ἐξηρηθῆσθαι τὰς δευτέρας αἰτίας τῆς πρώτης νοηθῆναι οὐκ ἐστίν. ἀρα ζυγωρητέα ἐστὶν ἢ προκινήσις ἢ (i. 187) φυσικὴ εἰδικὴ πρὸς πάσας τὰς τῆς θελήσεως πράξεις.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφῃμ τὴν ἐλάσσονα. ἄνευ γάρ ἐκείνου νοηθῆναι δύναται τό ἐξηρηθῆσθαι τὰς δευτέρας αἰτίας τῆς πρώτης, οὐ ἄνευ ἢ ἀνθρωπίνῃ θέλησιν παρά Θεοῦ ἐξηρηθῆσθαι καί κατά τό εἶναι, καί κατά τό ἐνεργεῖν ἐπινοεῖσθαι. Ἀλλ' ἄνευ τῆς φυσικῆς εἰδικῆς προκινήσεως πρὸς τὰς βεβουλευμένας πράξεις τὰς μὴ ὑπερεκβαινούσας τὰς δυνάμεις τῆς φύσεως, νοεῖται ἢ ἀνθρωπίνῃ θέλησιν, παρά Θεοῦ ἐξηρηθῆσθαι, καί ἐν τῷ εἶναι, καί ἐν τῷ ἐνεργεῖν. Ἀρ' ἄνευ τῆς φυσικῆς εἰδικῆς προκινήσεως πρὸς πάσας τὰς πράξεις, τό τὴν κτιστήν θέλησιν παρά Θεοῦ ἐξηρηθῆσθαι ἐστὶ προφανέστατον.

Δεῖξις τῆς ἐλάσσονος

Ἄνευ ἐκείνου ἀναπτυχθῆναι οὐ δύναται τό τὴν δευτέραν αἰτίαν ἐξηρηθῆσθαι τῆς πρώτης οὐ ἄνευ ὁ Θεός νοηθῆναι οὐκ ἔχει πρώτως κινῶν.

Ἀλλ' ἄνευ τῆς φυσικῆς εἰδικῆς προκινήσεως πρὸς πάσας τὰς τῆς θελήσεως ἐνεργείας νοηθῆναι οὐ δύναται ὁ Θεός ὡς πρώτως κινῶν.

Ἀρ' ἄνευ τῆς φυσικῆς εἰδικῆς προκινήσεως πρὸς πάσας τὰς τῆς θελήσεως ἐνεργείας ἀναπτυχθῆναι οὐ δύναται τό τὴν δευτέραν αἰτίαν ἐξηρηθῆσθαι τῆς πρώτης.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφ. τὴν ἐλάσσονα. ἐκεῖνος γάρ πρότον κινῶν νοεῖται, δστις πάσαν κίνησιν τοῖς σώμασιν ἐπέθετο, τὴν κτιστήν θέλησιν τῆ γενικῆ προκινήσει πρὸς τό κατά γένος Ἀγαθόν κινεῖ, καί πρὸς τὰς ὑπὲρ φύσιν πράξεις προκινήσει εἰδικὴ ἀντίστησιν, αὐτὴ ἐν πάσαις ταῖς λοιπαῖς πράξεσιν οὕτω ζυντρέχων, ὥστε ἄνευ τῆς συνδρομῆς αὐτοῦ μηδὲν ἐνεργεῖν.

γήσαι δύνασθαι. ἀλλ' ἄνευ τῆς φυσικῆς εἰδικῆς προκινήσεως πρὸς πάσας τὰς ἐνεργείας ἀγαθὰς τε καὶ πονηράς, ὁ Θεὸς πάντα ταῦτα ἐργάζεται. ἀρ. ἄνευ τῆς τοιαύτης φυσικῆς εἰδικῆς προκινήσεως πρὸς πάσας τὰς ἐνεργείας ὀρθῶς νοεῖται ὁ πρῶτως κινῶν.

Δειξις τῆς ἐλάσσονος

(i 188) Ἐκεῖνος οὐ νοεῖται πρῶτως κινῶν, οὕτινος τὸ ἔργον οὐ προηγείται τῆς ἀνθρωπίνης θελήσεως. ἀλλ' ἡ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ ἄνευ τῆς φυσικῆς εἰδικῆς προκινήσεως, οὐ προηγείται τῆς ἀνθρωπίνης θελήσεως. ἀρα ὁ Θεὸς ἄνευ τῆς φυσικῆς εἰδικῆς προκινήσεως οὐκ ἐστὶ πρῶτως κινῶν.

Ἀπόκρισις

Διαιρώ τὴν ἐλάττονα. ἡ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ ἄνευ τῆς φυσικῆς προκινήσεως τουλάχιστον τῆς γενικῆς, οὐ προηγείται τῆς ἀνθρωπίνης θελήσεως ζύμφ. ἄνευ τῆς φυσικῆς εἰδικῆς προκινήσεως πρὸς πάσας τὰς ἐνεργείας ἀγαθὰς τε δηλαδή, καὶ πονηράς.

Ἐρεῖς

Ἐντεῦθεν ἐπεται τὴν κτιστὴν θέλησιν παρὰ Θεοῦ μὴ κρέμασθαι ἐντελῶς ἐν ταῖς βεβουλευμέναις πράξεσιν, διπερ ἐστὶν ἀτοπώτατον.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφ. τὴν πρότασιν. οὐ γὰρ δύναται ἡ θέλησις τελειοτέρῳ τρόπῳ παρὰ Θεοῦ ἐξήρησθαι, εἴ μὴ παρὰ τούτου οὐ μόνον ἐν τῷ ἀπλῶς εἶναι, ἀλλὰ δὴ καὶ ἐν τῷ τοιφδε εἶναι διασωζομένη, καὶ τῇ μὲν γενικῇ προκινήσει εἰς τὸ ἀγαθὸν κατὰ γένος τῇ δὲ εἰδικῇ εἰς τὸ ὑπὲρ φύσιν ἀγαθὸν κινουμένη.

Δειξις τῆς ἐλάσσονος

Τελειοτέρῳ τρόπῳ ἐξήρητο ἂν παρὰ Θεοῦ, εἴγε διὰ τῆς φυσικῆς εἰδικῆς προκινήσεως πρὸς πάσας τὰς ἑαυτῆς βεβουλευμένας ἐνεργείας διορίζεσθαι παρὰ τοῦ Θεοῦ ρηθείη. ἀρ' ἄνευ τῆς προκινήσεως ταύτης οὐκ ἐξήρηται παρὰ Θεοῦ τρόπῳ ἐντελεστάτῳ.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφ. τὸ προηγούμενον. διτι εἴ καὶ ἡ κτιστὴ θέλησις ἐν πάσαις ταῖς βεβουλευμέναις αὐτῆς ἐνεργείαις, αἱ τὴν δύναμιν τῆς φύσεως οὐχ ὑπερπαύουσι, παρὰ Θεοῦ οὐ διορίζεται διὰ τῆς εἰδικῆς προκινήσεως, διορίζεται μόντοι διὰ τῆς γενικῆς προκινήσεως, καὶ διτι εἴπερ ἡ κτιστὴ θέλησις ἐκ τοῦ εἰδικοῦ τοῦ Θεοῦ διορισμοῦ ἐν πάσαις ταῖς αὐτῆς ἐνεργείαις ἐξήρητο παρὰ Θεοῦ, ἔδει πρὸς τὰς πονηράς πράξεις προκινεῖσθαι, ὃ καὶ νοηθῆναι φρίκην ἐπάγει.

Έντασις δευτέρα

(f. 189) Ὁ καθ' αὐτό ἀδιάφορον πεφυκός, τὰς δυνάμεις διορῖσαι ἑαυτοῦ οὐ δύναται. οὐδέ εἰς ἐνέργειαν ἀχθῆναι, εἰ μὴ δι' ἐκείνου, δπερ ἐστὶν ἐνέργεια. ὡσπερ καὶ τὸ ξύλον δ ἐστὶ πῦρ μόνον δυνάμει, ἀχθῆναι οὐκ ἔχει πρὸς τοῦ πυρός τὴν ἐνέργειαν, εἰ μὴ διὰ τοῦ ἐνεργεῖσι, καὶ πράγματι πυρός. ἄλλως γάρ ἂν ὑπῆρχε ἐν ταυτφ τῇ ἐνεργεῖσι, καὶ δυνάμει ὡς πρὸς τὸ αὐτό. ἀλλ' ἡ κτιστὴ θέλησις ἐστὶν ἀδιάφορος πρὸς τὸ ἐνεργεῖν, ἢ μὴ. ἀλλ' ἑαυτὴν οὐκ ἔχει διορῖσας πρὸς τὸ ἐνεργῆσαι ἀλλὰ παρὰ τοῦ Θεοῦ διορίζεται.

Ἀπόκρισις πρώτη

Διαιρώ τὴν μείζονα, τὸ ἀδιάφορον ἀδιαφορίφ παθητικῆ, τουτέστι τὸ δυνάμει παθητικῆ πρὸς τί δν, παρ' ἄλλου ἐστὶ διοριστέον, ἴτοι παρακτέον εἰς τὴν ἐνέργειαν τοῦ ἐνεργεῖσι δντος ζυμφ: τὸ ἀδιάφορον ἀδιαφορίφ. ἐνεργητικῆ, ἢ τὸ ἔχον δύνάμιν τοῦ ἐνεργεῖν, καὶ μὴ ἐνεργεῖν κατὰ ἀρέσκειαν, παρ' ἄλλου ἐστὶ διοριστέον ἴτοι εἰς ἐνέργειαν ἀκτέον, αὐθις διαιρώ, διὰ τῆς προκινήσεως ἢ τῆς γενικῆς, ἢ τῆς ἐιδικῆς ζυμφ: διὰ τῆς προκινήσεως τῆς ἐιδικῆς ἀεί ἀπό φ:

Ἀπόκρισις δευτέρα

Διαιρώ τὴν ἐλάσσονα, ἢ κτιστὴ θέλησις ἐστὶν ἀδιάφορος ἀδιαφορίφ ἐνεργητικῆ ζύμφ: παθητικῆ ἀπόφ:

Αἰτία ἢ ἀφορώσα τὸ ἐσχατον τέλος προσδιορίζειν χρῆ τὰς λοιπὰς αἰτίας εἰς τὸ αὐτό τέλος, ἀλλ' ὁ Θεός ἐστὶν αἰτία καθόλου, τὸ ἐσχατον ἀφορώσα τέλος, δθεν πάντα τὰ κτίσματα δργανα αὐτῆς ὀνομάζεται. τοῦτο γάρ ἐνεκα τοῦ ἴδιου τέλους, ἀρ: ὁ Θεός προσδιορίζει τὰς δευτέρας αἰτίας. &ρ: προσδιορίζει καὶ κέχρηται τὴν κτιστὴν θέλησιν πρὸς τὸ ἐνεργεῖν.

Διαιρώ τὴν μείζονα, ἢ αἰτία ἢ ἀφορώσα τὸ ἐσχατον τέλος διορίζειν χρῆ τὰς δευτέρας αἰτίας εἰς τὸ αὐτό τέλος ἢ προκινήσει ἐιδικῆ, ἢ προκινήσει γενικῆ ζύμφ: προκινήσει ἀεί ἐιδικῆ ἀπόφ:

θέσις

Πάσαι αἰ τῆς ἀνθρωπίνης θελήσεως ἐνέργειαι προσδιορίζονται παρὰ Θεοῦ, εἴγε (i. 190) ὁ διορισμός αὐτῆς εἴη παρὰ τοῦ κινουῦντος. ἀλλ' ὁ διορισμός τῆς κτιστῆς θελήσεως ἐστὶ παρὰ τοῦ Θεοῦ προκινουῦντος. ἀρ: πάσαι αἰ τῆς κτιστῆς θελήσεως ἐνέργειαι προσδιορίζονται παρὰ Θεοῦ.

Διαιρώ τὴν ἐλάσσονα. ὁ διορισμός τῆς κτιστῆς θελήσεως ἐστὶ παρὰ τοῦ Θεοῦ προκινουῦντος, προκινήσει γενικῆ, ἢ ἐιδικῆ ζύμφ: προκινήσει ἀεί ἐιδικῆ. Εἴγε ἢ κτιστὴ θέλησις τῇ δυνάμει τῆς γενικῆς προκινήσεως,

ἀπόφ: εἰς τό ἀγαθόν κατά γένος ἑαυτήν διώριζεν εἰς τά καθ' ἕκαστα ἀγαθὰ τουτέστιν εἶγε τήν θεῖαν συνδρομήν ἐκζητήσῃε πρὸς τό ἐνεργεῖν ὁ Θεός ἑαυτὸν οὐκ ἂν διώριζεν ἀλλ' ἀπό τοῦ κτίσματος διωρίζετο. Ἀλλ' ὁ Θεός οὐ δύναται παρά τοῦ κτίσματος διορισθῆναι, ἄλλως ὑπέκειτο ἂν αὐτῷ, καί ἀναγκαίως ζυνέτρεχεν ὡς ἀποπ. Ἀρ: τό κτίσμα οὐκ ἐπιζητεῖ τήν θεῖαν συνδρομήν, ἀλλά παρά τοῦ Θεοῦ αἰεὶ διορίζεται προκινήσει φυσική ἐιδική.

Δειΐξις

Διαιρώ τήν ἐλάσσονα, ὁ Θεός οὐ δύναται διορισθῆναι φυσικῶς παρά τοῦ κτίσματος, τουτέστιν ὡς παρ' αἰτίας φυσικῆς αὐτὸν ἐξωθοῦσης τε καί κινούσης ζῦμφ: οὐ δύναται διορισθῆναι ἠθικῶς, ὡς παρ' ἀφορμῆς, ἠνίκα δηλονότι τό κτίσμα τῆς τοῦ Θεοῦ συνδρομῆς χρήζη πρὸς τό ἐνεργεῖν ἀπόφ:

Ἐνοστασις

Εἶγε ἡ φυσική ἐιδική προκίνησις πρὸς πάσας τὰς τῆς ἀνθρωπίνης θελήσεως πράξεις, εἴτε ἀγαθὰς, εἴτε πονηράς ρηθείη ἀναγκαῖα ἀναιρεῖται τό αὐτεξούσιον τῆς θελήσεως...

Ἀπόκρισις

Εἰ ἐκεῖνον ἀναιρεῖται τό αὐτεξούσιον τῆς θελήσεως, οὐδ' τεθέντος ἡ θέλησις οὐκ ἔχει τήν δύναμιν τοῦ καλῶς, ἢ κακῶς πράττειν, ἢ μὴ, κατ' ἀρέσκειαν. ἀλλ' τεθείσης τῆς φυσικῆς ἐιδικῆς προκινήσεως ἀναγκαῖα πρὸς τε τὰς ἀγαθὰς, καί πρὸς τὰς ἄλλως ἐχούσας πράξεις ἡ θέλησις οὐ κέκτηται τήν (f. 191) δύναμιν τοῦ καλῶς, ἢ κακῶς πράττειν ἢ μὴ κατ' ἀρέσκειαν. ἄρ: εἶγε ἡ φυσική ἐιδική προκίνησις πρὸς πάσας τὰς πράξεις εἴτε ἀγαθὰς, εἴτε πονηράς ἀναγκαῖα ρηθείη ἀναιρεῖται τό αὐτεξούσιον τῆς θελήσεως.

Ἀντίστασις

Εἶγε ἡ φυσική ἐιδική προκίνησις πρὸς τὰς ἀγαθὰς μόνον, καί ὑπὲρ φύσιν πράξεις ἀναγκαῖα ρηθὴ οὐδόλω παραλυμανεῖται τήν ἀνθρωπίνην αὐτεξουσιότητα.

Δειΐξις

Ἐκεῖνο τό αὐτεξούσιον τῆς θελήσεως οὐ παραβλάπτει, δ' τῆ θελήσει δύναμιν ἀφίησι πρὸς τό ἐναντίον. ἀλλ' ἡ φυσική ἐιδική προκίνησις εἶγε πρὸς μόναν τὰς ἀγαθὰς, καί ὑπὲρ φύσιν ἐνεργείας, οὐ μὴν δὲ πρὸς τὰς

πονηράς, αναγκαία ρηθή δύναμιν αφήσει τή θελήσει, πρὸς τουναντίον, τουτέστιν πρὸς τὸ κακῶς ἐνεργεῖν, ἢ πρὸς τὸ τῆς ἀγαθῆς πράξεως ἀποσχεσθαι. Ἄρ: εἶγε ἡ φυσικὴ εἰδικὴ προκίνησις πρὸς μόνας τὰς ἀγαθὰς, καὶ ὑπὲρ φύσιν πράξιν Αναγκαία ρηθή, τὸ αὐτεξούσιον ἀπαράβλαπτον διαμένει. Ἐκείνο ἀναιρεῖ τὸ αὐτεξούσιον, ὅπερ ἀναιρεῖ τὴν δύναμιν τοῦ μὴ ἐνεργεῖν. ἀλλ' ἡ φυσικὴ εἰδικὴ προκίνησις ἀναιρεῖ τὴν δύναμιν τοῦ μὴ ἐνεργεῖν, ἀεὶ γὰρ τὸ ἑαυτῆς ἀποτέλεσμα ἐκτελεῖ. Ἄρ: ἡ φυσικὴ εἰδικὴ προκίνησις ἀναιρεῖ τὸ αὐτεξούσιον. Διαιρώ τὴν ἐλάττονα ἢ φυσικὴ εἰδικὴ προκίνησις ἀναιρεῖ τὴν δύναμιν τοῦ μὴ ἐνεργεῖν ἐν νοήματι συνθέτω ζῦμφ: ἐν νοήματι διηρημένφ ἀπόφ: Εἶγε οὕτως εἶχε τὸ πράγμα, ὅτε τίς ἐν εἰρκτῇ ἐγκλείεται ἐλεύθερος δύνασθαι αὐ ρηθῆναι, ὡς ἔχων τὴν δύναμιν τοῦ μὴ εἴσελθεῖν ἐν τῇ εἰρκτῇ, ἐν νοήματι διηρημένφ.

Ἀπόκρισις

(f. 192) Ἀπόφ: τὴν πρότασιν, καὶ τὴν ὁμοίωσιν, διὸ ὁ μὲν ἐν τῇ εἰρκτῇ ἐγκλεισμένος ἀπὸ ἐξωτέρας τινὸς αἰτίας κατὰ τῆς κλίσεως τῆς θελήσεως κινεῖται, ὁ δὲ διὰ τῆς φυσικῆς εἰδικῆς προκινήσεως κινούμενος, πρὸς τὴν ἀγαθὴν καὶ ὑπὲρ φύσιν πράξιν παρὰ Θεοῦ τοῦ ἐντὸς ἐνεργοῦντος ἐξωθεῖται ἐκ τίνος ἐγγυτάτης, καὶ ἐνδοτάτης αἰτίας κατὰ τὴν ἑαυτῆς φύσιν κινεῖται, καὶ ἐκουσίως ἐνεργεῖ. διὰ γὰρ ταύτης τῆς κινήσεως ἢ ἀνθρωπίνῃ θέλησις οὐκ ἀναιρεῖται, ἀλλ' ἐκ πονηράς εἰς ἀγαθὴν μεταβάλλεται, καὶ ἀγαθὴ οὕσα βοηθεῖται.

Σημειώσατε μὴ ἀρκεῖν τὴν πρὸς τουναντίον δύναμιν ἐν νοήματι διηρημένφ ἵν' ἐλεύθερος ρηθῇ ὁ κατὰ τῆς κλίσεως τῆς θελήσεως παρὰ τοῦ ἐκτὸς ἐνεργοῦντος κινούμενος, ἐξαρκεῖν δὲ ἵνα ἐλεύθερος διαμείνη ὁ διὰ τῆς θείας χάριτος τῆς ἐνδοτάτης ἐνεργούσης πρὸς τὸ πράττειν βεβαιωτάτως, ἀλλ' ἡδυστάτως, καὶ κατὰ τὴν ροπήν τῆς θελήσεως διοριζόμενος.

Ἐρώτησις

Ἐκ ταύτης τῆς ἀποκρίσεως ἐπετα ἐκεῖνον ἐλεύθερον ρηθῆναι δύνασθαι ὅστις παρ' ἄλλου διορίζεται, καὶ ἑαυτὸν οὐ διορίζει.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφ: τὴν πρότασιν ὁ γὰρ πρὸς τὴν ἀγαθὴν πράξιν κινούμενος, ἦτοι ἡδυστάτως, καὶ δραστικωτάτως διοριζόμενος, ἑαυτὸν ἐπι πρὸς ταύτην διορίζει, οὐχ ὡς πρῶτον ἐνεργοῦν, ἀλλ' ὡς δευτέρα αἰτία τῆς πρώτης πρὸς τὸ καλῶς πράττειν ἐξηρημένη.

"Ὅτι φυσικῶς προσδιορισμὸς οὐκ ἐστὶν ἀδιάφορος.

Δειξις

Διαιρώ τήν πρότασιν οὐκ ἔστιν ἀδιάφορος ἀδιαφορίφ ἀπλώς ἀποφατικῆ, ἡτις ἐστί στέρησις παντός διορισμοῦ ζῦμφ: οὐκ ἔστιν ἀδιάφορος ἀδιαφορίφ θετική, ἡτις ἐστί δύναμις τῶν ἐναντίων ἰκανή ἀπόφ: (f. 193) οὐ δύναται ὁ Θεός τήν ἀνθρωπίνην θέλησιν πρὸς τήν ἀγαθὴν πράξιν προσδιορίσας μὴ αὐτὴ βίαν ἐπάγειν.

Ἀπόφ: τήν πρότασιν. τὸ μὴ γάρ βίαν ἐπάγειν τὴ θέλησει ἐστί τὸ ταύτην κινήσαι κατὰ τῆς ἰδίας ροπῆς, ὁ δὲ Θεός ἡνίκα ἐνδοτάτως ἐνεργῆ ἐν ἡμῖν τὸ θέλειν, καὶ ἐνεργεῖν οὐ κινεῖ τήν ἀνθρωπίνην θέλησιν κατὰ τῆς ἰδίας ροπῆς, καὶ κλίσεως, ἀλλὰ ταύτην μεταποιεῖ, καὶ ἐκ μὴ θελούσης θέλουσαν, καὶ πονηράς ἀγαθὴν ἀπεργάζεται. θέλησις προκινήθεισα εἰς τὸ ἀγαθὸν οὐκ ἐστί κυρία τῆς Ἰδίας πράξεως.

Ἀπόφ: τήν πρότασιν. δετὲ γάρ προκινεῖται εἰς τὸ ἀγαθὸν διατηρεῖ αἰετὴν τὴν δύναμιν τοῦ κακῶς πράττειν, ἢ τοῦ ἀποσχέσθαι τῆς πράξεως τουλάχιστον ἐν νοήματι διηρημένφ, δπερ ἐξαρκεῖ.

Οὐκ ἐστί κυρία τῆς προκινήσεως. ἀρ: οὐκ ἐστί κυρία τῆς ἰδίας πράξεως. Διαιρώ τὸ προηγουμένον. οὐκ ἐστί κυρία τῆς προκινήσεως, δεχομένη ταύτην ἐλευθέρως, δηλ: δύναμιν πρὸς τουναντίον ζῦμφ: ἄλλως ἀπόφ: δεθεν ἀποφάσεται ἢ συνέπεια, ἵνα γάρ ἢ κτιστὴ θέλησις κυρία ἢ τῆς ἰδίας πράξεως οὐκ ἔστιν ἀνάγκη, ἵνα κυριεῦη τοῦ Θεοῦ, ὡς ἀρχὴ ἐστί τῆς φυσικῆς προκινήσεως, ἀλλὰ μόνον ἵνα τήν θεϊαν κίνησιν ἐλευθέρως δέχηται, καὶ τήν δύναμιν τοῦ κακῶς πράττειν, ἢ τοῦ κακοῦ ἀποσχέσθαι διατηρεῖ. Ἴνα ἢ θέλησις κυρία ἢ τῆς ἰδίας πράξεως ἔχειν ὀφείλει ἐν τῇ αὐτῆς ἐξουσίᾳ πάντα τὰ πρὸς τὸ ἐνεργεῖν ἐπιζητούμενα. ἀρ: οὐκ ἐστί κυρία τῆς ἰδίας πράξεως. Διαιρώ τήν μείζονα ἔχειν ὀφείλει ἐν τῇ αὐτῆς ἐξουσίᾳ πάντα τὰ πρὸς τὸ ἐνεργεῖν ἐπιζητούμενα ὡς δευτέρα αἰτία ζῦμφ: ὡς αἰτία πρώτη ἀπόφ: (f. 194). Ὅρίζεται ὁ ἀγγελος πνεῦμα κτιστόν ἐν ἑαυτφ πεπληρωμένον. πνεῦμα μὲν οὖν, ἡτοι οὐσία πνευματικῆ, καὶ διανοήσεως μεθεκτικῆ λέγεται πρὸς Ἀντιδιαστολήν τοῦ σώματος, δπερ ἐστίν οὐσία ἑκτασιν ἔχουσα, τῆς διανοήσεως ἀμοιροῦσα. κτιστόν δὲ πρὸς διαφορὰν τοῦ Θεοῦ, δε πνεῦμα ἐστίν ἀκτιστόν, τὸ αὐτοεῖναι, ἡτοι τὸ κατ' οὐσίαν εἶναι ὑπάρχων, καὶ ἐν ἑαυτφ πεπληρωμένον, ὡς μὴ παρά Θεοῦ πρὸς τὸ συστήσαι κατὰ τοῦ σώματος ὀλόκληρον τινὰ φύσιν λογικῆς δίκην ψυχῆς διορισμένον, ἀλλὰ μόνον οὕτως ὑφιστάμενον, ὡστε εἰς ἄλλου σύνθεσιν κατὰ τινὰ διορισμόν τῆς φύσεως ἀμέλει κατὰ θέλησιν τοῦ δημιουργοῦ συνελεῖν μὴ ὀφείλειν.

Ζήτημα

Πότερον δύναται ἢ τῶν ἀγγέλων ὑπαρξις φυσικφ λόγφ ἀποδειχθῆναι, ἢ οὐ.

Απόκρισις

Ουδόλως αὕτη ἀποδείκνυται, ἀλλὰ πιθανῶς σαφῆνειαν διὰ πλείστην ἐκδέχεται, ὑπῆρξαν γὰρ τινές, καὶ ὑπάρχουσι συνεχῶς ἐνεργοῦμενοι, παρὰ τοῦ πονηροῦ δηλ.: ἐρεθιζόμενοι, καὶ παροιστρούμενοι πνεύματος, οἵτινες ἢ ἐξωτερικαῖς κινήσεσιν αἰχνοῦνται, ἢ τὰ πόρρω ἀναμνήσκουσιν, ἢ γλώσσαις μὴ ἰδίαις λαλοῦσιν αἷς οὐκ ἔμαθον πρότερον. ταῦτα το (νυν πάντα τὴν ἀνθρωπίνην ν ὑπερπαίουσιν φύσιν, τῷ Θεῷ δὲ ἀποδοθῆναι οὐ δύναται αἰσχρὰς τε, καὶ βλάσφημους φωνάς, οἷα παρὰ τῶν ἐνεργουμένων ἀφίενται μὴ ὑπαγορεύοντι, ἔπόμενον παρὰ τῶν πονηρῶν ἀγγέλων ἀναγκάως ἐμπνέεσθαι καὶ οὕτως οἱ ἀγγελοι τουλάχιστον οἱ πονηροὶ ὑπάρχουσιν.

Διτῶς τὰ πράγματα ἐν τόπῳ εἰσὶ περιγραπτῶς, καὶ περιοριστῶς, τὸ μὲν οὖν περιγραπτῶς ἐν τόπῳ δν περικυκλοῦται ὑπὸ τοῦ τόπου, ἦτοι ὑπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ σώματος ἐν φ περιέχεται, καὶ οὗ τὸ μέρος τὸ ἔν μέρος ἐντινι ὡσαύτως τοῦ τόπου ἀνταποκρίνεσθαι μέρος, θατέρῳ, δὲ Οἰά-τερον ὡσπερ τὸ ἀνθρώπινον σῶμα, οὕτως ἐστὶν ἐν τόπῳ ὡστε τὴν μὲν (ἰ. 195) κεφαλὴν ἐν ἐνί μέρει τοῦ τόπου, τὸν δὲ πόδα ἐν ἄλλῳ ὑπάρχειν, τὸ δὲ περιοριστικῶς ἐν τόπῳ δν, ἐνί καὶ διωρισμένῳ πάρεστι τόποι οὕτω μέντοι, ὡστε ὑπ' ἐκείνου μὴ περιγράφεσθαι ἢ περικυκλοῦσθαι, καὶ τού-τον τὸν τρόπον τὰ πνεύματα λέγεσθαι εἶναι ἐν τόπῳ. Ἐκαστον τῶν πραγμάτων διὰ τῶν αὐτοῦ ιδιοτήτων, καὶ ἀποτελεσμάτων ἑαυτὸν ἐκδηλοῖ, καὶ ὁ νοῦς ἀρ: ὁ ἀνθρώπειος ἦτοι ἡ λογικὴ ψυχὴ, διὰ τοῦ ἐκλαμβάνειν, ἀμφισβητεῖν, θέλειν, καὶ τῶν τοιούτων αὐτοῦ μὲν ἀποτελεσμάτων, σώματι δὲ μὴδ' ἂν γένοιτο ἀνηκουσῶν κἂν τε διαμεθεῖ, κἂν τε κινήθῃ, ἢ σχημα-τισθῃ, ἢ δι' ἄλλο τί πάθη, παρίστησιν ἑαυτὸν οὕτως ὀρθῶς ὀριζόμενος ὁ νοῦς, ἦτοι ἡ λογικὴ ψυχὴ οὐσία ἐστὶ πνευματικὴ καὶ διανοητικὴ κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ κτισθεῖσα.

Θέσις

Ὁ τοῦ ἀνθρώπου νοῦς, ἦτοι ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ ἐστὶ πνευματικὴ.

Δειξις

Ἐκείνη ἡ οὐσία πνευματικὴ ἐστίν, ἥτις διανοήσεως μετέχει καὶ θελήσεως. ἀλλ' ὁ τοῦ ἀνθρώπου νοῦς ἦτοι ἡ λογικὴ ψυχὴ διανοήσεως μετέχει καὶ θελήσεως. ἀρα ὁ τοῦ ἀνθρώπου νοῦς ἐστὶ πνευματικὸς.

Τὸ σῶμα δύο ιδιοτήτων δεκτικόν γίνεται, καὶ ἐκτάσεως δηλ. καὶ διανοήσεως καὶ οὐδεμία ἄλλη οὐσία διακεκριμένη ἐστὶ τοῦ σώματος. Ἐκεῖνα τῷ πράγματι διακρίνονται ὡς αἱ καθαρὰί, καὶ διακεκριμένοι ἰδέαι ἑαυτὰς ἀμοιβαίως, θετικῶς, καὶ πεπληρωμένως ἀποκλείουσιν. οὐδὲν γάρ

ἀσφαλέστερον τεκμήριον πέφυκεν τῆς διακρίσεως τῶν πραγμάτων, τῆς τῶν Ἰδεῶν διαφορᾶς τε, καί ἀντιθέσεως, οὐδ' ἄλλως περί τῶν πραγμάτων ἔξεστι κρίνειν εἰ μὴ διὰ τῶν καθαρῶν τε, καί διακεκριμένων αὐτῶν Ἰδεῶν.

Ἄλλ', ἡ ἰδέα τοῦ σώματος, καί ἡ ἰδέα τοῦ νοῦς ἀμοιβαίως ἐαυτάς (ἴ. 196) θετικῶς, καί πεπληρωμένως ἀποκλείουσι. οὐδέν γάρ ἕτερον ἐκλαμβάνεται ἀντί σώματος, εἰ μὴ οὐσία ἐκτεταμένη, διαιρεῖσθαι, κινεῖσθαι, καί σχηματίζεσθαι δυναμένη. καί οὐδέν ἕτερον νοεῖται ἀντί πνεύματος, εἰ μὴ οὐσία τις διανοοῦσα, ἐκλαμβάνουσα⁶⁹, κρίνουσα, καί συλλογιζομένη. Ἄρ: τὸ σῶμα, καί ὁ νοῦς πραγματικῶς διακρίνοντες, ἴτοι ἡ οὐσία ἢ σωματική, καί ἐκτεταμένη, διαφόρου ἐστὶ πάντως τάξεως τῆς οὐσίας τῆς διανοούσης, καί πνευματικῆς.

Ἄντίστασις

Ἡ ἰδέα τοῦ ἱατροῦ, καί ἡ ἰδέα τοῦ μουσικοῦ εἰσὶ διάφοροι, καί ἀμοιβαίως ἐαυτάς ἀποκλείουσιν. ἀλλ' ὁ αὐτὸς ἄνθρωπος δύναται εἶναι ἱατρός, καί μουσικός, ἄρ: ἡ αὐτὴ οὐσία δύναται εἶναι διανοοῦσα, καί ἐκτεταμένη.

Ἀπόκρισις

Διαιρώ τὴν μείζονα. ἡ ἰδέα τοῦ ἱατροῦ, καί ἡ ἰδέα τοῦ μουσικοῦ εἰσὶ διάφοροι, καί ἐαυτάς ἀμοιβαίως ἀποκλείουσιν ἀποκλείσει ἀποφατική, καί ἀπληρώτῳ ζῦμφ.: ἀποκλείσει θετική, καί πεπληρωμένη ἀπόφ. Ὁ ἄνθρωπος νοῦς ἐπεὶ πενυματικός ὢν καί ἀσώματος τῷ ὀργανικῷ συνέξευκται σῶματι, νόμῳ τοῦ δημιουργήσαντος πρὸς τὸ συστήσαι τὸ δλον (δθεν καί εἶδος αὐτοῦ λέγεται) δέχεται καί τουτονί τὸν ὀρισμόν. οὐσία λόγου μετέχουσα. Καί πρὸς τὸ διευθύνειν τὸ σῶμα διορισθεῖσα. καί παρά τοῖς νεωτέροις φιλοσόφοις οὐσία διανοοῦσα, ἴτις τῷ ἀνθρωπίνῳ σῶματι συνημμένη, δλον τι τουτέστι τὸν ἄνθρωπον συνίστησι.

Θέσις

Οὐσία διανοοῦσα ὑπάρχων ὁ νοῦς ἐαυτῷ τὴν ἰδίαν ζύνοιδε διανόησιν, φυσικῶς ἐαυτὸν γινώσκων, αὐθότου ἐστω...

Ἀντίστασις

Ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ ἐαυτὴν φυσικῶς γινώσκει διὰ τῆς συνειδήσεως ἴτοι διὰ τῆς ἐνδοτάτης αἰσθήσεως, δι' ἧς ἐαυτὴ σύννοιδεν ὅτι ὑπάρχει (f. 197) καί διανοεῖται.

69. Ἐκλαμβάνουσα = ἀντιλαμβανομένη, ἐπιλαμβάνουσα.

Δειΐξις

Ἐκείνη ἡ οὐσία ἑαυτὴν δι' ἐνδοτάτης φυσικῶς γινώσκει αἰσθήσεως, ἥτις καὶ φυσικῶς νοεῖ, καὶ τὴν Ἰδίαν διανόησιν ἑαυτῆς ζῦνοιδεν. ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ φυσικῶς διανοεῖ, καὶ τὴν Ἰδίαν ἑαυτῆς ζῦνοιδε διανόησιν ἐν τῇ διανοήσει, τῆς ἑαυτῆς φύσεως ὑφισταμένης, καὶ μηδεμίαν οὐσίας διανοεῖσθαι δυναμένης, μὴ ἑαυτὴν διανοεῖσθαι αἰσθανομένης, καὶ συνοιδείας, ἅρ' ἀνθρωπίνη ψυχὴ ἐνδοτάτη αἰσθήσει φυσικῶς ἑαυτὴν γινώσκει, ἥτοι ἑαυτὴν ὑπάρχειν, καὶ διανοεῖσθαι φυσικῶς ἑαυτῆς ζῦνοιδεν.

Ἐνστασις πρώτη

Εἴγε ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ ἑαυτὴν, καὶ τὰς ἑαυτῆς διανοήσεις φυσικῶς ἐγίνωσκε, πάντως καὶ ἑαυτὴν, καὶ ταῦτα ἀπὸ τοῦ πρώτου σημείου τῆς ἑαυτῆς δημιουργίας ἐπιλαμβάνειν ἐχρήν. ἀλλ': ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ οὐθ' ἑαυτὴν, οὔτε τὰς ἑαυτῆς διανοήσεις ἀπὸ τοῦ πρώτου σημείου τῆς ἑαυτῆς δημιουργίας γινώσκει. ἅρ: ἡ ψυχὴ ἑαυτὴν ἐμφύτῳ ἐννοίῳ οὐκ ἐπιλαμβάνει.

Ἀπόκρισις

Διαιρῶ τὴν ἐλάττονα, ἑαυτὴν ἀπὸ τοῦ πρώτου σημείου τῆς ἑαυτῆς δημιουργίας οὐ γινώσκει, τουτέστιν πρὸς ἑαυτὴν ἀνανακλώσα διὰ τίνος γνώσεως οὐ προσέχει ζῦμφ: οὐδενὶ τρόπῳ ἑαυτῆς αἰσθάνεται ἀπόφ:

Ἐνστασις δευτέρα

Εἴγε ἡ ψυχὴ ἑαυτὴν ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς τῆς δημιουργίας ἐπιλάμβανε, πάντως τῶν ἡμετέρων διανοήσεων ἂν μνημονεύομεν, καὶ οὐ μόνον τῶν ἡμῶν ζυμβεβηκειῶν μετὰ τὴν γέννησιν ἀλλά, καὶ τῶν πρὸ γεννήσεως, ἠνίκα δηλονότι ἐν τῇ μήτρῳ τῆς γεννήσεως ἐκείμεθα. ἀλλ': τῶν τοιούτων διανοήσεων οὐδόλως μνημονεύομεν. ἅρ: ἡ ψυχὴ ἑαυτὴν οὐδόλως ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς τῆς δημιουργίας αὐτῆς γινώσκει.

Ἀπόκρισις

(i. 198) Ἀπόφ. τὴν μείζονα. πρὸς δὲ τὴν τῶν διανοήσεων, μνήμην ἠνίκα ἡ ψυχὴ τῷ σώματι συνέζευκται ἀνάγκη τῷ ἐγκεφάλῳ ἔχνη τινὰ ἐγχαραχθῆναι, δι' ὧν ὁ νοῦς πρὸς τὰ πράγματα ἀναπολήσει διορίζοιτο. ἡ γὰρ μνήμη οὐ μόνον ἐν τῇ διανοίῳ, ἀλλὰ καὶ ἐν τοῖς ἐγχεχαραγμένοις εἰς τὸν ἐγκέφαλον ἔχουσιν ὑφίσταται. ἀλλ' ἐν τῷ τῶν βρεφῶν ἐγκεφάλῳ τὰ τοιαῦτα ἔχνη ἐγχαραχθῆναι οὐκ ἔχει, ὅτι λίαν ἀπαλὸς ἐν τοῦτοις ἐστὶν ὁ ἐγκέφαλος, καὶ ἐκ πάντων ἅμα, καὶ τῶν πανταχόθεν περιεστῶτων σωμάτων, διὰ τὰ ἀσθενέστερον τοῦ ἀπαλωτέρου σώματος διασείεται. ἐξ οὗ ἐπεταί τὰς τοσαύτας διαφορῶν ἐντυπώσεις συγγέεσθαι, καὶ ἀλλήλας ἐξαλείφειν.

Ἄρ: εἰ καί ἡ ἡμετέρα ψυχὴ ἀπ' ἀρχῆς τῆς ἑαυτῆς δημιουργίας διανοεῖ, οὐδόλως μέντοι τῶν ἑαυτοῖς διανοήσεων δύναται ἀναμνησθεσθαι, προτοῦ στερεωτέραν καταστήναι τὴν τοῦ ἔγκεφάλου οὐσίαν, καὶ παρωτέραν πρὸς τὸ διατηρεῖν τὰ ἐντυπωθέντα αὐτῷ ἰχνη, ὃ περίπου τὸ τρίτον ἔτος τῆς ἡλικίας ζυμβήναι φιλεῖ.

Ἐνστασις δευτέρα

Ἡ ἡμετέρα ψυχὴ διὰ τίνος μόνον ἀνακεκλασμένης διανοήσεως ἑαυτὴν γινώσκει. ἄρ: ἑαυτὴν φυσικῶς οὐ γινώσκει, ἀλλὰ μόνον μετὰ τὸ εἶδοποιηθῆναι ὑπὸ τίνος τῶν ἄλλων ἐκτός πραγμάτων γνώσεως.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφ. τὸ προηγουμένον. οὐ γάρ δι' ἀνακεκλασμένης μόνον διανοήσεως ἐκ προηγουμένης τινῶν ἐξωτερικῶν πραγμάτων γνώσεως ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ ἑαυτὴν νοεῖ, ἀλλ' ἐτι καὶ ἐνδοτάτη αἰσθήσει, καὶ συνειδήσει, δι' ἧς ἑαυτῆς αἰσθάνεται, καὶ τὴν οἰκείαν ὑπαρξίν, καὶ διανόησιν κατανοεῖ.

Θέσις

Ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ τοῦ σώματος πράγματι ἐστὶ διακεκριμένη.

Δειξις

Ἐκείνη ἡ οὐσία πράγματι διακεκριμένη ἐστὶ τοῦ σώματος, ἡτις τουλάχιστον θεόθεν ὑπάρχειν δύναται ἀνευ τοῦ σώματος, ἐν γάρ καὶ τὰ τὸν ἑαυτοῦ ἀνευ (i. 199) ὑπάρχειν οὐ δύναται ἀλλ: ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ θεόθεν ὑπάρχειν δύναται ἀνευ τοῦ σώματος, οὐσα γάρ αὕτη οὐσία διανοήσεως μέτοχος ὀρθῶς παρ' ἡμῶν ἐκλαμβάνεται ἀνευ σώματος, τουτέστιν ἀνευ οὐσίας φύσει ἐκτεταμένης, καὶ διὰ τοῦτο παρὰ Θεοῦ χωρισθῆναι δύναται καὶ ἐκτός τοῦ σώματος διατηρηθῆναι, τοῦ Θεοῦ οὐκ ἀδυνατοῦντος ἐργασασθαι τὸ καθαρῶς τε, καὶ διακεκριμένως παρ' ἡμῶν ἐκλαμβανόμενον. ἄρ: ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ τοῦ σώματος πράγματι διακέκρται.

Θέσις

Ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ ἐστὶν ἀθάνατος.

Δειξις

Οὐσία ἀθάνατος ἐστὶν ἡ καὶ τοῦ σώματος χωρὶς ὑφισταμένη, καὶ ζῶσα. ἀλλ: ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ καὶ τοῦ σώματος χωρὶς ὑφέστηκε, καὶ ζή. ὑφέστηκε μὲν οὖν, οὐσία οὐσα πάντη τοῦ σώματος διακεκριμένη, μήτε

πρός ὑπόστασιν δλωσ αὐτοῦ χρίζουσα, μήτε καθ' αὐτήν εἰς ἐξώλειαν⁷⁰ σπεύδουσα, ζή δέ, ἀεί διανοοῦσα, καί τό ζήν ἐν τῇ νοήσει ὑφιστάμενον ἔχουσα.

"Ἄρ: ἡ ἀνθρωπίνη ψυχή ἐστίν ἀθάνατος. Ἄλλως...

Οὐχ ἦττων ἡ ἀνθρωπίνη ψυχή τῶν ἡτόνων οὐσιῶν, οἷον τῶν σωματικῶν ἢ τῶν μερῶν αὐτῶν. ἄλλ: τό σῶμα τῆς ψυχῆς ἀπολυθέν, ἢ μέρος σώματος ἀπ' ἄλλου μέρους διαχωρισθέν, διαρκεῖ, καί ὑφίσταται. ἄρ: μετά τήν ἀνάλωσιν τό θεῖον οὐκ ἀποβλήσεται τήν αὐτοῦ συνδρομήν πρός τήν τῆς ψυχῆς ὑπόστασιν. ἄρ: ἡ ψυχή ὑφίσταται, καί ἀπλουστάτη οὐσα, ὀλοσχερῆς ἀεί τῆς φθοράς κρείττων περίεσι, καί διά τό μή σύνθετον εἶναι, καί ἀλλοιώσει ποικίλαις, μορφαῖς τε, καί εἶδεσι μή ὑπανταί⁷¹ κατά τό συνεσθηκός ἐκ μορίων ὑπάρχει ἀθάνατος... ἄλλως, ἀεί φύσει μέλλει τοῖς ἀνθρώποις τοῦ μετά τοῦτον βίον ὡς ἐξ ὧν ποιῶντας ἔνεστιν εἶδειν. υἰοθετοῦσι γάρ, φυτεύουσι, μνημεῖα οἰκοδομοῦσι, ναοῦς ἐγείρουσι, ὑπέρ πατρίδος κινδυνεύουσιν. εἴ οὖν ἡ τῶν ἀπάντων ζυμφονία φύσεως ἐστί φωνή, καί πάντες ἀπανταχοῦ ζυνάδουσιν εἶναι τί τό τοῖς ἐξελοῦσι (i. 200) τοῦ βίου [;], καί ἡμῖν τοῦτο παραδεκτέον ἐστίν.

Οὐδεῖς ἂν *εξαρνος⁷² γένοιτο, ἵνα κατά Πλάτονα, καί Ἀριστοτέλη, καί ἄλλους φώ[στήρας;], τοῦ παντός, οἰοεῖ τινός πολιτείας καλῶς δι οἰκουμένης προϊστασθαι τινά κυβερνήτην διευθύνοντα ἕκαστα, ποιναῖς μὲν δικαίαις καθυποβάλλοντα τούς ἀμαρτάνοντας, προσηκούση δέ ἀντιμισθίφ, τιμώντα τούς ἀρετή διαπρέποντας. του τί δέ οὐκ ἂν γένοιτο μή τῆς ψυχῆς μετά θάνατον περιούσης, ἐνταῦθα γάρ πρόκειται τά πολλά, καί ἀγαθῶν μοῖρα τραχυνομένη, καί θλιβομένη, καί φαύλων εὐδαιμονοῦσα, καί δεσπόζουσα, καί γλιδώσα ἄρ: ἡ ἀνθρωπίνη ψυχή ἐστίν ἀθάνατος.

Ἐντίστασις

Ἡ ψυχή συναποτίκεται τῷ σώματι, εἴτ' οὖν ἐν τῷ σώματι, ἄρ: καί συνοίχεται.

70. Ἐξώλεια = πανωλεθρία.

71. Ὑπαντώ = συναντώ, προῦπαντώ.

72. Ἐξαρνος = ὁ ἀπολύτως ἀρνούμενος.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφ: τὴν συνέπειαν, καὶ γὰρ καὶ τῷ σώματι συναποτικτομένης⁷³ τῆς ψυχῆς, εἴτ' οὖν ἐν τῷ σώματι ἢ οὐσία, καὶ ἡ φύσις διήρηται, καὶ ἕτερα ἐστὶ τῷ λόγῳ, ταῦτα τε ἀπὸ τοῦ σώματος ἀπολυθεῖσα, περαιτέρω περιήσιν ὑφισταμένη.

Δεῖξις τῆς συνεπειᾶς

Ἡ τῶν κτηνῶν ψυχὴ συνοίχεται τῷ σώματι, διὰ συγγεννάται τῷ σώματι. ἀρ: καὶ ἡ τῶν ἀνθρώπων συνοίχεται τῷ σώματι ἐν αὐτῷ τικτομένη.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφ: τὴν συνέπειαν, καὶ τὴν ὁμοίωσιν. διαφορὰ γὰρ τούτοις διὰ πλείστη ἐγχωρεῖ. ἡ μὲν γὰρ ψυχὴ τῶν κτηνῶν σωματικὴ ἐστὶ, καὶ ἐκ μερῶν σύγκειται, ἐν τοῖς ζωτικοῖς κειμένη πνεύμασιν. ἡ δὲ τῶν ἀνθρώπων ψυχὴ πνευματικὴ τε, καὶ νοερά πέφυκεν.

Ἀντίστασις

Μεγάλῃ τις ὁμοιότης ἐστὶν ἀνθρώπων, καὶ κτηνῶν.

Ἀπόκρισις

Διαιρώ τὴν πρότασιν κατὰ μὲν τὰς σωματικάς, καὶ ζωτικάς ἐνεργείας ἕμφ: κατὰ δὲ τὰς πνευματικὰς ἀπόφ:

Ἀντίστασις

(ἰ. 201) Εἰσὶ τινὰ τῶν ζώων ἀκριβεστάτης περινοίας μέτοχα καθορώμενα.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφ: τὴν πρότασιν: εἰ γε τοῖς ζώοις ἐνήν νοήσεως δύναμις ἐπενοήθησαν ἀν αὐτοῖς καὶ σημεῖα δι' ὧν οὐχ ὄπως πρὸς ἄλληλα, ἀλλὰ ἔγε καὶ πρὸς ἡμᾶς ὄμιλεῖν ἐχοιᾶν.

Ἀντίστασις

Ἡ ἀνθρωπίνῃ ψυχῇ, καίτοι διανοήσεως μέτοχος, κατὰ γοῦν τὴν ἀπὸ τοῦ σώματος λύσιν δλλυται παντελῶς.

73. συναποτίκτω - -γεννώ μαζί.

Απόκρισις

Απόφ: τὴν πρότασιν. οὐσία γάρ οὐσα τυγχάνει τοῦ σώματος διακεκριμένη, οὐδ' αὐτοῦ ἐξαρτάται κατὰ τὴν ὑπόστασιν.

Αντίστασις

Διά μόνον τὸ σῶμα ὑπὸ Θεοῦ ἢ τοῦ ἀνθρώπου ψυχὴ δεδημιούργηται. *Ἀρ:* μετὰ τὴν ἀπὸ τοῦ σώματος λύσιν δι' οὐπὲρ τὴν ἐμψύχωσιν, καὶ εἰδοποίησιν παρήχθη φθορὰ ὑπόκειται.

Απόκρισις

Απόφ: τὸ προηγούμενον. οὐ γάρ τὸ πνεῦμα διὰ μόνον τὸ σῶμα τὸ θεῖον ἐδημιούργησε. πῶς γάρ τὸ τιμιώτερον διὰ τὸ ἀτιμώτερον, ἀλλ' ἑαυτῶ, καθ' ὁμοίωσιν οὖν ἢ ψυχὴ τοῦ Θεοῦ μορφωθείσα, καὶ δι' αὐτὸν ὑποστάσα, οὐκ ἀργεῖ τοῦ σώματος ἀπολελυμένη, ἀλλ': ὑπουργεῖ, καὶ αἰδίως ὑπουργήσει τῷ Θεοῦ δόξῃ.

Αντίστασις

Τὸ ἔχον ἀρχὴν, ἔχει καὶ τέλος, ἀλλ' ἢ τοῦ ἀνθρώπου ψυχὴ ἔχει ἀρχὴν ἄρ: καὶ τέλος.

Απόκρισις

Διαιρώ τὴν μείζονα, τὸ ἔχον ἀρχὴν κατὰ γέννησιν ἔχει καὶ τέλος ζῦμφ: τὸ ἔχον ἀρχὴν κατὰ δημιουργίαν, ἔχει καὶ τέλος ἀπόφ:

Αντίστασις

Ἡ ψυχὴ συναύζει μετὰ τοῖς παισί, θάλλει δέ ἐν τοῖς νεωτέροις, καὶ ἐπὶ τοῖς γεγηρακόσιν ἐκλείπει, καὶ παλαιοῦται, καὶ δὴ καὶ ἐν ὑγιεί, καὶ εὐρώσφῳ σώματι, ὑγιῆς καθέστηκεν, ἐπὶ τε τῶν νεοσηλεμένων, καὶ αὐτὴ νοσηλεύεται, καὶ τῷ καταπίπτοντι συνταράσσεται, καὶ πάσαις δὴ ταῖς κατὰ τὸ σῶμα μεταβολαῖς τε καὶ ἀλλοιώσεσιν ἐστὶν ὑπήκουσα, οὐκοῦν ἢ σωματικὴ ἐστίν, ἢ τοῦ σώματος οὕτως ἐξήρηται ὡς τουτουῖ ἀπολυθεῖσαν περαιτέρω μὴ ἔχειν ὑπόστασιν.

Απόκρισις

(*ι. 202*) *Διαιρώ* τὸ προηγ: συνάθλει τοῖς παισί. καὶ τὰ ἄλλα πάσχει, διὰ τὴν στενήν ἣν ἔχει τῷ σώματι συνουσίαν τε, καὶ συνάφειαν ζῦμφ: καθ' αὐτήν, καὶ δι' ἣν ἔλαχε φύσιν ἀπόφ: τούτου γάρ ἐνεκεν ἢ ψυχὴ συναύζει, συνακμάζει, καὶ συγγηράσκει, καὶ τὰ λοιπὰ συμπάσχει τῷ σώματι, διὰ τοιόνδε τινὰ θεσμόν τὸ θεῖον μεταξύ τούτων διωρίσατο, ὥστε

μηδεμίαν ζυμβαίνειν έννοιάν τε καί ένθύμησιν, είμή παρακολουθεί έν τοῖς ὀργάνοις τοῦ σώματος, καί τίς τῶν πνευμάτων κίνησις, καί έναλλάξ, ὅποσον ἄρα μάλλον εὔ διακείμεθα τά ὄργανα, τοσοῦτον άνετωτέρα, καί έτοιμωτέρα ή τῶν πνευμάτων έν αὐτοῖς κίνησις, καί δραστικώτερον ή ψυχή εἰς έννοιαν διορίζεται, ταρασσομένων δέ καί έκλειπόντων τῶν πνευμάτων συνταράσσεσθαι διά τόν αἰτόν λόγον δοκεῖ, καί συνεκλείπειν καί ὁ κατά νουν λόγος.

Ἐρεῖς

Ὁ Ἀριστοτέλης ήμφιγνόμενι περί τής Αθανασίας τής ψυχής, ἄρ: οὐκ άθάνατος.

Ἀπόκρισις

Ὁ Ἀριστοτέλης⁷⁴, εἰ καί πολλοῖς ήμφιγνοών ώφθη, άλλ' έν οἷς φησίν τούς τεθνηκότας ταῖς τύχαις πώς τῶν φίλων συνδιατίθεσθαι, τήν άνθρωπίνην ψυχήν μηδαμώς ύποκεισθαι φθορῳ πάντως έφρόνει.

Ἐρεῖς

Ἡ λογική ψυχή τοῦ σώματος χωριζομένη, καί περιούσα έτύγχανεν άν έν καταστάσει βιαίῳ, οὐδ' άν είχεν ύφίστασθαι.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφ: τήν πρότασιν. πρώτον μέν γάρ ή ούσία ή έν καταστάσει βιαίῳ ούσα, οὐ παρά τοῦτο εἰς τό μή ὄν τρέπεται, μόνον δέ εἴηε σωματική τύχη ούσα, καί έκ μερῶν σύνθετος διασκεδάννυται, καί αναλύεται, ένθενδι⁷⁵ αἰ τῶν κολαζομένων ψυχαί άπλούσταται ούσαι, καί νοεραί, καίτοι έν καταστάσει βιαίῳ καθεστηκεῖται, οὐ μήν διά τῶντ' άπόλλυνται, έπιζῶσι δέ τῳ οἰκείῳ άλγει άτελευτήτως. δεύτερον δέ τοῖς άντιδοξοῦσιν οὐκ άποδεικνυται τήν άνθρωπίνην ψυχήν έν καταστάσει βιαίῳ εἶναι μετά τήν άπό τοῦ σώματος λύσιν. εἴη γάρ άν έξ αὐτῶν φρονούτων βιαίως καθισταμένη άτε δή τινά ροπήν επί τό σώμα διασώζουσα, άλλ' έκ τής τοιαύτης έπιρροπής, καί κλίσεως οὐκ άν άδιαλείπτως βίῳ καθίστατο οὐ γάρ οὔτως ή ροπή αὔτη καί κλίσις έξερεθίζει τε, καί άποκναίει⁷⁶ τήν ψυχήν, καί τρύχει ώς μή ραδίως (f. 203) τής άπό τοῦ σώματος λυτρώσεως ταύτην οἶαν τε εἶναι άνέχεσθαι. καί τρίτον ψυχή μακαρία ούσα, καί Θεφ

74. Ἠθικά Νικομάχεια, βιβλ. α\ κεφ. ια.

75. Ένθενδι = άπ' δπου.

76 Ἀποκναίω = άποξέω.

φίλη οὐδέν πάσχει βίαιον τοῦ ἀπό τῆς ὕλης διαχωρισμοῦ, ἐπιθυμῆ γάρ ἀναλῦσαι, καί σὺν Χριστῷ εἶναι, ἀφράστου ἀγαλλιάσεως ροαῖς περικλυζομένη.

Ἀντίστασις

Εἰ μὴδὲν ἄλλο διαζευχθεῖσα τοῦ σώματος ἢ ψυχῆ, ἀργὴ δῆπουθεν⁷⁷ περιήν, καί οὐδ' αἰσθάνεται εἶχεν & ν οὐ νοεῖν, οὐ κινεῖσθαι, οὐδέ τὰ νοούμενα ἄλλοις τισὶν πνεύμασιν ἐξαγγέλλειν.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφ: τὴν πρότασιν. οὐ γάρ ἀργὴ πάντη ἢ διανοοῦσα οὐσία. ἀποστάσα γοῦν ἢ ψυχὴ τοῦ σώματος διανοεῖ τὴν ἐπὶ τὸ νοεῖν δύναμιν μὴ τοῦ σώματος ἀπαντήσασα, μὴδὲ γε Ἰνδαλμάτων φαντασίας, καί σωματικῶν ειδῶν τε, καί αισθημάτων πρὸς τὸ νοεῖν ἐπιδεῆς⁷⁸ οὐσα. πολλὰ γάρ εἰσὶν ἐν τῷ νφ, & μὴ πρότερον ἐν αἰσθήσει⁷⁹, οὐδ' αἰσθάνεσθαι ἀδύνατος, οὐ τὴν τῆς συναφείας, ἀλλὰ τὴν τῆς ἐλευθερίας, τουτέστιν τὴν ἐνδοτάτην διάθεσιν, οὔτε νοεῖν ἑαυτήν, καί τὸν Θεόν, οὔτε κινεῖσθαι κινήσει οὐσίαις ἀμιγέσιν ὕλης (διαζούσης, οὔτε κοινωνεῖν ἄλλαις ἀύλοις οὐσίαις τὰ νοούμενα τῆ ἀφορμῆ τῆς ἑαυτῆς βουλήσεως διδοῦσα τὴν Ἰδίαν αὐτῆς ἐννοίαν.

Κεφάλαιον δέκατον πέμπτον⁸⁰

Περὶ διανοίας, καί ιδεῶν.

Διάνοια ἐστὶ δύναμις ψυχῆς ἀνθρωπίνης, τὸ τε δν, καί τούς περὶ τὸ δν τρόπους γνώσει ἀποματτομένη. ἐστὶ δὲ αὐτὴ ἢ ψυχὴ καθ' ὃ διανοεῖ, ὡπερ δὴ καὶ ἢ θέλησις, ἢ αὐτὴ δὲ τυγχάνει ψυχὴ καθ' ὃ θέλει, οὐ γάρ δὴ μεταξὺ τούτων, καί τῆς ψυχῆς διάκρισις τις ἐγχωρεῖ πραγματικῆ.

Θέσις

Οὐδεὶς ἡμῖν δοκεῖ ἐνυπάρχειν νοῦς ἐνεργεῖμ.

77. Δῆπουθεν = ἀπ' ὁποιοδήποτε μέρος.

78. Ἐπιδεῆς = ἐλλιπής.

79. Κι ἐδώ ὁ Καβαλλιώτης διατυπώνει τὴν ἀντίθεσή του μετὰ τίς ἐμπειριοκρατικές ἀπόψεις τοῦ Τζῶν Λόκ.

80. Ἐκ τῶν ΧΡΑ παραλείπονται τὰ κεφάλαια δωδέκατο, δέκατο τρίτο καὶ δέκατο τέταρτο. Δέν γνωρίζουμε τὸν λόγο τῆς παραλείψεως.

Δειξις

Ἐνεργεῖ# νοῦς κοινή* λέγεται ὁ τὰ νοερά εἶδη τῶν ἐκτός αὐτοῦ κειμένων ἐκτυπών τε, καί τεκταινόμενος. οὐ γάρ ἑαυτοῦ ἔχειν Ἰδέαν ὁ νοῦς, ὡς οἱ ἐκ τοῦ περιπάτου λέγουσιν. Ἄλλ: οὐδεῖς ἡμῖν ἐνεῖναι δοκεῖ νοῦς τοιοῦτου. πρὶν ἢ γάρ ταῦτα τὰ εἶδη ἐξεργάσασθαι ἢ τῶν πραγμάτων κρίνεται ἀντιληπτικός, ἢ οὐ. εἰ μὲν τὸ πρῶτον, ἦν ἂν (f. 204) ἤδη μεμορφωμένοι τοῖς νοεροῖς κατὰ ταῦτα εἶδουσιν, εἰ τοῦν ταῖς ἰδέαις οὐδέ γε ἔχρηξε περαιτέρω καινοῦ εἶδους πρὸς τὴν τούτων κατάληψιν, εἰ δέ τὸ δεύτερον οὐδέποτε &ν εἶχε τὸ παραστατικόν τῶν πραγμάτων, ἢ φασίν, εἶδος τεκτῆνασθαι, δι τοῦ ἀγνοουμένου οὐδεμία ἔχει εἰκῶν διαμορφω- Οἴηται, οὐδ' Ἰδέα, οὐδ' εἶδος...

Ἀρ: οὐδεῖς ἡμῖν ἐνυπάρχειν δοκεῖ νοῦς ἐνεργεῖσι.

Ἐρεῖς

Ἀκρως ὁ νοῦς οὐ νοεῖ, εἰ μὴ διὰ τῆς ἐπιστροφῆς πρὸς τὰ φαντάσματα, ἦτοι πρὸς τὰ εἶδη τὰ ἐν τῇ δυνάμει τῆς φαντασίας γεγραμμένα. ἐξ ὧν ἐξαντλεῖ τὰ νοερά εἶδη εἰτοῦν τὰς ἰδέας. ἄρ: ὁ νοῦς οὐ [...] παθητικῶς, ἀλλὰ δὴ καὶ ἐνεργητικῶς.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφ: τὸ προηγούμενον, δι δύο εἰσὶ γένη πραγμάτων, τῶν μὲν διὰ τῶν σωματικῶν αἰσθήσεων, τῶν δὲ καθ' αὐτὰ τῇ ψυχῇ γινωσκόμενα ἄνευ τῆς τοιαύτης ἐπιστροφῆς, καὶ ἀφοράσεως πρὸς τὰ κατὰ τὸν ἐγκέφαλον χαραττόμενα, καὶ δι ὅ ἄνευ τῆς πρὸς τὰ φαντάσματα ἐπιστροφῆς ἠκιστα νοὸν νοῦς, ἢ ταῦτα διαγινώσκει, ἢ οὐ, εἰ μὴν τὸ πρῶτον οὐ δεῖται νοερῶν εἰδῶν πρὸς νόησιν, καὶ τούτων ἄρα ἢ κατασκευὴ ματαία εἰσάγεται, εἰ δέ τὸ θάτερον, πῶς αὐτῆς παραπλήσια νοερά εἶδη, εἰτοῦν ἰδέας, οἷος ἢ ἐξενεγκάσθη, τοῦ ἀγνοουμένου, οὐδεμαξ̄ εἰκόνας οὐδ' εἶδους ἐ- χούσης πλασθῆναι, καὶ δῆτα καθομολογώμεν τὰ σωματικά τῶν πραγμάτων ἀφορμὴ τῶν κατὰ τὸν ἐγκέφαλον ἐξεγειρομένων κινήσεων, ἢ ἐγκο- λαπτομένων ἰχνῶν νφ καταλαμβάνεσθαι, τοῦτο δὲ οὐχ οὕτως ἐκτελεῖσθαι δοκεῖ, δι τὰ εἶδη, εἰτοῦν τὰ ἰχνη πρὸς τὰ ἐπιλαμβανόμενα φέρει τινὰ παρεμφέριαν, τὴν τὸν νοῦν οἰονεῖ τινὰ δύναμιν ἢ φασίν, ἀφομοιωματι- κὴν κινούσαν, ἐπὶ παραγωγῇ παραπλήσιου νοεραξ̄ Ἰδέας, ἀλλ' δι τοιοῦ- τος τίς ἀπὸ τοῦ δημιουργοῦ μεταξύ σώματος, καὶ ψυχῆς νόμος τεθέσπι- ρεται, δι' ὃν ἐξ ἀφορμῆς τινῶν κατὰ τὸ σῶμα γινομένων κινήσεων ἐγεί- ρονται τινὲς νοήσεις κατὰ τὴν ψυχὴν, καὶ ἐναλλάξ, ὡς εἰπόντες ἐφθμεν.

Ἐρεῖς

Εἰ μὴ δε μίαν ἔχουσιν αἱ τοιαῦται κινήσεις κατὰ τῶν νοουμένων τῆν καθομοίωσιν, πῶς ἐκεῖνων ἔχουσιν ἐξεγείρειν τὴν νόησιν.

Ἀπόκρισις

(ί. 205) Λόγος ἐστὶν ὁ ἐπαχθεὶς νόμος, οὐδὲν γὰρ ἀτοπον τὸν παντοδύναμον ἐννοίας τινὰς τῆς ψυχῆς συνδέσαι τισὶ κινήσει τοῦ σώματος, οἷα δὲ καὶ ἡμεῖς αὐτοὶ ἐννοίας τινὰς, φωναῖς τισιν, πρὸς ἃς οὐδεμίαν ἔχουσιν ὁμοιότητα τὰ πράγματα, παραπηγνύοντες, κατὰ νοῦν ἀνεγείρομεν.

Ὁ ἀνθρώπιος νοῦς ἀντιλαμβανόμενος τῶν νοητῶν πάσχει, ἢ ὅταν ταυτὸν ἐστί, δύναμις ἐστὶ ψυχῆς παθητικῆ, οὐκ ἐνεργητικῆ. τὸ γὰρ τὰς ἰδέας ἀποδέχεσθαι οὐκ ἐνεργεῖν ἐστίν, ἀλλὰ πάσχει ν.

Ὅσακις ἐκουσία ἐστὶν ἡ νόησις, τοσάκις αὐτῆς προηγείται διορισμὸς τῆς θελήσεως, τὸν νοῦν εἰς νόησιν διορίζων, ὁ δὲ διορισμὸς οὗτος, ὅς καὶ προσοχὴ λέγεται, ἀληθῆς τυγχάνει ἐνέργεια κατὰ τὸ δοκοῦν τιθεμένη, ἢ μὴ, ἀπὸ τῆς βουλήσεως. ἡνίκα μὲν οὖν ἡ ψυχὴ ἑαυτὴ προσέχη, ὅπως ἑαυτὴ γνοίη ἀληθῶς ἐνεργεῖ, κὰν τούτῳ μάλιστα καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ λέγεται δεδημιουργεῖσθαι, ὅτε δὲ ἑαυτὴν γινώσκουσα, καὶ ἀγαπίδουσα, ἡνίκα δὲ λέγεται διανοοῦσα παριστᾶν τι ἑαυτῆ, ἢ παράστασις ὡς ἐνέργεια θεωρουμένη οὐδὲν ἐστὶν ἕτερον, εἰ μὴ διορισμὸς τῆς βουλήσεως, δι' οὗ ἢ τοῦ νοεῖν δύναμις παθητικῆ οὐσα πρὸς ἀντίληψιν τοῦ νοητοῦ ἐφαρμόζεται, εἰτοῦν προσοχὴ ἐστὶ ψυχῆς τῆς ὡς διὰ φυσικῆς τινὸς εὐχῆς δυσωπούσης, παρὰ Θεοῦ κατὰ τὸν παρ' αὐτοῦ τεθέντα νόμον τῆ ἰδέης τίνος ὄντος διαμορφωθῆναι, οὐκ ἐστὶ δὲ διανοίας ἐνέργεια, λόγον, ἢτοι εἶδος ἐκτυπον ἐπιτηδευομένης, καὶ τεκταινομένης.

Ἐκ συνειδήσεως ἑαυτὴν ἢ ψυχὴ γινώσκουσα, οὐδεμίαν παράγει ἰδέαν διακεκριμένην ἑαυτῆς, καὶ παραστατικὴν, ἀλλὰ μόνον ἐνδοτάτη αἰσθήσει ἑαυτὴ συνιδεῖν ὑπαρχούση τε καὶ διανοούση.

Θέσις

Ὁ ἀνθρώπιος νοῦς τὰς τῶν πραγμάτων ἐξωθεν διαμορφοῦται ἰδέας.

Δειξις

Ἡ ταῦτα διαπλάττει, ἢ ἐξωθεν ὑποδέχεται. ἀλλ'· τὸ πρότον οὐκ ἐστὶν ἀρ'· τὸ δεύτερον.

Ἐνστασις

Πολλοῦ τοῦ καμάτου αἰσθανόμεθα τὸν νοῦν πρὸς κατανόησιν τινα (ί. 206) ἐπικύπτοντες. ἀρ'· ὁ ἀνθρώπιος νοῦς ἐνεργεῖ οὐ πάσχει, ἢτοι τεκταίνεται, οὐχ ὑποδέχεται.

Απόκρισις

Απόφ: τὴν συνέπειαν, ὃ γὰρ κάματος, οὐ τῆς ψυχῆ ἀλλὰ τοῦ σώματος ὑπὸ ἐρεθισμοῦ, καὶ δαπάνης τῶν πνευμάτων, διὰ τὸν μεταξὺ σώματος καὶ ψυχῆς νόμον ἐγγίγνεται...

Θέσις

Οὐκ ἄλλοθεν πόθεν ἢ ἀνθρωπίνῃ ψυχῇ τὰς τῶν δντων ἰδέας διαμορφοῦται, εἰ μὴ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ.

Δειξις

Ἡ παρὰ Θεοῦ μόνου τὰς τῶν δντων ἰδέας συλλαμβάνει, ἢ ἀπὸ τῶν Ἀντικειμένων αὐτῇ ἐναποπέμπονται, ἢ αὐτῇ ταύτας διαπλάττει. Ἀλλ': οὐκ ἔστι τὸ τρίτον, ἄλλως γὰρ ἐμορφώθη ἂν, πρὶν ἢ μορφωθῆναι ὅπερ οὐκ ἂν ἔχοι ρηθῆναι τοῦ γὰρ ἀγνοουμένου οὐδεμία ἔχει διαπλασθῆναι ἰδέα, οὐδὲ τὸν θάτερον, οὐδὲν γὰρ τῶν δντων τὸ εἶδος αὐτοῦ τοῦ ἡμετέρου νῦν δύναιτο ἂν ἐναποπέμψαι, καὶ ἐντυπώσαι, οὐδὲ τίς ἔστι λόγος ὃ τὴν τοιαύτην δύναμιν τοῖς κτίσμασιν ἐνεῖναι πρέπων, ἀρ: οὐκ ἄλλοθεν πόθεν ἢ ἀνθρώπειος ψυχῆ, εἰμὴ παρὰ Θεοῦ τὰς ἰδέας τῶν δντων διαμορφοῦται.

Ἀντίστασις

Ἐντεῦθεν ἔπεται τὸν Θεὸν ἐν ὑμῖν τοὺς μοχθηροὺς τῶν διαλογισμῶν ἐνεργεῖν, καὶ τοῦτο ἔστι τῆς ἐσχάτης ἀσεβείας.

Απόκρισις

Απόφ: τὴν πρότασιν. αἱ γὰρ Ἀντιλήψεις, καὶ ἐνθυμήσεις, εἰτοῦν αἱ ἰδέαι, καθ' αὐτάς οὐκ εἰσὶ πονηραὶ, ἀλλ' ἢ ἐπιθυμία, καὶ ἢ συγκατάνευσις τῆς βουλήσεως τῆς εἴτε ταῖς Ἰδέαις προδιατριβούσης, καὶ ἐμμενούσης, καὶ θελγομένης, εἴτε καὶ τῶν κατὰ τὰς ἰδέας πραγμάτων ὀρεγομένης, πονηρὰ ρητέα ἔστιν, ἢ δὲ συγκατάνευσις οὐκ ἐκ Θεοῦ ἡμῖν ἐγγίγνεται, ἐνέργεια δὲ ἔστιν ἰδιάζουσα τῆς ἡμετέρας βουλήσεως.

Ἐρεῖς

Τουλάχιστον ἢ διανόησις οὐκ ἂν ἔχοι ρηθῆναι ἐνέργεια ζωτικῆ, (i. 207) ὡς ἀπὸ ζώσης δυνάμεως ἀπὸ τῆς διανοίας προβαίνουσα ζωτικῶς ἐνεργοῦσα.

Απόκρισις

Ἡ διανόησις οὐκ ἔστι πάντως ἐνέργεια ζωτικῆ ἐκ τῆς διανοίας ὡς ἐξ ἀρχῆς ζωτικῆς προϋοῦσα, ἔστι δὲ διάθεσις ζωτικῆ, διάθεσις γὰρ ζωτι-

κή καλείται ἡ ὀφειλομένη τῆ ζωτικῆ οὐσίῃ, καὶ ταύτη προσιδιάζουσα, καὶ ὑπ' οὐδεμιᾶς ἀρχῆς ἐκτός αὐτῆς δυναμένη παραχθῆναι. ἀλλ: ἡ διανόησις οὕτως ἐστὶν Ἰδιάζουσα τῆ ζωτικῆ οὐσίῃ τῆς νοερᾶς ψυχῆς, καὶ τῆ διανοίῃ αὐτῆς ὀφειλομένη, καὶ οὐδέ ἐκ τίνος ἀρχῆς ψυχῆς ἐκτός παραχθῆναι ἔχει. ἀρ: ἡ διανόησις ἐστὶ διάθεσις ζωτικῆ τῆς ψυχῆς, ὡσπερ ἡ θέλησις ἐνέργεια ἐστὶ ζωτικῆ ἀπὸ τῆς βουλήσεως ζωτικῆς ἐνεργούσης προερχομένη, ὡσαύτως δὲ καὶ δρασις, καὶ ἀκοή, καὶ πάσαι αἱ αἰσθητικοὶ ἀντιλήψεις ζωτικαὶ τυγχάνουσι διαθέσεις τῆ λογικῆ ψυχῆ τοῦ ἀνθρώπου ἐπεγειρόμεναι. Ὁ ἐνδιάθετος λόγος ἐνπάρχει τῆ ἀνθρωπίνῃ ψυχῇ, ἡ ταύτην τὸ θεῖον ταῖς τῶν δντων καταναγάζει ἰδέαις, καὶ πὼς κυφορεῖν ἀπεργάζεται οὐ μὴν δὲ εἶδος ἐκτυπον ὑπὸ τοῦ ἐνεργητικοῦ νοός κατὰ τὸ παρὸν τὰ σωματικά φαντάσματα, ἃ οὐδαμῶς αὐτὸς κατανοεῖ πεπλασμένα τοῦτο γὰρ τῷ λόγῳ, ὡς εἶπομεν ἀντιμάχεται.

Τῷ κτιστῷ νφ σύνδραμεῖν ἄλλως οὐκ ἔχει τὸ θεῖον, ἡ τοῦτον φωτίζων, καὶ τοῖς εἶδεσι τῶν δντων, νῦν μὲν ἀμέσως, νῦν δὲ διὰ τῶν σωματικῶν κινήσεων τῶν ἀφορμῶν λεγομένων, διὰ τὸν ἀντιθέτου θεσμόν, ἐμμέσως καταναγάζον. Ἡ τοῦ νοός προσοχὴ ἀφορμὴ τις ἐστὶν, ἡ προσοχὴ τις φυσικὴ δι' ἧς τὸν Θεόν διορίζομεν, τὴν κίνησιν ἡμῖν χορηγήσαι, καὶ τὰ εἶδη τῶν δντων ταῖς ἡμετέραις διανοίαις ἐπιδαψηλεύσασθαι, καὶ τούτων τὰς σχέσεις αἰς ἄλλα πρὸς ἄλλα πεφύκασιν ἡμῖν ὑπανοῖζει.

Θέσις

Ἐνυπάρχουσιν ἡμῖν ἰδέαι τινές ἐμφυτοί.

Δειξις

Ἐμφυτος ἰδέα καλεῖται ἡ ἡμῖν ἐναποτεχθεῖσα, εἰτοῦν ἢ ἀπὸ πρώτου ἡλικίας (i. 208) σημείου, μέχρις ἐσχάτου τῆ προσεχούσης ἐτοιμῶς παρούσα, καὶ ἢν μόνῃ ἢ πρώτιστῃ αἰτία οὐ διὰ τίνος σωματικῆς ἀφορμῆς, οὐδέ συνδρομῆ δευτέραις αἰτίαις ἀπασι κοινῇ ὑπέσχε διωρισμένη. ἡ δὲ τοιαύτη ἰδέα φῶς φυσικόν ὀρθῶς ἀκούει, φ ἀμέλει τὸ θεῖον πάντα νοῦν κοινῇ καταναγάζει, καὶ εἰδοποιεῖ φυσικῶς τοῖς εἶδεσι τῶν ἐνεργῶς, καὶ διακεκριμένως νοουμένων. Ἄλλ: πολλαὶ τοιαῦται ἰδέαι ἀπὸ γεννήσεως ἡμῖν παρατύκα ἀνωθεν ἐναποτεχθεῖσαι εἰσίν, αἵτινες οὐδ' ἐξ ἡμῶν διαμορφοῦνται, οὐδέγε ἀπὸ τῶν ἀντικειμένων διὰ τῶν αἰσθήσεων ἐντυποῦνται, οἷα ἐστὶν ἡ τοῦ ἐς ἄκρον τελείου δντος ἰδέα τοῦ ἀπλῶς δντος, καὶ συνελόν τι φᾶναι, τοῦ δντος, δ κυριώτατα τοιοῦτον ἐστὶν, καὶ δ ἀπόροις τρόποις τοῖς κτίσμασι μεταδοτικόν γινόμενον, θεωρεῖται ἡμῖν πρότον ὡς δν, εἴτε ὡς ἀληθές, ὡς ἀγαθόν, καὶ τὰ ἐξῆς, δσα πρὸς ἀκροτάτην ἐναπαυτοῦνται τελειότητα, καὶ ἡ τῆς ἐκτάσεως, καὶ τῶν ταύτης προσανηκόντων, οὐ μὴν δὲ ἄλλα καὶ αἱ τὰς σχέσεις ἀς ἀμοιβαδόν αὐταὶ ἔχουσι, καὶ

φύσει γινώσκομεν κ&ν τούτω μάλιστα ή δύναμις τοῦ φυσικοῦ φωτός κεῖται, δι' οὐ τάς τε οικείας τῶν ιδεῶν συζεύγνυμεν, καί τάς διαφερούσας διαζεύγνυμεν, τάς ἀσφαλεῖς τε καί ἀσφαφεστάτας τῶν κρίσεων ἐπιφέρουμες.

Ἄρ: ἐνυπάρχουσιν ἡμῖν ἰδέαι τινές ἐμφυτοί, οἷα καί ή τοῦ εἶναι, καί τῆς γεννήσεως, καί τῆς ἀγαπήσεως, καί ἄλλαι οὐκ εὐαρίθμητοι, ἐξόχως δέ ή τῆς τελειότητος. πᾶν γάρ ἀτελές τή μειώσει τοῦ τελείου, Ἀτελές εἶναι παρίσταται, εἶγε μή οὖν τήν τῆς ἀκρας τελειότητος ἰδέας ἔμφυτον ἡμῖν ἐνυπάρχουσαν εἶχομεν οὐκ Αεῖποτε Ἀτελές ἐπιλαμβάνομεν, πρὸς ἄλλο γάρ τοιοῦτον εἶναι παύσεται, μέχρις &ν πρὸς τό μή τοιοῦτον, πεφκός ἀφίκοιτο οὐ περαιτέρω, οὐδ' ὁ διαβατικώτατος νοῦς, ή πολυπραγμονέστατος φθαδα δυνήσεται. ἐνταῦθα γάρ γενομένω, θεωρίας Ἀνάπαυσις.

Ἐνοτασις

Οὐδεμία ἡμῖν ἐνεστιν ἐμφυτος ἰδέα, εἶγε παῖαι αἱ ἰδέαι ἐκ τῶν αισθήσεων τήν Ἀρχήν ἴσχουσιν. Ἀλλ: πᾶσαι αἱ ἰδέαι τήν Ἀρχήν ἴσχουσιν παρά τῶν αισθήσεων κατά τό κοινόν Ἀξίωμα, τό οὐδέν ἐν τῷ νῷ, δ μή (f. 209) πρότερον ἐν τῇ αἰσθήσει, ἄρ: οὐδεμία ἡμῖν ἐστίν ἐμφυτος ἰδέα.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφ: τήν ἐλάσσονα. ἐκεῖναι γάρ ἰδέαι οὐκ εἰσάγονται διά τῶν αισθήσεων, ὧν τά Ἀντικείμενα οὔτε κεχρωματισμένα ἐστίν, οὔτε γευστά, οὔτε ἀκουστά, οὐδ' ἄλλης τινός αισθητικῆς εὐμοιροῦντα ποιότητος. Ἀλλ' οὐκ ὀλίγαι εἰσίν ἰδέαι, ὧν τά Ἀντικείμενα, οὔτε χρωματιστά τυγχάνει, οὔτ' ἄλλη τινί αισθητικῇ ποιότητι πεποιωμένα, οἷα ή τοῦ κατά γένος δντος ἰδέα, καί τῶν προσόντων, καί τρόπων ἐκείνου, ή τε τοῦ Θεοῦ, ἵνα παρ' φ τήν ἐννοίαν τῆς ἡμῶν ψυχῆς, καί τάς παραπλήσιους, ἄρ: οὐκ ἔχουσι τήν Ἀρχήν αἱ τοιαῦται ἰδέαι ἀπό τῶν αισθήσεων, ἀλλά μόναι αἱ τῶν Ἀντικειμένων αισθήσεις προσληπτῶν εὐμοιροῦσαι, εἰτοῦν αἱ τῶν αισθητῶν ποιότητων προσλήψεις, οἷον χροιάξ, ὁσμῆς, ἡχου, χυμοῦ, θερμότητος, καί τῶν ὁμοίων, ἐξ ὧν ἡδονή, ή ἄλγος, ή τοιαύτη τις διάθεσις Ἀναφέεται, Ἀλλά καί αὐται τῶν αισθήσεων ἐξήρτηνται, ὧς μή τούτων, ὧς ἐξ αἰτίων ἀπαντλοῦσαι τό εἶναι, Ἀλλ' ὧς ἐξ Ἀφορμών μόνων.

Δεῖξις τῆς ἐλάσσονος

Εἰ τις ἐστίν ἰδέα μή Ἀπό τῶν τήν Ἀρχήν ἔχουσα, ή τοῦ κατά γένος δντος μάλιστα ἐσται ἰδέα, ή τε τοῦ θεοῦ, καί ή τῆς ψυχῆς ἡμῶν, καί διανοήσεως, καί αἱ παραπλήσιοι, ἀλλ: πᾶσαι αἱ τοιαῦται ἰδέαι τήν Ἀρχήν

ἔχουσι παρά τῶν αἰσθήσεων, ἀρ: πάσα ἰδέα τὴν ἀρχὴν ἴσχει παρά τῶν αἰσθήσεων.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφ: τὴν ἐλάσσονα. ἡ ἰδέα τῶν ὄντων κατὰ γένους ὄντος οὐκ ἔστιν ἀπὸ αἰσθήσεως, μὴ κεχρωματισμένου ὑπάρχοντος, οὐδὲ χυμφεποιημένου, οὐδ' ἄλλης τίνος αἰσθητικῆς ποιότητος μετέχοντος. ἀλλ: τὸ κατὰ γένος ὄν οὐ κεχρωματισμένον οὐδὲ χυμφεποιεῖται, οὐδ' ἄλλην τινὰ αἰσθητικὴν περιέχειται ποιότητα, ἀρ: ἡ ἰδέα τοῦ ὄντος κατὰ γένος οὐκ ἔχει τὴν ἀρχὴν ἀπὸ τῶν αἰσθήσεων ἀλλ' ἀπασιν ἀπὸ φύσεως ἐγκείται, οὐ μὴν δ' αὐτὴ μόνη ἀλλὰ καὶ αἱ ἰδέαι τῶν προσόντων, εἰτοῦν τῶν τρόπων, τοῦ κατὰ γένος ὄντος, καὶ τῶν πρώτων αὐτοῦ εἰδῶν φύσει τοῖς πᾶσι ἐνεσταγμένα. (i. 210)

Δειξις τῆς ἐλάσσονος

Τὸ ὄν κατὰ γένος κατὰ μόνην τὴν ἀπὸ τῶν καθ' ἕκαστα ἀφαίρεισιν νοεῖται, καὶ τούτου ποικίλα προσόντα, οἷον ἡ ἑκτασις, ἡ τάξις, καὶ τὰ τοιαῦτα αἰσθήσει διαγιγνώσκονται.

Ἀπόκρισις

Πρώτον μὲν ἀπόφημι τὴν τοῦ κατὰ γένος ὄντος ἐννοίαν ἀπὸ τῆς τῶν καθ' ἕκαστα προσλήψεως προῖεναι. προτερεῖ γὰρ τὸ γινώσκειν ἢ ἀπλῶς τὸ ὄν, ἢ τὸ τοιόνδε ὄν, εἰτοῦν τὰς τοῦ ὄντος διαφορὰς οὐδ' ἂν ἔχοιμι ποτέ ἀπὸ τῶν καθ' ἕκαστα ἀφελεῖν διανοίας, δυνάμει τὸ κατὰ γένος ὄν, εἰ μὴ ἐμφυτος ἡμῖν ἐνὴν ἢ τοῦ ὄντος κατὰ γένος ἰδέα, οἷον οὐκ ἂν δυνηθεῖμεν συνιέναι τί πνεῦμα κατὰ γένος, τί ἄνθρωπος, τί ζῶον, τί φυτόν, καὶ τάλλα εἰμὴ ἐμφυτος ἡμῖν ἐνέκειτο ἢ τοῦ κατὰ γένος ὄντος ἰδέα, οὔτινος εἶδη εἰσί, καὶ πνεῦμα, καὶ ἄνθρωπος, καὶ ζῶον, καὶ φυτόν, ἐν τῇ αὐτοῦ ἐκτάσει περιεχόμενα, ἢ γὰρ τοῦ γενικωτάτου ὄντος ἰδέα, οὐ μόνον τὰς σωματικὰς οὐσίας, ἀλλὰ καὶ τὰς πνευματικὰς ἐν τῇ ἰδέῃ αὐτοῦ ἐκτάσει περιεληνόμενα, εἰ δὲ ἀρχὴν εἶχεν ἡ ἰδέα αὐτὴ ἀπὸ αἰσθήσεως, καὶ ἀπὸ τῶν αἰσθητῶν ἀπήμακτο οὐκ ἂν ἀπάντων τῶν τοῦ ὄντος γενῶν περιεκτικὴ ἐδείκνυτο, ἀλλ' ἢ μόνον τῶν σωματικῶν. Ἀρ: ἡ τοιαύτη ἰδέα οἷον προῖσιν ἀπὸ τῶν αἰσθήσεων, τούναντίον δὲ τὰ καθ' ἕκαστον ὄντα εἶναι ἀποφανόμεθα, τὴν τοῦ κατὰ γένος ὄντος ἰδέαν αὐτοῖς ἐπανήκειν θεώμενοι, καὶ ταύτην τὴν ἰδέαν οὐδαμῶς ἀπὸ τῶν καθ' ἕκαστα ἀρνούμεθα. Δεύτερον δὲ οὐδὲ τὸ σωματικόν ὄν ἐν γένει, ἢ τὴν ἑκτασιν αἰσθήσεων μόνη προβολὴ περινοοῦμεν, ἢ γὰρ αἰσθησις τὴν ἑκτασιν, εἰτοῦν τὸ σῶμα κατὰ γένος ἡμῖν οὐ παρίστησι. ἴσμεν δὲ μάλλον οὐσίαν τινὰ σῶμα εἶναι, ὅτι τῇ ἰδέῃ τοῦ σῶματος, εἰτοῦν τῆς ἐκτεταμένης οὐσίας τῇ ἡμῖν ἐμφύτῃ συνοικειοῦσθαι προσέχομεν.

Ἐνστασις πρώτη

Οὐδενί τρόπῳ ἢ καθόλου ἰδέα κατ' ἀφαιρέσιν γίγνεσθαι λέγεται εἰ μὴ ἀπὸ τῶν καθ' ἕκαστα ἀπομάσσεται.

Ἀπόκρισις

(ἰ. 211) Ἡ καθόλου ἰδέα διὰ τοῦτο ἀφαιρεῖσθαι λέγεται ἀπὸ τῶν καθ' ἕκαστα, διὰ τὴν γενικὴν ἰδέαν ὁ νοῦς ἐποπτεύων, οὐ μᾶλλον τοῦτ' ἢ ἐκεῖνο τῶν καθ' ἕκαστα ἑαυτῶ παρίστησιν, οἷον τὴν ἰδέαν τοῦ κύκλου περινοῶν οὐ μᾶλλον τοῦτον, ἢ ἐκεῖνον τὸν κύκλον προσλαμβάνει, μορφὴν δὲ τινα ἀφορῶ καθόλου, ὅφ' ἦν πᾶς κύκλος ἐπίσης παρίστασθαι πέφυκεν, οὐκ ἄρα ἡ ἰδέα αὕτη ἀφηρημένη λέγεται τῶν καθ' ἕκαστα, οἷα δὴ ὑπὸ πάντων, καὶ ἐκάστου κύκλου ἀπαντληθεῖσα, οὐδὲ ἐπάναγκες πάντα κύκλον περιέναι ἐπὶ τὸ λαβεῖν κύκλου ἰδέαν κατὰ γένος.

Ἐνστασις δευτέρα

Εἴ τις γεννηθεὶ πάσης αἰσθήσεως ἄμοιρος, ἐξαιρουμένης τῆς ἀφῆς, ἢς τυχόν οὐκ ἂν ἔχοιεν ἄμοιρεῖν οὐδεμίαν ἂν ἰδέαν περὶ τὰ πράγματα σχοίη: ἄρ: οὐκ εἰσὶν ἰδέαι ταῖς ἡμετέραις ψυχᾶς ἐμφυτοί.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφ: τὸ προηγούμενον. ὁ γὰρ νοῦς κατὰ τὴν τοιαύτην ὑπόθεσιν ἔξῃ ἂν, ζωὴ δὲ νοῦς ἐν διανοήσει κεῖται, ἥτοι ἐν τῇ προσλήψει τῇ κατὰ τὴν διάνοιαν καὶ τῇ ροπῇ τῆς βουλήσεως, διενόει ἄρα τῆνικαῦτα ἢ ψυχὴ οὐ τὰ αὐτῆς πόρρω, ἀλλὰ τὰ αὐτῇ παρόντα, καὶ αὐτὴν κινῶντα, οὐδὲν δὲ μᾶλλον τῇ ψυχῇ πάρεσθαι, ἢ αὐτῇ ἑαυτῇ ἐννοεῖ ἄρ: ἑαυτὴν γινώσκουσα διὰ τίνος συνειδήσεως, ἀλλὰ καὶ Θεὸν προσελάμβανε, παρ' αὐτὸν ἀνάως φωτιζομένη, καὶ τούτου ζῶσα εἰκὼν τυγχάνουσα. οὐ γὰρ ἂν ἄλλως ἑαυτὴν ἀτελή ἐδίκαζεν, ἢ ὕστερεῖν τῆς Ἰδέας τῆς τελειότητος ἑαυτὴν εἰδῶ, εἶχε δ' ἂν καὶ Ἰδέαν ἐκτάσεως πρὸς γνώσιν τοῦ συνημμένου αὐτῇ σώματος, τοῦ γὰρ σώματος αὐτῆς πληγέντος πρῶτον ἐπικεφαλῆς, εἶτα κατὰ τὸν πόδα, ἐπιγνοίη ἂν ἢ ψυχὴ τὴν μεταξύ τούτων τῶν δρῶν διάστασιν, εἴτοῦν τὴν ἐκτασιν.

Πᾶσα πρόσληψις ἡμῖν δι' ἰδεῶν ἐμφύτων, ἢ ἐπεισάκτων, ἢ πεποιημένων ἐγγίνεται δυνάμει τοῦ παρὰ τοῦ Θεοῦ τεθέντος δεσμοῦ μεταξύ ψυχῆς τε καὶ σώματος, Γνα ἀφορμὴ τῶν, ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ γινομένων κινήσεων, ποικίλαι ἡμῶν ταῖς εὐχαῖς ἰδέαι. εἴτοῦν προσλήψει [...] οἷα δὲ τρόποι (ἰ. 212) καθ' ὃν ἕκαστα ἡμῶν τῇ διανοίᾳ παρίσταται. καὶ αὕτη πως ζυμφύεται πέντε, καὶ πρώτη μὲν τρόπος ἐστὶ καθ' ὃν τι ἐν ἑαυτῷ καθοράναι, ὃν τὸν τρόπον ὁ Θεὸς μόνος ἐπιγινώσκειται, δεύτερος δὲ καθ' ὃν οὐκ, ἐν ἑαυτῷ νοεῖται, ἀλλὰ δι' ἰδέας ἐναργοῦς, ἥτις μόνη τῷ τῆς

Ιδέας όφείλεται όνόματι τής τό δν, ή τόν τρόπον τοῦ δντος τφ νφ παριστώσης. τρίτος δέ κατ' αίσθησιν ένδογενή, είτοῦν κατά συνείδησιν, οία δή ή ψυχή τás διαθέσεις, καί τά αίσθήματα αὐτής ζύνοιδεν, ό δέ τέταρτος έξ είκασίας άνύεται, δν δή τρόπον αί τών άλλων ανθρώπων ψυχαί ήμίν καταφανείς γίνονται, καί πέμπτος καθ' δν κατά άποκάλυψιν θείαν, είτοῦν έκ πίστεως τά τής νοήσεως γίγνεται. αλλά περί τούτου έν τή θεολογίφ συν θεφ είρησόμεθα.

Άντίστασις

Είπερ ό Θεός έν έαυτφ παρ' ήμών νοείται ήμεν άν μακάριοι, αλλά ψευδές τό έπόμενον. άρ: καί τό ήγούμενον.

Απόκρισις

Διαιρώ τήν μείζονα. είπερ ό Θεός έν έαυτώ παρ' ήμών οίος έστί νοείσθαι έντελώς, τουτέστιν είγε δαψιλεστέρφ φωτί τφ δόξης λεγομένην, τήν ψυχήν ήμών καταυγάζει, καί έξαίρει, πρός τό έποπτικώς αὐτόν, καί οίονεί άπαρακαλύπτω, τφ προσώπφ ήμεν & μακάριοι όμολογώ, εί δέ γε άτελέστερον θεωροίτο, καί τφ παρά τής φύσεως άμέλει φωτί άποφάσκει.

Αντίστασις

Τφ Θεφ έκτασις ούκ ένεστιν άσωμάτω, δντι. πώς ούν τό τής έκτάσεως είδος ήμίν έξ αὐτοῦ παραστήσεται;

Απόκρισις

Τφ Θεφ έκτασις ούκ ένεστιν είδικώς, άλλ' έξόχως καί ύψηλοτέρφ τρόπο) καί μάλα. καί γάρ τά σωματικά πάντα παρ' αὐτοῦ δημιουργηθέντα νοερφ τινί τούλάχιστον τρόπφ έν έαυτφ περιέχεται, ήτοι κατ' έκτασιν νοεράν, ού κατ' έκτασιν τοπικήν, διά τοι τούτο παριστάν ήμίν έχει αὐτά ό Θεός, ή άμέσως, ή άφορμή τινών σωματικών κινήσεων.

Θέσις

(i. 213) Αί επείσακτοι ιδέαι, ή ούδόλωσ είσίν, ή πάντως ψευδείς, καί συγκεχυμένοι.

Δειξις

Ιδέαι επείσακτοι λέγονται αί έξ άφορμής τών σωματικών κινήσεων ήμίν έπερχόμεναι, είσί δέ μάλιστα τοιαῦται αί τών αισθητικών ποιότητων άλλ: αί τοιαῦται ιδέαι, ή ούδαμώς είσίν, ή ψευδείς, καί συγκεχυμένοι, πρώτον μέν γάρ ληφθεῖσαι άντί τών διαθέσεων τοῦ νοός τών έξ άφορμής τών κινήσεων τοῦ σώματος έξεγειρομένων ούκ είσί κυρίως ιδέαι, ά τε

δή μηδέν κυρίως παριστώσαι, οἷον ἢ διάθεσις ἢ τινί ὁ ἐν ἡμῖν νοῦς αισθάνεται θερμότητος, ἢ ψύχους, ἢ ἤχου, ἢ ἄλλης τινός ποιότητος οὐδέν κυρίως παρίστησιν, ἔστι δέ μόνον αἰσθησις τίς ἐνδοτάτη, ἥπερ ὁ ἀνθρώπειος νοῦς συγκεχυμένος τί ἐν ἑαυτῷ αισθάνεται, δεύτερον δέ ἐάν ληφθῶσι ἀντί τῶν ἀντικειμένων ποιότητων, ἢ αὐταί προσλαμβάνονται ψευδεῖς εἰσίν, ἢ συγκεχυμένοι, ψευδεῖς μὲν καθ' ὃ τὸ μηδαμῶς δὴ ἐν τοῖς σώμασιν ἡμῶν παριστώσαι, συγκεχυμένοι δέ ἢ τὴν εἰδικὴν ἰδέαν ἥτις ἢ αὐτὴ τοῦ νοῦς ἐστὶν πρόσληψις, εἰτοῦν αἰσθησις μετὰ τοῦ ἐνοῦντος τοῖς πράγμασι συγγέουσι, καίπερ οὐδεμιᾶς ἐγκωρούσης μεταξύ τῶν σωματικῶν ποιότητων, καὶ τῶν ἐπ' ἐκείνων ἐξεγειρομένων αἰσθήσεων, ὁμοιότητος. ἀρ: αἱ ἐπίσακτοι ἰδέαι, ἢ οὐδόλως εἰσίν, ἢ ψευδεῖς, καὶ συγκεχυμένοι.

Αἱ πεποιημένοι ἰδέαι, ἢ ἐκ τῶν ἐμφύτων συντίθενται, ἢ ἐκ τῆς συναφείας τῆς ἐνδοτάτης συναισθήσεως κατὰ τῆς καθαρᾶς ἰδέας παράγονται, ἢ δὲ συνάφεια αὐτῆ οὐ γίνεται ἐκ τῆς διανοίας τῆς πάσχειν μᾶλλον εἰκοῖας ἢ ἐνεργεῖν. γίνεται δὲ ἐν τῇ διανοίᾳ, ἢ ἐξ ἀφορμῆς τῆς τεταραγμένης τῶν ζωτικῶν πνευμάτων κινήσεως οἷα ποῦ συμβαίνει τοῖς πυρέσσοσι, ἢ κατὰ ἐνέργειαν βουλευτικὴν, ὡς δτε φέρ' εἰπεῖν, ἢ θέλησις μετὰ τῆς ἰδέας τῆς ἐκτάσεως, ἢ τοῦ δγκου, τῆς παριστώσεως ἡμῶν τῇ διανοίῳ τοιαύτην τινὰ τῶν ζωτικῶν πνευμάτων κίνησιν διορίζει οἷα ἐστὶν ἢ (ί. 214) αἰσθησὶν χρώματος ζανθοῦ, ἢ χρυσοῦ ἐξεγείρουσα, καὶ τὸ τε δὴ δγκον, ἢ ὄρος χρυσοῦν ἐνθυμούμεθα, ἢ δτε τὴν ἰδέαν τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τῆς ἰδέας τοῦ σώματος τοῦ ἰχθύος, εἴτε ἐξ ἀφορμῆς τῆς τῶν ζωτικῶν πνευμάτων κινήσεως, εἴτε καὶ ἐκ τοῦ διορισμοῦ τῆς θελήσεως συζεύγνυμεν, καὶ σειρήνα ἀναπλάττομεν. ἐν τούτοις γοῦν ἅπασιν ἢ τῶν ζωτικῶν πνευμάτων κινήσις, ἢ ἄλλως ἢ τῆς βουλήσεως ἐνέργεια ἐγκωρεῖν ἀναγκαίως, [...], ἀφ' ἧς ἢ ἀμέσως, καὶ ἢ ἐμμέσως ἢ τοιαύτη σκέψις διευθύνεται, ἐν φ καὶ κρίσις πολλάκις ὑπολανθάνει, καθ' ἣν τὸ πρᾶγμα, εἰμὴ ἐνεργεῖσι, ἀλλὰ γοῦν δυνάμει τουλάχιστον ὑφίστασθαι κρίνεται.

Ἐρεῖς πρὸς ταῦτα

Εἰ τοῦθ' οὕτως ἔχει, τουλάχιστον ἢ πεποιημένη ἰδέα ὑπὸ τῆς ἡμῶν διανοίας ἔχει λαβοῦσα τὴν σύνθεσιν, οὐδ' ἄλλοθεν ἡμῖν ἐγγίνεται. ἀρ: οὐκ ἔχει ἐξωθεν ἡμῶν ὁ νοῦς ταῖς τῶν πραγμάτων διαμορφοῦται εἰκόσιν.

Ἀπόκρισις

Διαιρῶ τὸ προηγούμενον, ἢ πεποιημένη ἰδέα οὐκ ἄλλοθεν ἐπιγίνεται θεωρουμένη τῷ λόγῳ τῆς συνθέσεως ζῦμφ: τῷ λόγῳ τῶν ιδεῶν ἐξ ὧν, ὡς ἐκ μερῶν ζυγνίθεται ἀπόφ: Τὴν τοῦ Θεοῦ ὑπαρξιν ἐν τῇ καθαρῷ:

αὐτοῦ Ἰδέξι περιεχομένην κατανοοῦμεν. ἐν γάρ τῇ ἰδέᾳ τοῦ ὑπερτελοῦς ὄντος, ἢ ὑπαρξίς τελειότης τις οὕσα ἀναγκαίως συνεπινοεῖται περιεχομένη ὡς εἰπόντες ἐφθίμεν.

Τὴν τῆς ἡμῶν ψυχῆς ὑπαρξίν διὰ τίνος συνειδήσεως, εἰτοῦν ἐνδοτάτης συναισθήσεως, καθ' ἣν τὰς οικείας διανοήσεις ἐαυτῇ σύνοιδεν ἀρίδηλον ἡμῖν εἶναι, παντὶ τῷ προσέχοντι καταφανές γίγνεται, οὐ γὰρ ἔχομεν διανοεῖσθαι, καὶ μὴ εἰδέναι διὰ διανοοῦμεθα, καὶ διὰ ὑπάρχοντες ἐπομένως ἐνδομυχοῦση τινὶ συνειδήσει, καὶ συναισθήσει. Τῶν λοιπῶν πνευμάτων, οἷον ἀγγέλων, καὶ ψυχῶν τῶν ἡμῶν διακεκριμένων τὴν ὑπαρξίν ἴσμεν, ἀπὸ τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν εἰς ἡμᾶς προέρχεται (i. 215) παρ' αὐτῶν νοουμένων.

Θέσις

Τὰ σώματα ὑπάρχειν καὶ τινῶν εὐμοιρεῖν ποιότητων ἴσμεν διὰ τινῶν ἐκτυπώσεων ἐξ ὧν ὡς ἐξ ἀφορμῶν διαθέσεις τινές εἰτοῦν αἰσθήσεις ἀκμαῖα ἀπαράτρυπτος, αἱ κατὰ τὸν αὐτὸν αἰεὶ λόγον ἡμῶν ταῖς ψυχαῖς ἀνεγείρονται. Οὕτω δικαστέον ἡμῖν, καὶ περὶ τῶν ἄλλων σωμάτων καθ' & δὴ καὶ περὶ τοῦ ἡλίου, ἄλλ: τὸν ἡλίον ὑπάρχειν καὶ φωτεινὸν εἶναι, καὶ θερμὸν οἶδαμεν διὰ τῆς προσβολῆς τοῦ φωτός, καὶ τῆς θερμότητος, ἢ ἄλλων τινῶν ποιότητων, ἐξ ὧν ὡς ἐξ ἀφορμῶν διαθέσεις τινές, καὶ αἰσθήσεις ἀκμαῖα ἀπατραπέπτως, καὶ κατὰ τὸν αὐτὸν αἰεὶ λόγον ἡμῶν ταῖς ψυχαῖς ἀνεγείρονται. εἰ γὰρ αἱ τοιαῦται διαθέσεις ἀνευ τινός αἰσθήσεως ἡμῖν δι' ὄλου τοῦ βίου ἀνεγείροντο, ὁ Θεὸς δῆθεν (ἄπερ οὐδέ νοεῖν θέμις) ἦν ἂν ἡμᾶς φρεναπατῶν. &ρ: τὰ σώματα ὑπάρχειν καὶ τινῶν εὐπορεῖν ποιότητων διὰ τινῶν προσβολῶν, καὶ ἐκτυπώσεων σαφῶς ἴσμεν.

Ἐκ τῶν εἰρημένων εἰσβαλεῖν ἔσται. τίς ποτε εἴη ἢ τῶν ἰδεῶν ἀπασιῶν ἀρχή. ἀπασαι γὰρ ἀπὸ Θεοῦ εἴτε προσεχῶς, καὶ ἀμέσως, εἴτε ἐμμέσως διὰ τῶν σωματικῶν κινήσεων προέρχονται, καὶ τῇ διανοητικῇ δυνάμει ἐξεγείρονται. Ἡ μνήμη ἐπ' ἀνθρώπου ἐστὶ δύναμις τῆς λογικῆς ψυχῆς. δι' ἧς τῶν προεγνωσμένων μεμνήμεθα. ἐστὶ δ' οὐδὲν ἄλλο, εἰ μὴ αὐτὸς ὁ νοῦς καθ' ὃ ἀφορμὴ τῶν ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ ἐναποληφθέντων ἰχνῶν, καὶ τῶν ζωτικῶν πνευμάτων τῶν διὰ τῶν ἰχνῶν τούτων διατρεχόντων, πρὸς τινὰ ἔννοιαν διορίζεται, ἢ δὲ φαντασία δύναμις δι' ἧς ὁ ἀνθρώπιος νοῦς τὰ σωματικά ὑπὸ εἰκόσι σωματικαῖς προσλαμβάνει, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν αὐτὸς ἐστὶν ὁ νοῦς καθ' ὃ ἀπὸ τῶν ἐκτετυπωμένων τῷ ἐγκεφάλῳ ἰχνῶν κινήσει τῶν ζωτικῶν πνευμάτων τῶν διὰ τούτων διϊόντων ἐπὶ τὴν γνώσιν σωματικοῦ τινός ὑπὸ σωματικῆ εἰκόνι ἐγείρεται. λόγος δὲ δύναμις ἐστὶ τοῦ συλλογίζεσθαι, καὶ ὀρθῶς ἕτερον ἐξ ἕτερου ἐπιφέρειν, καὶ ὁδοῦ οὐχ ὁδοῦ τὴν διαγνωστικὴν τῆς ψυχῆς δύναμιν συνεκφέρει, ἀλλὰ καὶ τὴν βούλησιν περὶ ἧς ρητέον.

Κεφάλαιον δέκατον ὄγδοον⁸¹

(i. 216) *Περί ἀνθρωπίνης βουλήσεως, καὶ ἐλευθερίας.*

Ἡ βούλησις, δύναμις ὀρίζεται, τὸ κατὰ γένος ἀγαθὸν παρά τῆς διανοίας προβληθέν, θηρωμένη, καὶ τὸ κακὸν ἀποτροπιάζουσα, εἰτοῦν ὁ νοῦς ἐστὶ καθ' ὃ ἐπὶ τὸ ἐγνωσμένον ἀγαθὸν ἐπιρρέπει, καὶ τοῦ πονηροῦ ἀφίσταται. οὐ γὰρ ἐστὶ τις ὄντοτης τοῦ νοός πράγματι διακεκρμένη, ἀλλ' ὡσπερ ὁ νοῦς ἢ νοεὶ διάνοια λέγεται, οὕτως ἢ βούλεται βούλησις ὀνομάζεται. εἴθενοι οὐκ ὀρθῶς τυφλὴ ἢ βούλησις ἀκούει. ἢ γὰρ δύναμις ἢ πράγματι ταυτομένη τῇ δυνάμει τῇ διανοούσῃ οὐκ ὀρθῶς τυφλὴ ἀποκαλεῖται. Ἄλλ: ἢ βούλησις πράγματι ταυτοῦται τῇ διανοούσῃ δυνάμει, εἰτοῦν τῇ διανοίῃ. διάνοια γὰρ, καὶ βούλησις ὁ αὐτὸς νοῦς εἴσι διαφόρους θεωρούμενος καὶ κατονομαζόμενος, οὐκ ὀρθῶς ἄρα ἢ βούλησις τυφλὴ ἐξωνόμασται.

Ἐπειδὴ δὲ ἕτερον ἐστὶ διανοεῖν, καὶ ἕτερον βούλεσθαι, οὐδέ τι ἢ ψυχὴ διὰ τῆς βουλήσεως θηράται, ἢ ἀποτρέπεται, ὃ μὴ πρότερον συγκεχυμένη τινί, τουλάχιστον γνώσει διέγνω διάτοι τοῦτο ἢ τῆς διανοίας πρόσληψις προηγέσθαι λέγεται τῆς κατὰ τὴν βούλησιν κινήσεως, καὶ οἰονεὶ δαδοῦχος τῆς ἢ διάνοια προηγείται τῆς βουλήσεως, ἀλλὰ οὐ παρά τοῦτο ἢ βούλησις τυφλὴ, εικότως ρηθήσεται οὐ γὰρ ἂν τυφλὴ δύναμις τῇ φερούσῃ τὸν πυρσὸν ὀρθῶς παρακολούθησειεν, ἢδη δὲ ὡσπερ ἢ διάνοια τῷ φυσικῷ αὐτῆς φωτί, τότε δν κατὰ γένος, καὶ τὸν τρόπον τοῦ δντος ἐπινοεῖν δύναται, οὕτως ἢ βούλησις πρὸς τὸ ἀγαθὸν καθόλου, ἢτοι πρὸς τὸν Θεὸν αὐτὸν συνεπτυγμένη τουλάχιστον, εἰ μὴ ἀνεπτυγμένως καὶ διεγνωσμένως φυσικὴ ροπή σπεύδει, αἴθις δὲ ὡσπερ ἢ τοῦ ἐπὶ μέρους πρόσληψις οὐδὲν ἕτερον εἰκεν, ἢ συστολὴ τις τοῦ κατὰ φύσιν φωτός, δι' οὗ τὸ καθόλου δν εἰτοῦν τὸν Θεὸν γινώσκομεν, οὕτω τοι καὶ ἢ ροπή τῆς θελήσεως ἐπὶ τὰ καθ' ἕκαστα διορισμὸς τῆς ἐστὶ τῆς κατὰ γένος ὀρμῆς κλίσεως, δι' οὗ τινι ἰδία μερικῷ ἀγαθῷ προσκολλάται.

Ἐκ τούτου τοῦ πλάτους τῆς ἀρχῆς τῆς βουλήσεως, φ τὸ κατὰ γένος ἀγαθὸν θηράται, καὶ μόνῃ τῷ ἀμεταπτώτῳ, καὶ ἀπείρῳ ἀγαθῷ κορεσθῆναι δύναται τὴν ἀρχὴν ἴσχει, καὶ τὸ περὶ τὰ καθ' ἕκαστα ἀγαθὰ αὐτῆς ἀδιάφορον, διὸ ἀναγκαίως τούτοις οὐ προσιζάνει.

(i. 217) Ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου οὐδὲν εἶναι δοκεῖ ἕτερον, ἢ αὐτὴ δὴ ἢ θέλησις καθ' ὃ ἐν τῇ τοῦ ἀγαθοῦ θήρῃ, καὶ τῇ ἀποτροπῇ τοῦ κακοῦ ἐλευθέρῃ ἐστὶν ἀπὸ ἀνάγκης ἐξωτερικῆς, καὶ ποτὲ καὶ ἀπὸ ἐσωτερικῆς. διττὴ γὰρ ἐνταῦθα ἢ ἀνάγκη, ἐξωτέρα ἢτις καὶ βία καλεῖται, καὶ

81. Παραλείπονται στὰ ΧΡΑ τὸ δέκατο ἕκτο καὶ δέκατο ἑβδομο κεφάλαιο.

ἑσωτέρα φυσική τις οὐσα, καὶ ἀναγκαῖα ἐπὶ τὸ ἀγαθὸν ροπή, καὶ φυγή ἀπὸ τοῦ κακοῦ. διττὴ οὖν καὶ ἡ τῆς θελήσεως ἑλευθερία, εἰ μὲν ἐστὶν ἀπὸ βίας ἑλευθερία, εἰ δὲ ἀπὸ τῆς ἀνάγκης τῆς κατὰ φύσιν ροπῆς τε καὶ κλίσεως, καὶ ἑλευθερία ἀπὸ βίας ἐστὶν ἀσφάλεια ἀνθρωπίνης θελήσεως ἀφ' οἴασοῦν δυνάμεως ἐξωτερικῆς ἐπὶ τε τῇ θήρῃ τοῦ ἀγαθοῦ, καὶ ἐπὶ τῇ φυγῇ τοῦ κακοῦ. βίαν δὲ καὶ ἀνάγκην ἐξωτέραν ἀποκαλοῦμεν, τὴν ἀπὸ ἐξωτερικῆς ἀρχῆς ἐπαγομένην τινὶ κατὰ τῆς ἰδίας κλίσεως ὅπου θεωρητέον μηδεμίαν βίαν δύνασθαι ἐπαχθῆναι τῇ θελήσει κατὰ τὰς ἐνδοτέρας αὐτῆς ἐνεργείας, οἷον κατὰ τε τὴν ἀγάπην, καὶ τὸ μῖσος, οὐ γὰρ ἔχει βιασθῆναι πρὸς τὸ ἀγαπήσαι κατὰ τῆς ἰδίας ροπῆς, ἀλλῶς ἡγάπα ἂν καὶ οὐκ ἡγάπα τὸ αὐτό, καὶ ἠθέλεν ἄμα, καὶ οὐκ ἠθέλεν, καὶ ἠθέλεν ἄκουσα, ὃ ἀντιφάσει περιπίπτει, αὕτη δὲ βίαν ἔχει παθεῖν κατὰ τὰς ἐξωτερικὰς, καὶ σωματικὰς τῶν κινήσεων, ἅς ὡς ἀφορμὴ τῆς σωματικῆς ἀνεγείρει. οἷον ἔχει τις ἄκων ἂν κατέχεσθαι δρόμον μελετών, ἢ ὠθεῖσθαι, καὶ κινεῖσθαι ἡρεμεῖν ἐφιέμενος, πρόδηλον οὖν τὴν θέλησιν αἰεὶ ἐλευθέραν εἶναι οἴασοῦν βίας κατὰ τὰς ἰδίας ἐνεργείας, ἤτοι κατὰ τὰς ἐξωτερικὰς, ἢ ὃ ταυτὸν ἐστὶ, πάσαν τὴν θελητικὴν ἐνέργειαν αἰεὶ ἐλευθέραν εἶναι ἀνάγκης, οὐ μὴν δὲ τῆς κατὰ φύσιν. ἢ γὰρ ἑλευθερία ἀπὸ τῆς κατὰ φύσιν ἀνάγκης, ἣτις αὐτεξούσιον καλεῖται, καὶ προαίρεσις. εἰτοῦν ἑλευθερία περὶ τὴν αἴρεσιν ἐστὶν ἢ πάσα ὅλως ἀνάγκην ἐξωτερικὴν τε καὶ ἐσωτερικὴν ἐκτοξεύουσα. ἐστὶ δ' ἀνάγκη ἐσωτερικὴ τοῦτέστιν ἀνάγκη φύσεως, ἢ ἀνάγκη φυσικῆς ροπῆς, κλίσεως τῆς βουλήσεως ἀναγκαῖα ἐπὶ τῇ θήρῃ τοῦ ἀγαθοῦ, καὶ ἀποτροπὴ τοῦ κακοῦ οὐκοῦν οὐκ ἐσμέν ἐλευθεροὶ τῆς κατὰ φύσιν ἀνάγκης, καὶ τῆς ἐξωτερικῆς (i. 218) περὶ τε τὸν ἔρωτα τοῦ καλοῦ οὔσης, καὶ περὶ τὴν ἀπέχθειαν τοῦ κακοῦ κατὰ γένος, οὐ γὰρ ἔχομεν μὴ ἀγαπᾶν τ' ἀγαθὸν κατὰ γένος, εἰτοῦν τὴν εὐδαιμονίαν, οὐδὲ τὸ κακὸν κατὰ γένος μὴ μισεῖν, εἰτοῦν τὴν κακοδαιμονίαν, ἀλλ' οὐχ οὔτω τὰ ἰδιάζοντα ἀγαθὰ, ἡμῖν γὰρ τὴν βούλησιν ἐφ' ἑαυτὰ ἐξ ἀνάγκης οὐ θέλει, ἔχομεν γοῦν ἐπὶ τῇ τούτων αἰρέσει δύναμιν ἑλευθερίας, καὶ δυνάμεθα ἕτερον ἕτερον προελέσθαι, καὶ τοῦτο μὲν ἀσπάσασθαι, τοῦτο δὲ ἀποδιοπομπῆσαι οὐκ ἄνευ ἀδιαφορίας.

Θέσις

Ἡ κρίσις τῆ βουλήσει, οὐ μὴν δὲ τῆ διανοίσει ἀνήκει.

Δείξις

Ἡ τῆς βουλήσεως ἐνέργεια τῆ βουλήσει πάντως ἀνήκει, οὐ μὴν δὲ τῆ διανοίσει. ἀλλ' ἡ κρίσις ἐστὶν ἐνέργεια βουλήσεως. ἐστὶ γὰρ κατάφασις

τοῦ ἀληθοῦς καὶ ἀπόφασιν τοῦ ψευδοῦς, εἰτοῦν κατάνενσις ἐστίν, ἢ κατάνενσις, δι' ἧς ἢ βούλησις τί δοκιμάζει, ἢ ἀποδοκιμάζει, καὶ ἑαυτὴν πρὸς κατάφασιν κάμπτει, ἢ πρὸς ἀπόφασιν, ὅπως ἂν αἱ ἰδέαι ζυμῶνε· Ἐν ἀλλήλαις, ἢ διαφωνεῖεν. ἄρ' ἢ κρίσις τὴ βουλήσει ἀνήκει, οὐ μὴν δέ τὴ διανοία. Καίτοι ἡμῶν ἢ πρόσληψις καὶ ἀκούσιος κατὰ νοῦν ἐξεγείρεται, ἢ κρίσις μέντοι αἰεὶ ἐστὶν ἐθελούσιος.

Ἀπόκρισις

Ἐθελούσιον καλεῖται τὸ κατὰ ροπῆς τῆς θελήσεως γινόμενον, ἢ καὶ μετὰ διορισμοῦ ἐλευθέρων. ἀλλὰ πάσα κρίσις μετὰ ροπῆς αἰεὶ τῆς βουλήσεως γίγνεται, καὶ ποτὲ καὶ μετὰ ἐλευθέρου διορισμοῦ, εἰτοῦν ἐξ αἰρέσεως. ἢ γὰρ ἢ συνάφεια, καὶ ἢ διάζευξις τοῦ ὑποκειμένου, καὶ κατηγορουμένου ἐστὶ σαφῆς, καὶ τότε δὴ ἢ βούλησις εἰς κατάφασιν, καὶ ἀπόφασιν ἡδιστα φέρεται ἢ ἢ συνάφεια αὕτη μικρῶ ἀσαφεστέρα ἐστὶ, καὶ τότε δὴ ἢ θέλησις ἐξ αἰρέσεως ἢτοι μετὰ διορισμοῦ [...] καταφάσκει, (ἰ. 219) ἢ ἀποφάσκει, ὡς ἐν ταῖς μετὰ τόλμης, καὶ θρασυτητος ζυμβαίνει, γινομέναις κινήσει. πάσα ἀρα κρίσις αἰεὶ τυγχάνει ἐθελούσιος.

Δειξις

Οὐ σπανίως ἡμῶν ἢ κρίσις ἐλευθέρως τυγχάνει ἐλευθερίῳ αἰρέσεως καὶ πάσαν ἀνάγκην, καὶ ἐσωτερικὴν, καὶ κατὰ φύσιν ἀποκλείουσα.

Ἐκεῖνο ἐλεύθερον καλεῖται πάσης ἀνάγκης, ὅπερ ἐπαχθῆναι ἔχει, καὶ μὴ πρὸς ἀρέσκειαν. ἀλλ' ἢ κρίσις πολλάκις ἐπαχθῆναι ἔχει καὶ μὴ πρὸς ἀρέσκειαν. ἡνίκα δηλονότι οὐτε καθαρὰ, οὔτε ἀναγκαῖα ἐστὶν ἢ τοῦ κατηγορουμένου, μετὰ τοῦ πλοκῆ, καὶ διὰ τοῦτο αἱ τολμηραὶ κρίσεις⁸² ἐπεγείρονται, καὶ ἀποδοκιμάζονται ὡς ἐλεύθεραι οὔσαι, καὶ ἐφ' ἡμῖν κείμεναι. ἄρ' ἢ κρίσις τὰ πολλά ἐλευθέρως τυγχάνει ἐλευθερίῳ αὐτεξουσίῳ, εἰτοῦν αἰρέσεως τὴν πάσαν ἀνάγκην καὶ ἐσωτερικὴν, καὶ ἐξωτερικὴν ἀποκλειούση.

Ἐνστασις

Κρίσις ἐστὶ γνώσις. ἀλλ' ἢ γνώσις ἀνήκει τὴ διανοίῳ καὶ οὐχὶ τὴ θελήσει τὴ κοινῶς καλούμενῃ τυφλῇ, ἄρ' ἢ κρίσις ἀνήκει τὴ διανοίῳ, εἰτοῦν τῆ διαγνωστικῆ τῆς ψυχῆς μορίῳ.

Ἀπόκρισις

Ἀπό φ: τὴν μείζονα, ὃ γὰρ ἐστὶν ὑστερογενές τῆς γνώσεως, εἰτοῦν τῆς ἐννοίας οὐκ ἐστὶ γνώσις, οὐδ' ἐννοία, ἀλλ' ἢ κρίσις ὑστερογενῆς ἐστὶ τῆς ἐννοίας, ἐστὶ γὰρ κατάφασιν τοῦ ἀληθοῦς, ἢ ἀπόφασιν τοῦ

82. Στά ΧΡΑ: κρίσις.

ψευδοῦς, εἰτοῦν κατάνευσις ἐστίν, ἢ ἀνάνευσις τῆς ψυχῆς δοκιμαζούσης τι, ἢ ἀποδοκιμαζούσης, προηγουμένην τὴν τῶν πραγμάτων γνώσιν ἀπαιτοῦσα, διό καὶ μὴ ἀκριβῶς τοῦ πράγματος γνωσκομένου, τολμηρά ἐσεται ἢ κρίσις, ὡς ἀπαντες λέγουσιν.

Ἄρ' ἢ κρίσις οὐκ ἐστὶ γνώσις, ἀλλὰ τῆ γνώσει παρέπεται.

Ἀντίστασις

Μόνῃ ἢ διάνοια ἐνασχολεῖσθαι λέγεται περὶ τ' ἀληθές, ἢ δὲ θέλησις περὶ τ' ἀγαθοῦ. ἀλλ': ἢ κρίσις ἐστίν περὶ τ' ἀληθές, ἀρα τῆς διανοίας ἔργον ἐστί, (i. 220) καὶ οὐχὶ τῆς θελήσεως.

Ἀπόκρισις

Διαιρώ τὴν μείζονα, μόνῃ ἢ διάνοια ἐνασχολεῖται περὶ τὸ ἀληθές, ἢ ἀπλῶς νοητὸν ζῦμφ: ἢ καταφατὸν, ἢ ἀποφατὸν ἀπόφ: ἢ τοίνυν κατάφασις τοῦ ἀληθοῦς, καὶ ἀπόφασις τοῦ ψευδοῦς, εἰτοῦν ἢ συνάφεια, καὶ ἢ διάξενξις τῶν ἀλλοτρίων Ἰδεῶν Θήρα τις τοῦ ἀγαθοῦ πάντως τυγχάνει, τὴν ἐπὶ τὸ ἀγαθὸν ἐπαγομένην βούλησιν διὰ μάλιστα θέλγουσα.

Ἐνστασις

Κρίσις τὰ πολλὰ οὐκ ἐστὶν ἐλευθέρα, ἀλλ' ἀναγκαία οὐκ ἀρα ἥρτηται ἀπὸ τῆς βουλήσεως.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφ: τὴν συνέπειαν, ἢ γάρ κρίσις καὶ ἐνίοτε μὴ ἴσ' ἐλευθέρα. αἰεὶ ἀλλ' ἐστὶν ἑθελούσια οὐδενὶ γάρ οὐδέποτε ἀκόντες συγκατατιθέμεθα, οὐδὲ διαφωνοῦμεν, εἰμὶ τυχόν ἄχρι χειλέων, ἢ φόβφ τιμωρίας, ἢ ἐλπίδι ὠφελείας ἢ γνώμη θεωπείας, ἢ ἄλλφ τινὶ ἀδίκφ λόγφ, πολλά δὲ ἀπλῶς ἐννοοῦμεν κατὰ τῆς ροπῆς τῆς θελήσεως, εἰτοῦν πολλαὶ ἡμῖν ἐνεγείρονται προσλήψεις, ὧν ἐλευθέρους ἡμᾶς αὐτοὺς ἀφιέμεθα. δθεν καὶ αἱ μοχθηροὶ κρίσεις ἐν ευθύνη ἡμῖν προσνέμονται οὐχ οὕτω δὲ καὶ αἱ τῶν μοχθηρῶν προσλήψεις, ἦτοι ἰδέαι, διὰ οὐτε κακαὶ ἐνθυμήσεις, ἔχουσι ρηθῆναι τῆς ἐλευθέρως συγκαταθέσεως μὴ προσιούσης.

Ἡ αὐτὴ ψυχὴ καθ' ὃ μὲν νοεῖ ἀνευ εἰκόνων σωματικῶν διάνοια καλεῖται, καθ' ὃ δὲ σωματικαῖς εἰκόσιν ἐποπτεύει τφ πράγματι φαντασία, ἐξ ἀφορμῆς δὲ τῆς τῶν ζωτικῶν πνευμάτων κινήσεως ἀναμνησκομένη τινός μνήμη, ἕτερον δὲ ἐξ ἑτέρου ἐπιφέρουσα, λόγος, ἐφιεμένη δὲ τίνος ἀνευ σωματικῆς κινήσεως, θέλησις, καὶ ἐξ ἀφορμῆς κινήσεως σωματικῆς, ἦτις ἢ ἐπιθυμία ἐστὶν δρεξις, ἢ ὀργή. Ἡ ἐξις, ποιότης, τοῦ πρώτου εἶδους προσεπιγνομένη τῆ δυνάμει, καὶ ταύτην πρὸς τὸ ἐνεργεῖν βοηθοῦσα, χρίεται ποιότης τοῦ πρώτου εἶδους, διὰ τέτταρα (f. 221)

διμελή είδη τῆς ποιότητος, πρόσκειται δέ προσεπιγνομένη τῇ δυνάμει, οὐ γάρ ταύτην ἐκ φύσεως ἔχομεν, εἴ μὴ τῷ λόγῳ τῆς ἀρχῆς, ἔστι δέ ἡ θεόθεν ἐκκεχυμένη, ἢ πυκνάς ἐνεργείαις ἐπίκτητος, καὶ τελευταῖον λέγεται τῇ δυνάμει βοηθεῖν εἰς ἐνέργειαν, διὰ τῆς ἐπικουρίας τῆς ἐξέως ράδιον, καὶ ἐτοιμότερον ἐνεργεῖν πεφύκαμεν.

Τῶν ἐξέων αἱ μὲν εἰσὶν ὑπὲρ φύσιν, οἷον ἡ πίστις, ἡ ἐλπίς, καὶ ἡ ἀγάπη, αἱ δὲ εἰσὶ φυσικαὶ διηνεκῆσιν ἐνεργείαις ποριζόμεναι, καὶ διὰ τοῦτο ἐπίκτητοι προσειρημένοι. Διτταὶ δὲ αὐταὶ σωματικοί, καὶ πνευματικοί, πνευματικοὶ μὲν οὖν αἱ τῇ νοεῖᾷ δυνάμει βοηθοῦσαι, σωματικοὶ δὲ αἱ τὴν σωματικὴν δύναμιν ἐπὶ τὸ ἐνεργεῖν διορίζουσαι, ἐκάτεραι δὲ ἢ ἀγαθὰ πεφύκασιν, καὶ ἀρεταὶ ἀκούουσιν, ἢ φαῦλαι καὶ κακίαι, εἰτοῦν ἐλαττώματα ὀνομάζονται, ἢ δὲ πνευματικὴ ἐξίς, ἢ διανοητικὴ ἐστίν, ἢ ἠθικὴ. διανοητικὴ μὲν λέγεται ἢ τῇ διανοήσει τε, καὶ τῇ γνώσει τῆς ψυχῆς βοηθοῦσα, καὶ διὰ τοῦτο τῇ διανοίσει μάλιστα ἐπανήκουσα. ἢ γάρ πρόσληψις εἰτοῦν ἢ γνώσις, ἠτις τὸ κυριώτερον μέρος τῆς τοιαύτης ἐξέως, τῆς διανοίας ἐστίν. πέντε δὲ εἰσὶν αἱ διανοητικοὶ ἐξεις, νοῦς, σοφία, φρόνησις, ἐπιστήμη, καὶ τέχνη, ἀγαθὰ δὲ οὐσαι ἀρεταὶ διανοίας λέγονται, ὡσπερ δὴ καὶ ἡ ἀπάτη, καὶ ἡ αἵρεσις μὴ τοιαῦται τυγχάνουσαι ἐλαττώματα νοός, ἀλλὰ καὶ ἡ ὑπόληψις ἢ ἐξ ἐνδόξου λαμβανομένη, καὶ ἡ πίστις ἢ ἀνθρωπίνῃ μόνῃ μαρτύριον, ἀνθρώπου [...] ἐξεις καλοῦνται ἀδιάφοροι, ἠθικὴ δὲ ἢ κλίνουσα τὴν θέλησιν ἢ ἐπὶ τὸ ἀγαθόν, ἢ ἐπὶ τὸ φαῦλον, καὶ ἢ μὲν ἐπὶ τὸ ἀγαθόν κλίνουσα ἀρετὴ ἠθικὴ, ἢ δὲ ἐπὶ τὸ πονηρόν, ἐλάττωμα ἠθικόν ἀκούει.

Ἐν τίνι ἢ τῶν πνευμάτων ἐξέων κεῖται φύσις; ἵνα τοῦτο τῆς ἀναπτύξεως τύχῃ προσημειωτέον τὴν ψυχὴν ἡμῶν θεσμοῦ τοῦ κτίσαντος ὑπὸ τῶν σωματικῶν κινήσεων ὡς ἐξ ἀφορμῶν διορίζεσθαι, καὶ τανάπαλιν τὰς σωματικὰς κινήσεις ἐκ τῶν εὐνοήσεων ὡς ἐξ ἀφορμῶν πολλάκις ἐγείρεσθαι. αὕτη γάρ ἐστίν ἡ τοῦ σώματος, καὶ τῆς ψυχῆς ἑταιρεία, καὶ τούτου) (i. 222) κεῖται, ὡς μηδεμίαν ἠγεῖσθαι διανόησιν ἢ μὴ παραντίκα ἐφέποιτο τῶν ζωτικῶν πνευμάτων τίς κίνησις, ὡσπερ οὐδεμία ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ κίνησις ἐπισυμβαίνει ἢ διανόησις τις οὐ παρακολουθεῖ, πάσα δὲ κίνησις σωματικὴ τῇ ροῇ τῶν ζωτικῶν πνευμάτων ἀποτελεῖται. ταῦτα δὲ οὐδὲν εἰσὶν ἕτερον, ἢ ἡ λεπτοτέρα, καὶ καθαρωτέρα τοῦ αἵματος μοῖρα, ἢ ἀποκαθαρθεῖσα, καὶ ἐξαग्νισθεῖσα ἐν ταῖς τοῦ ἐγκεφάλου σχισμαῖς, καὶ τὰ ἐντεῦθεν ἀρχόμενα νεῦρα ὑπεισδύουσα διὰ τε τούτων, ὡς διὰ σωλήνων ἕκαστα τοῦ σώματος μέρη διουῖσα. πολλάκις οὖν ἀφορμὴ τινῶν διανοήσεων ἐπὶ τὰ αὐτὰ μέρη διενεχθέντα τὰ ζωτικὰ πνεύματα τρίβους, ἑαυτοῖς κατὰ βραχὺ διήνοιζαν πλατυτέρας, καὶ μείζους αὐλακας ἵν' οὕτως εἴπω,

διέσκαψαν, δι' ὧν ἐπανακάμπτοντα ταῖς ἐξ ὧν τὴν ἀρχὴν ἔσχον ἰδέαις ἀφορμὴν διδῶσιν.

Αἱ διανοητικαὶ ἐξεις οἷα ἐστὶν ἡ ἐπιστήμη οὐκ εἰσὶν ἀπλαῖ ποιότητες πνευματικοὶ τῷ τοῦ ἀνθρώπου νῷ ἐφιζάνουσαι⁸³, ἀλλὰ τὸ πλεῖστον μέρος ἐν τοῖς ἐγκεκολαμμένοις τῷ ἐγκεφάλῳ ἴχνησι, καὶ τῇ ρροτέρῳ, καὶ εὐπορωτέρῳ τῶν ζωτικῶν πνευμάτων ροῇ, καὶ τῇ ἀπαγωγῇ ἀπαξάπαντων τῶν κωλυμάτων ὑφίστανται.

Δεῖξις

Εἴπερ ἦσαν αἱ διανοητικοὶ ἐξεις ἀπλαῖ ποιότητες τῷ νῷ ἐφιζάνουσαι, ἦσαν ἂν ἡ διαθέσεις τινές, εἰτὼν τρόποι τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας, ἢ ὀντότητες τινές πνευματικοὶ τῷ νῷ προσεπιγινόμενοι. ἀλλ' οὔτε διαθέσεις εἶσι καὶ τρόποι μόνον πνευματικοί, οὐδὲ ὀντότητες τῷ νῷ προσεπιθεμένοι, καὶ οἰονεὶ μεταπεφυτευμένοι. ἀπλή γὰρ νοός διάθεσις ὀλόκληρον ἐπιστήμην ἐκ πολλῶν μερῶν συγκειμένην συμπεριλαβεῖν ἔχει, ἡκιστα δοκεῖ. εἴτα δὲ ἡ πνευματικὴ τοῦ νοός διάθεσις, οὐδὲ νοσήματι ἐπισκήψαντι, οὐδ' ὑπόχρονου μεσολαβήσαντος ἔχει ἐξάληθῆναι, ὥσπου τὰς ἐπιστήμας ὀσημέραι ἐξαλείφουσθαι καθορώμεν, καὶ τὰς διανοητικὰς ἐξεις (i. 223) ὑπολαμβάνοντες ὀντότητας εἶναι τῷ νῷ προσεπερχομένης τὰς τοιαύτας ὀντότητας, ἢ τὰ παραγόμενα ὑπὸ τοῦ ἐνεργείᾳ νοός εἶδη νοοῦσιν ὥσανεὶ ὀρους τινὰς ἢ φασὶν ζωτικῶν ἐνεργειῶν, εἰτὼν τῆς διανοήσεως, εἰτὼν ἀποτελέσματα τινὰ μετὰ τὴν διανόησιν ἐναπολειπούμενα, οὐχ οἷα γεμῖν ἐστὶν ἡ κτιστὴ διάνοια, τὰς τοιαύτας ὀντότητας ἐκ τοῦ μηδενός παραγαεῖν. Θεφ γὰρ μόνῳ τοῦτο οἰκείον, ἐπειτα ἡ διάνοια ἡμῶν οὐκ ἐστὶν ἐνεργητικὴ, ἀλλὰ παθητικὴ, ὡς ἀποδέδεικται. Τελευταῖον εἴπερ αἱ διανοητικοὶ ἐξεις ὀντότητες ἦσαν τῷ νῷ προσαυζάνουσαι, ἐπειτ' ἂν ἐντεῦθεν καὶ τοῦ νοός ἐκτός ἔχειν αὐτὰς ὑποστήναι, δπερ ἀτοπώτατον. τῶν γὰρ θεολογῶν τῶν τὴν ποσότητα, καὶ τὰ λοιπὰ συμβεβηκότα ἐπὶ τῆς θείας εὐχαριστίας ἐκτός τοῦ ὑποκειμένου ὑφίστασθαι διδασκόντων, τὴν ἐπιστήμην, καὶ τὴν σοφίαν ἐκτός δυνάμεως νοός ὑποστήναι οὐδεὶς ἂν φαίη. Ἀρ: αἱ διανοητικοὶ ἐξεις, οἷα εἰσὶν αἱ ἐπιστήμαι, οὐκ εἰσὶν ἀπλαῖ ποιότητες πνευματικοὶ τῷ νῷ ἐφιζάνουσαι.

Ἐνστασις

Ἡ διανοητικὴ ἐξεις εὐκολία ἐστὶ τοῦ διανοεῖν τὰ εἶδη προδιανοηθέν-

83. Ἐφιζάνω = κάθουμαι ἐπάνω σέ κάτι.

τα, καὶ ἐπαναλαμβάνειν τὰ πολλάκις προεπιληφθέντα. Ἄλλ' ἡ εὐκολία αὕτη τό πλεῖστον ἐν τοῖς ἐγκεκολαμμένοις τῷ ἐγκεφάλῳ ἴχνησι, καὶ τῇ ἐτοιμοτέρῳ, καὶ ἀπορωτέρα, τῶν ζωτικῶν πνευμάτων ροῇ, καὶ τῇ τῶν κωλυμάτων ἀπαξάπαντων ἀπαγωγή ὑφίσταται. ἢ γὰρ τοιαύτη τῶν πνευμάτων ροῇ τε καὶ κινήσις διὰ τούτου δημιουργοῦ νόμον ταῖς τῆς ψυχῆς διανοήσεσιν οὕτω συνέζευκται, ὡς αἰεὶ ἅμα συμπαρίστασθαι, καὶ ὁσον εὐπορώτερα ἴχνη ἐγκεκολάφθαι τῷ ἐγκεφάλῳ, τοιοῦτου εὐπορωτέραν εἶναι τὴν κίνησιν τῶν πνευμάτων καὶ ἐναργεστέρας γίνεσθαι τὰς ἐννοίας. Ἀρ' αἱ διανοητικοὶ ἐξῆς, οἷα εἰσὶν αἱ ἐπιστήμαι τό πλεῖστον μέρος ἐν τοῖς ἐγκεκολαμμένοις τῷ ἐγκεφάλῳ ἴχνησι, καὶ τῇ ἐνπορωτέρα, δι' αὐτῶν τῶν ζωτικῶν πνευμάτων ροῇ, καὶ τῇ ἀπαγωγή τῶν νοημάτων ἀπάντων κεῖνται ὑφιστάμενοι. Αἱ διανοητικοὶ ἐξῆς παρά τὴν τῆς ψυχῆς διάνοησιν, δὲ μέρος αὐτῶν τυγχάνει (i. 224) τό κυριώτερον, καὶ τινὰς σωματικὰς διαθέσεις συμπερικλείουσι τὰς τὴν τοιαύτην γνώσιν ὡς ἀφορμὰς διορίζουσας. Αἱ διανοητικοὶ ἐξῆς, οἷον δικαιοσύνη, ἀδικία, ἐγκράτεια, ἀκρασία, καὶ αἱ ἐξῆς παρά τὴν τοῦ νοός, εἰτοῦν τὴν τῆς θελήσεως διάθεσιν, ἥτις μέρος ἐστὶν ἀνώτερον τῆς ἠθικῆς ἐξεως, εὐχέρειαν τινὰ ἀπαιτοῦσιν ἐπὶ τό ἐνεργεῖν ἐν τοῖς ἐγκεκολαμμένοις τῷ ἐγκεφάλῳ ἴχνησι, καὶ τῇ εὐπόρῳ, καὶ ἐτοιμῇ τῶν ζωτικῶν πνευμάτων κινήσει, καὶ ἀπαγωγή τῶν κωλυμάτων ὑφισταμένην.

Ἀπόκρισις

"Ἐξῆς εἰδικαί εἰσὶν αἱ τὴν θέλησιν, ἢ ἐπὶ τό ἀγαθόν, ἢ ἐπὶ τό κακόν τό ἠθικόν κλίνουσαι, οἷον δικαιοσύνη, ἀδικία, ἐγκράτεια, ἀκρασία, καὶ ἐξῆς. Ἄλλ' αἱ τοιαῦται ἐξῆς παρά τὴν ἀγαθὴν, ἢ κακὴν, τοῦ νοός ποιότητα, τουτέστιν παρά τὸν ἐδραῖον, καὶ σταθερόν ἐρωτα, τῆς τάξεως, ἐάν ἢ ἐξῆς ἀγαθὴ παρά τε τὴν ἀπὸ τῆς τάξεως ἐκτροπήν, ἐάν ἢ ἐξῆς κακὴ, εὐχέρειαν ἐπὶ τινὰ τοῦ ἐνεργεῖν ἀπαθούσι τῇ τῶν πνευμάτων κινήσει, καὶ ταῖς διαθέσεσι τοῦ σώματος ὑφισταμένη. φύσει γὰρ ἡ θέλησις μόνη ἐννοίῃ ἐπὶ τό ἐνεργεῖν διορίζεται, καὶ οὐ κατέχεται, οὐδ' ἐπιβραδύγεται, εἰ μὴ ἀπὸ τῶν ἀποτελεσμάτων, ἢτοι τῶν σωματικῶν κινήσεων, ἀνθ' ἃου νικητέα ἐστὶν ἢ ἐνστασις ἢ ἀπὸ τοῦ σώματος διὰ τῆς ἐναντίας τοῦ αὐτοῦ σώματος διαθέσεως, ἥτις ἐν τῇ τῶν πνευμάτων κινήσει τό εἶναι πᾶν ἔχει. ἀρ' αἱ ἠθικαὶ ἐξῆς παρά τὴν τοῦ νοός, εἰτοῦν τῆς θελήσεως διάθεσιν, καὶ τὰ ἐκτετυπωμένα τῷ ἐγκεφάλῳ ἴχνη, καὶ τὴν ἐτοιμὴν τῶν ζωτικῶν πνευμάτων φορὰν, καὶ τὴν ἀπαγωγή τῶν κωλυμάτων ἀπάντων προσαπαιτούσιν.

Ένστασις

Εἴπερ αἱ διανοητικοὶ ἔξεις ὑφίστανται ἐν τοῖς ἐγκεκολλημένοις τοῦ ἐγκεφάλου ἰχνησι σωματικοὶ δῆθεν ἔσσονται, οὐ πνευματικοί.

Ἀπόκρισις

Διαιρώ τὴν πρότασιν σωματικοί, ο ὁ πνευματικοί κατ' οὐσίαν ζύμφ: κατὰ τὴν χρῆσιν ἀπόφ: οὐ γάρ διὰ τοῦτο αἱ διανοητικοὶ ἔξεις πνευματικοὶ λέγονται, ὅτι τούτων ἡ οὐσία πνευματικὴ δλωσ καθέστηκεν, ἀλλ' δι δυνάμει πνευματικῆ, ἦτοι τφ νφ, δεσμφ τφ τεθέντι μεταξύ τούτου καὶ τοῦ σώματος συνοικειοῦται, ἐνθεντοὶ καὶ πνευματικοὶ λέγονται κατὰ τὴν χρῆσιν μόνον, οὐ κατ' οὐσίαν οὐκ ἀπαναινόμεθα δῆθεν καινάς τινὰς διαθέσεις, καὶ τρόπους εἴτ' ἀγαθοῦς, εἴτε κακοῦς τφ νφ προσεπέρχεσθαι, ἀλλ' ἐν αὐτοῖς τὰς φυσικὰς καὶ ἐπικτήτους ἔξεις ὑφίστασθαι ἡκιστα ζυγχοροῦμεν. αἱ γάρ τοιαῦται διαθέσεις καὶ τρόποι ὑπὸ πάθους τινός, καὶ νοσήματος ἐξαλειφθῆναι οὐκ ἔχουσιν οἷα πού τὴν τῆς ἐπιστήμης ἔξιν, καὶ πολλῶν τὴν μνήμην νοσήματι χρονίφ ἐξώσθαι, καὶ δλωσ ἐξηλεῖφθαι οὐχ ἀπαζ οἶδαμεν.

Ἀντίστασις

Αἱ διανοητικοὶ ἔξεις, δι' ἐνεργειῶν παράγονται πνευματικῶν κατὰ τὴν οὐσίαν, εἰσὶν ἄρα πνευματικοὶ κατ' οὐσίαν.

Ἀπόκρισις

Διαιρώ τὸ προηγούμενον, παράγονται δι' ἐνεργειῶν πνευματικῶν ὡς ἐξ ἀφορμῶν ζύμφ: ὡς ἐξ αἰτιῶν ἄπόφ.

Ένστασις

Οὐδεμία ἐντύπωσις ἐγγινομένη τφ ἐγκεφάλω, ιδέαν πνευματικῶν πραγμάτων ἔχει ἐκδηλώσαι. ἄρ' αἱ διανοητικοὶ ἔξεις διὰ τῶν ἐντυπώσεων τῶν σωματικῶν οὐ καλῶς ἀναπτύσσονται.

Ἀπόκρισις

Διαιρώ τὸ προηγούμενον. οὐδεμία ἐντύπωσις ἐγγινομένη τφ ἐγκεφάλω ιδέαν πραγματικῶν πραγμάτων ὑποδηλοῦν πέφυκεν. ἀλλ' ἔχει ἀφορμὴ ἐκείνης γενέσθαι ζύμφ: ἄλλως ἀπόφ: δθεν ἀποφάσκω τὴν συνέπειαν, οὐ γάρ ἔχει τὸ ἐγκολαφθέν τφ ἐγκεφάλω ἰχνος πνευματικῶν τι καθ' αὐτὸ παριστῆν, ἔχει δέ ἐκ βουλήσεως τοῦ δημιουργοῦ ἀφορμὴ γενέσθαι τφ νφ πρὸς τὴν τῶν πνευματικῶν διανόησιν, ὡσπερ αἱ φωναί, αἱς οὐδεμία μετὰ (ἰ. 226) τῶν σημειουμένων ἐνεστιν οἰκειότης, ἐπὶ γεμὴν τὴν ἐκείνων κατανόησιν ὡς ἀφορμαὶ τινὲς τὴν ψυχὴν διευθύνουσιν καὶ διορίζουσιν.

Ἀντίστασις

Ἐξίς διανοητική γνώσις ἐστὶν καθ' ἑξίν, ἤτοι εὐχέρεια ἐπὶ τὸ γινώσκειν, καὶ οὐχὶ ἐνέργεια. ἀλλ' ἢ καθ' ἑξίν γνώσις ἐν αὐτῇ τῇ νφ, οὐκ ἐν τοῖς σωματικοῖς εἶδεσι κεῖται. Ἄρ' αἱ διανοητικοὶ ἐξίς ἐν μόνῳ τῇ νφ εἶσι κείμενοι, καὶ οὐκ ἐν τοῖς σωματικοῖς εἶδεσιν.

Ἀπόκρισις

Διαιρῶ τὴν μείζονα, ἢ ἐξίς ἢ διανοητική ἐστὶ γνώσις καθ' ἑξίν, ἤτοι εὐχέρεια ἐπὶ τὸ γινώσκειν ὑπὸ τῶν ἐν τῇ ἐγκεφάλῳ ἴχνων, καὶ τῆς ἐπὶ ζωτικῶν πνευμάτων κινήσεως ὡς ἐξ ἀφορμῶν διοριζόμενοι ζύμφ: ἐστὶ γνώσις καθ' ἑξίν ἀνευ τῆς τοιαύτης κινήσεως ἐξεγειρομένη ὡς ὄντοτης, τῇ νφ προαυξάνουσα, καὶ τούτῳ προσπεφυκεία ἀπόφ: τὸν αὐτὸν τρόπον, διαιρῶ τὴν ἐλάττονα, ἢ καθ' ἑξίν γνώσις ἐν αὐτῇ τῇ νφ οὐκ ἐν τοῖς σωματικοῖς εἶδεσι κεῖται ὑφισταμένη, καὶ μὴν ὑπὸ τῶν σωματικῶν κινήσεων, ὡς ὑπὸ ἀφορμῶν κατὰ τὸν τοῦ δημιουργοῦ νόμον τῇ νφ ἐξεγείρεται. ζύμφ: ἄλλως ἀπόφ: καὶ γε συναπόφῃμ τὴν συνέπειαν.

Ἐνοστασις

Εἰ ὑπὲρ φύσιν ἐξίς, καὶ θεόθεν ἐκκεχυμένοι, οἷον πίστις, ἐλπίς, καὶ ἀγάπη, ὄντοτητες εἶσι τῇ νφ προσεπιτεθειμένοι, καὶ αὐτοῦ διακεκριμένοι. Ἄρ: καὶ αἱ ἠθικαί, καὶ ἐπίκτητοι ἐξίς ὄντοτητες εἶσι πνευματικοὶ τῇ νφ προσεπικείμενοι.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφ: τὴν συνέπειαν, καὶ τὴν ὁμοίωσιν, ὃ δὲ λόγος τῆς ἀνομοιότητος ἐστὶν, ὅτι αἱ μὲν ὑπὲρ φύσιν ἐξίς ἡμῖν παρά θεοῦ, καὶ ἡμῶν ἀνιένται, αἱ δὲ ἐπίκτητοι, εἰτοῦν διανοητικοὶ εἰτοῦν ἠθικαὶ ἀφορμὴ τινῶν κινήσεων τῶν ἐν τῇ ἐγκεφάλῳ γινομένων ἡμῖν αἰθῆς προσεπέρχονται. (f. 227)

Δειῖσις

Ἀπόφ: τὸ προηγούμενον. οὐδέ γάρ τὸ κατεπεῖγον τὴν πίστιν, τὴν ἐλπίδα, τὴν ἀγάπην, καὶ τὰς παραπλήσιους ἐξίς, ὡς ὄντοτητας τινὰς πνευματικῶς, καὶ τοῦ νοός χωριστάς, ὡς καὶ αὐτοῦ Ἄνευ ἔχειν ὑφίστασθαι διομολογεῖν, πὼς γάρ Ἄν σωθεῖη ἢ πίστις ἐκ τοῦ πιστεύοντος, ἢτε ἐλπίς χωρὶς τοῦ ἐλπίζοντος, καὶ ἢ ἀγάπη τοῦ ἀγαπόντος καὶ τούτων φανερόν αἰτίας ποιητικῶς τῶν κατὰ φύσιν ἐξεον, καὶ αἱ τῶν δὴ τῶν πνευματικῶν δύνασθαι ρηθῆναι τὰς ἐπαναλαμβανομένας ἐνεργείας, ἢ μάλλον τὰ ζωτικά πνεύματα, καθ' ὃ δι' ἐνεργειῶν ἐπαναληφθεισῶν διοριζόμενα ὁδοῦς ὑπανοίγουσιν ἑαυτοῖς εὐπορωτέρας, καὶ βαθύτερα ἐγκολάπτουσιν ἴχνη

τῆ ἐγκεφάλῳ. ἐκεῖνο γάρ τῆς κατὰ φύσιν ἐξεως αἰτία καθέστηκε τοῦλάχιστον κατ' ἀφορμὴν ἀφ' οὗ ἢ κατὰ φύσιν ἐξίς ὡς ἐξ ἀφορμῆς παράγεται. ἀλλ' ἢ κατὰ φύσιν ἐξίς κ&ν φυσικὴ τύχη οὐσα ἀπὸ τῶν ζωτικῶν πνευμάτων ὡς ἐξ ἀφορμῶν παράγεται, καθ' ὃ ταῦτα δι' ἐπαναληφθεισῶν ἐνεργειῶν διοριζόμενα, ὁδοὺς σφίσις ὑπανοίγουσιν εὐρυχωρότερας, καὶ βαθύτερα ἐγκολάπτουσιν ἵχνη τῆ ἐγκεφάλῳ. ἀρα τῶν κατὰ φύσιν ἐξεων κ&ν πνευματικοὶ ὡσιν τυγχάνουσιν τὰ ζωτικά πνεύματα, εἴτοῦν αἱ ἐπανειλημμένα ἐνεργεῖαι, ἢ διὰ τῶν πνευμάτων ἵχνη τινὰ τῆ ἐγκεφάλῳ ἐγγλύφουσιν.

Μόλις ἢ κατὰ φύσιν ἐξίς διὰ μιᾶς μόνης ἐνεργείας ἐγίνεται. καὶ γάρ ἢ φυσικὴ ἐξίς εὐχέρεια ἐστὶ πρὸς τὸ ἐνεργεῖν τοῖς ἐγκολαφθεῖσιν τῆ ἐγκεφάλῳ ἵχνεσι, καὶ τῆ εὐπορωτέρῳ τῶν πνευμάτων φορζί, καὶ διόδῳ ὑφισταμένη μονιμωτέρα οὐσα, οὐδ' ἐν ἀκαρεῖ οἰχομένη. ἀλλ' ἢ τοιαύτη εὐχέρεια διὰ μιᾶς μόνης ἐνεργείας ἐγινέσθαι ἔχειν ἥκιστα δοκεῖ. οὐ γάρ διὰ ταύτης τῆς ἐνεργείας δσον τὰ ἵχνη διαχαράττεται, οὐδ' ἀποχρόντως ἔχουσιν διαπυχθῆναι, οἱ τῶν πνευμάτων πόροι, καὶ πάντα τὰ ἐκποδῶν γινόμενα ἀπαχθῆναι, εἰ μήπου τυχόν ὄγροτάτη ἢ ἢ τοῦ ἐγκεφάλου οὐσία, ὅποτε δὴ καὶ ἢ ἐξίς ἴση εὐκολίῳ ἐξαιλείφεται, ὡσπερ δὴ καὶ ἐντετύπεται. ἐνθεντοι οὐδεμία κυρίως ἐναπότευκται ἐξίς. αὕτη γάρ μόνιμος εἶναι ὀφείλουσα στερρότητα τινὰ κατὰ (i. 228) τὴν ἐγκεφάλου οὐσίαν ἐναπαιτεῖ.

Ἀρ: ἢ φυσικὴ ἐξίς διὰ μιᾶς μόνης ἐνεργείας ἐγίνεσθαι οὐ δύναται. Πάσαι αἱ κατὰ φύσιν ἐξίς διὰ βαθυτέρας τῶν ἵχνῶν ἐν τῆ ἐγκεφάλῳ ἐντυπώσεως, καὶ τῆς ἀπορωτέρας τῶν πνευμάτων φοράς ἐπαύζονται, στηρίζονται, καὶ ἐκτείνονται.

Φθίνουσιν αἱ φυσικαὶ ἐξίς, καὶ μειοῦνται, ἦτοι ἀνίενται διὰ τοὺς ἐναντίους λόγους, οἷς αὖζονται, καὶ ἐπιτείνεσθαι πεφύκασιν τῶν ἐγκεκολλημένων ἀμέλει τῆ ἐγκεφάλῳ ἵχνῶν κατὰ βραχὺ ἀποσημομένων. δταν δέ τὰ ἵχνη τέλειον ἀπαλειφθῆ, καὶ δλωσ ἐμφραγῶσιν οἱ πόροι τῆνικαῦτα δέ καὶ αἱ ἐξίς παντελῶς ἐξαιλειφθῆσονται.

Τέλος, καὶ μόνῳ Θεῷ δόξα κράτος⁸⁴.

84. Μετὰ τὸ τέλος τῆς «Μεταφυσικῆς» ὑπάρχει ἡ σημείωσις: Ἐγράφη διὰ χειρὸς τοῦ ἐλάχιστου ἐν συσχολασταῖς καὶ φοιτηταῖς μαθητῶν Ἱεροδιδασκάλου Κυρίου Θεοδώρου Καβαλλιώτου τοῦ ἐκ Μοσχολέως. Ναοῦμ Ἀναστασίου Ντάτας.

SUMMARY

The research about the origin, studies, and the manifold activity and his work as an author of the «most learned, most reverend teacher, preacher and protopapas Mr. Theodore Anastasios Kavalliotis of Moschopolis» is pushed forward by this study.

I. In spite of the emerging problems owing to the silence of the sources, the research was led for the first time to the systematic biographical restoration of Kavalliotis, with a determination of the period of his life from 1718 till 1789 and place of his birth Moschopolis. Kavala was probably his father's native town. He studied in important educational centers of that time (Moschopolis, Ioannina) having as his teachers the eminent intellectual minds (Chalkéas, Leontiadis, Voulgaris). Armed with an exceptional education he returned to his home city in about 1746 and taught in the Academy. In 1748 he succeeded his teacher Sevastos Leontiadis in the direction of the school which he directed more than twenty years (1748-1769). His supremely (presence in the New Academy, at a time of critical ideological and social fermentations, led the school to its highest point of educational radiation and changed in into a bastion of resistance against the Ottoman tyranny and heterodox propaganda.

Through his students he enlightened not only the balkan people but he also contributed to the foundation of the modern European civilization. He got married to Kyranna of Moschopolis and he had a son named Anastasios. He was ordained a priest after 1750 and was appointed as a preacher of the Archdiocese of First Justinian of Achrída and Protopapas of Moschopolis.

After the destruction of Moschopolis (1769) probably for a short period of time he remained in the Hungarian town Tokaj. In 1773 he returned to his home town and shared its gradual, economical, social and spiritual decline. He himself did not suspend his activity but he continued his radiant leading presence in the ecclesiastical and educational facts. He died in Moschopolis on the 11th of August 1789.

II. His work as an author was very productive and varied «Logical essay», «Physical essay», «Metaphysics» (1750-1755), «Introduction to Grammar» (1760 and 1774) and «Protopeiria» (1770) consist his basical works. In addition to the above, the following works are attributed to Kavalliotis, the care of the text of a church book containing the eight orders of sounds (missal) and the writing of the «History of the Academy of Moschopolis», which is lost, certain epic poems in Homeric dialect and «Poetics». His most important work is the «Protopeiria» which includes a dictionary in three languages (Greek-Vlachian-Albanian). That's why it is classified among the founders of the Albanian literature and the pioneers of the comparative linguistics. The civilizing transformation being accomplished during the 18th century, in which the Greek education plays a leading part, is reflected in these works. Manuscripts of his three philosophical works (Logical essay, Physical essay and Metaphysics), unique in the Greek area, were found in the framework of the present research, in the library of the second elementary school of Siatista. So the already existing (Tirana, Bucharest) manuscripts of the philosophical «trilogy» of Kavalliotis were increased.

III. The exactness of the information which the German professor Thunmann provides in 1774 in his laconic curriculum vitae about Kavalliotis is corroborated by this research.

There he refers to his place and time of birth, to his teachers, studies and the writing of philosophical works unpublished at that time. The wrong carrying of this curriculum over the bibliographical work of Legrand is indicated paralely so that biographical elements concerning the financier of «Protopeiria» George Trikoupa to be attributed to Kavalliotis. Thus a correc-

tion is caused in the bibliographical works of Legrand, *Bibliographie Hellenique* and *Bibliographie Albanaise*.

IV. Kavalliotis is considered not only a student of Evgenios Voulgaris but also a follower of his own critical attitude against the new philosophical and ideological messages coming from the West. He does not renounce the Aristotelian thought but does not thoughtlessly submit to it either. The Orthodox faith and the teaching of Church consist his supreme valuing criterion of Kavalliotis. He not only treasures it up in his works as a writer but he also tries to inspire it to his students. He wants to combine a high scientific level with out overlooking the faith. He feels distinctly that any one-sided progress financial or scientific, without its parallel spiritual foundation it will turn out to be fatal for man.

V. The high level of studies in the New Academy is indicated by the life and work of Kavalliotis, which consists a characteristic sample of spiritual revival in the middle of the 18th century.

Kavalliotis himself consists a typical standard of a teacher of our nation, as a teacher of the New Academy, as a priest and preacher of the Orthodox Church and as a social factor, who plays a leading part in deeds of altruism and love.

VI. The personality of Kavalliotis is examined closely and views of previous researchers, who had considered him as a Rumanian or Albanian or formerly as «a propagandizes in the service of the Ecumenical Patriarchate, are reconsidered now. At the same time his ecclesiastic, social and educational physiognomy is outlined so that an equilibrium to occur in the historical research which so far had evaluated him mainly as the author of the trilingual dictionary overlooking his sacerdotal and property as a teacher which is the most prevailing. Of course, even after this effort, and in spite of the fact that we have searched the existing sources and we have evaluated all the possibilities we believe that there is still a broad field for the historian of the future, if he intends to search even more, the important points of the life and action of this most eminent spiritual man, teacher of our nation who is one of the many enlightened forerunners of the national miracle of twenty-one (1821).

ΠΗΓΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΑΝΕΚΔΟΤΕΣ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΕΣ ΠΗΓΕΣ

- ΣΙΑΤΙΣΤΑ,** Βιβλιοθήκη 2ου Δημοτικού Σχολείου (Γεραναίων) Σιατίστης.
Χειρόγραφα Λογικής Πραγματείας, Φυσικής, Μεταφυσικής.
- ΒΟΥΚΟΥΡΕΣΤΙ,** Βιβλιοθήκη Ρουμανικής Ακαδημίας (τμήμα χειρογράφων), Ν. 70 (210), Ν. 203 (383).

2. ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, Α.,** «Φιλεκπαιδευτικοί και Φιλανθρωπικοί Σύλλογοι εν Μακεδονίᾳ κατά τὰ τελευταία ἔτη τῆς Τουρκοκρατίας. Θεσσαλονίκη-Σέρραι-Γευγελή», Μακεδονικά 11 (1971) 342-375.
- Βόρειος Μακεδονία. Ὁ Ἑλληνισμός τῆς Στρωμνίτιδος, Θεσσαλονίκη 1980.
- «Πατριαρχικά ἐγγραφα-πειστήρια περί τῆς συμβίσεως Ἑλλήνων καί Σέρβων ὀρθοδόξων ἐν Βορείῳ Μακεδονίᾳ, καί παλαιοί Σερβία τό β' ἡμισυ τοῦ 19ου αἰώνου», Μακεδονικά 21α (1981) 109-154.
- ΑΓΓΕΛΟΥ, Α.,** Πλάτωνος Τύχη (Ἡ λόγια παράδοση στήν Τουρκοκρατία), Ἀθήνα 1963.
- ΑΛΕΞΟΥΔΗ, Α.,** Σύντομος ἱστορική περιγραφή τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Βελεγράδων καί τῆς ὑπό τήν πνευματικὴν αὐτῆς δικαιοδοσίαν ὑπαγομένης χώρας, Ἐν Κερκύρῃ 1868.
- ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ, Π.,** Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου τῶν τε ὁμόρων ἐλληνικῶν καί Ἰλλυρικῶν χωρῶν, τ. 1-2, Ἀθήνα 1856.

- *Βιογραφική συλλογή λογίων τής Τουρκοκρατίας*
(*Επιμέλεια: Κ.Θ. Δημαρά*), Ίωάννινα 1960.
- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, Α.**, *Ιστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Θεσσαλονίκη*, τ. Α' (1961), τ. Β' (1964), τ. Γ' (1968), τ. Δ' (1973).
- *Ιστορία τῆς Μακεδονίας (1354-1833)*, Θεσσαλονίκη 1969.
- ΒΕΛΛΙΑΝΗ, Θ.**, «*Ἡ Μοσχόπολις τῆς Β. Ἠπείρου (Μία ἐξαφανισθεῖσα πόλις)*», ΗΜΕ (1922) 226-239.
- ΒΟΓΙΑΤΖΙΔΟΥ, Κ.**, «*Αἱ ἑλληνικαὶ Κοινότητες τῆς Αὐστροουγγαρίας*», ΗΜΕ (1926) 71-78.
- ΒΟΛΙΔΟΥ, Θ.**, «*Ἀνέκδοτος ἀλληλογραφία περὶ τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος τῆς Τοκαῖας*», ΕΕΒΣ 22 (1952) 75-81.
- ΒΟΥΡΑΖΕΛΗ-ΜΑΡΙΝΑΚΟΥ, ΕΛ.**, *Αἱ ἐν Θράκῃ συντεχνίαι τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν*, Θεσσαλονίκη 1950.
- ΓΕΔΕΩΝ, Μ.**, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα* (*Ἐκδοτικὴ φροντίδα: "Ἀλκῆς Ἀγγέλου-Φίλιππος Ἡλιου*), Ἀθήνα 1976.
- ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, ΘΕΟΦ.**, *Μοσχόπολις*, Ἀθήνα 1975.
- ΔΗΜΑΡΑ, Κ.**, *Νεοελληνικὸς διαφωτισμός*³, Ἀθήνα 1983.
- ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ**, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. 11, (1669-1821), Ἀθήνα 1975.
- ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΟΥ, Τ.**, *Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας* (*Ἑλληνικὰ σχολεῖα ἀπὸ τῆς ἀλώσεως μέχρι Καποδιστρίου*), τ. 1-2, Ἀθήνα 1936.
- ΖΑΒΙΡΑ, Γ.**, *Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν θέατρον*, Ἀθήνησι 1872.
- ΖΗΣΙΟΥ, Κ.**, *Διδάσκαλοι τοῦ Γένους*, Ἀθήνα 1915.
- ΖΙΩΓΑ, Π.**, *Προβλήματα παιδείας τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὸν πρῶτο αἰῶνα τῆς Τουρκοκρατίας* (*διατριβὴ ἐπὶ διδακτορία*), Θεσσαλονίκη 1982.
- ΙΑΚΩΒΟΥ**, Μητροπολίτου Δυρραχίου, «*Τὸ ἡρωϊκὸν τέλος μιᾶς ιστορικῆς πόλεως*», Χριστιανικὸν Ἡμερολόγιον 2 (1926) 126-128.
- ΚΑΛΙΝΔΕΡΗ, Μ.**, *Αἱ συντεχνίαι καὶ ἡ Ἐκκλησία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Ἀθήνα 1973.
- ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΥ, Δ.**, «*Ὁ πολιτισμὸς τῆς Μοσχόπολεως*», Παναθήναια 13 (1913) 5-12.
- ΚΑΡΑ, Γ.**, *Οἱ φυσικὲς-θετικὲς ἐπιστήμηες στὸν ἑλληνικὸ 18ο αἰῶνα*, Ἀθήνα 1977.
- ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗ, Α.**, *Ἡ Φλαγγίνειος σχολὴ τῆς Βενετίας*, Θεσσαλονίκη 1975.

- ΚΑΤΣΟΥΓΙΑΝΝΗ, Τ., *Περί τών Βλάχων τών Ελληνικών χωρών. Α' Συμβολή εις τήν έρευναν περί τής καταγωγής τών Κουτσοβλάχων*, Θεσσαλονίκη 1964.
- *Περί τών Βλάχων τών Έλληνικών χωρών. Β' Έκ τοῦ βίου καί τής Ιστορίας τών Κουτσοβλάχων επί Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1966.
- ΚΕΚΡΙΑΔΗ, Ε., «*Θεόδωρος Καβαλλιώτης: Τό πρόβλημα τής καταγωγής του*», Βορειοελλαδικά 1 (1980) 19-21.
- ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΟΥ, Α., *Τί είναι οί Κουτσόβλαχοι*, Αθήναι 1939.
- ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ, Π., *7. Μοισιόδαξ (Οί συντεταγμένες τής Βαλκανικής σκέψης τόν 18ο αιώνα)*, Αθήνα 1985.
- ΚΟΝΔΥΛΗ, Π., *Ευρωπαϊκός διαφωτισμός*, τ. 1-2, Αθήνα 1987.
- *Ο νεοελληνικός διαφωτισμός - Οί φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα 1988.
- ΚΟΝΙΔΑΡΗ, Γ., *Η ελληνική Έκκλησία ως πολιτιστική δύναμις έν τή Ιστορία τής χερσονήσου τοῦ Αίμου*, Αθήναι 1948.
- ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ, Α.,-ΔΡΟΥΑΙΑ Α.,-LAYTON Ε., *Τό Ελληνικό βιβλίο (1476-1830)*, Αθήνα 1986.
- ΚΟΥΡΙΑΔΑ, Ε., *Γρηγόριος ό Άργυροκαστρίτης, ό μεταφραστής τής Καινής Διαθήκης εις τό Άλβανικόν, ήτοι αι βάσεις τής Άλβανικής φιλολογίας καί γλώσσης. Η Άκαδημία τής Μοσχόπολεως - Η Ιστορία τής Μοσχόπολεως καί ό πολιτισμός αὐτής*, Αθήναι 1935.
- «*Η Μοσχόπολις καί ή Νέα Άκαδημία αὐτής: Η καταγωγή τών Κουτσοβλάχων καί ή έγγραμμάτισις τής γλώσσης αὐτών*», Θεολογία 12 (1934) 69-84, 149-161, 314-335.
- ΚΟΥΤΣΟΝΙΚΑ, Α., *Γενική ιστορία τής Έλληνικής Έπανάστασεως*, τόμ. 1-2, Αθήναι 1863-64.
- ΚΡΑΨΙΤΗ, Β., *Λόγοι τής Ήπειρου (1430-1912)*, Αθήνα 1979.
- ΛΑΔΑ, Γ.-ΧΑΤΖΗΔΗΜΟΥ, Α.**, *Έλληνική βιβλιογραφία. Συμβολή στό δεκάτο όγδοο αιώνα*, Αθήναι 1964.
- ΛΑΖΑΡΟΥ, Α.**, *Η Άρωμονική καί αι μετά τής ελληνικής σχέσεις αὐτής (διδασκτορική διατριβή)*, Αθήνα 1976.
- ΛΑΜΠΡΙΔΗ, Ι.**, *Περί τών έν Ήπειρο) άγαθοεργημάτων*, Αθήναι 1880.

- ΛΑΜΠΡΟΥ, Π.,** «*Ιστορική πραγματεία περί τῆς ἀρχῆς καί προόδου τῆς τυπογραφίας ἐν Ἑλλάδι μέχρι τοῦ ἔτους 1821*», Χρυσσαλῆς 3 (1865) 361-364, 398-402.
- ΛΑΜΠΡΟΥ, ΣΠ.,** «*Σελίδες ἐκ τῆς Ἱστορίας τοῦ ἐν Οὐγγαρίῳ καί Αὐστρίᾳ Μακεδονικοῦ Ἑλληνισμοῦ*», ΝΕ 8 (1911) 257-300.
- «*Ἐπιτόμια Ἑλλήνων ἰδίως Μακεδόνων ἐν Πέστυ*», ΝΕ 8(1911) 462-481.
- «*Περί τῆς παιδείας ἐν Ἰωαννίνοις ἐπὶ Τουρκοκρατίας*», ΝΕ 13 (1916) 273-317.
- «*Ἐρευναι ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις καί ἀρχείοις Ρώμης, Βενετίας, Βουδαπέστης καί Βιέννης*», ΝΕ 17 (1923) 113-139 καί 368-386.
- ΛΩΡΕΝΤΗ, Ν.,** *Νεωτάτη διδακτικὴ Γεωγραφία*, τ. 2, Βιέννη 1838.
- ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΥ, Ι.,** *Συμβολαί εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Μοσχόπολεως, Α' Ἡ Ἱερά Μονὴ τοῦ Τιμίου Προδρόμου κατὰ τὸν ἐν αὐτῇ κώδικα (1630-1875)*, Ἀθήναι 1939.
- *Ἡ Μοσχόπολις (1330-1930)* (Ἐπιμέλεια Στυλ. Κυριακίδου), Θεσσαλονίκη 1957.
- ΜΕΝΟΥΝΟΥ, Ι.,** *Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ διδασχῆς (καί βιογραφία)²*, Ἀθήναι (χ.χ.).
- ΜΕΡΤΖΙΟΥ, Κ.,** «*Κατάλογος τῶν Ἐνετίησι παρὰ Νικολάω Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων ἐκτυπωθέντων καί ἐκδοθέντων βιβλίων ἀπὸ τοῦ 1670-1831*», ΗΧ 10 (1935) 53-157.
- *Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947.
- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, Γ.,** «*Ἱστορικὴ θεώρηση τῶν δύο προτύπων στό Νεοελληνικὸ χῶρο*». Πρακτικά ΣΤ' Πανελληνίου Θεολογικοῦ Συνεδρίου, 198-221, Ἀθήναι 1988.
- ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, Φ.,** *Τὰ Γιάννενα καί ἡ νεοελληνικὴ ἀναγέννηση (1648-1820)*, Ἀθήναι 1930.
- *Μοσχόπολις: Αἱ Ἀθήναι τῆς Τουρκοκρατίας*, Ἀθήναι 1941.
- ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, Ν** *Ἑλλήνων συσσωματώσεις κατὰ τὴν Τουρκοκρατία*, Ἀθήναι 1958.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΡΕΤΟΥ, Α.,** *Νεοελληνικὴ φιλολογία, ἴτοι κατάλογος τῶν ἀπὸ τῆς πτώσεως τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μέχρι ἐγκαθιδρύσεως τῆς ἐν Ἑλλάδι βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ἑλλήνων εἰς τὴν ὁμιλου-*

- μένην ἢ εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν, Ἀθήναι 1857.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, β., *Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία (1466-1800)*, «Πραγματεία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν», τ. 148/1984, Ἀθήναι 1984.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Ν., *Μοσχόπολεως Ἀκαδημία*, ΜΠΕ, τ. 4, σσ. 13-16.
- ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, Β., «Οἱ Μοσχολίται καὶ τὸ μετὰ τῆς Βενετίας ἐμπόριον κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα», ΗΧ 9 (1934) 127-139.
- «Νέαι συμβολαὶ εἰς τὴν Ἱστορίαν τὸν κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα ἐμπορικῶν σχέσεων τῶν Μοσχολιτῶν μετὰ τῆς Βενετίας», ΗΧ 10 (1935) 270-288.
- ΠΑΡΑΝΙΚΑ, Μ., *Σχεδιάγραμμα περὶ τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ ἀλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης /Θ' ἑκατονταετηρίδος*, Κωνσταντινούπολις 1867.
- ΣΑΘΑ, Κ., *Νεοελληνικὴ Φιλολογία. Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων, ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς ἑλληνικῆς ἐθνεγερσίας (1453-1821)*, Ἐν Ἀθῆναις 1868.
- *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. 1-7, Ἐν Βενετία-Ἐν Παρισίοις 1871-1894.
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΔΟΥ, Κ., «Περὶ Μοσχόπολεως», Πανδώρα 9 (1858-59) 44-45.
- ΣΙΓΑΛΑ, Α., *Ἀπὸ τὴν πνευματικὴν ζωὴν τῶν Ἑλληνικῶν κοινοτήτων τῆς Μακεδονίας. Α' Ἀρχαία καὶ βιβλιοθήκαι Δυτικῆς Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1939.
- ΣΚΕΝΔΕΡΗ, Κ., *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας καὶ συγχρόνου Μοσχόπολεως*², Ἀθήναι 1928.
- ΣΚΙΑΔΑ, Ν., «Τὸ τυπογραφεῖο τῆς Μοσχόπολης καὶ οἱ ἐκδόσεις του», Νέα Ἐστία 83 (1968) 802-808.
- ΣΟΥΛΗ, Χ., *Μοσχόπολις*, ΜΕΕ, τ. 17, σσ. 399-400.
- ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΛΙ, Ι., «Τὸ σχολεῖον παράγων τῆς ἐθνικῆς ἀφυπνίσεως», ΙΝΕ, τ. 1, 157-183, Ἀθήναι 1983.
- ΦΕΙΔΑ, Β., «Τὸ πρόβλημα τοῦ σκοποῦ τῆς παιδείας στὸ νεώτερο ἑλληνισμό», Συναξη 8 (1983) 11-22.
- ΦΙΛΙΠΠΙΔΗ ΔΑΝΙΗΛ-ΚΩΝΣΤΑΝΤΑ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ τῶν Δημητρίων, *Γεωγραφία νεωτερικῆ ἐρανισθεῖσα ἀπὸ διαφόρους συγγραφείς*, τ. 1, Βιέννη 1791.
- ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ, Α., *Μορφές ἀπὸ τῆ σωματειακῆ ὀργάνωση τῶν Ἑλλή-*

νων στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία - Οἱ συντεχνίες - Τὰ ἰσνάφια, ΙΝΕ, τ. 1, 123-153, Ἀθήναι 1983.

- ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ, Κ.,** «Οἱ Ἀρωμαῖοι καὶ τὸ ὀδοιπορικὸ τοῦ D. Bolintineanu στὴ Μακεδονία», Βαλκανικὴ Βιβλιογραφία ΙΜΧΑ 7 (1978) 27-45.
- ΧΡΗΣΤΟΥ, Π.,** *Μεθόδιος Ἀνθρακίτης. Βίος-δρ&σας-ἀνέκδοτα ἔργα*, Ἰωάννινα 1953.
- ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, Π.,** *Τὸ βιβλίον «ἡ ἀλήθεια κριτῆς» καὶ ἡ τυχοδιωκτικὴ δράση τοῦ συγγραφέα τοῦ Leandro Lompari στὸν ἑλληνικὸν χῶρον (διατριβὴ ἐπὶ διδακτορία)*, Ἀθήνα 1984.
- ΧΡΥΣΟΧΟΥ, Α.,** *Οἱ βλάχοι τῆς Μακεδονίας, Θεσσαλίας καὶ Ηπείρου*, Θεσσαλονίκη 1942.
- ΨΗΜΜΕΝΟΥ, Ν.,** *Ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὸ 1453 ὡς τὸ 1821*, τ. 1, Ἀθήναι 1988.

3. ΞΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ** τῆς Ἀλβανίας, *Historia e letërsisë shqiptare*, Tirane 1983.
- BERKI, F.,** *Ἡ ἐν Οὐγγαρίᾳ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία*, Θεσσαλονίκη 1964.
- CAMARIANO-CIORAN, A.,** *Les Academies princieres de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Thessalonique 1974.
- ΦΙΤΒΕΣ, Ο.,** «Κατάλογος τῶν ἑλληνικῶν ἐντύπων τῆς βιβλιοθήκης τοῦ ἑλληνορθόδοξου σερβικοῦ ἐπισκοπάτου στὸ Saint-Entre τῆς Οὐγγαρίας», Ἐρανιστῆς 3 (1965) 97-105.
- HETZER, A.,** *Das dreisprachige Worterverzeichnis von Theodoros Anastasiu Kavalliotis*, στὸ *Balkan-Archiv Neue Folge-Beiheft, Band 1*, Hamburg 1981.
- JORGA, N.,** *Τὸ Βυζάντιο μετὰ τὸ Βυζάντιο*, (Μετάφρ. Γιάννη Καρα), Ἀθήνα 1985.
- LEAKE, W.,** *Travels in Northern Greece, t. I-IV*, London 1835.
- LEGRAND, Ε.,** *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-huitieme*

- siècle, t. 1-2, Paris 1918-1928.
- *Bibliographic Albanaise description raisonnée des ouvrages publiés en Albanais ou relatifs a l' Albanie du quinzième siècle a l' année 1900*, Paris-Athènes 1912.
- MEYER, G.,** *Albanesische Studien*, Wien 1895.
- PAPACOSTEA, V.,** *Teodor Anastasie Cavallioti, Trei manusctise inedite* στο *Revista Istonci Romani* 1 (1931) 383-402 και 2 (1932) 51-82. (αναδημοσίευση στο: *Civilizafie Româneasca și civilizafie Balcanică, Studii Istorice*, Bucuresti 1983.
- *Povestea unei c&rp Protopiria lui Cavalioti «Ein unicum»* στο: *Civilizape Romanească și cîvilizape Balcanică, Studii Istorice*, 397-405, Bucuresti 1983.
- PAPAHAGI, P.,** *Scrittori aromani in secolul al XVIII-lea (Cavalioti, Ucuta, Daniil)*, Bucuresti 1909.
- PEUFUSS, M.,** *Die Aromunische Frage*, Wien-Koln-Graz 1974.
- *Die Akademie von Moschopolis und ihre Nachwirkungen im Geistesleben Siidosteuropas στο Wissenschaftspolitik in Mittel-und Osteuropa. Wissenschaftliche Gesellschaften, Akademien und Hochschulen im 18, und im beginnenden 19. Jahrhundert. Hrsg. von E. Amburger κ.σ. 114-128, Berlin 1976.*
- *Marginalien zu Theodor A. Kaballiotos* στο *Östereichische Osthefte*, 27 (1985) 381-388.
- PIPPIDI, A.,** «Un manuscrit de la «Logique» de Théodore Cavalliotis», **RfiSEE 17 (1979) 417-424.**
- RUFFINI, M.,** «Teodoro Anastasio Cavallioti», *Revista d' Albania* 3 (1942) 110-125.
- «Un centro aromeno d' Albania: Moschopoli», *Revista d' Albania* 4 (1943) 158-169.
- SHERRARD, PH.,** *Δοκίμια για τό νέο Έλληνισμό*, Ἀθήνα 1971.
- THUNMANN, J.,** *Untersuchungen ubër die Geschichte der ostlichẽn europãischen Volker*, Leipzig 1774.
- УСИ, А.,** «T.A. Kavalioti, un representãnt albanais des lumières», *Studia Albanica* 32 (1966) 185-196.
- WINDELBAND, W** **HEIMSOETH, H.,** *Έγχειρίδιο Ιστορίας τής φιλοσοφίας (Μετάφραση: Ν. Σκουτερόπουλος)*, τ. 2, μέρος Γ', Ἡ φιλοσοφία τοῦ διαφωτισμοῦ, Ἀθήνα 1982.

ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- Άθετα 136
'Ακαδημία Μοσχοπόλεως 23, 35, 42, 64, 67, 79, 87, 93, 95, 96, 97, 109, 112, 120, 124, 141, 144, 161, 167, 168, 169
'Ακαδημία (ρουμανική) 99, 107, 112, 162
'Αλλοτρίωση 137
'Αμβρόσιος (Ιερομόναχος) 144
'Αναξαγόρας 125
'Ανάξαρχος 126
'Αναξιμανδρος 125
Αναξιμένης 124
Αναστασιάδης (Θωμάς) 144
'Αναστάσιος (Καβαλλιώτης, πατέρας του Θεοδώρου) 19, 20, 28, 30
'Αναστάσιος (Καβαλλιώτης, γιός) 67, 99, 166
'Αναστασίου 22
'Ανθρακίτης (Μεθόδιος) 47, 48, 51
'Ανθρωπισμός (Ελληνορθόδοξος) 101
'Αντιπόδον (θεωρία) 129
Αραβαντινός 29
"Αρατος 124
"Αρειος 137
'Αριστοτέλης 122, 123, 125, 129
'Αριστοτελισμός 116, 134
'Αρχέλαος 126
"Άσπρο (νόμισμα) 19, 67
Αύγουστίνος 128
'Αχριδών ('Αρχιεπισκοπή) 31, 73, 74, 75, 147, 167
Βασιλείος (Μέγας) 128
Βενετία 44, 61, 63, 64
Βιέννη 44
Βόρτολις ('Αντόνιος) 150
Βούλγαρης (Ευγένιος) 28, 33, 48, 50, 51, 75, 86, 96, 103, 116, 117, 166
Βρέτος (Ιερέας) 98, 144
Βρέττας (Θανάσης) 20
Βρέττας (Θεόδωρος) 88, 89, 95
Βρέττας (Κωνσταντίνος) 20, 88, 89, 95
Βρούσσας (Σωφρόνης) 88
Γαληνός 125
Γεδεών (Μανουήλ) 110, 147
Γεννάδιος (Μητροπολίτης Κορυτσας και Μοσχοπόλεως) 64, 80
Γερμανία 33
Γεωργιάδης (Θεόφραστος) 29, 91
Γκούστας (Ναούμ) 144
Γλυκός (Νικόλαος) 147
Γλώσσα, γλωσσικό 140 κ.έ.
Γλώσσα (άλβανική) 157
Γλώσσα (έλληνική) 156
Γραμματική 140 κ.έ.
Γρηγόριος ('Αργυροκαστρίτης) 161
Γρηγόριος (Ιερομόναχος) 114
Γρηγόριος (ό θεολόγος) 126
Γρηγόριος (Κωνσταντινίδης) 42, 44
Γρηγόριος (ό Νύσσης) 126
Δανιήλ (ό Μοσχοπολίτης) 72, 157
Δειστές 70

- Μαρούτση (άδελφοί) 48
 Μαυροκορδάτος ('Αλέξανδρος) 73
 Μεγίστη Λαύρα (Μονή) 147
 Μελγέρης (Μιχάλης) 20
 Μέλισσος 124
 Μεταφυσική 131
 Μετσοβήκε 21
 Μιχαλόπουλος 23, 91, 101, 157, 165
 Μοισιόδαξ (Ίώσηπος) 105, 128
 Μόσχας ('Αναστάσιος) 100
 Μόσχας (Κωνσταντίνος) 95
 Μοσχοπόλεως (καταστροφή) 53 κ.έ.
 Μοσχοπόλεως (τυπογραφείο) 44, 62, 63, 114
 Μοσχόπολη 13, 14, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 27, 28, 30, 34, 36, 39, 41, 61, 64, 65, 66, 67, 72, 76, 79, 81, 85, 91, 92, 94, 95, 99, 100, 101, 109, 111, 140, 161, 162, 166, 167
 Μπάλας (Γεώργιος) 88
 Μπάλας (Θεόδωρος) 95
 Μπαλέρης (Μιχαήλ) 88
 Μπάντου (Γεωργιάκης) 20
 Μπεζούκας (Δημήτριος) 99, 171, 174
 Μπορτζιλίδες 53, 66
 Ναούμ (Θεόδωρος) 88, 89, 95
 Νεστόριος 137
 Νικηφόρος (Μητροπολίτης Κορυτσάς) 88, 95 '
 Ντάτας (Ναούμ) 98
 Ξενοφάνης 124
 'Οκτώηχος 163
 'Ορθολογισμός 133
 'Ορλωφικά 53
 'Ορφανοδιοικητήριο 20, 87, 158
 Ούγγαρία 59, 60, 61, 63
 Πάμπερης ('Αμβρόσιος) 98
 Παντοπωλών (συντεχνία) 66, 67
 Παπαθανασίου (Μιχάλης) 79
 Παρθένιος (ήγούμενος) 64, 79 κ.έ.
 Παρμενίδης 124
 Πατριαρχείο (Οικουμενικό) 74, 76, 110, 159, 168
 Πίστη 117, 121, 123, 133, 158
 Πλάτων 93, 117, 122, 125
 Πλούταρχος 124, 136
 Ποιητική 162, 168
 Πολωνία 61
 Ποσάμας (Ιωάννης) 144
 Προδρόμου (Μονή) 55, 64, 79
 Πρόκλος 125
 Πρωταγόρας 136
 Πρωτοψάλτης ('Εμμανουήλ) 23
 Πτολεμαίος 124
 Πυθαγόρας 125
 Ραφτάδων (ρουφέτι) 19, 20
 Ρήγας (Βελεστινλής) 101
 Ρωμαιοκαθολικισμός 71, 159
 Σάββας (Ιερομόναχος) 144
 Σαβέλλιος 137
 Σάθας 22, 91, 161
 Σαμαάλας (Νοῦντος) 98, 144
 Σέλευκος 124
 Σιαγκούνης (Ιωάννης) 88
 Σιάτιστα 99, 111, 114, 126, 170, 171
 Σιγάλας 170
 Σκαμνέλι 21
 Σκένδερης (Κωνσταντίνος) 29
 Σπινόζα 117, 135, 136
 Στάμου (Ιωάννης) 88
 Στύγνης (Νικόλαος) 40
 Σύμμαχος 125
 Συντεχνίες (Μοσχοπόλεως) 24
 Σχολεία (έλληνικά) 42
 Σχολή (Μοσχοπόλεως) 40, 42
 Σωκράτης 125
 Τάνα (Γιάννης) 19
 Τέρπος (Νεκτάριος) 156
 Τζεντούρη (Αικατερίνη) 171

- Τζεχάνης (Κωνσταντίνος) 33, 34, 35, 99, 100, 150
 Τοκατά 59, 60, 61, 67
 Τουλιόπουλος (Αριστοφάνης) 171
 Τούρτας (Γεώργιος) 98, 144
 Τρίκουπας (Γεώργιος) 61, 148, 168
 Ύλη (διαιρετότητα) 123, 128, 129
 Φειδάς (Βλάσης) 52
 Φιλοσοφία 121, 123, 131
 Φίλων (ó Πλατωνικός) 126
 Φλαγγίνειο 146
- Boyle 126
 Descartes 51, 122, 126, 133
 Fűves 60
 Hahn 78, 161
 Hetzer 25, 48, 50, 154, 157, 158
 Jorga 25
 Leake 36, 62
 Legrand 144, 147, 168
 Leibniz 86
 Locke 135
 Malebranche 51
 Meyer 154
 Miklosich 154
 Mile 17
- Φροντιστήριο (Έλληνικό) 20
 Φυσική 118 κ.έ.
 Χαλκίας (λόγιος), 28, 41, 51, 96, 166
 Χαλκιάδων ή Χαλκίων (συντεχνία) 24
 Χάλλη 34, 35
 Χιόνης (Κωνσταντίνος) 23
 Χρύσανθος (Ήπειρώτης) 40
 Ψαλίδας 52
 Ώριγένης 128
- Oarda (Rodica) 30
 Obradovic (Δοσίθεος) 62
 Papacostea 27, 31, 51, 74, 86, 107, 112
 Papahagi 21
 Peyfuss 19, 30, 38, 91, 165
 Pippidi 111, 112, 114
 Propaganda fide 71, 73
 Qafèzezi 36, 111
 Ruffini 28
 Thunmann 27, 28, 30, 33, 34, 36, 38, 93, 99, 107, 150, 151, 154, 167, 168
 Uçi 17, 27, 51